

સર્વોદય મંદિર
પ્રકાશન-૧

૬૫ અમનલાલ વેળાવ
રમારકમાળા પુષ્પ-૨

ગાંધી બાપુ

ખંડ પહેલો

રામનારાયણ ના. પાઠક

પ્રસ્તાવના
લુગતરામ દવે

પાટ પ્રાપ્તિસ્થાન

લા ર તી 'સા હિ ત્ય સં ઘ લિ મિ ટે ડ
મીમરાજ બિલ્ડિંગ • ૪૦૫, કાલબાદેવી • મુંબઈ-૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે • ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

સર્વોદય મંદિર પ્રકાશન
સ્વ. ચમનભાઈ વૈષ્ણવ સ્મારકભાળા

સંપાદકો

મથુરાદાસ ભુપ્તા
રામનારાયણ ના. પાઠક

પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૨૦૦ - ઓક્ટોબર ૧૯૪૬

કિંમત

પહેલા ખંડના ૪-૮-૦

બંને ખંડના ૯-૦-૦

[૨. ખ. દરેક ખંડના ૦-૪-૦]

પ્રકાશક

રતિયાલ મુળશંકર અદાણી, સર્વોદય મંદિર,
તરવડા (કાઠિયાવાડ)

મુદ્રક

લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ માધી, ચમનના મુદ્રણાલય,
ભેરાવરનગર (કાઠિયાવાડ)

‘ગાંધીજીની મહત્તા તેમની વીરતાભરી લડતોમાં છે તે કરતાં વધારે તેમના સહાચારી, તયોમય, ઈશ્વરપરાયણ જીવનમાં છે.’

—સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

વળુન જન તો તેન કલીએ	તે પીડ પરાઈ નાણે રે,
પરદુ ખે ઉપકાર કરે તોયે	મન અભિમાન ન આણે રે
સકળ લોકમા સદુને વદે	નિદા ન કરે કેની રે,
વાચ કાઝ મન નિથ । રાખે	ધન ધન જનની તેની રે
સમદષ્ટિ ને તૃષ્ણાત્યાગી	પરસી જેને માત રે,
નિગ્રહા યજી અસત્ય ન બોને	પરધન નવ જાને હાથ રે
મોહમાયા બ્યાપે નહિ જેને	દંડ વૈતાગ્ય જેના મનમા રે,
ગમનામ શુ તાળી લાગી	અકળ તીરથ તેના ઘનમા રે
વણુનોબી ને કપગરદિત છે	કામ-ક્રોધ નિવાર્યા રે,
ભાગેનરસે મો તેનુ દરદાન કરતા	કુળ એકે તેર તાર્યા રે

સર્વોદય મંદિર પ્રકાશન

સુર્વોદય મંદિર હજી દસેડ વર્ષથી તરવડા અને એની આસપાસના પ્રદેશમા સમગ્ર આમસેનાની દૃષ્ટિએ યથાશક્તિ કાર્ય કરી રહેલ છે આમસેવામા લોકશિક્ષણના કાર્યક્રમને મહત્વનું સ્થાન છે, અને સાહિત્ય એ લોકનિક્ષણનું અગત્યનું સાધન છે.

આપણો દેશ આજે આઝાદીને આજે આવીને બેઠો છે થોડા સમયમા જ આપણો ભારતવર્ષ એક સંપૂર્ણ સ્વાધીન રાષ્ટ્ર તરીકે વિશ્વમા પોતાનું અદકેરુ ઉજ્જવળ અને ઉન્નત સ્થાન પ્રાપ્ત કરે, અને આથે સાથે દિદના ૪૦ કરોડ માનવીઓના જીવનનિઠાસના સદીઓથી ગિડાયેના દ્વાર ખૂલી જશે રાષ્ટ્રભરમા આજે નવી હવા પ્રચરી રહી છે, નવપ્રાણ સંચરી રહ્યો છે, પણ દેશી રાજ્યોની હાનત હજી જુદી છે કામિયાનાડમા અને એમાયે ખાસ કરીને ગામડાઓમા પથરાયેલો અધારપટ હજી એની ને એની હાનતમા વલુછેદાયો-નણુભેદાયો પડ્યો છે.

આ ગામડાઓમા ઓછુ ભણેના આમવાસીઓ જાતે નાચીને અને અભણ આમવાસીઓ ખીજ પામેથી ચાલણીને સળેવાઈગી સમજી શકે, સમજીને એમાથી કઈક પ્રકાશ, પ્રેરણુ, જગૃતિ અને જળ મેળવી શકે એવું સાદુ, મરળ, લોકભોજ્ય અને ચેતનવંદુ સાહિત્ય પ્રગટ કરી એનો આમનિઝ્તારમા વડુ ને વડુ દેનાવો કરી

અ દાગ લોકસિદ્ધાંતના કાયકમન પેગ આપવાના ઉદ્દેશથી સર્વો
વ્ય મંરિ ' પ્રાસન-વિભાગ રાક રે છે

સર્વોદય મંદિરના પ્રથમ પ્રગલન તરીકે ગાંધીનાપુ ' પ્રગટ
થાય ડ એ અમારે માટ આનંદની વાત છે ગ્રામનાસીઓ સહ
નાઈથી વાગી-સમગ્ર શકે એવા સાતે, સ ન, વગરુ રાનીમા શ્રી
રામભાઈના હાથે લખાયેન આપણા રાટ્રપિતા અને જગતના મહાન
પુરુષ પૂ ગાંધીજીના જીવનચરિત્રને મુરબ્બી શ્રી જુગતગમભાઈની
પ્રસ્તાવના સાવ પ્રગટ કરવાનું ભાગ્ય સાપડુ એ અમારા નવા
પ્રયાણ માટ ભારે ઉજ્જવળી શુભ છે

તરવડા અને એની આસપાસના ગ્રામવિસ્તારમા આ પુસ્તકો
પ ના કિમત કરતા અરધી કિમતે ગ્રામનાસીઓ મેળવી શકે
એવી વ્યવસ્થા કરનામા આવી છે

પ્રકાશનખર્ચ મા અમને સાથ આત સહયર આપનાર મિત્રો
અને સરથાઓનો આભાર માનીએ છીએ

કેરુરમાવાડી, તરવડા
૧-૧૦-૬૬

}

રતિલાલ અઢાણી
મંત્રી, સર્વોદય મંદિર

સંપાદકો તરફથી

પોષ્ય દરમાંથી પ્રગટ થતી અને હવે સર્વોદય મંદિર પ્રકાશન સાથે જોડા દેવામાં આવેલી લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળાના આઠ-પ્રેરક અને સૌરાષ્ટ્રના મૂક સેવક ૨૫૦ શ્રી ચમનભાઈ વેંણુવના પુણ્ય સ્મારકમાં એક સ્મારકમાળા શરૂ કરવાનું અને એ સ્મારક-માળામાં આજ સુધી લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળાનાં પ્રગટ થઈ ગયેલાં પુસ્તકો અને સદ્ગતના જીવનદેતુને યાદ કરીને એવાં જ અન્ય જીવન-ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનું સર્વોદય મંદિર પ્રકાશન અને લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળાના સંચાલકોએ નક્કી કર્યું છે.

એ નિર્ણય અનુસાર ૨૫૦ ચમનભાઈ વેંણુવ સ્મારકમાળાના પ્રથમ પુસ્તક તરીકે 'તેત્રીસ પત્રો' પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે. આજે બીજા પુસ્તક તરીકે લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા દ્વારા પ્રગટ થયેલ 'યુગાવતાર ગાંધી 'નું' નવસંસ્કરણ 'ગાંધીનાપુ' પ્રગટ કરીએ છીએ.

મથુરાદાસ જુહતા
રામનારાયણ ના. પાઠક
સંપાદકો

અ તુ કે મ

‘ ગાવીગગા ’ (ભુગતરામ દવે) ૧૭-૨૩

‘ સૂરજના કિરણ કેમ વરણાય ? ’ (મહાદેવ દેસાઈ) ૨૪-૨૫

બે બેન (લેખક) ૨૬-૩૦

ભાગ પહેલો ૩૧-૧૦૪

૧ જન્મભૂમિ ૩૩

૨ વડનાઓ ૩૫

૩ ગા ગાંધી અને પૂનળીમા ૮૭

૪ બાળપણ ૫૧

૫ શ્રવણ અને હરિશ્ચંદ્ર ૫૪

૬ બાળનગ્ર ૫૭

૭ કસ્તુરબાનુ ભણતર ૬૦

૮ આગળ અભ્યાસ ૬૧

૯ સગ તેવો રગ ૬૩

૧૦ ‘ રામબાણુ વાળા હોય તે જાણે ’ ૮

૧૧ કયા ગાંધીનું અનસાન ૭૨

૧૨ રામનામ ૭૪

૧૩ વિનાયતની તૈયારી ૭૬

૧૪ નાતનહાર ૮૦

૧૫ વિનાયતમા ૮૨

૧૬ માએ આપેલી પ્રતિજ્ઞા નદિ તૂટે ૮૬

૧૭ મુંઝાગની નખ ૮૮

૧૮ ‘ સ્વાદ છબમા નથી, મનમા છે ’ ૮૭

૧૯ હેતરપિટીથી બન્યા ૮૪

૨૦ ગીતામાના ૯૯

૨૧ ‘ નિગત કે બત રામ ’ ૧૦૧

ભાગ બીજો

૧૦૫-૧૮૨

૧ બેરિસ્ટર બનીને આવ્યા	૧૦૭
૨ ઘોળો હાથી	૧૧૧
૩ પહેલો કેસ	૧૧૪
૪ કડવો ઘૂંટડો	૧૧૮
૫ મુબઈથી નાતાલ	૧૨૧
૬ પાઘડીથી શ્રીગણેશ	૧૨૪
૭ સત્યાગ્રહનો પહેલો દિવસ	૧૨૫
૮ બીજો દિવસ	૧૨૯
૯ પ્રિટોરિયા ગતિ—	૧૩૨
૧૦ પ્રિટોરિયામાં પહેલો દિવસ	૧૩૬
૧૧ માતૃશ્રીની પ્રસાદી	૧૩૮
૧૨ ધણો અને લાત	૧૪૦
૧૩ પહેલું ભાષણ	૧૪૨
૧૪ ઘરમેળે કેસ પતાવ્યો	૧૪૫
૧૫ ‘ ગાંધીભાઈને રોકી રાખો ’	૧૫૦
૧૬ મહાસભાની આપના	૧૫૫
૧૭ આલામુંદરમ્	૧૫૭
૧૮ ત્રણ પાઉંડનો કર	૧૬૦
૧૯ સાચી કમાણી	૧૬૪
૨૦ ત્રણ વરસે દેશમાં	૧૬૫
૨૧ લીલું ચોપાનિયું	૧૬૭
૨૨ હરિજનવાસની મુલાકાત	૧૬૯
૨૩ બનેવીની સારવાર	૧૭૨
૨૪ મુબઈમાં પહેલું ભાષણ	૧૭૪
૨૫ લોકમાન્ય નિલક અને ગોખલે	૧૭૬

૨૬ 'ગલદી પાછા ફરો'

૧૭૮

૨૭ દેશ તેવો વેશ

૧૮૦

ભાગ ત્રીજો

૧૮૩-૨૪૦

૧ 'ગાંધીજીને પાઠ ગાઠો'

૧૮૫

૨ અપોલો હુમલા

૧૮૯

૩ બાગકોતુ ભણતર

૧૯૬

૪ મેવા અને સંયમ

૧૯૮

૫ સાદાર્થ

૨૦૧

૬ કમ્પ્યુરગાની સહનશક્તિ

૨૦૫

૭ ધાયનની સારવાર

૨૦૭

૮ નાતાનની મહાસલાતુ કામ

૨૧૧

૯ સેનાની ભેટ

૨૧૪

૧૦ રાજ્યતામેવક

૨૧૭

૧૧ કારકુન અને પટાવાગા

૨૨૧

૧૨ મહાસભામાં પહેલો દિવસ

૨૨૩

૧૩ કાનિમાતાનું મંદિર

૨૨૬

૧૪ ત્રીજા વર્ગની નુસાફરી

૨૨૯

૧૫ પાઠ મુજબગા

૨૩૩

૧૬ પાણીના ઉપચાર

૨૩૫

૧૭ પાઠ દક્ષિણ આફ્રિકા

૨૩૯

ભાગ ચોથો

૨૪૧-૩૧૪

૧ અપમાન

૨૪૩

૨ બગિચા સાથે બાથ

૨૪૮

૩ પદર દગ્ગરનો આદલો

૨૫૩

૪ ગાંધીજી પહેલું બાપુ

૨૫૫

૫ અપોલો મરજી વચ્ચે

૨૫૬

૬ 'દેહ'વાડાની હોળી કરી	૨૬૧
૭ સાચું જીવન	૨૬૩
૮ ફિનિક્સ આશ્રમ	૨૬૫
૯ પહેલી રાત	૨૬૯
૧૦ માટીના ઉપચાર	૨૭૩
૧૧ શુદ્ધજીવન	૨૭૫
૧૨ જન્મની કુલુની સારવાર	૨૮૦
૧૩ સત્યાગ્રહનો જન્મ	૨૮૫
૧૪ વિલાયતમાં ડેપુટેશન	૨૮૯
૧૫ સત્યાગ્રહ-સંગ્રામ શરૂ	૨૯૧
૧૬ પહેલી જલયાત્રા	૨૯૫
૧૭ પહેલી સમાધાની	૨૯૯
૧૮ અમાધાનનો વિરોધ ને ધમકી	૩૦૨
૧૯ 'પ્રેમપંથ' પાવકની જવાબા	૩૦૫
૨૦ વિરોધીના ખોળામાં માથું	૩૧૦
બામ પાંચમો	૩૧૫-૪૨૦
૧ પરવાનાની હોળી	૩૧૭
૨ લડન શરૂ—	૩૨૧
૩ બીજી વારની જલ	૩૨૪
૪ દેશનિકાલ	૩૩૧
૫ ત્રીજી વાર જલમાં	૩૩૪
૬ 'દિગ્વિરાજ'	૩૪૦
૭ ટોટ્ટોય વાડી : ૧	૩૪૪
૮ ટોટ્ટોય વાડી : ૨	૩૪૮
૯ ટોટ્ટોય વાડી : ૩	૩૫૩
૧૦ ગોખલેનો પ્રવાસ	૩૫૮

૧૧ વચનભંગ-ફરી લડત સર	૩૬૫
૧૨ બંને દુકડી જોલમાં	૩૭૧
૧૩ જો મીઠાં રમરણો	૩૭૬
૧૪ મજૂરાની હડતાલ	૩૮૪
૧૫ દૂધ	૩૮૯
૧૬ આખરે પકડાયા	૩૯૪
૧૭ આકરી કસોટી	૩૯૮
૧૮ ફિનિકસ આશ્રમ લડતમાં	૪૦૧
૧૯ આપબોગનો મહિમા	૪૦૫
૨૦ બીડમાં મદદ	૪૦૮
૨૧ સત્યાગ્રહનો વિજય	૪૧૨
૨૨ 'પ્રાણ જાય-પ્રતિજ્ઞા નહિ'	૪૧૭

ગાંધી આ પુ
અંડ પહેલો

‘ ગાંધીગંગા ’

શ્રી ગમભાર્ગુજગતના એક સુદર કથાકાર છે તે જ્યાં જાય છે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને અને બાળકોને, ખેડૂતોને અને બહેનોને— સૌને મહાગ્રામિયાઓની અને સતોની, તરનારિયાઓની અને સતીઓની વાતોથી ડોલાવે છે તેમણે ગાંધીમાપુની કથા કહેવામા પોતાની ઢળા વાપરી છે એથી મને આનંદ થાય છે એવી એમની ઢળા કૃતાર્થ થઈ છે

જૂની વાર્તાઓ જે દત્તકથાઓ જેની બની ગયેલી હોય છે અને ઇતિહાસ મગીને પુરાણનુ રૂપ પામી હોય ને, એ કહેલી પ્રમાણમા સહેલ છે ભાટ—ચાગણોની શૈની તેને ભાવે છે અતિ ગમેદિત, વાચાળતા અને અભુતરસથી તેને ગણગારી શકાય છે પણ સાચા માણસની અને તેમાયે જીવતા માણસની વાર્તામા એવુ કશુ ચાલી શકે નહિ તેમાયે ગાંધીમાપુનુ ચરિત્ર એ કઈ વા વાયો તેમ જિજ્ઞે જનારુ ચરિત્ર ન મળે—એ તો છે સત્યના પ્રયોગોની પરપરા ગમભાર્ગુ પોતાની ચારણી ટેવ ઉપર કાબુ ગંખી શક્યા હશે ? એમનુ પુસ્તક જોયુ ત્યારે મને મનમા શકા આવી તપાસતા જોઈ છુ કે તેમણે એમા સારી સફળતા મેળવી છે એ માટે તેમને અભિનંદન આપુ છુ

આ કઈ ગાંધીમાપુનુ સળગસત્ર જીવનચરિત્ર નથી એ લખવાને જીવનભગ્ની તૈક્ષરી કરનાર મહાદેવભાર્ગુ અકાળે વિધાય

થયા છે. ખીજો કોઈકે આ મહાન દેશમાં ક્યાંક ધડાઈ જ રહ્યો હશે જે દેશે આવા અગ્રેય મહાત્માને પેદા કર્યા તે તેના વ્યાસને પેદા કર્યા વિના ન જ રહે.

આ નો એક ભક્તકંઠે ભક્તિભાવથી કરેલું ગાંધીબાપુનું કીર્તન છે. અનેક ગાંધી-ભક્તોએ મળીને એમના પ્રસંગકીર્તનોનું મોટું સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું છે આ ભક્તિકાર્યની શરૂઆત આફ્રિકાના પાટરી અને બાપુજીના ભક્ત-મિત્ર રેવન્ડ ડોક તથા દાકતર પ્રાણજીનદાસ મહેતાએ કરી હતી બધા ભક્ત-કીર્તનકારોના શિરોમણિ તો મહાદેવભાઈ જ હતા ખીજાઓએ અનેક કામોમાંના એક કામ તરીકે એ કર્યું છે, મહાદેવભાઈએ તો ગાંધીકીર્તન એ પોતાના જીવનનું પ્રમુખ અને એક માત્ર કામ બનાવ્યું હતું એ ગાંધીને સલગે અને સલને ગાંધીજીને જોતા શીખ્યા હતા તેથી તેમનું ગાંધીકીર્તન એ માત્ર કાગળ પરનું કીર્તન નહોતું, પણ ગાંધીમય અથવા સલમય જીવન પોતે જીવવા મથતા તેનું જ પ્રતિબિંબ હતું જ્યાં લા સુધી તેમણે સતત એ જીવનકાર્ય બજાવ્યું અને છેલ્લા શ્વાસ સુધી બજાવતા રહ્યા. પારિવારિક એમના પગલે ચાલવાનો સરસ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. મદાન રૂઝ્કા પિ રામા રાયાએ દૂરથી જ ગાંધીજી વિશે સાંભળ્યું હતું પણ પોતાની પ્રતિભાના ઓજસથી તેમણે એમને પારખી કાઢ્યા અને પોતાની પ્રભાવશાળી કલમ એમનો પરિચય જગતને કરાવવામાં ચવારી. થોડો થોડો વખત બાપુજીની સાથે રહેવાની તક મળેલી એવાં દિદી અને દિદ અદારનાં ભાઈ-બહેનોએ પણ સુંદર સંસ્મરણો આપણે માટે લખ્યાં છે મિસિસ પોલાક, કુમારી મ્યુરિયલ વિસ્ટર તેમ જ લૂઈ ફિદારનાં નામો તેમાં ગણાવવા જેવાં છે. તાજામાં તાલુ સાહિત્ય ભાઈ રામચંદ્રને સરજ્યું છે. તેમણે ગાંધીજીના આત્મકથા ગદી રમોઈ અને પાપખાના-સફાઈ કરતાં કરતાં પોતાની

લક્ષિતમૂર્તિને કેવી માર્મિક આંખે જોઈ છે । આ સૌ લકતોને હાથે સર્જાયેલા સાહિત્યમાં રાવજીભાઈની લક્ષિતબીની કલમે કમાવું ફરી છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના દિવમોથી આજ ઘડી સુધીના અનેક પ્રસંગોનું કીર્તન તેમણે એવી સુંદર રીતે કર્યું છે કે જાણે તે પ્રસંગો આજે આપણી આંખ સામે જની રહ્યા હોય એવા આખેફાળ આપણને દેખાવા લાગે છે.

રામભાઈ પણ ગાંધીલક્ષ્મી જ છે. આવા લકતોના સાહિત્યમાં તે લક્ષિતભાવથી વિચર્યા છે અને પોતાની. લક્ષિત અને કળાનો એકાદ અવધી આ સુંદર વાર્તા આપણા માટે રચી છે.

ગાંધીબાપુએ પોતે પોતાની આત્મકથા લખી છે. ગમભાઈએ એમાંથી પણ આ વાર્તા માટે ઘણું ઘણું તારવી લીધું છે. એમાંથી તારવતાં કોઈ પણ કળાકારનું પારખું થઈ જાય તેવું છે. લકતોના રચેલા સાહિત્યમાંથી લેવું એ તો તૈયાર રાંધેલી વસ્તુઓમાંથી પીરસવા જેવું સહેલું કામ છે, પણ ગાંધીબાપુના પોતાના લખાણમાંથી શું લેવું, કેટલું અને કેમ લેવું એ ભારે વિવેકશક્તિ માગી લે તેવું છે. ગાંધીજીએ કંઈ આત્મકથા લખી નથી. તેમણે તો પોતાનાં નાનાં-મોટાં ચરિત્રોને સત્યની કડક કસોટી પર કસીને તેનાં પરિણામો જગતની સામે મૂક્યાં છે. 'મો સમ કૌન કુટિલ खल कामी' એવી સંતકવિ સુરદાસજીની મનોવ્રત્તિમાં આવીને તેમણે આત્મકથા લખી છે. પોતાના જીવનના રૂડા બનાવોના વર્ણનમાં તેમને રસ નથી. તેમને તો પોતે સત્ય ક્યાં ક્યાં ચૂક્યા અથવા ચૂકવાની અણી ઉપર હતા અને પ્રભુકૃપાથી કેવી રીતે આખરે સત્યનો જય પોતાના જીવનમાં થયો એ બતાવવામાં જ રસ છે. એ પ્રસંગો પોતાની વાર્તામાં કેવી રીતે ગૂંથવા એ વાર્તાકારની કળાને કસોટીએ ચડાવે તેમ છે. તે પ્રસંગોને છોડી દઈને છટકવું એ પણ ચાલે તેમ નથી, કારણકે

તે વનઃ ગાંધીયાપુ જેના સત્ય-ઉપાસકનું ડાનચરિત્ર પ્રાણ નિનાના
ખોગિયા જેવું જ ઘર્ષ પડે કળા સાથે જેની પામે ભક્તિ હોય
તે જ વાર્તાકાર એ કામમા સફળ થવાની આશા રાખી શકે રામ-
ભાઈ પામે કળા પણ છે અને ભક્તિનો મહેતો કરે પણ છે એ
તેમના ઉપર ઈશ્વરની બેવડી કૃપા છે

*

રામભાઈએ વર્ષોથી કલમ ચલાવવા માડી છે, પણ તેમની
ખરી કળા અને ખરી ખબી મોટે વાર્તા કહેવાની કે વેબક કવિતા
વાર્તા કોનાર નહીં જ તેમને ૫ ઓગષ્ટ ૧૯૫૩ થી ૫ માર્ચ ૧૯૫૪
એમ જ ઓગષ્ટ કે તેમજે ગાંધીયાપુની આ ઓપડી જેની
મુદ્રા વખી નેરી ગાંધીયાપુની વાર્તા પોનાની ડાનની વાણીથી
ગામડે ગામડે ઓનાઓને સભાગામના પણ મહે એવું ૫ માર્ચ ૧૯૫૪
લોકો વચનગાન વાચ કે તેમ તેમ એમનું મો નિગરુ વાચ છે
રામભાઈને એવ મ્હી ન થાઓ

કેવા સુદર સાધનો હતા ! માણસની ભાગ્યકથામાં, હરિકીર્તનોમાં અને ગમલીયાઓમાં અગીત અને નાટકના અંગો ઉમેરીને તેને વધારે લોકપ્રિય અને લોકભોજ્ય બનાવનામાં આવતા આ સંસ્થાઓ ચાલુ હતી ત્યારે અલણુ મજૂરો અને સ્ત્રીઓ પણ જોડા ધર્મ-વિચારો કરતા અને સમજતા. તે પ્રસાદ જનાથી દેશની જનતા દિવમે દિવમે જડ, મૂઢ અને ધર્મશૂની થતી ચાલી છે ગમભાઈ જેવા વાર્તાકારોએ તે ચાલ સજીવન કરી 'ગાંધીગંગા' વહેવડાવતા ફરનાની હવે જરૂર છે

માત્ર તેમ કરતા પુરાણનો જૂનો ઢાંચો હવે બહુ કામમાં લેવા જેવો નથી અદ્ભુતરસ અને હાસ્યરસના જેવા ચનાનવા એ આમાં નહિ ચાલે. ગાયન, નાટક, ઉપાખ્યાનો આમાં આવશે પણ 'અમુક વખતે શેખનાગે આવી ગાંધીજીપુને માથે બનઝાયા ધરી અથવા ગાંધીજી પોપટ થઈને જેઠામાથી જોડી ગયા ' એના એવા ચમત્કારો ઉમેરનાની સખત મનાઈ રહેશે 'ગાંધીગંગા' મારફત ગાંધીજીપુને અવતાર બનાવી અધમકિત ચનાનવાની નથી, તેની મારફત પ્રજામાં સત્ય અહિંસા આદિનો પ્રેમ જગાનવાનો છે, ત્યાગ અને દેશભક્તિ દાખવ કરવાના છે, રેડિયા જેવા યશકર્મોનો પ્રચાર કરવાનો છે, અસ્પૃશ્યતા જેવા પાપ બાળવાના છે, પ્રજાનો મરણુભય મટાડવાનો છે. તેથી હકીકતોને સત્યનિષ્ઠાથી વક્ષાદાર રહેવું પડશે ' ગાંધીગંગા'ના કથાકારમાં સૂક્ષ્મ કળા નેદરે, માણસને કે પુરાણીની જાડી કળાથી તેનો અર્થ સરશે નહિ

અનબત્ત, પોથીમાના રીગણાવાળા પુરાણીઓ આ કામ કરી શકશે નહિ જ આપણી પામે મહાદેવભાઈનો ઉજ્જવળ દાખવો છે. એમણે જેટલું ગાંધીચરિત્ર વર્ણવું તેટલું જીવનમાં ઉતાર્યું હતું. તે જીવનમાં જેટલું ઉતારી શકતા તેટલું જ વર્ણવે શકતા જીવનમાં ઉતારતા તેમને ઘણીવાર બહુ બહુ મહેનત અને મુશ્કેલી

મણુ થતી ત્યાર તેમનું લોહી બળી જતું અને બિંધ બેઠી જતી છેવટે ત્યારે મથન ફળતું અને શાંતિ વળતી ત્યારે જ તેમની કુશલ આનતી ગાંધીગંગા 'ગાનારાએ એના બનવું પડશે, તેમણે માત્ર પોતાની વાચ્યતુરાર્થ અને કળાને જોરે કામ કરનાતું નથી, પણ સાથે સાથે પોતાના જીવનથી પણ એ કળામા જીવ મૂત્તા જતું પડશે

*

આ પુસ્તકનું પૃષ્ઠની વારનું નામ બુગવતાર ગાંધી' હતું ગાંધીમાપુ બુગાવતાર તો જ જ પણ આ પુસ્તક પડિતો અને રાજદરગારીઓને માટે લખાયું નથી જેમને માટે તે લખાયું છે તે ગ્રામવાસીઓને અને બાળકાને અને સ્ત્રીઓને તો આ પુસ્તકનું નામ ' ગાંધીબાપુ ' પડતું તે બધું જ પ્રિય અર્થ પડશે પુસ્તક પોતે સરસ છે જ, પણ હવે આ મોહક નામ પણ તેને લોકપ્રિય બનાવનામા મોટો ભાગ ભજવશે

ગાંધીમાપુની જે કથાઓ કહેનાય તો તેને માટે મેં ઉપર ગાંધીગંગા' એવું નામ સૂચ્યું છે તે વાચક પકડી પાડ્યું હશે રામકથાને રામાયણ કહે છે, કૃષ્ણકથાને ભાગવત કહે છે, તેમ ગાંધીમાપુની કથા રામભાઈ જેવા કહેતા હશે ત્યારે 'ગાંધીગંગા' માડી છે એવો ભાષાપ્રયોગ લોકો કરશે

*

અત્યાર સુધી આ વાર્તા અને તેના વાર્તાકારની દૃષ્ટિએ કંઈક કંથુ હવે એક સમદ વાચનારને ઉદ્દેશ ?

આ માત્ર વાચનાતી અને સાલજનાતી વસ્તુ નથી એ જીવનમા મૂકનાતી વસ્તુ છે ગાંધીમાપુ કહેતા હી થાકતા જ નથી કે પોતે કાંઈ દા નથી કે કશી અસાધ્યગણુ ગદિત ધરાવતા

નવી. આપણને સૌને જેની ઇન્દ્રિયો અને શક્તિઓ આપીને
ઈશ્વરે જન્મ આપ્યા છે તેની અને તેટલી જ સાથે એમને પણ
જન્મ આપ્યા હતા એમની પામે જે કંઈ વિરોધ હોય તો તે
સત્ય-અર્થિસાને આગ્રહ છ તેમના જેવો આગ્રહ આપણે કંઈ
પણ ધારીએ તો કેળવી શકીએ છીએ અને જીવનમાં પવટો કરી
શકીએ છીએ. આપણુ આત્માનુ આગ્રહ જોડે અને આપણામાં
એવું ધારવાની પ્રેરણા જોડે એ માટે આ વાર્તા સખાઈ છે
રામલાઈની વતી એમના વાચકોને મને કહી લેવા દો કે :

“ ગાવા શુભવા ને

વાહવા કંઠવા

નવી મજાનાં આ વાણી ૨,

મે નથી મજાની આ વાણી

સત્યનુ વ્રત લેશે,

પ્રેમનો પથ લેશે,

તેણે વાચી આ મારી કહાણી ૩,

સાચો તેણે વાચી આ મારી કહાણી.”

વેહછી આશ્રમ }
તા. ૩૧-૩-૪૬ }

જીગતરામ દવે

‘ સૂરજનાં કિરણ કેમ વરણાય ? ’

ગાંધીજી ‘અવનયરિત’ મને કાર્ધ લખવાનું કહે તો હું ના પાડું કાર્ધ એકલો એવું ચરિત્ર લખવાને તેનાર થાય તો હું એને ધૂટ નહિ તો પોતાની શક્તિ વિષે વધારેપડતો વિશ્વાસ રાખનાર માનું ગાંધીજી અવનયરિત નખવોની વાત સૂર્યકિરણ ઝીનવાના મનોરથ સેનવા જેવા હું માનું છું કપડની ભાના જવા દઈને કહું તો ગાંધીજીના જીવનના એટલા બધા કાવ વિભાગો છે, એની વિગતો એટલી બધી છે કે અનેક માણસો મળીને કદાચ થોડો ઘણો ન્યાય તેને આપી શકે એમનું જીવન, જેમા પ્રતિપળે વિગત સ્થતો જાય છે, અને જેની પ્રતિપળ એકબીજીની સાથે અગમ્ય ઈશ્વર-પ્રણિધાનથી સંકળાયેલી છે, તે જીવનની પળોની નોંધ તો એઓ પોતે રાખી શકે કે ઈશ્વર રાખી શકે એ અસંખ્ય પળોમાની ખોમા જેટલી પળોની નોંધ પણ સત્યનો જે પરમ ઉપાસક હોય તે જ લઈ શકે માટે જ જાણે આ મહાભારતગ્રંથની અસાધારણ કઠિનાઈ જોઈને જ ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથા લખવાનું કામ માથે લીધું અને ૧૯૪૦ આગળ આરીને તે પણ બધ ક્યું

આ બધું લખવાનો અર્થ એ નથી કે ભાઈ રામનારાયણ પાઈકે ‘યુગારતાર ગાંધી’ લખીને ન કરવાનું કામ કીધું છે ભાઈ રામનારાયણનો હેતુ તો પરિમિત છે આત્મકથા, નવજીવન કે હરિ જન પણ ન સમજી શકે એવા ખેડૂનો, મજૂરો અને એવા જ અભણ

વર્ગના જે લોકો હાથ તેઓને ગાંધીજીના પરિચયની સાદી-સીધી ભાષામાં થોડી સામગ્રી પૂરી પાડવી જોઈએ, એ હેતુથી આ પુસ્તક લખાયું છે.

એ દષ્ટિએ જોતાં ભાઈ રામનારાયણે સીધી-સાદી ગરગથ્યુ ભાષામાં લખેલું પુસ્તક, જેમાં ગાંધીજીના જીવનની મોટી મોટી હકીકત તારીખવાર અને ચોક્કસાઈથી સંગ્રહાયેલી છે, એ પુસ્તક જેઓ વાંચી શકશે તેમને ગાંધીજીના જીવનચરિત્રના મૂળ આધારો-એમની આત્મકથા, એમના લેખો અને એમનાં ભાષણો-તરફ વળવાની રુચિ ઉત્પન્ન થશે તોયે આ પુસ્તક તૈયાર કરવાનો ભાઈ રામનારાયણનો શ્રમ સફળ ગણાશે.

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

[‘યુગાવતાર ગાંધી’ ની પ્રસ્તાવનામાંથી]

બે બોલ

એકવાર સદ્ગત ગિજુભાઈએ મને વાતવાતમાં કહ્યું :
 ‘આપણા દેશના છત્ર મહાપુરુષોના ચરિત્રો કુમારો વાંચીને
 સમજી શકે એની ભાષામાલ ખાવાની ખાસ જરૂર છે’ આ વાત-
 ચીતથી પ્રેરાઈને મેં ગાંધીજીને લગતા પુસ્તકો વાંચવાની શરૂઆત
 કરી વાંચતા વિચાર થયો કે આત્મકથા, નવજીવન, હરિજન કે
 દ આ સત્યાગ્રહ વગેરે પુસ્તકો પોતાની મેળે વાંચીને સમજી
 ન શકે એના વર્ગો તો ઘણા છે વીરભગામ તાલુકામાં ખેડતો
 આગળ, પૌરબદર-પથકમાં મેર, હરિજન તથા થોડા બજેવી
 સ્ત્રીઓ આગળ ઉપરોક્ત પુસ્તકો વાંચી સંલગ્નતા મને એ
 અનુભવ થયેલો. આથી માત્ર કુમારોને જ નજર સામે ન રાખતા
 ઉપરના દરક વર્ગના સ્ત્રી-પુરુષોને ઉપયાગી થાય તેવું ગાંધીજીનું
 ચરિત્ર સળંગ કથાના રૂપમાં લખવાનો મેં પ્રયત્ન શરૂ કર્યો પરિ-
 ણામે ‘યુગાવતાર ગાંધી’ ત્રણ ભાગમાં બહાર પડ્યું

એ પુસ્તકની નકલો ખલાસ થવાથી આજે નવી આવૃત્તિ
 બહાર પાડવાનો વખત આવ્યો છે. તે વખતે ‘યુગાવતાર ગાંધી’માં
 રહી ગયેલી બાકીના દૂર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

સદ્ગત મહાદેવભાઈએ ‘યુગાવતાર ગાંધી’ની પ્રસ્તાવનામાં
 બે સૂચના કરી હતી પુસ્તકનું નામ સાદું હોવું જોઈએ અને
 શરૂઆતના છત્રને વધારે વિસ્તારથી લખવું જોઈએ. આ બંને

સૂચનાનો આ વખતે અમન ડ્યા ૮ આમવગની જીલને ટગ્ગે
રમતુ 'ગાંધીબાપુ નામ રાખ્યુ ૬ પ્રજાજનની ડ્યા મિત્તા
થી લખી છે ઉપરાત 'યુગાનતાર ગાંધી બહાર પડ્યા પછીના
નવ વર્ષના ગાળામા ગાંધીજીના જીવનને નગતા અને પુસ્તકો
બહાર પડ્યા છે તેમાથી કેટલાક સુદર પ્રસંગ મળ્યા ૭ વળી
ગાંધીજીના પૂર્વજોની અને બાળપણની હકીકત તેમના નજીના
સગા-સબધીઓ પામેથી મળી છે

ગજકોટમા ૫ ગોફીમદેનેને મગના ગયો ત્ના તઓ પાપક
વણુતા હતા મગનાનુ ડારણુ મે જણાવ્યુ એટને સામે બેઠા
અને વાત નઃ ડ્રી પોતાનો ભાઈ જગતભરમા અનતારી પુરુષ
તરીકે પૂજાય છે એમ જાણનારી બદેનતુ હેયુ કેવુ દોય એ જોઈને
પાવન થયા બાળપણની વાત કરતા તેમણે કહ્યુ નિનાયત
જનુ'તુ ત્યાર ભાઈ ફક્ત અદાર વરસના હતા બાની રજા મગતી
નહોતી બાના બોળામા સૂઈ જઈને મનાવે-મા, તુ જોજો તો ખરી
હુ નિનાયતજઈને કેવો હોશિયાર થઈ આવુ છુ ! બારિસ્ટર થઈને
આરીશ ને મારા બાપુની ગાદી સાચરીશ ઇવટે પ્રતિજ્ઞા લીધા
ત્યાર બાએ રજા આપી

મુબઈમા ગેલેતા તે વખતની વાત ડગતા મહે ભાઈને
ખાવાનો બહુ શોખ અથાપાના બાટના દબેનુ મીઠુ-મધુ
અહીથી મંગાવે પરણપોળી એમને બહુ લાવે જે દી પૂરણ
પોળી થાય તે દિવસે રમોડમા આવીને કહેશે-ત્રણ ટક થાય
એટલી કગી છે ને ? હુ તો નિચારમા પડી જાઉં છુ કે આવો
સ્વાદિયો ભાઈ સાવ ત્યાગી થઈ ને બેઠો !

સાબરમતી આશ્રમના અનુભવ વણવતા કહ્યુ ૭ વદના
ઉઠિને દળરા બેસુ ત્ના ભાઈ આરીને મને કહે-તમે રહેના
ઘો લાવો હુ બેસુ અમારી નણદ-બોળઈની રકઝક આતી

હોય ત્યાં ભાઈ આવી ચડ. ભાબીને કહેશે-ભલે બહેન દગે,
તુ પછી બેસજો. ખાવ એજો દળતુ તો જોઈએ જ ને ! ’

મે સંકાચપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો : ‘તમે આટલા બધા પાપ કેમ વણો
છો ?’ ‘વણાવા આવ્યા છે’ સરળભાવે તેમજો કહેલું. ‘આપણું શરીર
ચાલતું હોય ત્યાંસુધી થાય એટલું કામ તો કરવું જ જોઈએ ને ?
વળી હવે કાઈ ભાઈ આરિસ્ટરી થોડા જ કરે છે ! એ તો સાધુ
થઈ ગયા છે, એટલે ઈ મોકલે એ ધર્માંદો કહેવાય ના ? જેટલું
ધર્માંદાનું એાધુ ખવાય તેટલું સાડું.’

‘આપુછ મોટા કે તમે ?’

‘મારા પછી કરસનદાસ અને તેના પછી મોહનદાસ. મારાથી
ભાઈ પાંચ વરસે નાના.’ એટલું કહેતાં એમની આંખ બીની થઈ.
હાથ જોડીને બોલ્યા : ‘ભગવાન એને કરોડ વરસના કરે !’

તમરકાર કરી હું નીચે આવ્યો ત્યાં ખાદીભડારવાળા શ્રી.
ચકુભાઈએ વાત કરી. ‘આ મકાનમા ફોઈબા એક વરસુધી આવ્યાં
છે. ત્યાર પહેલા અહીં કોઈ હાથે દળતું નહિ આજે લગભગ
દરેક ઘરમાં ઘટી આવી છે.’ દયારામના ભજનની લીટી મને યાદ
આવી :

તુજ સંગે કોઈ વૈશ્ણવ થાયે

તો તું વૈશ્ણવ સાચો—

પરમ વૈશ્ણવનાં ભગવતી બહેનને મનથી ફરી પ્રણામ કર્યાં.

પોરબંદરમાં સ્વ. કાળીદાસભાઈ ગાંધી જીવતા ત્યારે તેમને
ઘેર વારંવાર જવાનું બનતુ. કોઈ વાર જઈએ ત્યારે તેઓ જિભા
સાવરણીથી ફળિયુ વાળતા હોય, કાં પાંચખાનું સાફ કરતા હોય,
અગર એટલી ઉમરે બેડું લઈ ને મદરે ચડતા હોય. ગાંધીજીની
વાત નીકળતાં તેમની આંખ ચમકી જોડે અને પછી પ્રવાહ

ચાલે 'અમે તો વેપાર કરવા આક્રિષ્ટ ગયેલા ભાઈએ બધાને બાવા બનાવ્યા.' સત્યાગ્રહની વાત નીકળતા કહે 'અમે ફળની રેકડીઓ ફેંચીને જોલમા ગયેલા' પંજી જેવના દુખને કેવી ગમ્મતભરી રીતે ભોગવ્યા એની વાતો ચાલે પણ કોઈ વાર નિસામો નાખીને બોલી જાે 'ભાઈ ભોગિયો બાદશા' છે' દુનિયા બહુ લુચ્ચી છે ધણુની જેમ ભાઈને ચડાની દેશે.'

શ્રી અભેચંદ્રભાઈ ગાંધીને પોરબદરમા તેમને ગ્રેર મળ્યો તેમણે આક્રિષ્ટાની વાતો કરી પછી જીરીને ઓગડામા આન્યા એટ ફોગે બતાવ્યો લશ્કરી પોશાકમા સૌ બેઠા હતા માથે વાકી હેન, કોટ, પેન્ટ, બટ, મોજ બધાનો વટ પડતો હતો બોચર યુદ્ધ વખતે ધાયવની સારવાર કરનારી દુકડી ગાંધીજીએ જોઈ કરી હતી 'આ વચ્ચે બાપુજી બેઠા છે અને આ હુ' આગળ ચાલતા કહે 'અમારે કેટલીક વાર ચાલીસ ચાલીસ માર્ચિની મન્દ્ર કગ્વી પડતી બાપુજીના પગમા ચીંગ પડતા, લોહી નીકળતા પણ તોય ફરમા સાથે ગ્રેતા ગત્રે મને કહેજે 'અભેચંદ્ર, પગમા તેવ પ્ર એટલે સનારે જગ ફણા પડે' જોણાઓના મારા વચ્ચેથી પણ ચાયવોને ઉપાડી જવાના પ્રસંગો આવતા તે વખતના ગાંધીજીના શરાતનની વાતો ડગી

શ્રી માણેકવાયભાઈ ગાંધી તો પોતાના પૂર્વજોની અને ગાંધી જીની વાતો જ્યારે મળીએ ત્યારે ગૌરવપૂર્ક અને રસથી કહેતા થાકે જ નહિ ગાંધીજીના જન્મસ્થાને વસતા તેમના મામાની દીકરી બહેન કૂવકુવજીબહેન અને તેમનો પરિવાર જે કોઈ ફર્શને આવે તેમને અત્યંત પ્રેમાદરપૂર્ક બધુ બતાવે તેમણે ગાંધીજીના મોસાળપક્ષની મહાનુભાવતાના કેટલાક પ્રસંગો કહી સંભળાવ્યા

જે મહાપુરુષનું જીવન મહાસાગર જેટલું વિશાળ અને ગંભીર, રસાળ અને સમૃદ્ધ છે એમના જીવનપ્રમગો કહેતા-માલગતા પાર

આવે જ નહિ. એને કાગળ પર ઉતારવું 'સગભગ અશક્ય ગણાય.
તેમાંથી કેટલાંક મોતી-ચિંદુઓ સળંગ કથાકથે અહીં રજૂ કર્યા
છે. મદાસાગરમાં પડેલો મગ્ગલો સાચાં મોતી શોધતાં મૂંઝવણ
અનુભવે તેરી મૂંઝવણ પ્રસંગોની તારવણી અને ગૂંથણી કરતાં
મેં અનુભવી છે.

વાચકવર્ગ મારી મર્યાદાનો વિચાર કરી બેબૂ નિભાવી લેશે
એવી આશા અને પ્રાર્થના છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ }

રામનારાયણ પાઠક

ગાંધીબાપુ

ભાગ પહેલો

જન્મભૂમિ

કાશિયાનાડને આથમણે ડિનારે પોગ્યદર આવેલું છે જૂના વખતમા શ્રીકૃષ્ણના પરમમિત્ર અને ભક્ત મુદામા ત્યા વસતા હતા તેથી પોરબદરને મુદામાપુરી પણ કહે છે અને તે યાત્રાનુ ગ્રથળ મનાય છે

ભક્તકવિ નગસિદ્ધ મહેતાની તપોભૂમિ જુનાગઢ, પ્રાચીન-કાળથી જાણીતુ જ્યોતિર્લિંગનાગુ પ્રભાસપાટણ અને શ્રીકૃષ્ણની ગાંધ્યાની દાગઢા - એ ત્રણે તીર્થગ્રામથી પચીસ-ત્રીસ ગાઉને અંતરે અગ્રી સમુદ્રને કાં પોગ્યદર આવેલું છે

ભગતખડના અડસકં તીરથ કરના નીકળેયો યાત્રાગુ કાકિયા વાડમા આવે છે ત્યારે પ્રથમ ગિરનાર જાય છે ત્યાંથી દક્ષિણમા પ્રભાસપાટણ થઈ પગપાળો દરિયાને કાંઠે કાંઠે ચાલે છે ચોરવાડ, માગરોળ, માધનપુર થઈ પોરબદર પહોંચે છે ત્યાં મુદામાડના દર્શન કરી આગળ દાગઢા જવા બપોડે છે કાશિવાડ પ્રાતઃઅરબી સમુદ્રમા ભારતમાતાની જન્મણી જુગની હથેળી જેવો જોની ગ્હો છે ભાવનગરથી દારકા સુધીનો દરિયાકાંઠો બમો-અઢીમો માઈલ સુધી વ્યાપેયો છે એક બાજુ ક્યાક દરિયાળી, ક્યાક વેરાન ધરતી, અને બીજી બાજુ સાગરના આસમાની નીચ વચ્ચે ઘોળા

તથા બિપણીને પાળ કરી હોય તેવી ઝીણી રેતીની દૂધ જેવી બ્રજળા કિનાર દીપી રહી છે. પગપાળો પ્રવાસ કરનારને અરબી સમુદ્ર થેરા નાદે સંગીત સંભળાવ્યા કરે છે.

કાઠિયાવાડને જૂના કાળમા સૌરાષ્ટ્ર કહેતા. ગામડી ભાષામાં એનું નામ મોરહ પડયું. સોરહની ભૂમિ લાખા સમયથી સંતો, શરવીરો અને મુત્સદ્દીઓને માટે જાણીતી છે. ધર્મને કાળે, માનવતાની અને ભૂમિની રક્ષાને અર્થે, વેપારની ખિસ્વટને માટે મોરહી સંતાનોએ ભારે આપભોગ આપ્યાના દાખલા ઇતિહાસમાં નોંધાયા છે.

કાઠિયાવાડનો દીવથી માધવપુર સુધીનો પ્રદેશ 'હીલી નાથેર' તરીકે વખણાય છે. પોરબંદર એ પટ્ટીથી થોડું દૂર પડી ગયું છે, છતાં તળપદમાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય જેવા મળે છે. એક આજુ અગડો ફુંગર આસમાની છત્ર ધારણ કરીને બેઠો છે, ખીજી આજુ બિલોરી કાચ જેવાં સાગરનાં મોજાં રાત્રિવિસ થેરા નાદે ધ્રુવી રહ્યા છે. દરિયાકિનારે સડુ અને નાળિયેરીની કનાર લાગી છે. પરદેશ ખેડીને કમાયેલ ધનાઢ્યોની હવેલીઓ સમુદ્ર સામે ખૂંટી રહી છે. અગાસીઓવાળાં પાકા પથ્થરનાં મકાન એકસરખાં શોભી રહ્યાં છે. વચ્ચેવચ્ચ માનવ-જીવનના હયામાં ધર્મભાવના દીપે તેમ સુદામામંદિરની ધ્વજ ફરકી ગઈ છે. અને સાંથી જાંચી દીવાદાંડી દૂર દૂરનાં વડાણોને સાચો રાહ બતાવતી ખડી છે.

આપા ધાર્મિક, મુંદર, સાદસિક અને સમૃદ્ધ પોરબંદર શહેરમાં સંવત ૧૯૨૫ના ભાદરવો વડ જારસને દિવસે ગાંધીબાપુનો જન્મ થયો હતો.

વડવાઓ

ગાંધીજીના વડવા પટેલા કુતિયાણામાં રહેતા કુતિયાણા જુનાગઢ અને પોરબંદરની વચ્ચે ભાદર નદીને તીરે આવેલું છે. ગાંધીજીના પરદાદા રામજી ગાંધી પોરબંદર રાજ્યમાં દફતરી તરીકે નિમાયા ત્યારથી એ રાજ્ય સાથેનો ગાંધી-કુટુંબનો સંબંધ બેઝાઓ આજે જેને ‘હતૂર મેકેટરી’ કહે છે તેને જૂના વખતમાં દફતરી કહેતા એટલે રાજ્યમાં દફતરીનો હોદ્દો સારી વાગવગ ધરાવતો રામજી ગાંધીના પુત્ર રહીદાસ ગાંધી અને તેમના પત્ની રહીદાસ ગાંધીના મને પુત્રો હરજીવન ગાંધી તથા દમન ગાંધી પણ વારસગતી પોરબંદર રાજ્યમાં દફતરી હતા.

પેટી-દગ-પેટી પોરબંદર રાજ્યમાં બચી પાવરીની નોકરો ચાલુ રહેતા ગાંધી-કુટુંબે કુતિયાણા છોડ્યું અને પોરબંદરમાં કાયમી વસવાટ કર્યો.

હરજીવન ગાંધીના પુત્ર અને ગાંધીજીના દાદા આતમચંદ ગાંધી એ વખત સુધીના થયેલા કુટુંબના પુરુષોમાં સૌથી જૂના પુરુષ થઈ ગયા. નેમને આતા ગાંધી કહેતા દફતરીમાંથી દીવાન-પદે પહોંચનાર આતા ગાંધી જ હતા. બિંચુ પડકંદ શરીર, ભગવદગ મૂંઠો, સેગજીવી આખો, અર્ધ માથે ઝગારા મારતું

કપાળ, ધૂંટણ સુધી પહોંચતા હાથ-ઓતા ગાંધીનો પ્રભાવ જોઈ ભક્તભક્ત થઈ જતા. ગાંધીઆપુની વિશાળ તેજસ્વી આંખો, મોટા કાન, લાંબા હાથ, તથા તેમનામાં દેખાતા બીજા કેટલાક ઉમદા ગુણોનાં મૂળ છેક ઓતા ગાંધીમાં આપણને જોવા મળે છે.

મૂળનો દોરો ફૂટતો આવતો હતો ત્યારે ઓતા ગાંધી કુનિ-યાજોથી પોરબંદર ધંધો-રોજગાર શોધવા આવ્યા. તેમના કાકા દમન ગાંધી રાજ્યના દફતરી હતા. એમની લાગવગથી ઓતા ગાંધીને મીઠી માંડવીનો ઇન્કારો મળી ગયો.

એ જમાનામાં પોરબંદરનો દરિયાઈ વેપાર સારો ચાલતો હતો. આવના-જતા માલ પર દાણ ઉધરાવવાનું કામ જવાબદારી-વાળું ગણાતું. ઓતા ગાંધીએ પોતાની આહોશીથી એ કામ સંભાળી લીધું. વખત મળ્યે પોતાના કાકા દમન ગાંધી પાસે દુએરીમાં જઈ દફતરીનું કામ પણ શીખવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે તેમાં પાવરધા થયા. પછી તો આપની ગેરહાજરીમાં દીકરો દુકાન સંભાળે તેમ દમન ગાંધીની ગેરહાજરીમાં પોતે દફતરીનું કામ સંભાળવા લાગ્યા.

એકવાર રાણા વિઠ્ઠાલજીએ કામ પડતાં દમન ગાંધીને બોલાવ્યા. દમન ગાંધી હાજર ન હતા. તરત સમયસૂચકના વાપરી ઓતા ગાંધી રાણા સાહેબ પાસે હાજર થયા. નમસ્કાર કરીને બિભા રહ્યા. વિનયથી પૂછ્યું: ‘ મારા કાકા કામસર બદાર ગયેલ છે, કંઈ જરૂરી કામ હોય તો કરમાવો, હું પણ આપનો જ નોકર છું.’

રાણા સાહેબ આ બિગતો જુવાનની દિંમત ઉપર ખુશ થયા. કામ બનાવ્યું અનુભવી અધિકારીના જેટલી કુશળતાથી ઓતા ગાંધીએ એ કામ બાંધ્યું. રાણાની નજર ઓતા ગાંધી પર ફરી. વળતે દિવસે તેમણે ઓતા ગાંધીને ફરી બોલાવ્યા અને કહ્યું :

‘ઓતા, તારી દોસિયારી અને દિ મત બેઈ હું રાજ થયો છું તને એક અવરુ’ કામ મોપતું છે બોલ, તું કની શકીશ ?’

‘આપની કૃપા હશે તો ગમે તેટલું અવરુ કામ પણ સહેલું થઈ જશે.’

‘ત્યારે બે, માધવપુરનો ઇન્દરદાર આપણને ગાંડતો નથી ભરણાના હપતા વખતસર ભરતો નથી એને મીઠો કરવો છે’

‘આપો હુકમ. આજે જ હું માધવપુર જવા તૈયાર છું.’

‘પણ એ કામ તું કેવી રીતે કરી શકીશ એ મને પહેલાં સમજાવ, પછી હુકમ આપું’

‘એતું આપને શું કામ છે ? રામના નામથી પથ્થર ત્યાં એમ આપના નામથી કામ પાર પડશે. મારે વાસે હાથ મૂકે એટલે કામ પત્યું સમજે !’

રાણા સાહેબની જાતી આનદથી ગળણી ગઈ તેમણે નવ-જુવાન ઓતા ગાંધીને માથે હાથ મૂક્યો અને ઓતા ગાંધી માધવપુર જવા બિપજ્યા

ઇન્દરદારને સીધો કર્યો, એટલું જ નહિ, જુનાગઢના નવાબને મળીને પોગબદરથી માધવપુર સુધીના દરિયાકાંઠાનો કાયમી હક્ક પણ મેળવતા આવ્યા આવી મહત્ત્વની સધિનો ડુક્કો રાણા સાહેબના હાથમા મૂક્યો તે જ વખતે ઓતા ગાંધીને રાણા વિક્રમાતજીએ દીવાનગીરીનો પોશાક બેટ કર્યો ઓતામચદ ગાંધીએ પોતાની સમ્માઈ, પ્રમાણિકતા, હિંમત અને મુત્સદી-ગીરીથી દીવાનપદને શોભાવ્યું.

રાણા વિક્રમાતજી બહુ જીવ્યા નહિ. તેમના કુવર સગીર હતા તેથી રાણીના હાથમા સત્તા હતી ઓતા ગાંધી રાણીની વતી રાજકારભાર ચલાવતા. રાણી સત્તાપ્રેમી અને આપણદ હતી.

કોઈ કોઈ વાર પ્રગ્નનું દિત ત્રિચારી ઓતા ગાંધીને રાણીની સામે પડીને કામ કરતું પડતું ગણીને રાત રહોરાને પણ ચાલ ન છોડનાનો ઓતા ગાંધીનો અભાવ હતો.

આપણા ગાંધીબાપુમા જે અડગ સત્યાગ્રહીનો સ્વભાવ આપણે જોઈએ છીએ તેનું મૂળ દેખાડતો એક ભવ્ય પ્રસંગ ઓતા ગાંધીના જીવનમાં બન્યો હતો.

અત્યાર આપણે ‘ખગ્નનચી’ કહીએ છીએ તેને પહેલા ‘ભડારી’ કહેતા ખીમો કામગીરી પૌરબદ્ધ રાજ્યનો ભડારી હતો તેનો સ્વભાવ પેસા સાચરનાનો હતો એ ખૂબ ડરડસરથી અને એકસાઈથી નાણા વાપરતો રાણીના હાથમાં સત્તા આવતા તેની માનીતી દાગીઓએ કામગીરી પાસે પૈસાની માગણી કરી રાજ્યના ભના ખાતર ખીમાએ એ રીતે છૂટે હાથે પૈસા વેરનાની ના પાડી આથી દાસીઓ ચિડાઈ ખીમા કામગીરી વિરુદ્ધ તેમણે રાણીના કાન ભભેરવા શરૂ કર્યા એકનાર તો ડરમુ આળ ઓઠાડ્યું બસ, રાણીનો મિત્રજ હાથ ન રહ્યો એણે તરત જ ખીમાને કદ કરનાનો હુકમ કર્યો.

ખીમો જાતો ઓતા ગાંધીને સરખો ગયા ઓતા ગાંધી રાણીનો ગિરિ સ્વભાવ બરાબર જાણતા હતા, જ્યાં ખીમાના પોતાના વસ્ત્રો નાખ્યા અને જીવનજીવન દીધું.

રાણીને ખમર પડતા જ ઓતા ગાંધીને તેજાના ગાંધી નિર્ભયપણે ગયા રાણી સિંહણની પેઠે ગરજ લીધી ‘ગમે તેના તોય તમે મારા નોકર છો ખીમાને હાન ને હાન હાજર રગી.’

ઓતા ગાંધીએ હાંડ કનેજે જરાગ આપ્યો ‘માર નજરો આવેનાને હું નહિ મોખુ તમે રાણી સાચા, પણ મારી ટેક પટેરી મે એને જીવવાન દીધું છે તમાની મરજી હાથ તો ખીમા ઉપર કનેગીમાં રસ ચનાવો.’

ઓતા ગાંધીનો મહત્ત્વ જવાબ સાબળી રાણી વધારે
જાણી તમે ખીમાને નહિ મોખા તો ૨ વરકર મોઢીના

ઓતા ગાંધી જાણે જાણ થયા 'તમને કીક લાગ તેમ કરો
મારા ખાગિયામા પ્રાણ છે ત્યાં મુઠી ખીમાને કોઈ હાથ નહિ
અડાડી રોકે ।'

રાણી અને ગાંધી બંને પોતપોતાની વાત પર મહત્ત્વ હતા
એ કહ્યા માણસોએ સમજાવવું કરાવેઈ, પણ રાણી એટલે
એ ન થઈ એણે ઓતા ગાંધીના ઘર ઉપર પોલીસ પતટણ મોકલી
મકાન સામે તોપ ગોળી

આગે ગાંધીબાપુના જન્મસ્થાન તરો જાણીતું થયું એ
જૂનું એ મજાનું મકાન આ પ્રસંગ ગણમેજાન મન્યુ ઓતા
ગાંધીએ આખા કુટુંબને એટલું ક્યું ૭ દીકરામાથી પાંચ હાજર
હતા તે ફરતા બેઠા વન્યુ ઓતા ગાંધી તેમણે પોતાની પામેજ
ખીમા કોપારીને મેસાવા ગરણાગતનું રક્ષણ કરવાની લાગના
સમજનારા વૃદ્ધ મા દીકરાઓને ગોઠમા લઈ બેઠા હતા સૌએ
ટેકને ખતર બનિદાન આપવાની તૈયારી કરી ખોળામા આની
પડનાર હોવાને માટે પોતાનો સાથળ ચીરી માસ કાપી આપનાર
શિમિ ગજની સૌને માત કરી સલને ખાતર લગીને પેર
વેચનાર હથિયારની ક્યા હી સૌને ટેકને ખાતર ગાંધી આની
પડે તે સદન કરવાની પ્રેરણા આપી ઓતા ગાંધીના અગરક્ષક
તરીકે જે આરખો રહેતા તેઓ નીચે જાણ રહ્યા એ અસન
આઉસ હતા તેમણે ઓતા ગાંધીને કહ્યું 'અમારા મુઠા ઉપર
થઈનેજ રાણીના માણસો મકાનમા દાખલ થઈ શકશે'

લગનાન સલનિધ માણસની તાનણી કરે છે, પણ એની
પરીક્ષા પૂર્ણ થતા એને અણીને વખતે દુ ખમાયા ઉગાન લે ૭

અહીં પણ એમ જ જણાયું રાણી અને દીનાન વચ્ચે ઝડપા બેઠો
યયાના સમાચાર રાજકોટ એજન્સીની કોરીમા પહોંચી ગયા હતા
એજન્સીના અધિકારીઓને દીનાનનો પક્ષ સાચો લાગ્યો તાબડ
તોબ તેઓ વચ્ચે પડ્યા રાણીની જીદ છોડારી ખીમા કોરીમે
છૂટા પડ્યા

આ રીતે એતા ગાધીના સલાઅદનો વિજય થયો એ વખતે
એમને રનખેય ખ્યાન નહિ હોય કે મારા દીકરાનો દીકરો આ
સલના આઅદનો પાપ આખી કુનિયાને ભણાવશે

એતા ગાધીની જીત થઈ તેમની લાજ રહી પણ એમનું
મન ખાટું થઈ ગયું રાણી સાથે ફરો અણખનાવ થાય તો સારું
નહિ એમ વિચારી એતા ગાધીએ પોરખદર છોડ્યું

પોરખદરથી કુનિયાણા આવી નિવૃત્ત જીવન ગાળવા લાગ્યા
એતા ગાધીને ઘોડેસવારીનો લારે ગોખ હતો તેમની પામે એક
અસન મોરડી ઘોડી હતી સવારમાં મોડી પર રોજ એ ચક્કર
લગાવી આવતા એ સિવાયનો બધો સમય પ્રભુભજન, ધ્યાનવણ
અને સત્સંગમાં ગાળતા

કુનિયાણા જુનાગઢ તાગાતું હતું એતા ગાધીને જુનાગઢ ના
નનાય સાથે જૂનો નાતો હતો તેથી એતા ગાધી કુનિયાણે
આવ્યાના ખમર સાલળી નનામે તેમને તેડું મેલ્યું

એતા ગાધી જુનાગઢ ગયા ખૂબ મમતાથી માનપૂર્વક નનામે
પોતાને બોલાવ્યા છે એ એતા ગાધી જાણતા હતા બા કચેરીમાં
દાખલ થયા ત્યાર તેમણે નનાય સાદખને ડામે હાથ સનામ ભરી.
ડામે હાથે સનામ ફરડી એ અપમાન ગમાન બીજો કોઈ એ
જગ્યાએ હોય તો એને કદખાનાના દરવાજા બેસા પડે નનાય
સમમમી ગયા, પણ તેમને વિચાર થયો એતા ગાધી જેવો સમજી

માણસ વગર વિચારે આમ ન કરે તેથી નવાળા અપમાન ગળી ગયા મો મરઘાવીને કારણ પૂછ્યું. 'કેમ ગાધી, કાંબે હાથે સલામ ભરવાનું કેમ સૂઝ્યું ?'

'જમણો હાથ તો, બાપુ, પોરબંદરના રાણાને દેવાઈ ચૂક્યો છે !'

જે ગળ્ય સામે પોતે ગિસાઈને ચાલ્યા આવ્યા છે તેના ગાદી પ્રત્યે આવી નિમકહવાણી જોઈ નવાળા રાજી થયા તેમણે ભગ્ન-કચેરીમા ઓતા ગાધીની તારીફ કરી અને કુતિયાણામાં વગર જગાતે વેપાર કરવાની પેઢી-દર-પેઢી છૂટ આપી.

આના ટેકીલા અને શરા ઓતમયદ ગાધીને છ દીકરા હતા તેમાના પાચમા કરમયદ ગાધી. એ આપણા મહાત્માજીના બાપુ. એમને સૌ કળા ગાધી કહેતા પોતાના બાપુનો વારસો સાચવનાર કળા ગાધીની વાત હવે આવતા પ્રકરણમા કરશું.

કબા માંધી અને પૂતળીમા

ગાંધીજીના ગાણુનું નામ કન્મચદ ગાંધી હતું, પરંતુ તેમને સા કબા ગાંધી હતા પોરબદરના સગીર રાણા ઉમરનાયક થના ગાદીએ આ ના તેમણે ઓતા ગાંધીને દીનાનપદ સલામતા તેડુ મોદ્યુ ઓના ગાંધી ગાનિથી પ્રભુભજનમા પાઠની જિદગી ગાગતા હતા રાજબદપનમા પડવાની તેમની મરુ ન હતા તેથી તેમણે ના હુવડી

ઓના ગાંધીના દી રાઓમા ગણાનો નગર હા ગાંધી પર દરા હતી ના ગાંધી સ્ત્યગ્રિય થરા ઉદાર પ્રમાણિ અને ચનદાગકુરાગ હતા રાજરખારીઓમા તેમનું માન પણ સારુ હતુ ગગએ એમને યોનારીને દીનાનપદ સોચુ

બાપ કરતા બેટા સનારા થાય એ એક સાચ્યની વાત ગણાય ગાંધીની ગભ પેદીથી એમ જ બનતુ આ પુ ઠે. લણેનગણેન માણુમે તો એ વાત સમજ શકે પણ એક અભણ મેરની સમજણ બનણવા જેવી છે પોરબદરથી ગણ ગાઉ દૂર ઓહર મરીને ગામ છે ત્યાં ૮૬ વર્ગનો ચોરસ મેર હતો એને કોઈએ નાન ની કે સર કારે ગાંધીને જેનમા પૂવા જ. માલગીને ડોસો ટાન થયો અને તાન મા શુ કંઈ એની તા પેદીનેહુ ઓગણુ છુ. માટે એના દાગ દાર નાતો હતો. ઓતા ગાંધીના કબા ગાંધી, ને આ ગાંધીના માદમા

ગાંધી માગા એ- એ-થો ચડિયાતા પા...યા ! પણ તુ મને દેખાડને
ઇ સરદાર છ કરા મનડમા ! એ જાટકાનચુ ભોહુ પાડી દઉ !
ગાંધીને લઈને પોરનદર ભેગો કરા દઉ !'

પણ બાપા સરદાર કોઈ માણસ નથી !'

'તય તુ થાય' લાલા ધીરા પડી ગયા પછી ત્રણે પેઢીના
પોતાના મીઠા સભારણા કહી સભળાવ્યા

માથે જનમનગરી પાનડી ડસનાગુ લાણુ અગરખુ, પાની
સુધી પહોચવુ ધોનિયુ, માદા વાધરીનાગા બૂટ એ મા ગાંધીનો
પોશાક હતો સાધારણ વેપારી જેવા તેઓ નાગતા દીરાનપદ્મ
તેમને અભિમાન ન હતુ

કચ્છા ગાંધી મૂળત નગ દઈને બને હડપચાનો ઉપર વાલિરા
રાખતા તેમની આ મા અને જાન નિશાળ દતા ચહેગે રુઆબદાર
હતો એમની સામે જુઝે માણસ ભિભો રહી શ તો નદિ જતા
પોતે એટના સાદા ને દયાગુ હતા ડ ગરીમ માણસ પણ તેમની
આગળ જઈને પોતાનુ દિન ખોલી શકતો તેઓ નાચને હરામ
ગણતા તેથા લાઝમા અને દરેગારીઓમા તેમની છાપ સારી
પડતી હતી રાણા સાહેબને તેમની ઉપર મહુ નિશ્વાસ હતો કોઈ
વાર કોઈ સીધો રાણા સાહેબ પામે જઈ ચડે તો તેને એક જ
જવાબ મળતો જ ગાંધી પામે જ એને ગમે વાત ઉતાર
એટલે તારુ કામ થઈ જશે

કચ્છા ગાંધી તોળીને ન્યાય કરતા હતા એમના એ શાખ
આખા કારિયાનાડમા હતી ગજરખમા મરિયાનાડના રજવાડાનો
ન્યાય કરના એક ગજરથાનિડ અદાનત અપાઈ હતી. કચ્છા ગાંધી
તેના સખ્ય હતા.

એ જમાનામાં ભણતર ઓછું હતું રાતસરનો અભ્યાસ
 બેના બેસીએ તો ડાઘા ગાંધીનું ભણતર માડ પાંચ ગુજરાતી
 સુધીનું ગણાય પરંતુ તેમનું અતુલ્ય જ્ઞાન ખૂબ હતું ગમે તેની
 આટીવૂટીમાંથી રસ્તો કાઢવો હોય તો તે ડાઘા ગાંધીનું કામ
 હજાર માણસ પામેથી કામ લેનામાં જેમને જરા પણ મુશ્કેલી ન
 આવે એ નખતમાં ઝાપખાના થોડા હતા માણસો ઝાઝુ લખતાયે
 નહિ પણ સાધુ-સંતો, વિદ્વાનો તીરથ અને દેશાટન કરવા
 વારંવાર નીડળતા તેનો લાભ મળતો કયા ગાંધીને આરા
 પુરુષોનો સમાગમ નૃ ગમતો હતો રાજકારભાર કરતા સાધુ-
 સંતોનો સહવાસ તેમના મનને વધારે શાંતિ આપતો સવારે
 સાજાં તેઓ કનાક-દોહ કનાક નિરમિત કથાવલ્લુ કરતા કથામાં
 ગીતા, ભાગવત અને તુલસી-રામાયણ મુખ્ય હતા

ગાંધી-કુટુંબની ખરેખરી જાહેજનાલી કયા ગાંધીના સમય
 મા હતી એક ભાઈ કન્ઝમા વેપાર કરવા ગયેના તે સિવાયના
 આરે ભાઈના કુટુંબને કયા ગાંધીએ પોતાની છાયામાં
 સમાવી લીધું હતું જુનાનિયાઓને નોકરી-ધંધે યાવવા ઉપરાંત
 તેમના વેશભાગ-નિવાહ વગેરે બધું પોતે રીં આપતા માત્ર
 ભાઈ-ભત્રીજને જ નહિ, સાળા, ભાણેજ, મુનીમ, નોકર સૌને એક
 સરખી સહાય કરતા કયા ગાંધી જમવા બેસતા ત્યારે એક સાથે
 વીસ-પચીસ પાટના પડતાનવાર-તહેવારે તો સો-દોઢસોની સખ્યા
 થઈ જતી.

કયા ગાંધી ગજકોટ આવ્યા ત્યારે પૌરબંદરની દીવાનગીરી
 તેમના નાના ભાઈ તુલસીદાસ ગાંધીને મળી એમને ચકન ગાંધી
 કહેતા તેઓ પણ બાહોશ અને કુટુંબજેમી હતા કયા ગાંધીના
 ગુજરી ગયા પછી નાના મોહનદાસની દેખરખ તેમણે રાખી હતી.

રાજકોટમાં કચ્છા ગાંધીનું માનપાન જેવું ને તેવું જ સચવાઈ રહ્યું. એ વખતે રાજકોટમાં બાવાજીરાજ ઠાકોર હતા, એ ઠાકોર પોતે પણ કચ્છા ગાંધીની આમન્યા રાખતા તેમને દારૂની ભારે વત હતી. ઠાકોર દારૂ પીવાની તૈયારીમા હોય અને ખજા પડે કે ગાંધી આવે છે, તો શીશા આગા-પાઝ કડી નાખે એકવાર દારૂ પીધેયો ને ખજર પડી એટલે સગ્ધાર આવ્યા ગયા.

પૈમો-ટપો, લાચ-રુશનત કે વાડી-વજીની જેને લાલચ ન હોય એવો માણસ જ આટલો નૈતિક પ્રભાવ પાડી શકે એકવાર બાવાજીરાજે કચ્છા ગાંધીને એકાંતે બોલાવીને કહ્યું ‘તમારા વંશ વારસ માટે થોડી જમીન-જગીર આપવાની મારી મરજી છે’

કચ્છા ગાંધીએ જગીર લેવાની સાફ ના પાડી ઠાકોર સાહેબ તુ મન સખવા જમીનનો એક ટુકડો સ્વીકાર્યો અને ત્યાં સાદાં મકાન કર્યાં. કચ્છા ગાંધી જરૂરનેય ડમાતા અને છૂટા હાથે વાપરતા એટલે દીકરાઓ સારું પાળા બહુ મૂડી મૂકી ગયા ન હતા.

કચ્છા ગાંધી સ્વમાનપ્રિય હતા એ વખતે કાઠિયાવાડમા અંગ્રેજોનું આવતું રાજ્ય હતું ગોરા અમલદારોની તુમાખી ભારે હતી એકવાર રાજકોટના પોનિટિયલ એજન્ટે ઠાકોર સાહેબનું અપમાન કર્યું. કચ્છા ગાંધીને ખજર પડી તેવા જ સાહેબ પામે ગયા અને સાહેબને આકરા બે વેણ સભળાવ્યા મોટા મોટા રાજાઓ એની ખુશામત કરતા અને આ એક કારભારી બીબેને સામે થાય ? સાહેબ એમદમ ચિડાઈ ગયા કચ્છા ગાંધીને કહે ‘મારી માગો તમે મારું અપમાન કર્યું છે’

‘હું શાનો મારી માગું ? તમે ઠાકોર સાહેબની મારી માગો ગમે તેમ તોપણ તમે નોકર છો ને એ રાજા છે’

આ સાંભળીને સાહેબ વધુ ગુસ્સે થયો ‘મારું અપમાન કર્યા બદલ તમને હું અટકમા પડું છું’

‘ભયે, અહીં હું મેરો છું બાપી બોગી ગીતે માણી તો નહિ જ માણુ’

ક્યા ગાંધીની અડગતા જોઈને સાહેબ જરા મેળળા પડ્યા. ગોરા લોહની એક ખાસિયત છે એ પોચામા પાડુ” મારે છે, કંઈયુ બાગે ત્યા પોતે પોચા થઈ જાય છે સાહેબને થોડી મારે પોતાની જૂલ સમજાઈ ક્યા ગાંધીને છોડી મૂક્યા

રામનેરના રાજસાહેબને કાને ક્યા ગાંધીની રાજકુશળતા ની વાતો પહોંચી હતી વાકાનેર રાજ્ય અદરની ખટપટને લીધે સાવ ભાગી પડ્યું હતું કોઈએ રાજસાહેબને સલાહ આપી ‘રાજકોટથી ગાંધીને બોલાવો એ રાજ્યને તરતુ કરી દેશે’

રાજસાહેબે ક્યા ગાંધીને તેડાવ્યા. ક્યા ગાંધીએ વાકાનેર આવના હા પાડી પણ શરત મૂકી

‘રાજ્યમા હું ગમે તે ફેરફાર કરું તેમા તમારે આડે ન આવવું પાંચ વરસની બંધણી મહિને છબો ઉપિયા લેખે પાંચ વરસના જાગીસ લગ્નર ઉપિયા પગાર થાય તે વાકાનેરના ચાર પ્રતિષ્ઠિત વેપારીને ત્યા અગાઉથી જમા કરાવના. કોઈ દખલગીરી થાય તો મને પૂરો પગાર આપી છૂટો કરવો’

રાજસાહેબને ગજજ હતી તેથી તેણે શરતો સ્વીકારી લીધી ક્યા ગાંધી વાકાનેર આવ્યા કારભાર સલાજ્યો. સાક્ષરશી શરૂ કરી જેખાની રીતે રાજસાહેબના હિતથી લાગે પણ અદરખાને ખટપટી એવા માણસોને રુખસદ આપી રાજસાહેબને આ પસદ ન પડ્યું શરત પ્રમાણે થોડા દિવસ તેઓ ડંથુ ન બોલ્યા, પણ રાજા ખરા ને, એટલે પગી ન રહેનાયુ ચિટ્ટી લખી ‘ આના મોટા ફેરફારો મને પૂછ્યા વિના કર્યા તે મને રીક નથી લાગ્યું ’ ક્યા ગાંધીએ આખ આડા કાન કર્યા પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું ધીમે રહીને ચાર વરસ, દરે રાજસાહેબને, અમજાવ્યાત્તે થામ, છે તે, રાજ્ય.

ના બધા આરુ ધાય છે રાજસાહેબ જરા હંડા પડ્યા પણ બીજાનું ધાન કયા મુઢી રહે ?

પાંચ પંદર દિવસ વીત્યા ત્યા વળી પાછો સફેગો આવ્યો એટલે કચ્છા ગાંધીનો મિત્તન હાથ ન ગલ્યો કચ્છોજવાળા આપ્યા પિના રાજ-કોટ ચાલ્યા ગયા

માયા સલાહકારોએ રાજસાહેબને ઇપકો આપ્યો. રાજસાહેબે કાગળ લખીને કચ્છા ગાંધીની માફી માગી તેમને ફરી દીવાનપદ સભા બનાવી પિનનિ કરી. કચ્છા ગાંધી પાછા આવ્યા થોડી વાત કરી ત્યાં નેચો કળી ગયા કે આ રાજ એના એ છે, એટલે પોતે શરત પ્રમાણે પગારની માગણી ફરી અને રજા માગી રાજસાહેબ કહે ‘ગજનામુ લખી આપો પગાર ચૂકવી દઉં.’

કચ્છા ગાંધીએ ગજનામુ લખ્યું તેમા ચોખ્ખું જણાવ્યું કે ‘નમે ગરત પ્રમાણે વરત્યા નથી તેથી હું ગજનામુ આપું છું.’

રાજસાહેબે કહ્યું ‘ ‘ગરત નથી પગાર’ એ રા ગખ્ખે કાઢી નાખો તો પગાર મળશે ’

કચ્છા ગાંધીએ સાફ કહ્યું ‘જે હરીજન છે તેમા ફેરફાર નહિ થાય. પગાર ન મળે તો કંઈ નહિ. હું આ આપ્યો.’ ઝૂંબી રકઝક ચાલી છેવટે રાજસાહેબે કહ્યું ‘એમ કચે, ગાંધી, ગજનામુ લખવાની જરૂર નથી આજ મુઢી કામ કરું તે જવદસ હજાર રૂપિયા લઈ જાઓ.’

‘મિલકુલ નહિ’ કચ્છા ગાંધી મક્કમ અવાજે બોલ્યા. ‘આપવો તોય તો ગરત પ્રમાણે ડગે પગાર આપો, અને રીતસર ગજનામું રીકારો’

કચ્છા ગાંધીને રાજકોટથી બોલાવનાર ભાઈઓની સમજાવટ અફળ ગઈ. એમણે કચ્છા ગાંધીને કહ્યું ‘રાજસાહેબે તમે જાણો છો, તેઓ માનતા નથી. જીદે બગાડા છે, તો પછી ગજખુશીથી આપે તે વધારે ફો’

ક્યા ગાંધી આવી ડાહી વાતો સાલળી જિલા થયા. સિગ-
રામમા બેસી ગજકોટ જવા તૈયાર થયા પેલા વેપારીઓએ દસ
હજારની થેલીઓ સિગરામમા મુકાનો ક્યા ગાંધી ઘોડી વાર તો
લેઈ રહ્યા પછી તુરત જિલ્લા કપિયાની કાચગીઓ જાતે ઉપાડીને
ઓટવા પર મૂકી દીધી અને સિગરામમા બેસી રાજકોટ આવ્યા
ગયા

પૈસાને મેઢર મારી પોતાની ખરી વાતને વળગી ગયા

રાજકોટ આવ્યા બાદ થોડે વખતે તેમને દમનો હુમલો થયો
તેમા પથાનીવશ થયા હકોર સાહેબ જોવા આવ્યા, તેમને ખબર
મળ્યા ત્તા કે એજન્સી મારફત ક્યા ગાંધીને માગરોળ, પાલીતાણા
વગેરે રાજ્યો બોલાવે છે. પણ ક્યા ગાંધી વતન છોડવા રાજ
નથી તેથી હકોર સાહેબે કહી દીધું 'તમે નિરાતે સાગ્ન થયા પછી
તમારુ જામ સભાળી લેજો' સાગ્ન થયા કે તરત ક્યા ગાંધીએ
ગજકોટનો ઢગલાગ ફરી સભાળી લીધો

ક્યા ગાંધીના થોડા જીવનપ્રસંગો ઉપરથી આપણને ગાંધીજીના
બાપુ ટેકીયા, મોટા મનના અને બાહોશ હતા તે જાણવા મળ્યું.
હવે ગાંધીજીના બાના જીવનની થોડી વાતો વગી આપણે આ
પ્રકરણ પૂરું કરશ

*

ગાંધીજીની બાનુ નામ પૂતળીમા હતું. તેઓને ધર્મ ઉપર
બહુ શ્રદ્ધા હતી. પાઠ-પૂજા નિયમિત રીતે કરતા હવેનીએ હમેશા
જતા હતા ચોમસાના ચાર માસ એકટાણુ જમતા તેઓ માદા
પડે તોય નત છોડતા નહિ. એકવાર આદ્રાયજીવત લીધેયુ તેમા
વચ્ચે બીમાર પડી ગયા છતાં વત ન છોડયુ.

એકસામટા બે-ત્રણ ઉપનાસ કરવા એ તો તેમને મન રમતનાત હતી. એકવાર ચોમાસામા તેમણે સરજ પારણા કરેલાં સરજ દેખે તો જ ખનાય. એ વ્રત માટે ગાંધીમાયુ પોતે લખે છે તે જ વાચીએ ‘એના દિવસો ચાલુ છે, જ્યારે સૂર્યને અમે જોઈએ, ‘બા, બા, સરજ દેખાયો’ કહીએ બા ઉતાવળી ઉતાવળી બહાર આવે ત્યાં તો સરજ ભાગી જાય ‘કંઈ નહિ, આજે નસીમમા ખાવાનું નહિ હોય કહી પાછી જાન ને પોતાના કામમા મૂકાઈ જાય

ગાંધી-કુટુંબનો વિસ્તાર બહુ મોટો હતો. સાસુ, નણદ, દેર, જેઠ, દેરાણી જેઠાણી દીકરા દીકરીઓ, વ નારુ, નોકર, આકર મળી ચાલીએક માણસોનું કુટુંબ પૂતળીમા સંભાળતા. સૌને જમાડીને પોતે જમતા માદનની માનજત કાળજીપૂર્વક કરતા.

પહેના પરોઢિરે ફૂકડો બોલ્યે જોકે તે રાતે સાન મોપો પડ્યે સુના જાય. એના માણસો પાસેથી કામ લેતા પણ કંઈને જાણે સાદે બોલાવતા નહિ, કોઈને વુકારાય કરતા નહિ. વડુ-દીકરીઓ, નોકર-આકર હોના જતા થાય તેટલું જાતે કામ કરતા. એમનામા આગસનું તો નામ ન હતું

દીનાનું કુટુંબ એવે મોભો ધણો હતો, જના પૂતળીમાને પહેના-ઓઢવામા જરાયે આજકવાઈ ન હતી ખાવા-પીનાનોય શોખ ન હતો મધ્યુ-વધુ જે હોય તે ખાઈ લેતા

પૂતળીમા જેવા ભગતી હતા તેના જ વહેનારકુશળ હતા. દરબારગદમા પોતે જતા-આનતા ત્યાં રાણીનાસમા તેમની સનાહ પુજતી પૂતળીમાના બોનનું દરબારગદમા વજન પડતું હતું

પૂતળીમાના બાપા દરજ્જાન મોઢી જુનાગઢ તાબે ધત્રાણાના રહેવાસી હતા તેઓ ધણા જ સાદા અને ભના હતા કચ્છા ગાંધી

રાજકોટના દીવાન થયા પછી પૂતળીમાના બંને ભાઈઓ કલ્યાણજી અને માધવજી રાજકોટ આવીને રહ્યા હતા. તેમનું ભણતર, વેશ-વાળ, લગ્ન બધું બહેનને ઘેર જ થયું હતું. પૂતળીમાની બે બહેનો પણ રાજકોટ આવીને મોટી બહેનની દ્વંદ્વમાં રહી હતી.

. હરજીવન મોદીનું આપું કુટુંબ સાવસ, માયાળુ અને સંતોષી હતું.

આપણા ગાંધીઆપુમાં ભકિતભાવ, શ્રદ્ધા, નમ્રતા, જાતમહેનત, મેવાશયજ્ઞતા વગેરે ગુણો ખીલ્યા છે તેને પોતાનું આપનાર તેમની બા પૂતળીમા હતાં.

બાળપણ

કુળા ગાંધીને એક પછી એક ચાર ઘર થયાં હતાં. તેમાં પહેલાં બેથી બે દીકરીઓ અને છેલ્લાં પૂતળીમાથી એક દીકરી અને ત્રણ દીકરા થયાં હતાં. દીકરીનું નામ ગોકળીબહેન, દીકરાઓનાં લક્ષ્મીદાસ, કરસનદાસ અને મોહનદાસ. સૌથી નાના મોહનદાસ તે જ આપણા ગાંધીઆપુ.

આપુના એક પિત્રાર્ધ ભાઈ આપુના બાળપણની વાતો કરતાં કહેતા: ‘ભાઈ સૌથી નાના એટલે સૌથી લાડકા હતા. બહેન-દીકરી-ઓથી અમારું ઘર હમેશાં ભરેલું રહેતું એટલે ભાઈને તો એક મૂકે ને બીજું તેડે. કેડે કદોરો, પગમાં ઝાંઝરી, હાથમાં સોનાની કડલીઓ-નાનો મોહન ઘૂટણભર રીપતો રૂમઝુમ રૂમઝુમ ધૂવરા ગજવતો આખા ઘરમાં ફરતો મોટી આંખો માંડીને ચારેકાર ટગર ટગર જોયા કરે. જેની સાથે ચાર આંખ એક થાય એ દોડીને ભાગતા મોહનને તેડી લે-એવી એની મોહની હતી.’

મોહનની ખાસ સંભાળ લેવા સારું એક બાઈ રાખી હતી. તેનું નામ રંભા હતું. રંભાની કેડેથી મોહન હેડો જ ન જિતરે. પોરબંદરમાં ઉત્તરિયાત વર્ગનું ઘરકામ કરનારી બે કામ છે-ખારવા અને બોઈ. બંને કામ ધાર્મિક, સ્વચ્છ, સાહસિક અને માયાળુ. રંભાનું હૃદય ધર્મભાવનાથી ભરેલું હતું. સૌ પહેલું

મોહનને રામનામ રંભાએ શીખવ્યું હતું. રંભાની કાખમાં મોહન બેઠો હોય ને કાઈ કહેશે : ‘આ છોકરો તોફાની થવાનો !’ તો રંભા તરત બોલી બેઠો : ‘બની હવે, મારે મો’નિયો તો કહાપણનો દરિયો થવાનો ! એની આંખો તો બ્લે, કેવી કમળગારી છે !’ આમ કહીને રંભા મોહનને જાતીસરસો ચાંપીને એક-એ બચીએ ભરી લેતી અને પછી ગમે હાથે દુખભાં લઈને આંગળાંના ટાચકા ફેંકતી.

અને રંભાની વાત સાચી પડી. મોહન પાંચ-છ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધીમાં એની કશી દાદ-ફરિયાદ આવી નહિ. એના ઓજા-બોક્ષા શાંત સ્વભાવથી મોહન સૌને વહાલો લાગતો.

જ્યે વર્ષે મોહનને ધૂડી નિશાળે ભળવા બેસાડ્યો. મહેતાજીને દીવાન સાહેબનું દહેણ આવ્યું એટલે દરખાશમાં આખી નિશાળ સાથે આવી પહોંચ્યા. દીવાનનો દીકરો નિશાળે બેમે એટલે મહેતાજીને ધી-કેળાં : સાકરનો પડો, નાળિયેર, સવા રૂપિયો અને પાકું સીધું મેળે. રંભાએ મોહનને શાશ્વત્યાં. નવાં કપડાં પહેગવ્યાં. નાનકડી ધોતલી, પહેરણ, ઉપર લાંબો કોટ અને માથે ભરતભરેલી મોનેરી તાર-છેડવાળી સાતી ટોપી પહેરાવી. પગમાં મખમલની મોઝડી, કપાળમાં ચાંદનો કર્થો. માને પગે લાગી મોહન ભણવા આવ્યો.

આગળ મહેતાજી, તેમની આંગળીએ મોહન, પાછળ નિશાળિયા દારખાદ આપ્યા. વડા વિદ્યાર્થીએ મોહનનાં પાડીપેન બંચકયાં દતાં, ઘરમાંથી નીકળતાં જ મહેતાજીએ સરસ્વતીની સ્તુતિ ઉપાડી :

સરસ્વતી ! સરસ્વતી ! તુ’ મોરી ૩
પહેર પટોળાં મેયર બા,
સૂતાં બેડી વિદ્યા દે.....

પાછળ છોકરાઓ ત્રીવતા આવે.

તે દિવસ તો નિશાળે બેસીને મોહન ઘેર આવ્યો મહેતાજીએ
નવા નિશાળિયાના ખુરાલીમા જા ગયોને છુનો આપી

એ જમાનામા મહેતાજી પાતાને ૪૨ લાણુનતા છાકરાની
પહાચ પ્રમાણે મદિને ચાર-આ આના કે કોઈ રૂપિયો આપતા
જૂની ઢમે બાધના એક પુરાણા ખડિંગ જેવા મજાનની પડસાળમા
દસ-૫૬૨ છાકરાઓને લઈને મહેતાજી લાણુનવા બેસતા રોજ
સવારે હાથમા પાટી લઈને મોહન ત્યા લાણના આવતો દીનાનનો
દીકરા એટલે નોકર સાથે હોય મહેતાજી સામા જઈને એને લઈ
આવે અને પાતાને પ્રગ્ન બેસાડે જંધા જાડરા મોહન સામે
જોઈ રહેતા કેટનાક હોશિયાર છોકરા આખો ઝીણી કરીને સામે
તાળી રહેતા મોહન ખાસ હોશિયાર નહોતો પણ ડાહ્યોડમરો થઈને
મહેતાજી પાસે બેસી ગહેતો એ વખતે લણુતરમા આક, ગણિત,
નામુ અને લખી-નાચી શક એટલુ ભાષાશાસ્ત્ર આપતા સાજ
પંડ્યે હારબધ છાકરાઓને બીલા રાખી આક ગોખાવતા મહેતાજી
હાથમા મોગી લઈને ફરતા અને છોકરાઓ આડ ગોખતા મહે
તાજી આગા-પાછા જાય ત્યારે છોકરાઓ બોલતા સોગી વાગે ચમ
ચમ, પિઘા આવે રમઝમ ! આક બોલનામા એકસરખા ઉચ્ચારથી
મોહનને ભારે ગમ્મત પડતી મહેતાજી પણ એમના ઉપર પ્રેમ
રાખતા

પણ પોરબદરની ધૂડી નિશાળમા મોહન મા- એક વરસ
ગયો હશે ત્યા કપ્પા ગાંધીને રાજપ્રેટ જવાનુ થયુ

શ્રવણ અને હરિશ્ચંદ્ર

રાજકોટમાં ચાર ગુજરાતી પૂરી કરીને મોહનદાસ અંગ્રેજી નિશાળમાં દાખલ થયા, પહેલી અંગ્રેજીમાં હતા તે વખતે જ એક બનાવ બન્યો.

કેળવણીખાતાના ઉપરી નિશાળ તપાસવા આવેલા. તેમણે પરીક્ષા લીધી. પહેલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને પાંચ શબ્દો લખાવ્યા. હારબંધ છોકરાઓ બેદા હતા. માસ્તર વચ્ચે ફરતા હતા. તેમણે તીરછી નજરે જોયું તો મોહનદાસે Kattle શબ્દ ખોટો લખેલો. માસ્તરે પડખે ચડીને મોહનદાસને બૂટની એડી મારી બાળુના છોકરામાં જોઈ લેવા ઇશારો કર્યો પણ મોહનદાસને કશી ગમ પડી નહિ એમને બલદું એમ લાગ્યું કે બીજામાં જોઈ ન લઈ એ તેનું માસ્તર ધ્યાન ગમે છે. બીજાનામાં જોઈને લખી લેવાય એવી ચોરી કરવાનો મોહનદાસને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો.

પાછળથી માસ્તરે ઇપકો આપ્યો: ‘ મેં ઇશારો કર્યો તોય ન સુધાયું, સાવ બાધા જેવો છો ! ’

પણ એ ઇપકાની અસર મોહનદાસના મન ઉપર મુદ્દલ ન થઈ. મોટેરા તરફ આદરભાવ હોવાથી સામો જવાબ ન દીધો, પણ મનમાં સાચ જાણવાયું તેથી રાજી થયા.

મોહનદાસનો સ્વભાવ મૂળથી સરમાળ હતો નિશાળનો વડ વાગ્યે છૂટે તે સીધા ઘેર જાય. નિશાળમા કે રસ્તામા કોઈની સાથે વધુ નાનગીત કે ચર્ચા કરના રોડતા નહિ. ખાર વરસના થયા ત્યાં સુધી તેમને કોઈ ખાસ ભાઈનિધ ન હતા મોહનદાસને ચોપડીઓ વાચવાનો શોખ ન હતો, ભણનામા જરૂરી હોય તેટલું જ તેઓ વાચના શિક્ષકને છેતરવા ન જોઈએ એટલા ખાતર ઘેર કરવા આપેના પાઠ કરી લાવતા બાકી ભણનામા બહુ હોશીના ન હતા કેટલીક વાર ઘરના પાઠ પણ કાચા રટી જતા

એનામા કયા ગાંધીએ ખરીદ કરેનું એક પુસ્તક મોહનદાસની નજરે પડ્યું તેનું નામ ' શ્રવણ પિતૃભક્તિ નાટક ' હતું એ પુસ્તક વાચનામા મોહનદાસને બહુ રસ આવ્યો એ જ અરસામા શેરીઓમા કાચમાથી ચિત્રો બતાવનારા આવતા દૂરથી જોઈ બારીઓમા આખો રાખીએ એટલે ચકરકુ ફેરવે અને બોલતો જાય કાશીકા મદર દેખો, આગ્રાજા તાજમહાલ દેખો, સરવણકી ભક્તિ દેખો, જમનાજીજા ઘાટ દેખો

એ બધું જોઈને મોહનદાસને શ્રવણ જોના થનાનું મન થઈ આવતું ઘોતિયાને કચ્છો ભીડ્યો છે પિડી સુધી પહોંચતો અચ્છો પહેર્યો છે પગમા પાનડીઓ છે ખભે કાનડ છે કાનડમા માત પિતાને ખેસાજા છે શ્રવણ જનત્રાએ જાય છે એવું ચિત્ર મોહન દાસના મનમા આમેદન ચિતરાઈ ગયું હતું પેના નાટકમા શ્રવણ મરી ગયા બાદ તેના મામાપ દિનાપ કરે છે તેનો લનિત જદ હતો મોહનદાસે એ જદ મોઢે ક્યોં એને વાળમા ઉતાર્યા પિતા જીએ એક હામોનિયમ ખરીદી આપેનું તેની ઉપર મોહનદાસ વારવાર એ જદ લહેરથી ગાતા

એ વખતમા જ એક નાટક કંપની નજરકોટમા આવેની તેમણે ' સ્વનવાદી હરિશ્ચંદ્ર ' નામનું નાટક ભજવું હતું મોહન

દાસે એ નાટક જોયું. એકવાર જોયું તેણે જ એમનું મન હરિશ્ચંદ્રની સત્યનિષ્ઠા ઉપર આકરીત બન્યું. સાચને ખાતર હરિશ્ચંદ્ર રાજા ભંગીને ઘેર વેચાયા એ ભાગ આવ્યો અને તારામતીએ સાચને માટે પરધેર પાણી ભર્યાં એ દેખાવ જોયો ત્યારે મોહનદાસની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને ટેકને ખાતર હરિશ્ચંદ્ર જેવાં દુઃખ વેડવાનો વખત આવે એ તો ધન્યભાગ્ય ગણાય એવો વિચાર કરીને સેંકડો વાર હરિશ્ચંદ્રનું નાટક મનમાં ભગતી ગયા.

ગાંધીબાપુ પોતે કહે છે: 'જો આજે હું એ નાટક વાંચું તો આજ પણ મારી આંખમાં આંસુ આવે, '

બાળસપ્ત

મોહનદાસની ઉંમર સાતેક વરની હતી ત્યારે જ તેમનું સગપણ થયેનું હતું. બાળા ગાંધીનું કુટુંબ મોલાદાર ગણાતું એટલે તેમની સાથે સબંધ બાંધવા સૌ ઇચ્છતા હતા.

પોરબંદરમાં જ ગોળદાસ મકનદુ કરીત એક વેપારી રહેતા હતા. પસેટક સાધારણ સ્થિતિના હતા. ગાંધી-કુટુંબની જેમ તેઓ પણ વૈશ્વ ધર્મ પાળતા હતા. તેમને ત્રણ દીકરા અને બે દીકરી હતા. એક દીકરા ને એક દીકરી નાનપણમાં પાછા વળી ગયા. અને મોટે દીકરો ભર જીવાનીમાં ચાલ્યો ગયા, એટલે એક દીકરા ને એક નાનો દીકરો બે જ સતાન હતા. દીકરાનું નામ કસ્તુરગાંધી અને દીકરાનું નામ માધનદાસ હતું.

કસ્તુરબાના જન્મ થી સ. ૧૮૬૮ના એપ્રિલ માસમાં થયો હતો. મોહનદાસનો એ જ સાનમાં ઓકટોબરની બીજીએ થયેનો એ હિસાબે કસ્તુરબા ૭ મહિને મોટા હતા. ૭-સાત વરસની ઉંમરે સગાઈ થાય એ બાળકોને ખજૂર પણ ન હોય કે સગાઈ એટલે શું ? અને બાર-તેર વર્ષે નમ થયા ત્યારે પણ બંને બાળક જેવા જ હતા.

જેમ કોઈ ઉત્સવ થવાનો હોય તેમ બાળ વરસનું મનમાં કાઢ હતા કે નવા નવા લૂગડા પહેરશું સારી સારી વસ્ત્ર

જન્મશુ વાગ્ન વાગરો ને કુલેકા ચડશે એકમીઝનને નરી ઝોળ
ખાણુ થરો ને મગ્ન પડશે

મોહનદાસની સાથે તેમના ભાઈ કરસનદાસ તથા તેમના કાકાના દીજરા ભાઈના લગ્ન પણ સાથોસાથ પતાની લેવાનું નક્કી કર્યું હતું મોહનદાસના કાકા પોરબદરના દીવાન અને પિતા રાજ કોટના દીવાન એટલે લગ્ન ધામધૂમથી કરના જોઈએ ખર્ચ પણ ખૂબ કરવો પડે એક સાથે ગણુ લગ્ન ઉકળી મૂક્યા હોય તો સરવાળે ખર્ચ ઓઠો થાય અને દીપી જો બાપદાદાનું જૂનું ગામ પોરબદર એટલે લગ્ન ત્યાં કરવાનું ઠરાયું

આખું ગાંધી-કુટુંબ રાજકોટથી પોરબદર પહોંચ્યું લગ્નની તકમાર તૈયારીઓ થવા લાગી તુનસીદાસ ગાંધી, જેમને સૌ ચકન ગાંધી હોતા, તેમણે ગણુ પેદીનો દીવાન તરીકેનો મોભો સચવાય તે રીતની તૈયારીઓ માઠી કપડા-નત્તા ધરેણા-ગાદા, મકાનને રંગરોગાન, શણુગાર વગેરે ધામધૂમ શરૂ થઈ નોકર-ચાકર, સગાવહાના, નાનામોટા સૌ તૈયારીમાં લાગી ગયા રાજ્યે પણ માગી મદદ આપી મોહનદાસ અને તેમના ભાઈઓ, ત્રણે વર રાજ્ય માડવો પડ્યે હાથે મીઠાગ બાધી નવા લૂગડા પહેરી લટરથી ફરવા લાગ્યા

બાર-તેર વરસના છોકરાઓને પગણની દેવાથી પરણનાર અને લવિષ્યની પ્રગતે બનેને કેવું લય કર તુકસાન થાય છે એનો વિચાર એ જમાનામાં કોઈકને જ આવતો મોટા ભાગના લોકો તો લગનની નાતો કરવામાં પોતાની આગર માનતા પહોંચતા તો કરે પણ પછી ગરીબને કરજ કરીનેય તેમની પાઞ્ચ ધસડાવું પડતું

ક્યાં ગાંધીને પોરબદર પહોંચવાની ઉતાવળ હતી ગણ્યા દિનમાં ગણ્યા હતા પણ ગમે તેવા તોય એ રાજ્યના નોકર હતા,

વળી રૂઝના માનીતા રહ્યા એટલે તેમને ઝટ રકત ન મળે. છેવટે રગ મળી ત્યારે લગ્ન થયા ગણ્યા દિવસ રહ્યા હતા. રાજ-કોટથી પોરબંદર સાડા ગાઉ થાય. તે વખતે રેલવે નહોતી. ગાડા-રસ્તે જતાં પાંચ દિવસ લાગે. તેથી ખાસ ટપ્પા ગોઠવ્યા. ત્રણ દિવસમાં પોરબંદર પહોંચ્યાં. પણ છેલ્લી મજલમાં ટપ્પો બંધો વળ્યો. કબા ગાંધીને સખત વાગ્યું. વિવાહનો રસ બેડી ગયો. સૌને ભારે દુઃખ થયું. બચી ગયા તે બદલ પ્રભુનો પાડ માન્યો. લીધાં મુરત સાચવી લેવા પૂરતો જેમ તેમ કરી પ્રસંગ ઉકેલ્યો. કબા ગાંધીને શરીરે એટલી પીડા થતી હતી છતાં તેમણે લગ્નમાં પૂરા ભાગ લીધો. દીકરાઓને પરણાવીને મોટી જવાબદારીનો ભાર ઉતાર્યો.

તેર વર્ષના મોહનદામે તેમની જેવડી જ ઉંમરની બાળાનો હાથ અગ્નિની સાક્ષીએ ગ્રહણ કર્યો. માલ્લારે બેઠાં. મંગળા-ફેરા ફર્યા. બંનેએ કંસાર ખાધો. સાજન-મહાજન રાજ થયાં. વર-ધોડિયાં પરણી ગતર્યાં.

તે દિવસથી જ સાથે રહેતા થયાં.

કસ્તુરબાનુ ભણતર

મોડ । તસ પાતે દીનાનના દીકરા હતા એ એક હાઈસ્કૂલમા અભ્યાસ કરતા મેટ્રિક પાસ કરી આગળ ભણવાની હાશ ધરાવતા હતા આના સુશિલિત હુનાનને પોતાની જા અભણ દોષ તે ગમે તેમણે કસ્તુરબાને ભણાવવાનો વિચાર કરી કસ્તુરબાને બહુ હિંગલ તો નહિ જતા હા પાડી પણ વખત ક્વાથી કાઢવો એ સરાન વર્ષ પચ્ચો

એ જમાનામા મોટા કુટુંબના નના પરણેના વર-વુ દિવસમા ભાગે જ એખીજનનું મો પણ જોઈ શકતા વડીલોના દેખના એખીજન સાથે વાત પણ ન થઈ શક એ વખતે ગરિયા વાડમા જાજ ગાંધવાનો નકામો ને જગની ગિલાજ સુધરેના કુટુંબો મા પણ હતો એને દિવસે તો ભણારી ન જ શકાય રાતે એકાત મા મળે ત્યારે ભણાવી શકાય પણ એ વખતે કાનીએની વાતોમા વખત આપ્યો જાય

આમ મોહનદાસની ભણાવવાની ઈચ્છા મનની મનમા જ રહી જતી તેથી તેઓ ખૂબ જ અખ્યાતા હતા વળી કસ્તુરબાને પોતાને ભણવાની ખૂબ હજી જાણી ન હતી બેગએને ભણીને ક્વા નોકરી કરવા જતુ છે કે ખ્યારીમા જઈને કેસ લડવા છે, એમ તેઓ માનતા હતા મોહનદાસના પ્રયત્નો જનરી રહ્યા, પરંતુ તેમનો પ્રેમ હજી તદ્દન નિર્દોષ થયો ન હતો તેથી કસ્તુરબાના આગસને જીતીને એમને વિદુષી જી બતાવવાના મોહનદાસના પ્રયત્નોમા કામો જસ તે વખતે ન મળ્યો

આગળ ગતા ગાંધીબાપુએ સાચા પ્રેમના જોરે કસ્તુરબાના આગસને કઈ ગિતે જીત્યું અને તેમને વાચના-તખતા ક્યાં તે આપણે હવે પછી જોઈશું

આમળ અભ્યાસ

મોહનદાસના વિવાહ થયા ત્યારે તેઓ હાઈસ્કૂલમાં ભણતા હતા આજવયે લગ્ન થયા તેથી તેમનું એક વર્ષ અગવું. તેમના મોટા ભાઈ તો આગળ ભણ્યા જ નહિ

મોહનદાસ દોઢ નિશાળિયા ન હતા. શિક્ષકો તેમની ઉપર હેન રાખતા માયાપને મોહનદાસના માસિક અભિપ્રયમાં તેમના વર્તન વિશે કઠી ફરિયાદ થઈ ન હતી અગ્રેજી બીઝ ધોગલ પત્ની તો તેમણે ઈનામ પણ મેળવ્યા હતા પાચમાં અને ૭મી ધોરણ માં તો પહેલા ચાર ઇપિયા અને પાઞ્ચમી દમ ઇપિયાની શિષ્ય-વ્રત્તિ પણ મળી હતી મોહનદાસને પોતાને એમ વાગતું કે મારામાં કશી હોશિયારી નથી, તેથી જ્યારે ઈનામ કે શિષ્યવ્રત્તિ મળતા ત્યારે તેમને નરાઈ લાગતી

પણ એ નાની ઉંમરેય લણતર કરતા મોહનદાસને પોતાના સદ્વર્તનની ખૂબ વધારે સીવટ હતી. એમાં ખામી દેખાય તો તેમને માથાનો ધા થતો એકવાર તેમને માસ્તરનો માર ખાવો પડેલો. મારની પીડા કરતા પોતાની બૂધ થઈ તેનું તેમને વધારે દુઃખ લાગ્યું ઘેર આવીને ખૂબ રજા ત્યારે મન શાંત થયું

મોહનદાસને પિતાની સેવા કરવાનો ભારે શોખ હતો નિશાળેથી છૂટે તો જ સીધા ઘેર પહોંચે અને તેમના આપ્તની સેવા કરવા

માં ગૂંથાઈ જાય. તેઓ કસરતમાં ન જતા પણ નિયમિત રીતે રોજ ફરવા જતા હતા તેથી તેમનું શરીર કસાયું.

મોહનદાસે પડેલું વરસ એળે ન જાય તે માટે એક વરસમાં એ ધોરણ ફરવાનો વિચાર કર્યો. તે પ્રમાણે મહેનત શરૂ કરી. મોહનદાસની ખંત જોઈ શિક્ષકનો પણ હિસાબ વધ્યો. મોહનદાસને ભૂમિતિ અને સંસ્કૃત એ વિષયમાં રસ નહોતો. ભૂમિતિ કેમે કરી સમજાય જ નહિ, અને સંસ્કૃતમાં ગોખવાનો તેમને કંટાળો આવતો.

પરંતુ શિક્ષકોના પ્રેમને વશ થઈ તેમણે એ બે વિષયોમાં રસ ફેળવ્યો અને તેમાં પાવરધા બન્યા.

સંઝ તેવો રંઝ

આ દુનિયામાં સાચી ભાઈપિધી કોઈ ઓર ચીજ છે એક ખીજના અતર એકખીજ સાથે જોડાઈ ગયા હોય, એકખીજને માટે પ્રાણ પાથરનામાં પોરસ ચડતો હોય, એકખીજને ટેકે એક ખીજ આગળ વધતા જતા હોય, એકની મૂઝવણ એ ખીજની મૂઝવણ ગણાતી હોય, માત્ર દેહ જુદા પણ આત્મારામ એક એની ખરી ભાઈપિધી આ દુનિયામાં ક્યાઈક જ જોવા મળે છે

મોહનદાસને એવો નિગરજન ફોત એ વખતે નહોતો મળ્યો. પણ એક જુદી તરેહનો ભાઈપિધ એમને ભેળ્યો ભાઈપિધ કેવો- જડતા પખી પાડે એવો મોહનદાસથી બે મૂક બિચો, બેનડા બાધાનો, તરનામાં, દોડનામાં, કોઈની સાથે તકરાર કરવામાં શરૂપૂરો મોહનદાસ એની પાસે વેતિયા જેવા લાગે

આપણામાં જે ગુણ ન હોય તે ખીજનામાં જોઈએ એટલે આપણે અજાઈજાઈએ છીએ એનું જ મોહનદાસનું થયું એમને એ ભાઈપિધ ઉપર ભારે વિશ્વાસ બેસે એનામાં કેટલાક અવગુણ હતા તે મોહનદાસની જાણમાં હતા, પરંતુ એમના મનમાં એમ કે એને હું સુધારી દઈશ

વરના માણસોને એ છોકરો જરાય ગમતો નહોતો મોહન દાસને એ આડે રસ્તે ઉનાગી દેશે એની એમને ખીજ હતી મોહન

દાસને માથે ચેતવ્યા, મોટાભાઈ એ સાવચેત કર્યા, કસ્તુરબાએ પણ 'એ માણસની આખ ચોખ્ખી નથી, એનાથી ચેતતા રહેજો' એમ એકાતમા એ વેલ કહ્યા પણ પોતાનું ધાયુ કરવાવાળા મોહન દાસે કોઈનું ન માન્યું

એ વખતે રાજકોટમાં સુધારાપથ ચાલતો હતો. અંગ્રેજોને રાજ્ય જામતું જતું હતું આથમણ પવનમાં સૌ સગતા જતા હતા અંગ્રેજોને હરાવવા માટે શરીરબળ ડેળવવાની પ્રેરણા કનિ નર્મદે આપેલી તે કડીઓ નિશાળમાં સૌ જુઝસાથી ગાતા હતા

અંગ્રેજો રાજ કરે, દેશી રહે દખાઈ,
દેશી રહે દખાઈ, જોને એનાં શરીર ભાઈ;
પેલો પાંચ હાથ પૂરે, પૂરો પાંચમે ને.

પેવો ભાઈમધ પણ મોહનદાસને રાજ મ્હા કરે 'જો, હું કેવો દોડી શકું છું, મારામાં કેટલું મળે છે ? હું જીવતા સાપને પૂછીથી પકડીને ફેંકી દઈ શકું એ બાળ મને માસ ખાવાથી મર્યું છે'

મોહનદાસને ભૂતચેતની અને સાપની બીક વામતી આવા બીકણપણાથી તેઓ મનમાં મૂઝાતા હતા તેઓ કહે છે કે તે ઉંમરે એમના કરતાં તો કસ્તુરબા વધારે નિર્ભય હતા

જો માસ ખાનાથી બીક જતી હોય, અંગ્રેજોને કાઢી શકાતા હોય, તો માસ ખાવામાં લાભ છે એમ મોહનદાસે મન સાથે નક્કી કર્યું. પણ તરત જ માખાપ યાદ આવ્યા એમને ખબર પડે તો ? તેઓ તો અરીણ ઘોળે ચુસ્ત વૈશ્વ કુટુંબમાં બેઠેલા મોહન દાસને માસ ખાવું સહેલું ન હતું

આખરે બળવાન અને દિમતવાન બનવા વાસ્તે મોહનદાસે મિત્રની વાન ઝૂબ રાખી એમને કાઈ સોખ ખાતર ખાવું નહોતું,

શરીર બળવાન કરી અંગ્રેજોને હરાવી હિંદને સ્વતંત્ર કરવું હતું. આમ સુધારાની ધગશમાં મોહનદાસ તણાયા.

નક્કી કરેલો દિવસ આવ્યો. નદી તરફ એક ઓતાડી જગ્યાએ બંને જણા પહોંચ્યા. ત્યાં કદી નહિ જોયેલી વસ્તુ દીકરી. સાથે ભટિયારાને ત્યાંથી આણેલી ડબલરોટી હતી. મોહનદાસના મનની ત્રિયિતિ એ વખતે બહુ વિષમ હતી.

દુનિયામાં મોટા ભાગના લોકો પરમાટી ખાય છે, કોઈને કશું નથી થતું. પણ ગુજરાતમાં રાગ કુમારપાળે જૈન ધર્મનો ઝંડો ફરકાવ્યો ત્યારથી માંસાહાર તરફ સૂઝ વધી. સુસ્ત વૈષ્ણવ અને બ્રાહ્મણોને એથી બળ મળ્યું અને જગતના કોઈ પણ ભાગમાં ન હોય એવો માંસાહાર તરફનો સમગ્રપૂર્વકનો ધાર્મિક કંટાળો ગુજરાતના હાડમાં જિતરી ગયો. આ ઉપરથી વાંચનાર મોહનદાસના મનની વિમાસણનો ખ્યાલ કરી શકશે.

એક તરફ મુધારો કરવાની હોંશ, જિંદગીમાં નવો ફેરફાર કરવાનું કુતૂહલ, અને બીજી બાજુ વૈષ્ણવ કુટુંબના સંસ્કારોમાં જિહ્વેલા તેથી માંસની સૂઝ અને તેમાં પણ ચોરની જેમ આ કામ કરવાની શરમ !

છેવટે મોહનદાસે માંસ મોંમાં નાખ્યું તો ખરું, પણ ગળે કેમ જિતરે ? જરાય ભાવે નહિ. ઓકારી થશે એમ લાગ્યું. જેમ તેમ કરીને તોય થોડુંક ખાધું-ખાધીનું પડ્યું રહ્યું.

મોહનદાસ સાંજે ઘેર આવ્યા. એ રાત વસમી ગઈ. પેટમાં જાણે બકરું જીવતું હોય ને રડતું હોય એવું લાગ્યા કરે. મોહનદાસ વારંવાર જાગી જાય ને પરતાય. પણ ફરી પાછા પિયારો આવે કે નહિ, અંગ્રેજોને કાઢી દેશને સ્વતંત્ર કરવો હોય તો આમ હિંમત ન

હારવી જોઈએ લીધું કામ પાર પાડ્યે જ છૂટકો આખી રાત
આમ ગડમથન ચાલના કળી

અને પેલો ભાઈમધ એમ હારે તેવો ક્યા હતો ? એણે ખીજે
વખતે તવી તરફથી રચી. નદીકિનારે રાધનાને બદલે એક બમર-
ચીને લા રધાવ્યું જુદી જુદી વાનીઓ તૈયાર કરાવી એક દરબારી
ઉતારામા લઈ જઈ ત્યાં ટેબલ-ખુરશી ગોઠવ્યા મેજ ઉપર એકાદ
પાથરી ઉપર ચમચકિત કાચની રનામીઓમા મસાનાદાર ભજિયા,
સમોસા વગેરે ખીજો ગોઠવી એનો બા કીમિયો સફળ થયો
મોહનદાસની સુગ ટળી એમને માસ દાંડે વળગ્યું વરસમા પાચ-
છ વાર આ ખાધું મન તો રોજ ખાના કરે, પણ રોજ દરબારી
ઉતારા કપાથી મળે ? રોજ ટેબલ-ખુરશી ન મળે, અને ભાવના
બોજન નિષળનવાના પૈસાચ ન મળે

પરંતુ ગમે તેમ સુધારક વિચારમા ધસડાયા જતા મોહન
દાસનું મન સાચને ડોડે તેમ ન હતું સાચની હોડી એમની
તારણહાર ટની

મોહનદાસને જે દિવસે માસ ખાના મળતું તે દિવસે ગતે
તેમને વાગું ન ભાવે 'ભૂખ નથી' એવું બહાનું રોજ ન ચાલે,
અને જુદું બોનતા મોહનદાસનો જીવ કુળીએ કુળીએ કપાય
જુદાવું ચનાવું અને તે પણ માની પાસે !

મોહનદાસના મનમા ભારે ગડમથન શરૂ થઈ કોઈ રીતે
ધડ ન બેમે ઘડીક વિચાર આવે માસ ખાવું જરૂરી છે બજ
વાન બનવું અને ખીજને બનાવવા, તેમ ડરીને હિંદુસ્તાનની
સ્વતંત્રતા પાઠી મેળવવી એ જરૂરી છે પણ તેમની સાથેસાથ
વિચાર આવે કે એ બધું ગમે તેટલું જરૂરનું હોય જતા મા
બાપને છેતરવા અને જુદું બોનવું એ માસ ન ખાવા કરતાય

ખરાબ છે. આખરે નિશ્ચય કર્યો કે ‘જ્યાં સુધી માથાપ છે છે ત્યાં સુધી માંસાહાર ન કરવો. ત્યાર પછી ઉઘાડેછોત ખાવું.’

આ નિર્ણય ચતાં જ મન હળવું પડ્યું. પેલા લાપ્તખિદને નિર્ણય જણાવી દીધો. ત્યારથી મોહનદાસ માંસાહારમાંથી છૂટ્યા.

પણ મિત્રની જાળમાંથી ન છૂટ્યા. એને માટે તો તેમને દલ જે-ત્યાર અનુભવ થવા પાડી હતા.

‘રામબાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે’

ભાઈજી ધ બધી વાતે પૂરા હતા. એકવાર એ મોહનદાસને વેશ્યાવાડામાં લઈ ગયો. એક બાઈના ઘરમાં તેમને મોકલ્યા. પણ જોને રામ રાખે તેને કાણુ આખે ? મોહનદાસ અંદર જઈને બાઈને પડખે ખાટલા પર બેઠા. પણ શું બોલવું તે સૂઝતું નહિ. સાવ બાધા જ બની ગયા. પેલી બાઈ એકદમ ચિડાઈ ગઈ બે-ચાર ચોપ ડાવીને રવાના થયાં.

એ વખતે તો મોહનદાસને ભોંભારે થઈ પડી. એમને થયું કે મારી મરદાનગી લાછ. પણ પાછળથી આ પાપમાંથી ઉગારવા બદલ પ્રભુનો પાડ માન્યો.

આટઆટલું બન્યા છતાં પેલા ભાઈજીધનો મોહ આપણા મોહનદાસ મૂકી ન શક્યા, એટલું જ નહિ પણ એની વાતો ખરી માની કરતુરઆતેય ફૂલવ્યાં.

માણસને કારગી ઠોકર ન વાગે ત્યાંસુધી એની આંખ ઊઘડતી નથી. મોહનદાસને પણ એમ જ થયું. એમને સત્ય પ્રાણથી અધિક પ્રિય હતું. સાચને આંચ આવી તેથી માંસાહાર છોડ્યો, એ જ પ્રમાણે જ્યારે સાચને આંચ લાગી ત્યારે જ મિત્રનો સંગ તજ્યો.

એ પ્રસંગ પાવનકારી છે. તેની વાત વિગતારથી કરીએ. મોહનદાસને નાનપણમાં દેખાદેખીથી બીડીનાં ફૂંદાં પીવાની ટેવ

પડેલી. એમાથી સાગી બીડીઓ પીનાનો છદ લાગ્યો પણ રેજ પેમા યાથી ડાઢના ? નોકના બે-ચાગ દોડ્યા ચોરીને પીના લાગ્યા ના એ રીતે પેસા ચોગને ખાનગી ખૂણે બીડી પીની પડે એ પરાધીનના તેમને વસમી વાગી એ કરતા તો આપઘાત કરીને મરી જતુ સારુ

આપઘાત કરનાનો નિચાર તો કર્યો, પણ મરતુ ઢાઈ સહેલુ છે ? શી રીતે આપઘાત કરવો તેનો નિચાર થઈ પડ્યો જન જવો ઢાઈ રમત ન હતી ધનૂરાના ડાઢના ખાનાથી મરી જવાય છે એવુ તમણે સાલજેલુ ક્યાકથી ડાઢના મેળના લઈને એક મદિગના રાજના લાગમા ગયા પણ એ ઝેર ખાવાની હિમત ન ચાની મનમા થયુ કે મરી જવાથી શો લાલ ? એ કરતા થોડો વખત પરાધીનતા ન ગરી લેની અને વખત આવ્યે તેમાથી છૂટી જતુ આ રીતે મોહનદાસે મન વાળી લાધુ રામમદિરે જઈ દર્શન કર્યા અને શાત થયા

તે દિનસથી ગાધીબાપુને કોઈ આપઘાત કરનાની ધમકી આપે તો તેમને કશી અસર થતી નથી તેમના દિનમા નાનપણનો આ અનુભવ બરાબર દસી ગયો છે

આ પ્રસંગ પછી નોકની એરી બીડીઓ પીનાતુ અને તેના દોકડા ચોરવાતુ મધ થયુ બીડી પીનાની ટેવ જગની અને ગદી છે એ વાત પણ ધીમે ધીમે સમજાઈ

એકનાર એવુ બન્યુ કે મોટાભાઈ ડરસનદાસ અને પેવા ભાઈબધે માસ વગરેનો શોખ કરવા જતા પચીમેક રૂપિયાતુ કરજ ટ્રેલુ ગોલુદાર ઉપરાણી કર્યા કરતો અને આ ભાઈઓ પામે તો દમડી પણ ન હતી અત્યારે એ દેવુ ફડના માટે ડરસનદાસના હાથમાના મેનાની કની કપાની અને તેમાથી થોડુ સોતુ કાઢી ના પેસા કર્યા અને દેવુ પતાન્યુ

મોહનદાસને માટે આ ચોની ભારે ચર્ચ પડી એની મૂઝવણનો પાર ન રહ્યો આવું ટહુકાવું જુઠાપું એના સત્યનાદી મનમા જીરવી ન શકયું એમણે હતી એટલી હિમત એમની કરી સાચ્યને તો ન જ છુપાવતું એમ નક્કી કરું આ બધી વાત પિતાજી આગળ કબૂલ કરી લેવી અને જે શિક્ષા આપે તે સહી લેવી એમ મન સાથે ગાંઠ વાળી

પણ પિતાજીને જગતનું શી રીતે ? આ સાલગીને એમને કેટલું મધુ દુધ થશે એનો નિચાર કરતા ઘડીભર મોહનદાસની મનિ મૂઝાઈ ગઈ આખરે એક કાગળ પર બધું લખ્યું

કયા ગાંધી પચારીવશ હતા તેમને લગદરતું દર્દ થયું હતું માદગી લાખી અને ગભીર હતી પચારીમા મા... બેઠા ચર્ચ શક્તા તેમને કેવો લય કરે આઘાત થશે તેની મોહનદાસને બરાબર ખબર હતી હતા સલામતથી મોહનદાસે કબૂલાતનો કાગળ મૂકતે હાથે પિતાજીને આપ્યો પોતે પાટની પામે નીચે મોએ બેઠા

આ પ્રસંગે મોહનદાસના જીવનમા ચમત્કાર કર્યો પ્રેમ અને અહિંસાનો પહેલો પાઠ તેઓ આમાથી શીખ્યા આ પરિત્ર અને યાદગાર પ્રસંગનું વર્ણન આપણે ગાંધીનાપુના પોતાના જ શબ્દોમા વાચાએ

‘પિતાજીએ ચિટી વાચી આખમાધી મેલીના મિત્ર ખર્ચા ચિટી બીજાઈ તેમણે પળવાર આખ મીચા ચિટી ફાડી નાખાને પોતે વાચવા સડુ બેઠા થયા હતા તે પાંખ સૂતા હુ પણ રહ્યો પિતાજીનું દુખ સમજી શક્યે હું ચિત્કારા ટાંકી તો એ ચિટ આજે સંપૂર્ણતાએ આબેની શકુ એટલું તે અજે પણ મારી આખ સમે તરી રહ્યું હ એ મેલીમિદુના ગેમબજો મને વીધ્યો હુ શુદ્ધ થાા એ પ્રેમ તે જેણે અનુભવા દેય તે જ મણે-રામનાથ વાના હોય તે મણે’

પિતાજીનો ઉત્તર મહાનદાસ મોહનદાસને પાતા પાંચ વાચીને તેઓ રોસ કરશે, આડરા વેણુ સભાગારશે નય માયુ દુટશે એની પણ ખાંડ હતી પરંતુ કયા ગાંધીએ તો અપાર શાંતિ જાળવી

એવું કારણ ઉઠાડુ હતું મોહનદાસે સગળ લાવે પોતાનો દેવ ઝૂંન કર્યો તેની ભારે અસર થઈ જ્યારે જૂન કરનાર ખરેખરા અતરના દુ ખયા વલોનાઈને પોતાનો નાજી ઝૂંન કરે છે અને ફરી એની જૂન ન કરવાનો નિશ્ચય કરે છે ભારે એ ચાખખા થઈ જાય છે અને સામી વ્યક્તિનો પ્રેમ સદાને માટે એ પ્તી લે છે

મોહનદાસ ઉપર નીસ ચડવાને બદલે તેના બાપુને મમણુ હેતુ બાપજી અને દીકરાના સાચરૂપી ગંગાજળથી કોધરૂપી અગ્નિ શાંત થઈ ગયો

આનુ જ નામ પ્રેમ અને અહિંસાનો મિશ્ર

કથા ગાંધીનું અવસાન

હેવીનીઅર પડસાગમા મોગી પાઠ ઉપર આ ગાંધીની પથારી હતી દરદ ઝરનેલુ હતુ ભગદર મોડુ ચતુ જતુ હતુ પૂતળીમા, મોહનદાસ અને એક નોકર-જલુ જલુ રાતદિવસ ચાકરો કરતા હતા. પથારી બદનામની, ગૂમકુ ધોઈને દના લગામવી, પાટાપિટી કરના, દાતલપાણી કરાવતુ, જમવાનુ આપતુ વગેરે મેના નાના મોહન દાસ પ્રેમથી કરતા હતા.

એમના મનમા ય્રવણુની મૂર્તિ ગમી રહી હતી રાને મોહન દાસ પગથપી કરવા બેસતા કયા ગાંધી જમારે કહે મનુ હવે જન, સર્ઈ જન !' ત્યારે પગે લાગીને છોડે ને સૂના ગાય

પૂતળીમા રમોગ્રમા કામ કરતા હાય ત્યાયો પૂછ મના, જન જોઈએ બેગ તારા બાપાને શુ જોઈએ છે - જગ પૂછી આપ ! ' મનુ દોડતો જઈને પૂછી આવે ગમે તેટના આગ થાય, એને કહાજો ન આવે આમ એક વરસ સુધી ભક્તિભાવપૂર્વક મોહનદામે પિતાની મેવા કરી

મદનાડ વધતો જાય છે તેના ખમર સામગી તુલસીદાસ ગાંધી પોરુદરથી રાજકાટ આના હતા તેગો પણ ગતદિવસ પામે જ રહેતા વેદ, હજીમ, દાકતર સેની દના કરી પણ રદ ન હાયુ મુજઈ જઈ નસ્તર મુગનવાનો મિચર કયા મહામહેનતે મુજઈ

ગયા પણ ખરા પરંતુ એક મિન-પૈદની સનાહ ન પડી એટલે પાછા આગ્યા પછી તો સૌએ આગા મૂકી છેલ્લી વડી નજીક આવા રહી હતી

હમૈશના જેમ મોહનદાસ પગથપી કરી ગયા હતા તેમના પિતૃભક્તિ સાથે જ અનુભવી યાદ આપતી હતી પિતા વારંવાર ઠટે ‘જન બેટા, હવે સુઈ જા !’ પણ પોતે હરાવેન વખત સુધી બેમે વળી હવે છેલ્લી ઘડીએ ગણાતી હતી એટલે આધાપાછા જતા તેમનો જીવ આત્મતા ન હતો

તુલસીદાસ ગાંધી બાળુમા જ બેઠા હતા તેમણે કહ્યું ‘જન હવે મનુ, તુ સુઈ જા !’

મોહનદાસ બિંદીને પોતાના ચોરડામાં ગયા પાછળથી શ્વાસ બિપડ્યો તુલસીદાસ ગાંધીએ બેઠા થઈ હાથ ઝાંચ્યો ક્રમી ગાંધીએ ‘તૈયારી કરો’ એટલું કહી ગળામાંથી માદગિયું ઝાઢતું, મોનાની સાકળી ઝાઢીને ફેટી દીધી એક ક્ષણમાં શ્વાસ બિંદી ગયો.

નોંઠર ખગર આપ્યા તેના મોહનદાસ દોડી આવ્યા. પિતા જીની છેલ્લી વડી ન સચનાઈતેનું મનમાં દુ ખ થયું પિતાજી જતા મોહનદાસને માથે કુટુંબની જનાયદારીનો ભાર આવી પડ્યો

રામનામ

કે આ ગાંધીના માદગી બુલાખી ચાલી હતી મોહનદાસે એક દિવસનો પણ આતરા પડના દીધા સિનાય આનંદથી બાપુની સેના કરી હતી મહાભારતમાં જુલું છે, કે માગાપની મેના પ્રનાથી માણસ ને સાચું જ્ઞાન મળે છે આપણા મોહનદાસને પણ એ કૃષ્ણ મન્યુ

ગાંધી-કુદુ બ વૈષ્ણવ ધર્મ પાગલુ હતુ સૌ હવેનીએ જતા પણ એમના ધરમાં જૈન મુનિઓ પણ આવતા તેમને વહોરાવતા પણ ખરા માદગી દરમિયાન કબા ગાંધી પાસે જૈન આચાર્યો આવતા મુસલમાન તથા પારસી મિત્રો આવતા તેમની સાથે ધર્મની ચર્ચા ચાલતી નાના મોહનદાસ બાપુની પગથપી કરતા એ વાતો રસથી સાંભળ્યા કરતા હતા અને મનમાં ધૂટણ ઉતારતા હતા કેટનીક અધરી વાતો ન સમજાય, પણ એ વખતે મોહનદાસ એટલું સમજી શક્યા કે બધા ધર્મો સરખા છે-કોઈ મોટો કે નાનો નથી ખુદા કહો કે ઈશ્વર, મહાવીર કહો કે મહાદેવ-મનુષ્યમાત્રને બનાવનારો અને સૌનો પાનનહાર એક જ છે

એ વખતે મોહનદાસને ઈશ્વર ઉપર બહુ આસ્થા ન હતી, પણ એમના કુમળા હૃદય પર એટલી ઝપ પડી ગઈ કે આ જગત સાચને આધારે ટકી રહ્યું છે સાચને આથ આવતી નથી દુનિયામાં વેત નમે તેને હાથ નમવું એક પૈસાર્થી ધસાય તેનું રૂપિયાનું કામ કરી આપવું, એટલું જ નહિ પણ ખૂડુ પ્રનારનું બહુ કરવું આ પ્રમાણે વર્તે એ સાચો ધાર્મિક પુરુષ ગણાય એવી એમની દૃઢ માન્યતા બધાઈ

આ જ મતનગનો કવિ શામળ બનો એક ઝરો પણ મોહનદાસના હિંમત એટલી ગયો

પાણી આપને પાચ, લાડાં લાગત તો દીજે,
આવી તમારે શિષ્ય, દંડવત કોડે છીજે.
આપણુ ધારે દામ, કામ મહોરતું કરીએ,
આપ ઉગારે પ્રાણુ તે તણુ દુઃખમાં મરીએ.
ગુણુ કેરે તો ગુણુ દશ ગણો, મન-વાચ્યા-કર્મે કરી,
અવગુણુ કેરે જે ગુણુ કરે, તે જગમાં છુટ્યો મહી.

માઠગી દરમિયાન કયા ગાધીને હવાઈર કરવા પોરબંદર
લઈ ગયા હતા. મોહનદાસ પણ સાથે ગયેલા.

પોરબંદરની પાસે જરડા હુગરમા બીલેશ્વર મહાદેવની
મનોરમ જગ્યા છે. એ વખતે ત્યાં લાધા મહારાજ કરીને સંકર-
ના પરમ લક્ષ્મી આજીણુ રહેતા હતા. લોકવાયકા એવી હતી કે
મહારાજને કોઈ નીકળેલા. મહાદેવ પર ચડયેલા બીલીપત્ર ઉતારી
કોઈ પર બાધ્યા અને રામનામનો જાપ શરૂ કર્યો તેથી કોઈ
ગયો. આ વાત સાચી-ખોટી રામ જાણે, પણ નાના મોહનદાસના
મન ઉપર એવી સરોડ છાપ પડી કે રામનામ એ એક જડીબુટ્ટી છે.

સાચ જાણણુમા, આપણે વાચી ગયા તેમ, મોહનને રંભા
નામની દાઈએ રામનામ શાંખવેલું એ નામથી ભૂત ભાગી જાય
છે એમ એ બોળી ખારવણે મોહનને સમજાવેલું.

મોટપણે મોહનદાસ પોતાના ગાપુનો સાથે રામજીમ દિરે જતા.
ત્યાં લાધા મહારાજ ગમાયણુ વાચતા. સત તુલસીદાસજીનો ચોપાઈ
અને લાધા મહારાજનો મંથુર ડહ. મહારાજ પોતે એકરસ થઈ
જતા અને સાંભળનારા પણ ભક્તિરસમા તરબોળ થતા જતા.
મોહનદાસના મનમા એ દિવ્યમામા રામ અને રામાયણુ ઉપર ભારે
ભક્તિભાવ પેદા થયો અને દિવમે દિવમે વધવા લાગ્યો.

આ કમિટાગમા ત્રિવિધ તાપ ટાળવા માટે રામનામ જેવી
કોઈ અજળ ઔષધિ નથી એવી મોહનદાસને ખાતરી થઈ.

વિલાયતની તૈયારી

મોટી પાસ થયા પછી મોહનદાસ લાવનગરની સામળદાસ ડેલેન્ડમા લણના ગયા ત્યાં લણનાતુ અગર ફાનતું ન હતું પહેલાં ૭ મહિના પૂર્ણ કરીને તેઓ વેર આવ્યા.

કુટુંબના બૂના મિત્ર અને સનાહાર માનજી દવે કરીને એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા એવાર તેમણે મોટાભાઈ તથા માતૃશ્રીને વાત કરતા પૂછ્યું મોહનદાસ કયા લણે છે ?

લાવનગર પેનેન્ડમા

આ સાલણીને માનજી દવે બોલા જમાનો બનાવે છે તમારું કુટુંબ મહોળું છે છોકરાઓમાથી ગાંધીની ગાદી સાચવી શકે તેવો હોય તો આ એક મોહનદાસ છે તેને બીજા એ થતા હજાર વર્ષ જશે એના મરતા એ બે વિલાયત જઈને બારિસ્ટર થઈ આવે તો એને દીવાનગીરી મળે વગર ભણ્યે કારભારી થનાના દિવસો હવે ગયા છે

મોહનદાસ તરફ વળીને તેમણે પૂછ્યું કેમ તને વિલાયત જવું ગમે કે નહિ ?

મોહનદાસને તો લાવણુ ને વેદે કીધું ગિમતા જીવાનને પરદેશ જઈ આગળ અભ્યાસ કરવાની વાત પસંદ પડી પણ મોહનદાસને માદાની સારનાર કરવાનું ખાસ ગમતું હતું તેથી તેણે પૂછ્યું વિલાયત જઈને હું દાકતરી અભ્યાસ કરું તો ?

‘ના દાકતર નથી થવું બાપુને એ ધધો ગમતો ન હતો’ મોહનદાસના ભાઈ વચ્ચે જ બેસી ગયા.

માવજી દેવેએ મોહનદાસને સમજાવ્યા 'ત્રાકતરતુ ભણવાથી તને દીવાનગીરી ન મળે મારે તો તને દીવાનપદ અપાવવું છે તો જ આપણુ મહોળુ કુટુંબ દ્વારા મારે આગ્રહિત થવું એ જ યોગ્ય છે'

આટલી વાત કરીને માવજી દેવે ગયા મોહનદાસ તો વિચારત જતાના હનાઈ દિના બાધના માણા મોટાભાઈ વિવાયત જનાના અને ત્યાં રહેનાના ખર્ચની ચિંતામાં પડ્યા આવા બિગતા જીવાનને વિવાયત જેટલે દૂર એકવે મોહનદાસે તે પણ જોખમ ભરેલું લાગ્યું

માને તો મોહન આખા આગળથી અજગો થાય એ જ અણગમતી વાત હતી મોહનદાસ તો માના ખોળામાં માથું મૂકીને મનાવે 'બા, તું જો તો ખરી હું વિવાયત જઈને કેવો હોશિયાર થઈ આવું છું' આનીને મારા બાપુની ગાંઠી સાચીશ તું મને રાજી થઈને રજા આપ'

માએ કહ્યું 'ઈ જલ્દી સાચું તું તારા બાપથી સમજાવે થા એ મને ગમે પણ આટલે ભાનનગર જેટલે દૂર મોકલે છે તોય મન માનતું નથી, તો વિવાયત મોકલતા શે જીવ માને ? આપણે આખો ખાતા અર્ધો ખાશું પણ દરિયો ડોળવા નથી જતું'

થોડી નાજ રહીને પછી મોહનદાસનો હરખ ન ભાગવા કહ્યું 'તું એનારો ઢાકાની પામે જઈ આન આપણા કુટુંબમાં હવે ઢાકા વડીન ગણાય તેમની સલાહ પડે છે તે જોઈએ પછી વિચાર કરશ'

તુલસીદાસ ગાંધીને મળવા જવા મોહનદાસ તૈયાર થયા એ વખતે રાજકોટથી આગળ રેલવે ન હતી રાજકોટથી ધોરાજી સુધી ગાગરતે ગયા અને ત્યાંથી પોરબંદર સુધી બેટ ઉપર સફર

તુલસીદાસ ગાંધી વિચારશીલ પુરુષ હતા. તેમણે મોહનદાસની બધી વાત શાંતિથી સાંભળી. પછી કહ્યું: 'વિલાયત જઈ આવેલાની વાતો મારે કાને આવે છે. કેટલાક બારિસ્ટરોને મારે મળવાનું થાય છે. તે ઉપરથી મને લાગે છે કે ત્યાં જઈ આવનારા ધર્મને બૂલે છે. સિગાર તો તેમના મોઢામાંથી ખસતી જ નથી. નાગો પહેરવેશ. આ બધું મને ગમતું નથી. છતાં તારી જવાની મરજી હશે તો હું આડો નહિ આવું. ખરી સલાહ તારે તારી આંખો લેવાની. એ કહે તેમ કરજે.'

એ વખતે પોરબંદરમાં લેક્ષી સાહેબ મેનેજર હતા. મદારાજા મગીર દોષાથી મેનેજર દરબાર ચલાવતા પોરબંદર રાજ્ય સાથે ગાંધી-કુટુંબનો જૂનો નાતો હતો એટલે મોહનદાસને થયું કે લેક્ષી સાહેબને મગીને કંઈક શિષ્યવ્રતિ મળે તો પ્રયત્ન કરી જોઉં.

મોહનદાસે સાહેબને ચિઠ્ઠી લખી મુલાકાત માગી. સાહેબે મુલાકાતની હા પાડી. બંગલે મળવાનું લખ્યું. મોહનદાસ બંગલે ગયા. સાહેબ સાથે કરવાની વાતનાં વાક્યો ગોખી રાખ્યાં. તેમણે ધીનિયું, વાંખો ફાટ અને માથે પાપડી બાંધી હતી. કપડાં હીકયાક કરી બંગલે ગયા.

સાહેબ તરફે ચડતાં મળ્યા. મોહનદાસે નીચા વળાને એ દાથે સલામ કરી. બોલવા પ્રથ છે ત્યાં સાહેબે સંભળાવી દીધું: 'તું એકવાર બી. એ. પાસ થા. ત્યાં સુધી કશું ન થઈ શકે !'

બસ, આટલું કહીને સાહેબ ઉપર આજ્ઞા ગયા. મોહનદાસ તો અડક થઈ ગયા. શું સાહેબનો મિત્રજ અને મી એની અકબરઈ! મનીષ-ગુરજાં માથેય દેતથી વાન કરનાર પોરબંદરના જૂના દાર-બારી ઓના ગાંધી, કયા ગાંધી અને ચકન ગાંધી ક્યાં અને ક્યાં આ પગેથી અભિમાનનું પૂતળું !

બને વચ્ચે આસમાન-જમીનનું અંતર હતું. જાણે એ અંતર દર્શવા અરતયાં દોષ તેમ મોહનદાસ દાદેથી નીચે જોતરી આપ્યા.

વિલાયતની તૈયારી

રાજકોટ આવી સૌને વાત કરી માવજી દવેએ સનાહ આપી
'કરજ કરીનેય મોહનદાસને વિલાયત લાલુના મોકલવો

મોહનદાસની નજર પત્નીના ઘરેણા તરફ ગઈ પણ તેમના
મોટાભાઈએ હામ બીડી તેમણે ખચની જોગવાઈ રનાતુ માથે
લીધું એ ચિતા તો ટળી

હવે માને સમજવનાતુ બાપી રહ્યું એ પ્રમ કર્યું હતુ મા
તો એકની એ રાત ઝહેતા હતા-વિલાયત જઈ આવેના વટવી
જાય છે ન ખાવાના ખાય છે ને ન પીવાના પીએ છે સાન ધર્મ
બ્રહ્મ થઈને પાછા આવે છે ગાધીનો ઢીકરો નાતમદાર' એ વેણ
મારે સાબળવું નથી

હા પણ માનજી દવે મોહનદાસની મદદે આગ્યા તેમણે પૂતળા
માને સમજાવ્યા 'આપણે મોહનદાસ પાસે માસ, મદિરા અને
પરમ્પરીનો સગ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાગરીએ પત્રી માર્છ હર ત છે?

'ના તો પત્રી હર ત નથી મનુ પ્રતિનાને મગમગ મગમી
ગેરાનો એ ા મને ખાતરી કે

એ ઓળ પીતા જન સાધુને મોવારી તેમની આગળ મોહન
દાસે પ્રતિના નીધી માને નિરાત મગી

જનુરમાને સમજવનાતુ ખાસ ન હતુ તેઓ સમજી અને
પતિપરાયણ હતા નાના પુત્રને ઉછેરવામા અને કુટુંબની સેવામા
ચાર વર્ષનો વિજેગ સહી લેનાતુ તેમણે નક્કી કર્યું અને રાજ
ખુશીથી ગમ આપી

રાજકોટનો વિદાયો વિનાયત લાલુના જાય એની એ જમાના
મા ભારે નમાઈ લાગી હાઈકૂનમા મેળાવડા થયો મોહનદાસને
સૌએ માનપત્ર આપ્યું

વિનાયત જ્યા સારુ મોહનદાસ મોટાભાઈની સાથે મુબઈ
બંદે આગ્યા

નાતબહાર

એામાસામા દરિયો ખરાગ છે એટલે એામાસુ વીર્યે દારતક માસમા વિનાયત જવુ એમ મુઅદ્દિમા સૈનો મત થયો.

એના મધા વિમો મુમદ્દિમા ગાગરા મોહનદાસને ભારે થઈ પડ્યા. એમને તો રોજ વિનાયતના જ્વોના આવે 'સારા કામમા એ વિન એ કહેવત પ્રમાણે મદ્દિક અણુધાર્યુ' વિધ આવશે અને જ્વાનુ અગ્ની પડશે એની ખી- મનમા લાગ્યા કરે દિવસો કેમે ક્યા ખૂ નદિ

એવામા મુમદ્દિમા નાનના આગેવાનોને ખમર પડી તેઓ એકા થયા મોહનદાસને રોજ રોવા કરમા યુ મોહનદાસ દારે રહ્યા

નાતના આગેવાન ઓગળીતા હતા તેમણે કહ્યું 'હજુ સુધી કોઈમોટ વાળિયો વિનાયત ગયો નથી આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમા દરિયો ઓગળવાની મનાઈ છે ત્યા જનારા મધા વટની જાય છે તું જલ્દિ તો તને નાતમદાર કરશુ '

કોણ જાણે ક્યાથી મોહનદાસમા દિમન આવી તેઓ જાણ થયા. વિનયથી અને દલતાથી જ્વાન દીધો 'મને લાગે છે કે વિનાયત જ્વામા મુદ્દ અધર્મ નથી મારે વિધા એગરવા જવુ છે જે આમતોનો તમને લાય છે તેરે માટે મે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે'

ઓગળીતા આગેવાન આ સાબળીને તાડ્યા 'પણુ માત્રુ કહુ તુ નદિ માતે ! તારા માપ અથે માટે કેવો નાતો દતો એ તુ જાણે છે ?'

મોહનદાસે મ્હુ 'આપ મારા વડીલ ખતા, પણુ આજ્ઞાન મા મારી વાત મને સાચી વાતે છે'

સાંભળીને શેક ચિડાયા: ‘આજથી આ છોકરાને નાતબહાર મૂકવામાં આવે છે. એની સાથે કાંઈએ વહેવાર રાખવો નહિ. રાખશે તે નાતબહાર ગણાશે.’

ઠરાવ કરી નાત વીખરાઈ ગઈ.

એ જમાનામાં નાતનું જોર બહુ હતું. નાતબહાર થનારને હેરાનગતિ બહુ થતી. ભલભલા નાતની સામે પડતાં ડરતા હતા. તેથી મોહનદાસને બીક લાગી કે ક્યાંક મોટાભાઈ આ ઠરાવથી ડરી જશે તો ? મોહનદાસને મુબઈ મૂકી ભાઈ પાછા રાજકોટ આવ્યા ગયા હતા. તેમને ઠરાવની બાબત થઈ. પણ તેઓ મક્કમ હતા. તેમણે લખ્યું: ‘ઠરાવ ભલે થયો. તું મૂંઝાઈશ મા. હું તને વિજાયત જતાં નહિ અટકાવુ. તું બેફિકર રહેજે.’

કાગળ વાંચીને મોહનદાસને નિરાંત થઈ. પણ તેમને હવે અટપટી થવા લાગી. મોટાભાઈ ઉપર કાંઈ દબાણ લાવે તો ?

એવામાં ખબર મળ્યા કે સપ્ટેમ્બર મહિનાની ચોથી તારીખે બપોડની આગબોટમાં એક સારો સથવારો છે. મોહનદાસે મોટાભાઈને તાર કરીને એમની સાથે જવાની રજા માગી. રજા મળી ગઈ.

મોહનદાસે વિજાયત જવાનો પેશાક પહેર્યો. ધોતિયું, લાંબો કોટ અને પાંચડીને કોરે મૂક્યાં. નવા પેશાકમાં કેટલુંક ગમ્યું-કેટલુંક ન ગમ્યું. નેકટાઈ બાંધતાં કંટાળો આવે, લાંબા કોટને બદલે ટૂંકું બાંધીટ બાંધું લાગે, ધોતિયાની જગ્યાએ પાટલૂન જરા વિચિત્ર દેખાય. પણ વિજાયત જવાની હોંશમાં એ અલુગમો બીડી ગયો. સાથે પુષ્કળ ભાતું લીધું. તૈયારી પૂરી થઈ.

આખરે સપ્ટેમ્બરની ચોથી તારીખે દુનિયાના અનુભવ વિનાના, દશ મૂઝનો દોરો પણ ફૂટ્યો ન હતો એવા અદ્વાર વર્ષના બગતા જુવાન મોહનદાસે વિજાયત જવા સારું મુંબઈનું બારું છોડ્યું.

વિલાયતમાં

આ ગળોટે મુંબઈ નો ડિનારો છોડ્યો. જોતજોતાંમાં ધરતી દેખાતી બંધ થઈ. જાંચે આભ અને નીચે પાણી. નાના ગામડાની વસ્તી જેટલાં ઉતારુ ખોટમાં ભર્યાં હતાં. ત્રણ માળની મોટી તોલિંગ આગખોટ હતી, પણ મહાસાગરનાં જળસ્ત પહોંચે જોવા મોત્ત અથડાતાં એને રમકડાની જેમ ઉછાળી રહ્યાં હતાં.

મોહનદાસની આ પહેલી સફર હતી. કોઈની સાથે વાત કરતાં શરમાય. આખો દિવસ કોટડીમાં પડ્યા રહે—આવાનુંય ત્યાં જ મંગાવે. ખીજા બધા જમવાના ઓરડામાં ટેબલ—ખુરસી પર ખાય, પણ મોહનદાસ ત્યાં જતાં શરમાય. સૌ દાર-માંસ લહેરથી ઉગાવે, મોહનદાસ સાથેનું ભાતું ખોલીને થોડુંધણું ખાય ને પગા રહે.

જેમનો સથવારો હતો એ જુનાગઢના વકીલ હતા. તેમનું નામ મજબુદાર હતું. એ તો છૂટથી ફરતા-ફરતા ને મોજ કરતા. તેમણે મોહનદાસને કહ્યું: 'તમે કેમ બહાર નીકળતા નથી? ફરો-ફરો. નવી ઓળખાણો કરો. તમારે તો બેરિસ્ટર થવું છે. વકીલાત કરવી છે. વકીલની છલ છટી હોવી જોઈએ !'

પણ મોહનદાસની શરમ ન તૂટી. એ તો કોઈન હોય ત્યારે તૂનક ઉપર સહેજ ફરી આવે, અને ઝાઝા માણમે ફેખે એટલે પોતાની કોટડીમાં બરાઈ બાય.

આગખોટમાં એક આધેડ હંમરનો ગોરો હતો. એ લલો હતો. એણે જોયું કે આ કાઠી શરમાળ જુવાન છે. ધીમે રહીને એણે મોહનદાસની સાથે ઓળખાણ કરી. એ શું ખાય છે, શું પીએ છે વગેરે પૂછ્યું.

મોહનદાસે એને પોતાની પ્રતિજ્ઞાની વાત કરી એટલે એણે કહ્યું: ‘હીક છે, એડન અને પોર્ટ સૈયદ સુધી તારું ગાડું ચાલશે, પણ જેવો રાતો સમુદ્ર આવ્યો તેવો જ તારે ખોરાકમાં ફેર કરવો પડશે. વિલાયતમાં તો એટલી ટાઢ પડે છે કે ત્યાં તો દારૂ-માંસ વિના ચાલે જ નહિ.’

મોહનદાસે એની વાત શાંતિથી સાંભળી લીધી. પછી જવાબ આપ્યો: ‘મેં સાંભળ્યું છે કે વિલાયતમાં પણ કેટલાક માણસો દારૂ-માંસ નથી લેતા.’ ‘એ બધી વાત ખોટી માનજે. મારા ઓળખીતામાં એવો એક પણ માણસ નથી જે દારૂ-માંસ ન લેતો હોય. હું તને દારૂ પીવાનું નથી કહેતો, પણ તારે માંસાહાર તો કરવો જ પડશે!’

‘તમારી સલાહ બદલ ઉપકાર માનું છું. પણ મેં માંસ ન ખાવાની મારી માતા આગળ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, એટલે જે વિલાયતમાં દારૂ વિના નહિ જ રહેવાય તો હું હિંદુસ્તાન પાછો ચાલ્યો જઈશ, પણ માંસાહાર તો નહિ જ કરું.’

સુએઝની નહેર વટાવી, રાતો સમુદ્ર આવ્યો, પણ મોહનદાસને માંસ કે મદિરાની જરૂર ન પડી. લહેરથી હરતાં-ફરતાં, ખાતાં-પીતાં, રાતો સમુદ્ર વટાવ્યો અને છેવટે સામે ઇંગ્લેન્ડનો કિનારો દેખાયો.

સ્ટીમર ઉપર મોહનદાસ કાળાં કોટ-પાટવૂન પહેરતા હતા. પણ ઊતરવાનો વખત થયો એટલે તેમણે કપડાં બદલાવ્યાં. એક ક્વાલીનનો ફ્રીમટી પોશાક યજાવ્યો. એમના મનમાં એમ કે

કપડાં વધારે સારાં લાગશે. પણ એ દિવસોમાં વિશાવતમાં ધોળાં લૂગડાં કાઢી ન પહેરે. આગભોટમાંથી સૌ નીચે જનરવા લાગ્યાં. ચારેકોર નજર કરી તો પેાતે એકલા જ સફેદ કપડાંમાં હતા તેથી તરી નીકળ્યા. બીજાં કપડાં પેટીમાં હતાં. પેટીની ચાવીએ તો સામાન પહેંચાડનાર દલાલ પામે હતી. નીચું ધાવીને જતરી ગયા.

વિશાવતમાં મોહનદાસ સાવ નવા-સવા હતા. કાઠકની સવાલ પ્રમાણે નિષ્કોરિયા હોટેલમાં જતર્યા. તેમની સફેદ કપડાંની શરમ હતી ગઈ ન હતી. હોટેલમાં ગયા ત્યાં ખજર પડી કે વળતે દિવસે રવિવાર છે તેથી સામાન નહિ મળે. બીજે દિવસે પણ એ જ કપડાંથી ચલાવવું પડશે.

મોહનદાસ ભલામજુના ચાર પત્રો લાવ્યા હતા. તેમાં એક ઘાતર પ્રાણજીવનદાસ મહેતા ઉપરનો હતો. તેમને તારથી ખજર આપ્યા હતા. સાંજે સાતેક વાગે ઘાતર મહેતા મોહનદાસને મળવા આવ્યા. તેમણે પણ સફેદ કપડાંની યોડી મગક કરી. ઘાતરને માથે રેશમી રૂવાંવાળી ટોપી હતી. મોહનદાસ એ ઉપાડીને લેવા લાગ્યા. ઉપર દાય ફેરવવા ગયા ત્યાં રૂવાં જાંઘાં ધઈ ગયાં.

ઘાતરે દસતાં દસતાં વિશાવતના રીનરિવાજની સમજણ પાડી: ‘કાઠની ચીજને અગ્રય નહિ. ઉપરજાડી ઓગખાનું ટોપ ત્યાં સુધી એના કુદૃષ્ટિ રિગે પુત્રય નહિ. વાનો કરતાં જાંઘે સ્પર્શે બોલાય નહિ દિંદુઆનમાં વાતવાતમાં ‘જી સાહેબ!’ કહેવાનો રિવાજ છે તે વિશાવતમાં નોકર અને મોઝા જેવો અડી’ જમાવ. હોટેલનું ખર્ચ બારે પડ્યું. એટલે માર્ક ગદગધને ત્યાં ગ્દેવાનું મોઝવયું’

આટલી ઘિબમજુ આવી રેશમી ખજરઅંતર પડી ઘાતર મહેતાએ રત્ન લીધી. હોટેલમાં તો આવી ખરાબ જેવું થયું હતું. તેજાજાએ પેમામાં તોડ પાડી નાખ્યું. રત્ન માંચ તરતો

ખોરાક ન મળે. મો-માઝા પૈસા ભરવા છતાં પૂરું પેટ ન ભરાય. મોહનદાસે તો બે દિવસ ભાતા ઉપર જ ચલાવ્યું.

હોટેલમાં એક સિંધી ભાઈજાંઘ થયો હતો. એ લંડનનો ભોમિયો હતો. તેણે શહેરમાં બે ઓરડી ભાડે અપાવી. સામાન આવ્યો એટલે મોહનદાસ અને તેમના સાથીદાર મજમુદાર બંને ત્યાં જઈને રહ્યા.

શરૂઆતના દિવસો ભારે લાગ્યા. દેશ યાદ આવે. 'મા સાંભરે-કેટલી હેતાળ ! મોટાભાઈ યાદ આવે-કેવા ઉદાર ! પત્ની યાદ આવે-કેટલી પ્રેમાળ ! એમ એક પછી એક બધું યાદ આવ્યા કરે. રાત પડે ને રડવાનું શરૂ થાય. રાત્રીકોટનું ઘર આખું નજરે તરવા લાગે. જાંઘ તો આવે જ શાની ? પથારીમાં પડખાં ધસીને માંડ રાત પૂરી કરે.

સવાર પડ્યે આંખોનાં પોપચાં સૂજી જાય. પણ આવી વાત કોઈને કેમ કરાય ? બધું નવું નવું લાગે. લોકો નવાં, રીતભાત નવી, મકાનો નવાં-બધું ચિત્રવિચિત્ર લાગે. કેની સાથે ખોલવું ને કેમ ચાલવું તેની કશી ગમ ન પડે. મોહનદાસની સ્થિતિ સુડી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ પડી. વિલાયતમાં ગમે નહિ અને દેશ પાછા જવાય નહિ.

આખરે હિમત રાખીને નક્કી ક્યુઃ ગમે તેમ થાય, ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ નડે, પણ ત્રણ વરસ પૂરાં કર્યે જ છૂટકો.

‘ માએ આપેલી પ્રતિજ્ઞા નહિ તૂટે ’

અહાર વરસની ઉંમર, અગ્નિપ્રયો મુલક, ખોરાક, પહેરવેશ, બોલીચાલી બધું નવું. કોઈવાર મુબઈ મુધી નહિ ગયેલા તે પાંચ દળર માધ્વિ દૂર આવી પડ્યા. સૌ જુદી જુદી શિખામણુ આપે. મોહનદાસ ઘડીલર મૂંઝાઈ ગયા.

ખાસ કરીને તેમને ખાવાની અડચણ બહુ પડી. મોહનદાસ નાનપણથી ગ્યાદિયા હતા. તેમને મસાલેદાર શાક, ચટણી, અથાણાં, વડીયાપડ વગેરે ખાવાની ટેવ હતી. વિક્રાયતના ખાણામાં મરી-મસાયા નાખવાનો રિવાજ ન હતો એટલે બધું સાવ મોળું મોળું લાગે. રોજ લાણા ઉપરથી બૂખ્યા પેટે જહુ પડે.

દાકાગર મહેતાએ મોહનદાસની મુશ્કેલી જોઈ. તેમણે એક ગૃહસ્થને ત્યાં સગવડ કરી આપી. એ ગૃહસ્થ દાકતરના મિત્ર હતા.

એ ભણા મિત્રે મોહનદાસની ખૂબ સગવડ સાચવી. સગા ભાઈની જેમ રાખતા. અમેછ રીતભાત, બોલીચાલી બધું શીખવવા લાગ્યા. માત્ર ખાવાની મુશ્કેલી એ ટાળી ન શક્યા. એ ઘણું સમજાવે કે, ‘આ દેસની આબોહવામાં માંસાહાર વગર જીવી જ ન શકાય.’ પણ મોહનદાસે તો એક નન્નો છત્રીસ રોગને હણે તેમ દૂંડી વાન સંભળાવી દીધી: ‘મારી માએ આપેલી પ્રતિજ્ઞા નહિ તૂટે.’

પ્રતિજ્ઞા લેવી એ સહેલી છે પણ પાળવી બહુ ટકણ છે. ખપોરે જમવામાં રોટી અને તાંદળાનની ભાણ આવતાં તેમા પેટ થી રીતે

ભરાય ? મોહનદાસની હોજરી તેજ હતી ખૂબ ખોગક માગતી અહીં તો વધારે માગતાય શરમ આવે સવારસાજ એકેય વખત દૂધ પણ ન મળે પ્રતિજ્ઞા પાળવા ખાતર મોહનદાસ બૂખ્યા મરના લાગ્યા.

આ જોઈને પેલા મિત્રને એકવાર ભારે ચીડ ચડી એ પિત્ત-ઈને જોડ્યા ‘તું જો મારો માનો જણ્યો લાઈ હોત તો હું તને પહેની આગબોટમા પાછો ધકેલી દેત !’

પણ મોહનદાસ એક ટળા બે ન થયા લાઈબધની સમગ્રવટ બધી નડામી ગઈ મોહનદાસનો અ જ જનામ હતો ‘માએ આપેલી પ્રતિજ્ઞા નહિ તૂટે’

ખીજા જેમ વધારે આગ્રહ કરે તેમ મોહનદાસનું મન વધારે મજબૂત બનતું જાય ઈશ્વર પાસે તેઓ પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું બળ માગે ઈશ્વર કોણ એ કશું જાણે નહિ, પણ નાનપણમા ઘેની ર ભાએ જે શ્રદ્ધાનું ભાતુ બધાવેલું તે ખરે વખતે ખપ લાગ્યું પેલા મિત્ર બહુ કહેવા માડે ત્યારે મોહનદાસ એટલું જ કહે ‘તમારો પ્રેમ હું જોઈ શકું છું, તમે મારા લવા માટે કહો છો, પણ મારી પ્રતિજ્ઞા નહિ તૂટે મને માફ કરો !’

જસ, પછી પેલા મિત્રે મોહનદાસને કશું કહેવાનું છોડી દીધું

થોડા દિવસમા પોતે જાણીતા થયા એ માસાહારી મુલકમા કેટલાક માસત્યાગીઓના મડળો તેમણે શોધી કાઢ્યા આહાર સબધી વિચાર કરનાર કેટલાક પુસ્તકો શોધી કાઢ્યા અને વાંચ્યા તેમા લખ્યું હતું ‘પરમાટી ખાનાથી શરીરને અને મનને તુડસાન થાય છે માસ ખાવાથી જાતજાતના રોગ પેદા થાય છે માણસનો સાચો ખોરાક ફળફળાદિ, અનાજ અને તાજા શાકભાજી છે’

આવા પુસ્તકો વાંચનાથી મોહનદાસના વિચારો પાકા થયા અને તેમને નવું બળ મળ્યું.

મુધારાની નકલ

મોહનદાસે વિચાર કર્યો: ‘હું માંસાહાર નથી કરતો તેથી આ લોકો મને જંગલી ગણે છે. હવે એ એક વાતમાં જંગલી ગણે, પણ જાણીની બીજી બંધી બાબતમાં મારે જરાય ઊણા ન બેનરવું જોઈએ. ગમે તેમ અંગ્રેજ સમાજમાં હિંદીઓનો મોભો તો સચવાવો જ જોઈએ. આવા વિચારથી તેમણે મુધારાની નકલ શરૂ કરી.

રાજકોટના દરજ્જાનાં સીવેલાં કપડાં વિલાયતમાં જંગલી જેવાં લાગશે એમ ધારી મોહનદાસે મુંબઈમાં ફેશનેબલ કપડાં સિવડાવ્યાં હતાં. પણ વિલાયત ગયા ત્યાં ખચર પડી કે એ ફેશન તો હવે જૂની થઈ ગઈ છે. એટલે મોહનદાસે છેલ્લી ઢગનાં કપડાં સિવડાવવાનો વિચાર કર્યો. ખાસ શોખીન લોકોનાં કપડાં સીવનાર દરજ્જાની દુકાને સીવવાં નાખ્યાં. ઉપરાંત ખાસ સાંજના આણા માટેનો પોશાક તૈયાર કરાવવામાં રૂપિયા દોઢસોનું આંધણ મૂક્યું. ચૌદ-પંદર રૂપિયા ખરચીને એક મોટી ‘ચીમની’ ટોપી ખરીદ કરી.

મોટાભાઈને કાગળ લખીને ધડિયાળ માટે સોનાનો અછોડો મંગાવ્યો. ગાંધીદાનાં બને ખિરસાંમાં ખૂણતો રહે તેમ એને લટકાવ્યો.

તૈયાર દાર્ઠિ પેચાની લેવી એ ફેશનમાં ગણાવું ન હતું તેથી દાર્ઠિ હાથે બાંધનાં શીખ્યા. દેશમાં હનુમતને હાડો અરીસો ભાળતા,

તે અહીં વિલાયતમાં મોટા અરીસા સામે બિલા રહી, દસ દસ મિનિટ સુધી ગળપટ્ટો સરખો કરવા લાગ્યા.

માથે પટિયાં પાડીને સેંથો પાડે. લાઈના વાળ એવા મુલાયમ કે અશ ફેરવે ત્યાં બિલા થઈ જાય છતાં મેંથા પર હાથ રાખી માથે 'ચીમની' હેંટ ચડાવે. પછી બજારમાં ફરવા નીકળે. શાળામાં, સલામાં કે મળવા-હળવામાં જ્યાં ગયા હોય ત્યાં આખો વખત માયાના વાળ ઉપર હાથ ફર્યા જ કરે.

આટલી ટાપટીપ કર્યા છતાં મોહનદાસનો છૂટકો ન થયો. એમને તો મુઠરેલામાં ખપતુ હતું. એવાએની આગળ પોતાનો વટ પાડવો હતો. જંગલી જેવા દેખાતુ ન હતું. 'સમ્ય' ગણાવા માટે માંસ-મદિરા લેવા સિવાય જે કંઈ કરવું પડે તે કરવા તેઓ તૈયાર થયા હતા.

હવે, સમ્ય માણસ હોય તેને નાયતાં આવડવું જોઈએ. એને ફ્રેંચ ભાષા આવડવી જોઈએ. તેને છટાદાર ભાષણ કરતાં આવડવું જોઈએ. આ ત્રણે બાબત હાથ કરવા સારુ મોહનદાસે કેડ બાંધી.

નાય-ગાન શીખવનારના એક વર્ગમાં જોડાયા. પચાસ રૂપિયા એને આપ્યા. વીસ-પચીસ દિવસમાં છ-સાત પાઠ શીખ્યા. પણ બરાબર તાલમાં પગ ન પડે. સાથે પિયાનો વાગતો હોય, પણ એમાં શું વાગે છે એ જ ન સમજાય. કોઈએ કહ્યું: 'વાયોલિન વગાડતા આવડે તો તાલની સમજ પડે.' એટલે ત્રણ ગીતી ખર-ચીને વાયોલિન ખરીદ્યું. વાયોલિન શીખવનારને ગીતી-એ ગીતી ધરી. ભાષણ શીખવા સારુ વળી ત્રીજો માસ્તર શોધ્યો. એને પણ એક ગીતી પધરાવી.

મોળા ને દરિયાવ દિલના મોટાભાઈ મોહનદાસને અર્ધ વેણે ચીજ વસ્તુ પૈસા મોકળ્યા કરતા હતા. પારકે પરદેશ નાનો ભાઈ

મૂંઝાય નહિ, તેને કશી અગવડ ન પડે એ માટે વગર 'પૂજ્ય-
વગર લખ્યે અથાણાં, મીઠાઈ વગેરે મોકલ્યા કરતા હતા. વહાલ-
સોઈ મા મનુના નામનું રટણ કરતી હતી. હજારો માઈલને
છેટે ભણ્યા ગયેલા દીકરાને જરાય ઓછું ન આવે. એ એના
અંતરની ઇચ્છા હતી, અને એ ઇચ્છા મોટાભાઈ વગર કહો પૂરી
કર્ચે જતા હતા.

આમ મોહનદાસ પાણીની માફક પૈસા ખર્ચવાને અંગ્રેજ સમા-
જની સરસાઈ કરવા મથતા હતા. એટલું ખર્ચું કે આ ખર્ચું તેઓ
મોજશોખ ખાતર કરતા ન હતા એટલે વારંવાર પાછું વાળીને
જોયા કરતા. જે પાછું વાળીને જોયા કરે અને પોતે ક્યાં બોલો
છે તેનો વિચાર કરે તેને સાચી વાત વહેલી સમજાય છે.

મોહનદાસને પણ એ જ ખચું. એક દિવસ એક ચોપડી
વાંચનાં એમની આંખ બંધી ગઈ. તેમના અંતરમાં અજવાળું
થયું. તેમને વિચાર ચયો કે, 'આ ખર્ચું હું શું કરી રહ્યો છું? મારે
ક્યાં વિદ્વાયતમાં જન્મારો કાઢવો-છે? મારે નાચ નાચીને કેને
દેખાડવા છે? ઇલાદાર ભાપણો શીખીને મારે કઈ સલાઓ છતવી
છે? વાયોવિન શીખવું હોય તો દેશમાં જઈને ક્યાં નથી શીખાવું?
અહીં તો હું ભણવા આવ્યો છું. મારે ભણીગણીને જલદી ઘેર
પહોચવું જોઈએ. મા, મોટાભાઈ, પત્ની-સા મારી ઉપર મોટ માંડીને
બેઠાં હશે. મારે સારા દેખાવું હોય તો સારા ગુણથી જ દેખાવું
જોઈએ. ભૂગડાંના દારાથી કે ઘડિયાળના અછાડાથી બીજા ઉપર
જાપ પડે એ શા કામની?'

એવો ખલાસ. જે સાચું લાગે તે તરત આચરવું એ મોહન-
દાસનો મુદ્રાલેખ હતો. એમણે તો જાણ્યા ત્યાંથી સવાર ગણીને
પાંખ ફેરફાર શરૂ કર્યા.

ભાપણ શીખવનારને એક કાગળમાં પોતાના વિચારો જણાવી રામ રામ કર્યા. નાચ શીખવનારી બહેનને પણ એવો જ પત્ર લખ્યો. વાયોલિન-શિક્ષકને ત્યાં તો વાયોલિન લઈને જ ગિપડ્યા. તેની સાથે કંઈક વધારે પરિચય હતો તેથી એને પોતાના વિચારો જણાવ્યા અને કહ્યું: ‘આની જે ડિ’મત આવે તે ઉપજાવજો. મારે એનો ખપ નથી’ એ બાઈને મોહનદાસના વિચારો ગમ્યા. તેણે એ વાતને ટેકો આપ્યો.

આમ સુધરેલા બનવાની મોહનદાસની ઘેલછા ત્રણેક માસ ચાલી હશે ત્યાં તો જાગી ગયા. માત્ર કપડાંની ટ્રાપટીપ કેટલાંક વરસો સુધી નબી રહી.

હવે બીજું બધું ભૂલીને મોહનદાસ વિદ્યાભ્યાસમાં પડ્યા.

‘સ્વાદ જીભમાં નથી, મનમાં છે’

એક જાણુ મોહનદાસ અધ્યાસમાં આગળ વધવા લાગ્યા, બીજી જાણુ જીવનમાં સાદાર્થ વધતી ચાલી. મોટાભાઈની બીડનો વિચાર કરી અને તેટલી કરકસર કરવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો હતો.

પહેલાં એક ગૃહસ્થના ઘરમાં રહેતા ત્યાં ખર્ચ વધારે આવતું હતું, તેને જાહેરે જે ઓરડી ભાડે રાખી હાથે રમોઈ કરવા લાગ્યા. જે ઓરડીની જરૂર નથી એમ જણાતાં એક ઓરડી કાઢી નાખી. ગાડીભાડું બચાવવા ઘેરથી ભણવા જતાં-આવતાં રોજના આઠ-દસ માર્કિત ચાલવાનું રાખ્યું. તેથી ઉત્તમ કસરત મળી અને શરીર કસાયું. મનને ચાલવાની ટેવ પડી.

હાથે રાંધવામાં માંડ વીસ મિનિટ લાગતી. જ્યના લોટની ઘેંસ અને કોકો (કોશી જેવું પીણું) તૈયાર કરી લેતા હતા. બપોરે જહાર જમતા અને સાંજે પાણુ હાથે પકાવતા.

ભોજન સાદું થયું એટલે જીભનો સ્વાદ ઘટ્યો. મોટાભાઈનો ભાર હળવો થયો. કુટુંબ દેશમાં જે સાદાર્થથી રહેતું હતું તે રીતે રહેવાથી મનનો સંતોષ વધ્યો. હૈયાને ટાટક વળી. તેનો રસ પેલા ભોજનના રસ કરતાં વધારે મીઠો લાગ્યો.

મોહનદાસને નવા નવા અખતરા કરવાનો ગોખ હતો. તેમણે ખોરાકના ગતગતના અખતરા શરૂ કર્યા. સસ્તું, સાદું, પ્રશ્નિ-

કારક છતાં માંસ વિનાનું ભોજન શોધી કાઢવામાં તેમને ભારે રસ આવ્યો. એ વિષયને લગતાં કેટલાંક પુસ્તકો વાંચ્યાં. માંસાહાર ન કરનારનું ત્યાં એક મંડળ હતું. એ મંડળના પોતે સભ્ય બન્યા. ખોરાક ઉપર લાપશ્ચેય પણ કર્યાં.

દેશમાંથી મીઠાઈઓ તથા મસાલા વગેરે મંગાવવાનું બંધ કર્યું. મસાલા વિનાની ભાજી પહેલાં શીકી લાગતી તે હવે સાવ પાણીમાં બાફીને ખાવા લાગ્યા. જે મોળી જાણુ જેવી લાગતી તેનો હવે સ્વાદ સમજાવા લાગ્યો.

આ પ્રયોગથી મોહનદાસને ખાતરી થઈ કે સ્વાદ જીભમાં નથી, પણ મનની માન્યતામાં રહેલો છે.

છેતરપિંડીથી બચ્યા

આ વાનને આગે પચાસ ઉપર વરસ થયાં. એ જમાનામાં વિવાયત ભણવા જનારા દિંદી ભુવાતો દેશમાં બાળવનનો વિવાજ હોવાથી મોટે ભાગે પરણેલા જ હોય. તેમનામાં એક રિવાજ પડી ગયેયો કે પોતે પરણ્યા હોય છતાં કુંવારા ગણાવું. વિવાયતમાં સધારભૂ રાતે પચીમેક વરસ પછી જ પરણવાનો રિવાજ હોય છે એટલે ત્યાં પરણેયો વિદ્યાર્થી તો કોઈ મળે જ નહિ. પચીસ વરસ મુધીમાં અભ્યાસ પૂરો થઈ ગયો હોય. આપણા દેશમાં પણ પહેલાં એમ જ હતુ-શુરુને ઘેરથી પચીસ વરસે ભણીને વિદ્યાર્થી ઘેર આવતો પછી જ એનાં લગ્ન થતા.

મોહનદાસના વખતમાં વિવાયત જનારા દિંદી વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે પરણેલા જ હતા. મોહનદાસ પોતે તેરમે વરસે પરણેલા, અને વિવાયત ગયા ત્યારે એક છોકરાના બાપ હતા. છતાં તેમણેય ખીજાઓની પેઠે ગપ ચલાવ્યું.

પણ મોહનદાસનું ગપ લાંબું ન ચાલ્યું. આવું ગપ ચલાવવા માટે જે અનુગ્રાહ લેઈએ, જે વાચાળના લેઈએ, જે છેતરપિંડી લેઈએ તે મોહનદાસના દિવને ડુમ્મી ન હતી. તેઓ નાનપણથી જ સરમાળ, ઓછાઓવા અને અત્યપ્રિય હતા. તેથી તેઓ આવી છેતરપિંડીથી બચી ગયા.

ઇચ્છાંકને કિનારે બ્રાઈટન નામનું એક બંદર છે. એ હવા ખાવાના સ્થળ તરીકે જાણીતું છે. એકવાર મોહનદાસ ત્યાં ગયા હતા તે જ વખતે એક સાધારણ પૈસાપાત્ર ડોમીમા પણ ત્યાં હવા ખાવા આવેલાં. જે હોટેલમા મોહનદાસ જેતરેલા તેમાં જ તે પણ બિતર્યા હતા.

એકવાર ભોજનની વાનીઓની યાદી મોહનદાસ વાંચતા હતા. ચીજોનાં નામ ફ્રેંચ ભાષામા હતાં તેથી મોહનદાસને બિલતાં ન હતાં. જાણુમા ટેબલ ઉપર એ ડોસીમા એકાં હતાં. તે આપણા જીવાનની મુશ્કેલી સમજી ગયાં. તેમણે પૂછ્યું: 'તમે અગ્નિપ્રયા લાગે છે. તમે હજી ખાવાનું નથી મંગાવ્યું? તમને કંઈ મૂંઝવણ થતી લાગે છે.'

મોહનદાસે કહ્યું: 'હું અન્નાહારી છું. આ ભાષા હું સમજતો નથી. આમાં કંઈ વસ્તુ નિર્દોષ છે તે મારે જાણવું છે.'

માણ બોલ્યાં: 'હ્યો ત્યારે, હું તમને સમજાવું, તમે ખાઈ શકો તેવી વાનીઓ બનાવું.'

ત્યારથી એ માણ સાથે સંબંધ બંધાયો. મોહનદાસ ત્રિસા-યત રહ્યા ત્યાંસુધી અને પછી પણ વર્ષો મુધી ચાલુ રહ્યો. બ્રાઈટનથી જતી વખતે પોતાના લંડનના ઘરનું ડેકાણું આપ્યું અને પોતાને ઘેર આવવા નોતરું પણ દીધું.

લંડન આવ્યા બાદ એક રવિવારે મોહનદાસ તેમને ઘેર ગયા. અરસપરસ સંબંધ વધવા લાગ્યો. વારનટ્ટેવારે ડોમીમા મોહન-દાસને જમવા બોલાવે, ચાહીને શરમ મુકાવે અને જીવાન ચીજો સાથે વાતો કરવા લલચાવે.

એક બાઈ એમને ઘેર જ રહેતી હતી તેની સાથે વધુ દરાવે અને કોઈવાર મોહનદાસને અને એ યુવતીને એકલાં જ

પહેલવહેલું તો મોહનદાસને આ વંસમું લાગ્યું. વાતો કરવાનું કશું ન સૂઝે. વિનોદ કેમ કરવો તે ન કાવે. પણ પેલાં માણે એમને પાવરધા કરતાં હતાં. મોહનદાસ એના હાથ નીચે ધણી લાગ્યા. પછી તો એમને એ જુવાન બાઈ સાથે વાતો કરવાનું ગમવા લાગ્યું.

જુવાની, એકાંત અને સામેથી વાર્તાવિનોદ કરવા મથતી રમણીનો સહવાસ. નવજુવાન મોહનદાસ ધીમે ધીમે લપસતા જતા હતા.

પછી તો રવિવાર ક્યારે આવે તેની મોહનદાસ રાહ જોવા લાગ્યા. ડાસીમા લોભાબે જતાં હતાં. તેમને આ બંનેની સોજાતમાં રસ પડ્યો હતો. એમણે બીચારાંએ તો આ બેય જણાં પરણીને સુખી થાય એમ જ ઇચ્છ્યું હતું. પેલી યુવતીએ પણ કાળ જાણે કેવા આશા-મિનારા મનમાં રચ્યા હશે.

આવા નાલુક સંજોગોમાં પણ મોહનદાસનું મન હાથથી ગયું ન હતું. તેઓ મન સાથે વિચાર કરતા હતા. તેમને થતું હતું કે આમાં વાત વધતી જાય છે. હું પરણેલો છું એ વાતની આ લોકોને ખબર નથી. એ જાણશે ત્યારે તેમને કેવું લાગશે ? બાઈને મારે પહેલેથી જ આ વાત કરી દેવી જોઈતી હતી.

વળી મોહનદાસને વધુ વિચાર થયોઃ જો મેં મારા મનની વાત કરી દીધી હોત તો આ બીચારી મારી સાથે પરણવાનો વિચાર સરખો ન કરત. હજી પણ મોડું થયું નથી. સ્વામી વાન તેમને જણાવી દઉં તો આ સંકટમાંથી બિગરી જઈ શકું.

આમ વિચાર કરી મોહનદાસે ખડિયો-કપડાં હાથમાં લીધાં. કામગી લખવા બેઠા. પણ લખવા બેસતાં અનેક વિચારો સામટા ધમી આવ્યા. મું લખતું ને મું ન લખતું ? એકમૂંસ કરીને કેટલાય

કાગળો ચીતર્યા. કેટલાયે મુસદ્દા ધણા ને ફાંચા. આખરે કાગળ પૂરો કર્યો.

બેરિસ્ટરનો બિલ્લો લેવા ગયેલા મોહનદાસ આગળ જતાં ગાંધી-બાપુ બની શક્યા તેનું કારણ તેઓ નાનપણથી બહુ વિચારીને છવન ગાળતા હતા તે જ છે. એ કાગળની લીટીએ લીટી વાંચવા અને વિચારવા જેવી છે. તેનો સાર ગાંધીબાપુએ તેમની 'આત્મકથા'માં આપેલો છે તે જ અહીં ઉતાર્યો છે. હવે કાગળ વાંચીએ:

'આપણે બ્રાઈટનમાં મળ્યાં ત્યારથી તમે મારા પર પ્રેમ રાખતાં આવ્યાં છો. જેમ મા પોતાના દીકરાની સંભાળ રાખે તેમ તમે મારી સંભાળ રાખો છો. તમે તો એમ પણ માનો છો કે મારે પરણવું જોઈએ, અને તેથી તમે મારા પરિચય યુવતીઓ સાથે કરાવો છો. આવો સંબંધ વધારે આગળ જાય તે પહેલાં મારે તમને કહેવું જોઈએ કે હું તમારા પ્રેમને લાયક નથી. હું તમારે ઘેર આવતો-જતો થયો ત્યારે જ મારે તમને કહેવું જોઈતું હતું કે હું પરણેલો છું. હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓ જે પરણેલા હોય છે તેઓ આ દેશમાં પોતાના વિવાહની વાત પ્રગટ નથી કરતા એમ પણ હું જાણું છું. તેથી મેં પણ એ રિવાજનું અનુકરણ કર્યું. પણ મારે મારા વિવાહની વાત છુપાવવી જોઈતી નહોતી એમ હવે મને લાગે છે. હું તો બાળવયે પરણેલો છું અને મારે એક દીકરો છે એ પણ વધારામાં મારે જણાવી દેવું જોઈએ. આ વાત તમારી પાસે ઢાંકી તેથી મને હવે બહુ દુઃખ થાય છે. પણ સત્ય કહી દેવાની ઈશ્વરે મને હિંમત આપી તેથી મને આનંદ થાય છે. મને તમે માફ કરશો. જે બહેનની સાથે તમે મારો પરિચય કરાવ્યો છે તેની સાથે મેં કશી અયોગ્ય છૂટ લીધી નથી તેની ખાતરી આપું છું. મારાથી છૂટ ન જ લેવાય તેનું મને સંપૂર્ણ લાન છે. પણ મારો સંબંધ કોઈની સાથે બંધાય એ જોવાની તમારી

છઞ્ઞ હોય એ સ્વાભાવિક છે. તમારા મનમાં આ વસ્તુ આગળ ન વધે તે ખાતર પણ મારે તમારી પાસે સત્ય પ્રગટ કરવું જોઈએ.

‘ આ કાગળ મળ્યા પછી તમને લાગે કે હું તમારે ઘેર આવવાને લાયક નથી તો મને ખોટું નહિ લાગે. તમારી મમતાને સારુ હું સદાયને માટે તમારો ઋણી થઈ ચૂક્યો છું. જો તમે મારો ત્યાગ નહિ કરો તો હું ખુશી થઈશ. એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. તમારે ત્યાં આવવાને હજી મને લાયક ગણુશો તો તેને તમારા પ્રેમની એકે નવી નિશાની ગણીશ અને તે પ્રેમને લાયક થવા મારો પ્રયત્ન આપું રહેશે.’

કાગળ ખીટીને મોકલી આપ્યો. મન હિપરથી જાણે મળતો જાર જિતર્યો હોય તેમ મોહનદાસ હળવા કૂચ થઈ ગયા.

લગભગ વળતી ટપાસે જવાબ આપ્યો: ‘ તમારો ખુશ્વા દિલનો કાગળ મળ્યો. અમે ખને વાંચીને રાજી થયાં અને ખૂબ દયાં. તમારા જેવું અસત્ય તો માફ કરવા ચોચ જ ગણાય. માફ નોતરું કાયમ છે. આવતે રવિવારે અમે તમારી રાહ જોઈશું જ અને તમારા બાલનિવાહની વાતો સાંભળશું. તમારી ગમ્મત ઉઠાવવાનો આનંદ પણ માણશું. આપણી દોસ્તી જેની હતી તેવી જ રહેશે તેની ખાતરી રાખજો.’

આમ મોહનદાસે પોતાને માટેની જે ખોટી જાપ હતી તે ખૂંસી નાખી, અને પછી પોતાના લગ્નની વાત કરતાં તેઓ જરા પણ અચકાતા નહિ.

ગીતા માતા

વિલાયતમાં મોહનદાસ કાયદો ભણવા ગયા હતા. એ કામ તો ચાલતું જ હતું, પણ તેમનો સ્વભાવ હતો કે જ્યાં જેટલું સારું જુએ તેટલું લઈ લેવું. તેથી કાયદાના ભણતર ઉપરાંત ખીજ કેટલીક સારી વસ્તુઓ પણ શીખ્યા.

વિલાયતમાં એકાદ વર્ષ ગાળ્યું હશે એટલામાં મોહનદાસને એ થિયોસોફિસ્ટ લાઈઓની ઓળખાણ થઈ હતી. તેમણે મોહનદાસને પૂછ્યું: ‘ગીતા વિષે તમે શું માનો છો ?’

મોહનદાસે સરળભાવે જવાબ આપ્યો: ‘મેં ગીતા વાંચી જ નથી.’

આમ કહેતાં તેમને બહુ શરમ લાગી. ગીતા તો હિંદુધર્મની માતા કહેવાય. જે આપણી માને આપણે ઓળખતા નથી એમ કહેવું પડે તો આપણને કેટલું દુઃખ લાગે ?

પછી મોહનદાસ એ બંને લાઈઓ સાથે સંસ્કૃતમાં તથા અંગ્રેજીમાં ગીતા વાંચી ગયા. મોહનદાસને ગીતા ઉપર પ્રેમ થયો. હિંદુધર્મનું એ એક અણમૂલું રત્ન છે એમ તેમને લાગ્યું. એમાંય તે ખીજ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકોની અસર તેમના મન પર ખૂબ થઈ. એ શ્લોકો આગળ ઉપર ગાંધીઆપુએ આશ્રમ સ્થાપ્યો

ત્યારે સાંજની પ્રાર્થનામાં દાખલ કર્યા અને આજે ઘણાં સ્ત્રી-પુરુષો ને બાળકો સંધ્યાકાળે એ સ્ત્રીકો પ્રાર્થનામાં બોલે છે.

તે દિવસથી માંડીને આજની ધડી સુધી ગાંધીજી ગીતાને માતાની માફક પૂજે છે. ભારે સંકટમાંથી બચાવી લઈને ગીતા માતા સાચો માર્ગ સુઝાડે છે. સારાસારનો વિચાર કરવાની સજ્જ ગીતામાંથી જડે છે. માણસને શુભ નિશ્ચયોને વળગી રહેવાનું બળ ગીતા માતા આપે છે.

એ જ અરસામાં મોહનદાસે બુદ્ધ ભગવાનનું ચરિત્ર પહેલ-વહેલું વાંચ્યું. ઈશુ ભગવાનનું બાઈબલ વાંચ્યું. ઈશુનાં એ વાક્ય તેમને બહુ ગમ્યાં. ઈશુ કહે છે: 'તારું પહેરણુ માથે તેને અંગરખું પણ આપી દેજે' અને 'તને જમણે ગાલે તમાચો મારે તેની આગળ ડાબો ગાલ ધરજે.' નાનપણમાં મોહનદાસે શામળનો છાપો વાંચ્યો. તેની છેલ્લી લીટી તેમને યાદ આવી: 'અવશુણુ કહે જે શુણુ કરે, તે જગમાં હત્યો સદી.' મદમદ પેગંબર સાહેબનું જીવન-ચરિત્ર પણ મોહનદાસે એ જ અરસામાં વાંચ્યું. પેગંબર સાહેબની મદત્તા, વીરતા અને તપશ્ચર્યાની ખૂબ અસર પડી.

પોતાના બાપુની માંદગી વખતે મોહનદાસે બુદ્ધ બુદ્ધ ધર્મોની ચર્ચા સાંભળી હતી. તે ધર્મોના સ્થાપકોનાં જીવનચરિત્ર તેમણે વાંચ્યાં ત્યારે તેમને લાગ્યું કે બધા ધર્મોમાં એકની એક વાત બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે કહી છે. ત્યાગ અને મેવામાં સચો ધર્મ રહેલો છે એ વાત બધામાં એકસરખી લાગી. બધા ધર્મોનું મૂળ એક છે એમ જાણનાં તેમને આનંદ થયો.

‘નિર્બલ કે બલ રામ’

હિંદુસ્તાનમાં એક કહેવત જાણીતી છે ‘કહના મિત્રી ખાડ હૈ, કરના તાતા લોહ’ એટલે ધર્મની વાતો કરની એ ખાડ જેની મીઠી લાગે છે, પણ તે પ્રમાણે વરતતુ એ ધર્મેય લોદ્ધને પકડના સમાન છે—મુસ્કેલ છે/સત તુકારામે પણ કહ્યું છે ‘બોલે તૈસા ચાલે ત્યાચિ વદીન પાઉયે’—જે બોલવા પ્રમાણે વરતે છે તેના ચરણમાં મારુ માથું નમે છે

મોહનદાસ મહાત્માજી તો પાછળથી કહેવાયા, પણ તેમની ભર જીવાનીમાં પ્રતિજ્ઞા પાળવા ખાતર અને પોતે જે સાચું માનતા હોય તે આચરવા ખાતર તેમણે કેટલી મથામણો કરી છે ડગલે ને પગલે તેમની કસોટી થતી હતી પણ તેમાં પ્રભુકૃપાથી અને પોતાના સત્ય ઉપરના અલૌકિક પ્રેમથી તેઓ કસોટીમાંથી પાર જતર્યા છે. એ બધા પ્રસંગો અતિશય પવિત્ર છે ગંગાજળની

માફક એ વાંચનારના હૃદયને શુદ્ધ કરે છે. એવા કેટલાક પ્રસંગો આપણે વાંચી ગયા અને હજી ખીજ વાંચશું.

વિશ્વાયતમાં પોર્ટસ્મથ નામનું એક બંદર છે. ત્યાં અન્ના-હારીઓનું સંમેલન ભરાવાનું હતું. મોહનદાસ અને તેમના એક મિત્રને એ સંમેલનમાં આવવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. બંને ત્યાં ગયા. એક બાઈને ઘેર બંનેને ઉતારો આપવામાં આવ્યો. પોર્ટસ્મથમાં ખારવાની મોટી વસ્તી હતી. ત્યાં ઘણાં ઘર દુરાચરણી સ્ત્રીઓનાં હતાં. તે સ્ત્રીઓ વેશ્યા નહિ તેમ નિર્દોષ પણ નહિ. આવા જ એક ઘરમાં મોહનદાસનો ઉતારો હતો. ઉતારાની આવી ગોઠવણ જાણીએઈને કરેલી ન હતી, પણ એ બંદરમાં ક્યું ઘર સારું ને ક્યું ખરાબ એ પારખવું મુશ્કેલ હતું. પહેલી જ રાતે જે ગંભીર કસોટીનો બનાવ બન્યો તે ગાંધીબાપુના પોતાના જ રાબ્દો-માં અહીં ઉતાર્યો છે:

‘રાત પડી. અમે સભામાંથી ઘેર આવ્યા. જમીને પાનાં રમવા બેઠા. વિશ્વાયતમાં સારાં ઘરોમાં પણ આમ મહેમાનોની સાથે ગૃહિણી પાનાં રમવા બેસે. પાને રમતાં નિર્દોષ વિનોદ સૌ કરે. અહીં હજીકો વિનોદ શરૂ થયો. મારા સાથી તેમાં નિપુણ હતા એ હું નહોતો જાણતો. મને આ વિનોદમાં રસ પડ્યો. હું પણ જાણ્યો. વાળીમાંથી ચેષ્ટામાં જનરી પડવાની તૈયારી હતી. પાનાં એકેકાર રહેવાની તૈયારીમાં હતાં. પણ મારા જવા સાથીના મનમાં રામ વસ્યા. તે બોલ્યા: ‘અધ્યા, તારામાં આ કળલુગ કેવો! તારું એ કામ નહિ. તું જાગ અહીંથી!’

‘હું’ રમીએ. ચેત્યો, હૃદયમાં આ મિત્રનો આહાર માન્યો. માનની પાસે લીધેલી પ્રનિદા યાદ આવી. હું જાગ્યો, મારી ઠોટ-

‘ડીમા ધ્રુવતો ધ્રુવતો પહોંચ્યો છાતી ધડકતી હતી કાતિબના હાથ માધી બચી કોઈ શિકાર છૂટે ને તેની જેની સ્થિતિ હોય એની મારી હતી.

‘પરજીને જોઈને પ્રિકારના થયાનો અને તેની સાથે રમત રમવાની ઇચ્છા થયાનો આ પહેલો પ્રસંગ હતો એમ મને લાગ છે. મારી રાત્રિ બે વ મિનાની ગઈ અનેક પ્રકારના પ્રિયારોએ મારી ઉપર હુમલો કર્યો ઘર છોડુ ? લાગુ ? હુ ક્યા છુ ? હુ સાવધાન ન રહુ તો મારા તા હાન થાય ? મે ખૂમ ચેતીને ચાલનાનો પ્રિયાર કર્યો ઘર ન છોડ્યુ, પણ જેમ તેમ ડરીને પોર્ટમથ છોડી દેડુ એટલુ ધાર્યું. સમેનન બે દિનસથી વધારે લખાવાનુ ન હતુ એટલે મને અમરણ છે તે પ્રમાણે મે બીજે જ દિનએ બદર છોડ્યુ મારા સાથી થોડા દહાડા ત્યા રોકાયા’

આવે વખતે ‘લગનાને લાજ રાખી’ એમ આપણે કહીએ છીએ, એ જ પ્રમાણે તે વખતે તો મોહનદાસને એટલુ જ લાગ્યુ કે ‘મને ઈશ્વરે બચાવ્યો’ પણ પાછળથી જેમ જેમ બીજા કાર્યો કરતા જુદી જુદી જાતના અનેક અનુભવો થયા ત્યારે ગાંધી-માપુને આ વાત વધારે સમજાઈ. એ અનુભવો પરથી તેમણે સાર કાઢ્યો કે

‘ત્યારે બધી આશા છોડીને બેસીએ, બને હાથ હેરા પડે, ત્યારે ક્યાક ને ક્યાકથી મદદ આવીને પડે છે એમ મે અનુભવુ છે મૃતિ, ઉપાસના, પ્રાર્થના એ વહેમ નથી, પણ આપણે ખાઈએ-છીએ, પીએ છીએ, ચાનીએ-બેસીએ છીએ એ બધુ જેટલું સાચુ છે તેના કરતાય એ વધારે સાચો વસ્તુ છે-એ જ સાચુ છે, બીજુ બધુ ખોટુ છે એમ કહેનામા અનિશ્ચયોક્તિ નથી.’

લકતકવિ સુરદાસના બજનમાં પણ એ જ વાત કહી છે:

અપબલ, તપબલ, ઔર બાહુબલ

ઐયા હે બલ દામ,

સુર કિશોર કૃપાસે સખ બલ

હારેકો હરિનામ—

સતેશ મેંતે નિર્બલ રે બલ રામ.

ગાંધીઆપુ

ભાગ બીજો

ઍરિસ્ટર બનીને આવ્યા

વિલાયતમાં ત્રણ વર્ષ પૂરાં થયાં. મોહનદાસે કાયદાની પરીક્ષા-
ઓ પસાર કરી ઍરિસ્ટરની પદવી મેળવી અને દેશમાં આવવા
રવાના થયા.

ઓમાસાના દિવસો હતા. દરિયો તોફાની હતો. રાતો સમુદ્ર
પસાર કરીને આગબોટ સુએઝની નહેરમાંથી બહાર નીકળી એટલે
તોફાન વધ્યું. ઘણાખરા ઉતારુઓ માંદા જેવા થઈ ગયા હતા.
એકલા મોહનદાસ મગ્ન કરતા હતા. તૂતકે ઉપર ફરવા પણ નીક-
ળતા. તેમને દરિયો મુદ્દલ લાગતો નહિ.

જેમ જેમ દેશ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ મોહનદાસના
મનમાં અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા. વિલાયત હતા ત્યાં સુધી
તો એક જ નિશાન હતું કે ભણીગણીને ઘેર જવું છે, પણ ઘર
પાસે આવવા લાગ્યું એટલે ભવિષ્યના વિચાર શરૂ થયા.

વકીલાત કરવી કાવશે કે નહિ ? વકીલાત ક્યાં કરવી ? વકી-
લાત ન કાવે તો શું કરવું ?

વિલાયત ગયા ત્યારે નાતબહાર મૂકેલા હતા એટલે નાતનો
પણ સવાલ હતો. વળી પોતે ઘરમાં, નાતમાં, સમાજમાં કેટલાક
સુધારા કરવાનો મનમાં સંકલ્પ કરી રાખ્યો હતો તે જોઈ

ડરના તેના વિચારે પણ આવતા હતા મહાન મહાસાગર બિજા
રહ્યો હતો તેવો જ મનમાં વિચારસાગર બિજાગતો હતો

દેરા પામે આવના નાગો તેમ મગાવહાના દોષ્ટભિત્રો,
બધા યાદ આવના નાગના સૌથી વધારે માના દર્શન ડરના મન
અધીરુ મન્યુ હતુ એ વહાનભોઈ મા જેનુ મન દીકરાને આખ
આગળથી અજગો ડરતા માનતુ નહોતુ, એ તથુ રૂપે પુત્રને પાછો
આવેનો ભોઈને કેવી રાજી થયો એ વિચારે મોહનદાસના રવાણા
બેઠા થઈ જતા હતા

દૂરથી મુળઈનો કિનારા દેખાયા ધીમે ધીમે આગમોટ
બારામાં દાખન થઈ બિતરના માટે સૌ તૈયાર હતા મોહનદાસે
તૂતક ઉપગ્રથી જોયુ તો મોટાભાઈ સામે લેના આગ્યા હતા બોટ
લાગરી સૌ નીચે બિતર્યા મોહનદાસ મોટાભાઈને પગે પડ્યા
મોટાભાઈએ બીની આખે છાતીએ આપ્યા

દાકતર મહેતાના ભાઈ રેનાશ કર જવેશીને ઘેર ઉતારો રાખ્યો
હતો સૌ લા ગયા

મોહનદાસ તો ન્તામાયી જ સૌના ખમર-અતર પૂજ્યા
નાગ્યા મોટાભાઈએ સૌના સમાચાર આપ્યા જેમના દર્શન કરના,
જેમને ચરણે માથુ મૂક્યા મોહનદાસનુ મન તનસી રહ્યુ હતુ એ
માતા નિરે કશુ ન કશુ

ઉતાર પહોંચ્યા પત્ની થોડી નાર થાક ખાઈ મોહનદાસ
નાહના બેગ લ્યાર મોટાભાઈએ યજ્ઞતે દેયે માતાના સ્વગ વાસના
સમાચાર આપ્યા સજાગીને મોહનદાસનુ અતર ગડી બાંધુ
પિનાના મેલતુ કરતા વધારે આધાત નાગો છતા આયુ ભારે દુખ
તેમણે દેયામા જ સમાવી દીધુ આખમા આવના આસુને પદાણે
રોખી બીધા મન કમલુ કરીને જણે માનુ નત્યુ થયુ જ નથી એમ
વહેવાર શરૂ કર્યો.

દાકતર પ્રાણજીવનદાસ મહેતા સાથે વિલાયતમાં ઓળખાણ થયેલી. તેમની સાથે જિંદગીભરની ગાંઠ બંધાઈ. મુબઈમાં દાકતર મહેતાએ ગાંધીજીને એક યુવાન કવિની ઓળખાણ કરાવી. એમનું નામ રાયચંદભાઈ હતું. તેઓ રેવાશંકર ઝવેરીના જમાઈ થતા હતા. તેમની પેઢીના ભાગીદાર અને કર્તાહર્તા હતા. તેમની ઉંમર માંડ પચીસ વર્ષની હશે, પણ એટલી ઉંમરમાં તેઓ જ્ઞાની અને કવિ તરીકે પંકાતા હતા. તેઓ શતાવધાની હતા એટલે સો બાબતો જુદા જુદા માણસો કહે તે એક સાથે ધ્યાનમાં રાખી પછી પોતે કહી બતાવે.

ગાંધીજી વિલાયતથી ઝેરિન્ટર બનીને તાજ જ આવતા હતા. કવિની ઓળખાણ કરાવ્યા પછી તેમને કવિએ અવધાનના થોડાક પ્રયોગો કરી બતાવ્યા. ગાંધીજીને થયું—મારામાં આવી યાદશક્તિ હોત તો કેવું સારું ! એ વિચાર તો આવ્યો તેવો ચાલ્યો ગયો, પણ ગાંધીજીના મન ઉપર કવિના સદાચારી જીવનની જાંડી છાપ પડી. કવિએ ધણું ધર્મશાસ્ત્રો વાંચ્યાં હતાં. ‘આ દેહ તે હું નથી પણ હું આત્મા છું’ એ વસ્તુને ઓળખવા માટે જ કવિ જીવતા હતા. ખાવું—પીવું, હરવું—ફરવું, વેપાર—રાજગાર એ એમને મન સાચી વસ્તુ ન હતી. એ બધું ફાળપંપાળ છે એમ કવિ માનતા. સંસારી છતાં તેઓ જળકમળવત્ રહેતા હતા.

હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા—મોતીની પારખ કરતા, પણ એમાં એમનો જીવ રાચતો ન હતો. તેઓ દુકાનમાં પોતાની પાસે ધાર્મિક પુસ્તકો અને એક નોંધપોથી રાખતા. વેપારની વાત પૂરી થાય કે તરત પુસ્તકમાં જીવ પરોવાઈ જાય અથવા પેલી નોંધ-પોથી જીવડે. તેમાં પોતાના અનુભવનાં કાવ્યો કવિ ઉતારતા.

કવિ રાયચંદભાઈને પાછળથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર તરીકે સૌ ઓળખતા હતા. તેમનાં કાવ્યો અને લેખો વાંચીને ધણા માણસોએ

પોતાનાં જીવન સુધાર્યાં છે. યુવાન વયે આટલું જ્ઞાન અને આટલી ઊંડી સમજ કોઈકે વિરક્ષામાં જ જોવામાં આવે છે. ગાંધીજી કવિનું જીવન અને વિચારો જોઈ તેમની ઉપર મોહી પડ્યા.

ગાંધીજી મુંબઈમાં જ્યારે બેકાર આરિઝ્ટર તરીકે રહેતા હતા ત્યારે તેઓ કવિની પાસે વારંવાર જતા. ગાંધીજી ત્યારે આવે ત્યારે કવિ તેમની સાથે નિરાંતે વાતો કરે. મોટે ભાગે જીવન કેમ સફળ થાય એ સંબંધી વાતચીત ચાલતી. ગાંધીજીને કવિની પાસેથી ઘણું જાણવાનું મળતું. તેમનો સહવાસ ગાંધીજીને ગમતો હતો.

ગાંધીજીના જીવન-વડતરમાં ત્રણ માણસોએ સૌથી વધારે અસર કરી છે: ઇંગ્લેન્ડના વિચારક જોન રસ્કિન, રશિયન મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય અને કવિ રાયચંદ્રભાઈ.

ત્રણે જણને ગાંધીજી હજી યાદ કરે છે.

ધોળો હાથો

ગાંધીજીના મોટાભાઈએ મનમાં અનેક મનસૂચા કરી રાખ્યા હતા. ભાઈ બેરિસ્ટર બનીને દેશમાં આવશે. રાજકોટના કારભારી થશે. કુટુંબની જાહોજલાલી વધશે. આનંદથી સૌ સાથે રહેશું ને મજા કરશું. બેરિસ્ટરના ઘરનો મોબો સચવાય તે રીતનું ખર્ચ પણ તેમણે વધારી મૂક્યું હતું. વકીલાત કરવી પડે તો કેસ મળે તેની જોગવાઈ કરી રાખી હતી.

મોટાભાઈની સાથે ગાંધીજી રાજકોટ આવ્યા. કસ્તુરબા કાગને ડોળે રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. નાનો હરિલાલ હવે તો દોડતો થયો હતો. ગાંધીજી સૌને મળ્યા ને ઘરમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો.

ગાંધીજીએ વિધાયતમાં કેટલીક સારી બાબતો જોયેલી તે ઘરમાં દાખલ કરવાનો તેમનો વિચાર હતો. ગાંધીજીએ તે પ્રમાણે ફેરફારો શરૂ કર્યા. કસ્તુરબાનો સ્વભાવ સાવસ હતો, પણ તેઓ સ્વમાની હતાં એથી ગાંધીજીની સૂચના વગર વિચાર્યો ઉપાડી લેતાં ન હતાં. કેટલીક બાબતોમાં બંને વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલે. વળી કસ્તુરબાએ શું પહેરવું ને શું ન પહેરવું, ક્યાં જવું ને ક્યાં નહિ, એવી નાની નાની બાબતોમાં ગાંધીજી ખાંખદ રાખ્યા કરતા હતા તે કસ્તુરબાને મુદ્દલ પસંદ ન હતું. કસ્તુરબાને ભણાવવાની ગાંધીજીની ઇચ્છા હતી પણ તેય બર ન આવી. આવી ખેંચતાણને લીધે ગાંધીજીનો રોષ વધ્યો-તે એટલે સુધી કે તેમણે કસ્તુરબાને પિયર મોકલી દીધાં ! ત્યાં તેમણે મૂંઝે મોઢે વિયોગ સહી લીધો. ગાંધીજીને પાછળથી પોતાની ભૂલ સમજાઈ. કસ્તુરબાને પાછાં વેઝાવી લીધાં.

છોકરાઓને ભણાવવાની આખતમાં પણ ગાંધીજીને સુધારા કરવા હતા. મોટાભાઈનાં બાળકો હતાં. પોતાનો ચાર વરસનો દીકરો હતો. બધાં છોકરાંને ગાંધીજી એકઠાં કરતા. તેમને કસરત કરાવે, દોડાવે, પોતે પણ તેમની સાથે દોડે. નાનાં છોકરાં સાથે ગેલ કરવાનો ગાંધીજીને મૂળથી શોખ હતો. આજે પોણોસો વરસેય નાનું છોકરું દેખે એટલે ગમે તેવી ગંભીર વાત ચાલતી હોય તોયે એની સાથે ગમ્મત કર્યા વિના ન રહે.

મોટાભાઈને છોકરાંઓ સુધરે એ વાત ગમી. ગાંધીજીના આવ્યા પહેલાં જ મોટાભાઈએ ઘરમાં થોડો ફેરફાર તો કરી રાખ્યો હતો. કયા ગાંધીના વખતમાં દવા તરીકે અથવા ખાસ કોઈ મહેમાન આવે ત્યારે ચિનાઈ વાસણ અને ચા-કોશી વપરાતાં, હવે તેનો રાજીદો ઉપયોગ શરૂ થયો. ભાઈએ આવીને જવની ઘેંસ દાખલ કરી. ચા-કોશીને બદલે કોકો આવ્યો. બૂટ-મેઝન તો ઘરમાં આવી ચૂક્યાં હતાં. સાહેબે આવીને કોટ-પાટલૂનનો ઉમેરો કર્યો.

આમ ખરચ વધ્યું, નવી વસ્તુઓ વધી, પણ આવકનું ટેકાણું ન મળે. ધોળો હાથી તો બાંધ્યો, પણ તેને ખવરાવવું શું?

રાજકોટમાં પાસ થયેલા વેંકીજી જેટલુંય ગાંધી બેરિસ્ટરનું કાપણનું જ્ઞાન ન મળે. અને શી ત્યારે દસગણી ! એટલે એમની પાસે કેસ ભાગ્યે જ આવે.

પણ ગમે તેમ વધતા જતા ખર્ચને તો પહોંચવું જ જોઈએ. મિત્રોની સલાહ પડી કે મોહનદાસને રાજકોટ કરતાં મુંબઈ વધારે ફાવશે.

ગાંધી સાહેબ મુંબઈ ગયા. ત્યાં ઘર વસાવ્યું. રસોઈયો રાખ્યો. પણ નસીબજોગે સાહેબને રસોઈયો પણ એવો જ ભેટ્યો. રસોઈયો જતો બ્રાહ્મણ હતો, એટલે નહાય ખરો પણ ધુએ નહિ. ધોતિયું

મેલુ મમોતા જેલુ જતોઈ કાળી મેશ શાસ્ત્ર લખ્યો હોય તો
લગિયારુ રાતો કે ? કાળા અદાને ફટી માગેલા

એકવાર ગાંધી સાહેમે તેને પ્રજ્ઞુ ‘કેમ રમિશ કર, તમને
રમોઈ તો ન આનડે, પણ સધ્યા-પ્રમ્ત કે ? ખરા કે નહિ ?’

‘શુ ભઈ ગોળ, રાધ્યો તર્પણ સાંતીકુ ને કાદાળી ખટકમ-
અમે તો એના જ ભેમણુ તો ! તમારા જેવા નભાવે તો નભીએ
નહિ તો છેતી તો કે જ’

જવામ સાભળીને ગાંધીજી પ્રિચારમા પડ્યા એમને તો જ્યા
હોય ત્યા મુધારો કરવાનો આવે રમિશ કરને કહે ‘હુ તને બહાતુ
તો ભણે ખરા કે ?’

‘હોવે ભઈ શોખ, શી સારુ નહિ ભણેશ ?’

ગાંધીજીને વખતનો તો સવાલ જ નહોતો કેસ વડવાના ન
હતા હજી તો ‘બેકાર આરિસ્ટર’ સરીકે હવા ખાના હતા પેવાને
રાધતા પણ પૂરુ આનડતુ ન હતુ અર્ધુ એ રાધે ને અર્ધુ
ગાંધીજી રાધે વિવાયતમા બોગકના અખનરા કરેલા તે અહીં
પાછા ચાલુ થયા ગાંધીજી પગતબેદ પાળતા ન હતા રમિશકનેય
ખાસ વાધો ન હતો, એટલે બનેનો મેળ હિંદ મળ્યો

બીજી બધી બાબતમા રમિશક સુધામે કરવા તૈયાર હતો,
પણ મેવની ભાઈબધી ડોડવી તેને ગમતી ન હતી રમોઈ પણ
ગદી રીતે કરે ચોખ્ખાઈ રાખવાના તો સમ ખાધેલા છતા ગાંધીજી
વળગી રહ્યા એક નોકરની પેરે નહિ પણ પોતાના સાથીની માફક
રમિશ કરને મુધારવાના ગાંધીજીના પ્રયત્ન ચાલુ રહ્યા

ગાંધીજીએ મુખર્મા ધર વસાવ્યુ, ઓફિસ ખોલી, પણ એ
વધતા જતા ખરચને પહોંચી વળવાનો સવાલ તો બિનો જ રહ્યો
તેને માટે પણ ગાંધીજીના પ્રયાસ ચાલુ જ હતા

પહેલો કેસ

ઘૂર અંદાર બારિસ્ટરનું પાટિયું મારેલું અને અંદર બેસીને ગાંધી સાહેબ કાયદોનો અભ્યાસ કરતા હતા. કેઈ કેઈ કાયદા વાંચવામાં રસ પડતો, પણ કોરટમાં જવા ને કેસ ચલાવવાની હિંમત હજી ચાલતી ન હતી.

એ જમાનામાં ફિરોજશા મહેતા અને અદ્વૈત તૈયબજી મોટા અડીખમ વકીલ ગણાતાં. તેમની વાતો સાંભળીને મોહનદાસ સમસમી રહેતા. મનનું દુઃખ મનમાં જ સમાવવું પડતું હતું.

એવામાં એક કેસ આવ્યો. કેસ લઈ આવનાર દલાલો હોય છે. એણે ગાંધીજીને કહ્યું : ‘તમારે દલાલી આપવી પડશે.’

‘શા મારે ? કેસ મારે લડવો ને દલાલી તમને શાની મળે ? એ નહિ બની શકે.’

દલાલે ફરી કહ્યું : ‘પણ મહિને ચાર હજાર કમાનાર વકીલોય દલાલી આપે છે.’

ગાંધીજી કહે : ‘મારે ક્યાં ચાર હજાર કમાવા છે ? મને તો મહિને ત્રણસો રૂપિયા મળે તો બસ. મારા બાપુનેય ક્યાં વધારે મળતા હતા ?’

‘પણ લાઈ, એ જમાનો ગયો. મુંબઈનાં અર્થ મોટાં. તમારે વહેવાર ચલાવવો હોય તો વિચાર કરજો.’

ગાંધીજી એક ટળી બે ન થયા દયાથી ન જ આપી. છતાં તેમને કેસ મળ્યો કેસ સહેલો હતો ગાંધીજીને ફીના ત્રીસ રૂપિયા મળ્યા કેસ માડ એક દિવસ ચાલે તેમ હતો.

મુદતને દિવસે ગાંધીજી કોરટમાં હાજર થયા જેવા કેસ ચલાવવા ગયા અને બેચટપાસ શરૂ કરી તેવા પગ ધૂજવા માડ્યા માથું ફરવા લાગ્યું આખી ટ્રાસ્ટ બાજુ ફરતી હોય તેમ થયું સવાલ પૂજવાનું સહે નહિ ન્યાયાધીશ પણ મનમાં હસ્યો હશે વકીલોને ગમ્મત પડી નના બારિસ્ટરની તે દિવસે ખરેખરી રેનડી થઈ.

ગાંધીજી બેસી ગયા દયાવને કહ્યું 'તમે બીજા વકીલ રોકો મને આપેલી શી પાઠી લ્યો.'

દયાવે બીજા વકીલ રોક્યો એને એક દિવસના એકાદન રૂપિયા આપ્યા આવો કેસ ચલાવવો એ એને મન રમતનાંત હતી.

ગાંધીજી તો આખ મીચીને લાગ્યા અમીન હાર્યો કે જીત્યો એ જોવાય ન રહ્યા આ બનાવથી તેમને ઘણી શરમ લાગી હવે પૂરી દિ મત ન આવે ત્યાં સુધી કેસ હાથમાં લેવો જ નહિ એમ નક્કી કર્યું.

થોડા દિવસ પછી એક ગરીબ મુસવમાન અરજી ઘડાવવા આવ્યો એ પોરબદરનો હતો એની જમીન જપ્ત થઈ હતી ક્યા ગાંધીની ઓળખાણે એના બારિસ્ટર પુન પાસે તે આવ્યો હતો.

ગાંધીજીએ કેસ જોયો કેસ લૂનો લાગ્યો છતાં લીધો અરજી ઘડી આપી એની કરી શી ન લીધી એ અરજી કોરટમાં પાસ થઈ ગાંધીજીના મનમાં વિશ્વાસ બેડો કે, ના, અરજી ઘડનાની લાયકાત તો મારામાં છે.

એ અરજીની વાત સાંભળીને બીજા પણ અરજી લખાવના આદના લાગ્યા આમ ગાંધીજી મફત અરજીઓ લખાવે.

કરે તો તેઓ આખો દિવસ નવરા ન પડે એટલું કામ મળી રહે, પણ તેથી કાંઈ એમનાં છોકરા ધૂધરે રમે ?

એકવાર બારિગટર સાહેબ નવરા એમ લવા ખાતા હતા તે વખતે એમને એક તુકડો સૂઝ્યો. હું કોરટમાં કેસ ન લડી શકું, પણ કોઈ નિશાળમાં માસ્તર થાઉં તો મને છોકરા ભણાવવાનું તો ફાવે જ. ગાંધીજીએ અંગ્રેજીનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો એટલે કોઈ શાળામાં મેટ્રિકના વર્ગમાં અંગ્રેજી શીખવવાનું મને તો ખરચતો ખાડો કંઈક પુરાય.

આમ વિચારે છે ત્યાં જાપામાં એક જાહેરખબર વાંચી: 'જોઈએ છે, અંગ્રેજી શિક્ષક. દરરોજનો એક કલાક. પગાર રૂપિયા પોણામો !'

આ જાહેરખબર એક જાણીતી હાઈસ્કૂલની હતી. ગાંધીજીએ તો તરત અરજી કરી. જવાબ આવ્યો.

‘કમઝ મળવા આવો.’

ગાંધીજી હેશિ હેશિ મળવા ગયા. વિદ્યાયન જઈ બેરિગટર થઈ આવેલ મોહનદાસ ગાંધી વટથી પ્રિન્સિપાલની સામે આવીને બિલા. હાથ મેળવીને બેઠા.

વાત શરૂ થઈ: ‘તમારો અભ્યાસ ક્યાં મુધીનો છે ?’ ‘મેં દેશમાં અને ઇંગ્લંડમાં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરેલી છે. પછી કાયદો વાંચી બારિગટર થયો છું.’

‘તમે બી. એ. પાસ નથી ?’

‘હા. પણ મેં લંડનમાં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી છે અને મારી બીજી બાબા બેટિન હતી.’

‘એ ખરું, પણ અમારે તો બી. એ. પાસ થયેલ માણસની જરૂર છે’

ગાંધીજીના હાથ હેઠા પડ્યા. લાચાર બનીને તેઓ પાછા ફર્યા મોટાભાઈને પણ ફિકર થવા લાગી. મુબઈનું ખર્ચ ચડ્યે જતું હતું.

આખરે ગાંધીજીએ મુબઈ છોડી દેશમાં જવાનો વિચાર કર્યો. મુબઈને રામરામ કરી તેઓ રાજકોટ આવ્યા.

રાજકોટમાં બાપદાદાની લાગવગ હતી મોટાભાઈ પણ નાની-સની વડીલાત કરતા દતા એટલે બંને ભાઈ મળીને ત્રણમે રૂપિયા કમાવા લાગ્યા.

રાજકોટમાં ગાહુ ચાલશે એમ લાગ્યું એમાં એક એવો બનાવ બન્યો, જેથી જીવન આરિઠ્ઠર સળગી ગયું.

કડવો ઘૂંટડો

રાજકોટનો પોનિટ્રિક્વ એજન્ટ રજા ગાળના વિનાયત ગયેલો ત્યારે ગાંધીજી તેને મળેના. દીકરીકે ઓળખાણ પણ થઈ હતી એ ઓળખાણનો લાલ લઈ ગાંધીજી રાજકોટમાં તેને મળવા ગયા મોટાભાઈની વતી થોડી સિફારસ કરવાની હતી. ગાંધીજીને આવી ખાતમા વગ લગાડની ગમતી ન હતી, છતાં ભાઈનું મો ન મૂકી શક્યા.

ગાંધીજીએ મળવાનો વખત માગ્યો. સાહેબે આપ્યો અને મળ્યા. ગાંધીજીએ તરત જોઈ લીધું કે વિનાયતમાં પોતાના વર આગળ રજા ગાળતો અંગ્રેજ, સીધો-સાદો લાગ્યો હતો તે અહીં અમનદારની ખુરસીમાં અક્કાઈથી બેઠો હતો એની આખમા ને અનાજમાં સત્તાનો નશો હતો.

ગાંધીજી હાથ મિલાવીને બેઠા. કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ગાંધીજીએ વાત શરૂ કરી ‘ મારા મોટાભાઈ માટે ’

૮૭ વેળુ પૂરુ થાય તે પહેલાં તો સાહેબ ટટાર થયો અને તોજુ વેળુ જાદયુ ‘ તમારા ભાઈ ખટપગી છે તમારી વધારે વાત સંભળવા માગતો નથી મને વખત નથી ’ ગાંધીજી વાત ચનાની રહ્યા હતા એટલે સાહેબ બિડીને બિલા થયા ‘ હવે તમારે જનુ જોઈએ ’

‘ પણ મારી વાત તો પૂરી સાંભળો ? ’

સાહેબનો પિત્તો ગયો ‘ પટાનાના, ઇસકો દરનાજી બતાઓ ! ’

‘ જી હજુર ! ’ કહેતો પટાનાનો દોડ્યો આવ્યો અને ગાંધીજીનો હાથ પકડ્યો. ગાંધીજી બહાર આવ્યા સાહેબ ગયા, પટાવાળો ગયો.

જીવાન બારિસ્ટરને તો પગથી માથા સુધી લાગી ગઈ. તેમણે ત્યાં ને ત્યાં ચિટ્ટી લખી: ‘તમે મારું અપમાન કર્યું’ છે. તે બદલ મારી નહિ માગો તો હું તમારી ઉપર કેસ માંડીશ.’

તરત જવાબ આપ્યો : ‘તારાથી થાય તે કરી લેજો!’

આ જવાબ ખિસ્સામાં મૂકી ગાંધીજી ઘરે આવ્યા. મોટા-ભાઈને વાત કરી. તે પણ દુઃખી થયા. બીજા વકીલ-મિત્રોને વાત કરી. તે વખતે મુળ્યથી ફિરોજશા મહેતા કેસના કામે રાજકોટ આવેલા તેમને એક વકીલ મારફતે બંધી હકીકત જણાવી. તેમની સલાહ પૂછી. ફિરોજશાએ કહેવરાવ્યું : ‘ગાંધીને કહેજો, આવા બનાવ તો અહીં રાજ બને છે. તમે હજી વિલાયતની તાજી હવા લઈને આવો છો તે આડું લાગે છે. પેસા કમાવા હોય તો થયેલું અપમાન ગણી જો, કેસ કરવા જશો તો ખુવાર થઈ જશે. તમને જિંદગીનો અનુભવ હજી હવે મળશે.’

આ શિખામણ ગાંધીજીને કડવી ઝેર જેવી લાગી. કડવો ધૂંટડો માંડ ગળે ઉતાર્યો. પણ અપમાન ભૂલી ન શકાય. તે દિવસથી ગાંધીજીએ મનની સાથે ગાંઠ વાળી કે આ રીતે કાઈની સિક્કારસ ન કરવી આ પ્રસંગે ગાંધીજીના જીવનનું આખું સુકાન ફેરવી નાખ્યું.

*

ગાંધીજી કાઠિયાવાડના દેશી રજવાડાની ખટપટ અને ગુજામી-માંથી છૂટવાનો વિચાર કરતા હતા એ જ વખતે પોરબંદરની એક મેમણ પેઢીનું કહેલું વાવ્યું : ‘અમારો વેપાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં છે. ત્યાં અમારી મોટી પેઢી છે. અમારો એક મોટો કેસ ત્યાં ચાલે છે. છ લાખ રૂપિયાનો દાવો છે. અમારી પાસે સારા સારા ગોરા વકીલ-બેરિસ્ટર છે. જો તમે તમારા ભાઈને મોકલો તો તે અમને મદદ કરે અને તેમને કંઈક મળે. તેઓ અમારો કેસ અમારા ગોરા વકીલોને સમજાવી શકશે. વળી તેમને નવો મુલક જેવા મળશે અને નવી ઓળખાણો થશે.’

મોગનાઈએ ગાંધીજીને તાત જગ ગાંધીજી મન જનયાયુ દાદા અબ્દુલનાના ભાગીદારને ગાંધીજી મન્યા એમણે ગાંધીજીને કહ્યું 'તમાર ત્યા જાત્રી મહેનત નહિ પડ અમાર મોગ ગોરાઓની દોસ્તી ઠ, એમની તમને ઓગળાણ થશે અમારા દુકાનમાં અમારે સંજોગ પરચરદાર ઘણો રહે છે, તેમાં પણ નમે મદદ કરી રાહગો તમારુ નેતરનુ અમારુ અંગનામાં જ થશે એટલે તમારી ઉપર ખીજુ કંઈ જ ખર્ચ નહિ આવે'

ગાંધીજીએ પૂછ્યું 'માને નોકરી કેટલો કુદત નુકસાન તમે માગો છો, અને તમે કેટલો પગાર આપી રાહગો?'

'તમારુ કામ એક વપથી વધારે નહિ પડ તમને પહેલા વર્ગનુ જવાબદારનાનુ ભાડુ, નેના તથા આધાર્થ ઉપરાંત પદમો રૂપિયા આપશુ'

ગાંધીજી મનમાં સમન્યા કે આ કાંઈ વડીલાન ન કહવાન, આ તો નોકરી ગણાય. પણ તેમને તો જ્યા ત્યાથી હિંદુસ્તાન છોડતુ હતુ વળી નવો મુનદ જોના મળે તે જુદો પદરમો રૂપિયાની ભાઈને મદદ થશે એ પણ ખરુ આમ વિચાર કરી ગાંધીજીએ પગાર વિશે રકજક ક્યાં વિના જવાનુ કપૂન કયુ

વિનયત ગયા ત્યાર ગાંધીજીને કુદ મના વિયોગનુ જે કુખ થયુ હતુ તેમનુ આ વખતે ન થયુ મા તો આન્યા ગયા દના દુનિયાનો અને મુમકરોનો થોડોવણો અનુભવ લીરો હતો માત્ર કનુરનાનો વિયોગ સાતનો હતો તેમણે ખીજા દીકરને જન્મ આપ્યો હતો. વિનાયકથી આન્યા માદ સ્થે રહેવાનુ મદુ ઓધુ અન્યુ હતુ કનુરનાનુ જીવન પણ થોડુ થોડુ ચાલતુ હતુ અને તેમના વિચારમાં પા દરદાર થતા નાન દના આથી ગાંધીજીને વધાર નાનો આન્યુ

મુંબઈથી નાતાલ

તીએ પાણી ને ઉપર આકાશ. સેંકડો માઈલ સુધી ક્યાંય કિનારો ન દેખાય એવા અફાટ હિંદી મહાસાગરમાં તેર દિવસ ગાળ્યા પછી પહેલું બંદર લામુ આવવાનું હતું.

રસ્તામાં ગાંધીજીને કપ્તાન સાથે હીક દોસ્તી બંધાઈ હતી. કપ્તાનને શેતરંજ રમવાનો શોખ હતો. પણ તે હજી નવશિખાઉ હતો. એને પોતાના કરતાં ઠોક જોડીદારની જરૂર હતી. માલમના હીંચકા પર આરામ કરતા ગાંધી સાહેબની એણે દોસ્તી કરી. શેતરંજમાં અક્કલનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. કપ્તાન ગાંધીજીનો શુરુ બન્યો. ગાંધીજીને એ રમત ગમી. પણ તે આગમોટમાં જ રહી. પછી કોઈ દિવસ શેતરંજ ખેલવાનો તેમને વખત જ ન મળ્યો. લામુ બંદર આવ્યું. ત્યાં સ્ટીમર ચાર-પાંચ કલાક રોકાવાની હતી. ગાંધીજી બંદર જોયા નીચે જતર્યા. કપ્તાને તેમને ચેતવણી આપી: ‘અહીંનું બારું ઘાખોર છે. તમે વહેલા પાછા વળજો.’

ગાંધીજી કહે: ‘હરકત નહિ.’

ગામ નાનું હતું. ગાંધીજી ટપાલ-ઓફિસે ગયા. ત્યાં હિંદી નોકરો જોયા. તેમને જોઈ ગાંધીજી રાજી થયા. હજસીએને પણ મળ્યા. તેમની રહેણીકરણીમાં રસ પડ્યો. એમાં કાંઈક વખત ગયો. ત્રીજા વર્ગના કેટલાક ઉતારુ ખાવા-પીવા જતર્યા હતા તેમજી. હોડીમાં બેસી. ગાંધીજી સ્ટીમર પર આવવા નીકળ્યા. બારામાં ભરતી હીક હતી. હોડીમાં ભાર ધણો હતો. તાણ એટલું બધું હતું કે હોડીનું દોરડું સ્ટીમરની સીડી સાથે કેમે કડ્યું.

બંધાય જ નહિ. હોડી સીડીની નજીક જાય ને પાછી પાણીના જોરે તણાઈ ને સરકી જાય. એમ કરતાં સમય લરાઈ ગયો. સ્ટ્રીમર બપડવાની પહેલી સીડી થઈ. ગાંધીજી ગભરાયા. ઉપરથી કપ્તાન જોઈ રહ્યો હતો. તેણે પાંચ મિનિટ સ્ટ્રીમરને થોભાવવા કહ્યું. સ્ટ્રીમર પામે એક મજવો હતો. એક મિત્રે દસ રૂપિયા આપી ગાંધીજી સારુ એ મજવો ભાડે કર્યો. એ મજવાવાળાએ પેલી હોડીમાંથી ગાંધીજીને લાંચટ્ટી લીધા. સ્ટ્રીમરની સીડી બપડી ગઈ હતી તેથી ગાંધીજીને દોરડા વડે મજવામાંથી ઉપર ખેંચી લીધા ને સ્ટ્રીમર ચાલતી થઈ. બીજા ઉતાવળો રહી ગયા. કપ્તાને આપેલી ચેતવણીનો અર્થ ગાંધીજી બરાબર સમજી ગયા.

લામુથી મોઝ્યાસા અને લાંચી જંગળાર પહોંચ્યા. જંગ-
બારથી સ્ટ્રીમર બદલવાની હતી. ત્યાં દમેક દહાડા રોકવાતું હતું.

જંગબારના બારમાં સ્ટ્રીમર લાંગરી. કપ્તાન સાથે ગાંધી-
જીને ભારે સ્નેહ-સંબંધ બંધાયો હતો. કપ્તાનના પ્રેમનો પણ
માર ન હતો. તેણે ગાંધીજીને સહેલ કરવા નોતર્યા. બીજા એક
અંગ્રેજ મિત્રને પણ સાથે લીધો. ત્રણે જગ્યા કપ્તાનના ખાસ મજવા-
માં બેસી કિનારે બેઠ્યા.

પ્રભુની દયાથી અને પોતાની જાતનિથી ગાંધીજી બેવાર
પાપમાં પડનાં બચી ગયાના બનાવ આપણે અગાઉ જાણી ગયા
છીએ. આ ત્રીજો પ્રસંગ હતો. તેમાં પણ ઈશ્વરકૃપાથી જ બચ્યા.

આવા પ્રસંગો તો ગાંધીજીના પોતાના જ શબ્દોમાં આપણે
વાંચવા જોઈએ:

‘આ સહેલ કરવા જવાનો અર્થ હું મુદલ સમજ્યો ન
હતો. આવી બાબતોમાં હું સાર અજાણ હોઈશ એની કપ્તાનને
બજર પણ ન હતી. અમે તો દજસી ઓરતોના વાગ્યોમાં પડ્યાં. આ
એક દલાલ અમને ત્યાં લઈ ગયેલો. દરેક એક એક કોટડીમાં

પુરાણ. પણ હું તો શરમનો માયો કોટડીમા પુરાઈ જ રહ્યો
પેની બાઈ બીચારીને શા પ્રિયા આવ્યા હશે એ તો તે જ જાણે
કપ્તાને ચાલવા માટે ખૂમ મારી તો જેવો પુરાયો હતો તેવો જ
બહાર નીકળ્યો કપ્તાન મારુ બોળપણુ સમજાયો પ્રથમ તો
મને બહુ જ બોલપ લાગી, પણ આ જામ હું ઈર્ષ રીતે પસંદ
રી શકું તેમ ન હતું તેથી તરત જ બોલપ જતી રહી ને પેની
બહેનને જોઈને મને નિકાર સરખો પણ પેદા ન થયો તેને સારુ
મે ઈશ્વરનો પાડ માન્યો અને કોટડીમા પુરાણની જ ના પાળના
જેટલી હિમત ન બતાવી શક્યો તે મારી નમજાઈ તરફ મને
તિરસ્કાર બેળ્યો

‘ આ કિસ્સાથી મારી ઈશ્વર ઉપરની આસ્થા વધી ને
ખોટી શરમ છોડવાની હિમત પણ કંઈક શીખ્યો ’

શુભ ભાવના સેવનારને ઈશ્વર ખરે ટાણે કેવી રીતે બચાવે
છે તેનું આ ઉદાહરણ છે

જગન્નાથમા એક અઠવાડિયું રોકાવાનું હતું ગાંધીજી એક
ઓરડી ભાડ રાખીને રહ્યા જગન્નાથ શહેર ખૂબ ફરી ફરીને જોયું
મોસળી અને લખિગા પ્રિશાળ અને મનોહર બગીચાઓ જોયા
મોટા આકાશે અડતા વૃક્ષો, આખને ઠારે તેવી સુદર હરિયાળા,
મોસળી, નાગિયેર, સોપારી, કેળ વગેરે ફળોથી લચી પડતા
શાખાઓ જોઈ ગાંધીજી ચમ્પિત થઈ ગયા આખ મીઠીને ઉગાડીએ
તેમ અઠવાડિયું પસાર થઈ ગયું

જગન્નાથથી બે ની મીમર મોઝામિક થઈને મે માસની
આખરે નાતાલ પહોંચી

પાવડીથી શ્રીગણેશ

નૂતનાના ડરખત બદર ગાધી સાહજને પેના અમ્દુ ના શેઠ આ યા હતા હિદી વેપારીઓ અને મજૂરોથી લુદા તરી નીકળતા ગાધી બ રિપ્ટર તરફ લોકો નનાઈલરી નજરે જોઈ ગયા એમણે ક્રોક કોટ પહેર્યા હતા. માથે બગાળી ઘાટની પાવડી મૂખી હતી

અમ્દુ ના શેઠ ગાધીજીને પોતાને ઘેર લઈ ગયા ધીમે ધીમે ઓળખાણ થતી ગઈ તેમ તેમ અમ્દુ ના શેઠને ગાધીજી ઉપર પ્રેમ અને વિશ્વાસ મધાતા ગયા. શરૂઆતમાં તો ગાધી બારિસ્ટર ની સાહજતાઈ ગટણીકરણીથી તેઓ ભડખી ગયા, પણ ગાધીજીની સંવ્યર્થ, પ્રમાણિકતા, નિષ્ઠાનસના અને ધર્મજ્ઞાન જોઈ રાજ થયા

એમ્વાર અમ્દુ ના શેઠ ગાધીજીને કોર્ટ જોવા તેડી ગયા. ત્યાં વકીલમંડળ સાથે તેમની ઓળખાણ કુગડી ન્યાયાધીશ ગાધીજીની સામે ઘડીબર જોઈ રહ્યા. કોર્ટમાં મુસનમાની પાવડી પહરનાની છૂટ હતી બીજા દિદીઓએ કોર્ટના માનમાં માથુ ખુન્નુ મરતુ જોઈએ એવો ગિવાજ હતો

ન્યાયાધીશે ગાધીજીને કહ્યું ' પાવડી ઉતારો '

ગાધીજી હજી સાવ નવાસવા હયા આગળનો તેમનો પહેનો બિનસ હતો એટલે કેશી વધારે ભાગ્યે ક્યાં સિનાય તેઓ કોર્ટ છોડીને ચાલ્યા ગયા પાવડી ન ઉતારી

આ વાત જપાઓમાં જપાઈ ગાધીજીએ પણ એને અગ લખ જખ્યા આયો બનાવ અમાઉ કોઈ વાર ત્યાં બનેતા નદિ તેથી બારે જહાપોદ થયો ગાધીજીને અણુધારી મહેગન મળી મઈ

આઠ દિવસ જરમનમાં ન્દી ગાધીજી કેસના કામે પ્રિટોરિયા ગયા નીં ના

‘તો ભલે સિપાઈ ઉતારે, હું મારી મેળે તો નહિ જ બેઠરું.’

વાત થાય છે ત્યાં તો સિપાઈ આવ્યો. એણે ગાંધીજીને બાવડે ઝાલીને ખેંચ્યા. ધક્કો મારીને નીચે ઉતાર્યાં. તેમનો સામાન ફેંકી દીધો. ગાંધીજી તો એમ ને એમ બેઠા રહ્યા. ગાડી ચાલી ગઈ.

માત્ર એક હાથ-પાકીટ લઈને ગાંધીજી સ્ટેશનના વેઈટિંગ-રૂમમાં જઈને બેઠા. સામાનને હાથ પછું ન આડકાઓ. સ્ટેશન-માન્ટરે સાધવાળા પાસે, સામાન ઉપડાવીને કંધાંકે મુકાવ્યો.

શિયાળાની ઋતુ હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાનો શિયાળો સખત હોય છે. એ કડકડતી ઠંડીમાં ગાંધીજી આખી રાત ફૂંકવાતા બેસી રહ્યા. તેમના સામાનમાં ગરમ એવરકોટ હતો, પણ એ માગતાં અપમાન થાય તો ? અપમાન સહન કરવા કરતાં ટાટ વેડવી સારી એમ વિચારી ગાંધીજી બેસી રહ્યા. વેઈટિંગ-રૂમમાં દીવો પણ ન હતો. પાણી પણ ન હતું. ધીમે ધીમે રાત જામવા લાગી. ઠંડીની ચમકારી વધવા લાગી. કેઈએ ગાંધીજીની સામે જોવાની પણ તરદી ન લીધી. ચોવીસ વર્ષનો બિનઅનુભવી જુવાન અગમણ્યા મુલકમાં એકલો પોતાનું સ્વમાન સાચવતો બેસી રહ્યો.

તે રાતે ગાંધીજીને અનેક વિચારો આવ્યા. એ વિચારોનાં બીજમાંથી સત્યાગ્રહનું મહાન વૃક્ષ થયું અને એણે આખા જગતને પોતાની શીતળ બાયામાં આવરી લીધું.

ગાંધીજીએ વિચાર કર્યા: કાં તો મારે મારા હકને માટે લડવું અથવા દેશમાં પાછા જવું. નહિ તો જે અપમાન થાય તે સહન કરવાં ને પ્રિયોરિયા પહોંચવું. કેસ પૂરો કરી દેશ જવું. કેસ પડતો. શ્રીમદે ભાગવામાં તો કાયરતા જ ગણાય.

ગાંધીજીએ આફ્રિકાને છિનારે પગ મૂક્યો. ત્યારથી તેમને એક વાનની ગંધ આવતી. દલી-આફ્રિકાના મેરાએ! આપજી!

હિંદી ભાઈ એને હવકા ગણે છે તેમને ધાળા મજૂર-‘કુલી’ એના એના હવકા નામ આપે છે વેપારી હોય કે વકીલ તોય તેને ટ્રામમા, સિગગમમા, રેલગાડીમા જ્યાય સાથે ખેસવા ન દે. અરે, જે રમ્તે ગોરા ચાલે એના કેટલાક ગ્તા ઉપર ચાનવા પણ ન દે વીશીમા કે મિજનસમા સાથે જમરાની વાત જ ક્યા કરવી ?

આ ધાળા-ગોરાનો બેદ ગાધીજી ડરખત બદરે ઊતર્યા તેવા જ કળા ગયા હતા. મોટા મોટા લખપતિ ગેડિયાએને ગોરાઓની આ તોજાઈ ને અપમાન કોડે પડી ગયા હતા જે સમજી હતા તે પણ કહેતા ‘ભાઈ, આપણે પૈસા કમાવા આવ્યા છીએ ગોરા સથે લડવા ખેસીએ તો ધરભેગા જ થાવું પડે !’

પણ ગાધીજીએ તો પાવડીથી શ્રીગણેશ માજા હતા કોર્ટ છોડી પણ પાવડી ન ઉતારી, ગાડીમાથી ધક્કો ખાઈને ઊતર્યા પણ ત્રીજા વર્ગમા ન ખેડ, આખી રાત ટાંકે ઠ્યાં પણ કોર્ટ ન માગ્યો બસ, એ રાતે તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે આ દેશમા રહેવું કેસતું કામ પૂરું થાય ત્નાસુધીમા જે દુખ પડે તે વેઠના, પણ અપમાન તો સહન ન જ કરવું

આવા પ્રિચારે કરતા સતાર પડ્યું ગાધીજીએ ડરખત તાર ઠ્યાં એક તાર અનુદાના શેઠને ક્યો, બીજે રેલવે વડા અધિકારીને

અબ્દુલ્લા શેઠ તાન વાચીને રેનવેના ઉપરીને મત્યા તેમણે મેરિત્સબર્ગના વેપારીઓને તાર ક્યો કે ‘ગાધીભાઈને ઝેશન પર મળો’

તાર વાચી વેપારીઓ મળવા આવ્યા તેમણે બધી વાત સાલળીને પછી કહ્યું ‘અરે ભાઈ, આમા તે શું અપેમાન રહ્યું છે ? અમારે તો ડગલે ને પગલે આથી વધારે અપમાન વેઠના પડે છે’

‘તો પછી સામનો કેમ નથી કરતા ?’

‘ભાઈ, અમે કમાવા આવ્યા છીએ—સડવા નથી આવ્યા.’

ગાંધીજી સાંભળી રહ્યા.

સાંજ પડે તે પહેલાં ઝેશન—માત્ર ઉપર રેલવેના વડાનો તાર આવી ગયો. ‘ગાંધીને પહેલી ગાડીમાં પહેલા વર્ગમાં સગવડ કરી આપજો.’

રાત્રે નવેક વાગે ગાડી આવી. માત્ર ગાંધીજીને પહેલા વર્ગના ડબ્બામાં સગવડ કરી આપી. તેમનો સામાન અંદર મુકાયો.

ચોક્કસ દુઃખ વેદન પડ્યું પણ ગાંધીજીની વાત રહી. વેપારીઓ આ જોઈ નવાઈ પામ્યા અને રાજ થયા.

ગાંધીજીની ટ્રેન આસપાસ તરફ ચાલી નીકળી.

બીજો દિવસ

ગાંધી આઈર્સ્ટાઉન સવારે પહોંચી. ત્યાંથી જોહાનસબર્ગ જવા સારુ એ વખતે રેલવે નહોતી. ઘોડાનાં સિગરામ હતાં. વચ્ચે એક રાત સ્ટેન્ડરટન ગામમાં રોકાવું પડતું હતું.

સિગરામની ટ્રિકિટ ભુદી લેવી પડતી ન હતી. ગાંધીજીએ ડરબનથી જોહાનસબર્ગની સળંગ ટ્રિકિટ લીધી હતી. એ ટ્રિકિટ ચાલે તેમ હતી છતાં સિગરામવાળાએ કહ્યું: 'તમારી ટ્રિકિટ રદ થઈ છે.'

સિગરામવાળાને એમ કે આ કાળા માણસને અંદર મોરા સાથે બેસાડવો ન પડે તો સારું. પહેલા વર્ગની ટ્રિકિટ હતી એટલે કાયદેસર ના તો ન પડાય એટલે એણે આ રસ્તો કાઢ્યો. પણ ગાંધીજી કાંઈ અલણ કે મજૂર ન હતા. એ તો કાયદાબાજ બારિસ્ટર હતા. તેમણે કહ્યું: 'મારી ટ્રિકિટ રદ નથી થઈ. ચાલી શકે તેમ છે.' સિગરામવાળાએ ગાંધી સાહેબ સામે જોયું અને ગાંધીજી માટે સિગરામમાં જગા કરવા લાગ્યો.

સિગરામની બહાર બે બેઠકો હતી. એમાં એક બાબુ કંપનીનો મુખી બેસતો. એ અંદર બેઠો અને ગાંધીજીને બહાર બેસવાની જગ્યા કરી આપી.

અદર સૌની સાથે બેસવાનો પોતાનો હક્ક હતો છતાં ગાંધીજી બહાર બેઠા એટલે અપમાનનો ઘૂંટડો ગળી ગયા મનનો ક્યારાટ મનમાં શમાવ્યો

બપોરના ત્રણેક વાગે સિંગરમ પાગડીકાપ નામના ગામે પહોંચ્યું એ રખતે પેના ડપનીરાગા ગોરા મુખીને બહાર બેસવાની મરજી થઈ એ બાઈ માહેનને ખીડી પીરી હતી અને જંગ ખુદી હરા ખારી હતી એણે એક મેલુ સરખુ ગૂંચિયુ હામ્તાર ની પામેથી લીધું અને નીચે પાથર્યું ગાંધીજીને કહે 'સામી, તુ અહીં બેસ મારે હાકનાગને પડખે બેસવું છે'

આ અપમાનનો ઘા અસહ્ય હતો ગાંધીજી એ સાખી ન લાગ્યા અદગથી તેઓ બેઠા ગયા હતા છતાં ધીમેથી જવાન આપ્યો 'અદર બેસવાનો મારો હક્ક હતો છતાં એ ઘૂંટડો ગળી જઈ હું બહાર બેઠો હવે તમને બહાર બેસવાની મરજી થઈ છે અને ખીડી પીરી છે તેથી તમે અને તમાગ પગ પામે બેસવાનું કહે છે ? હું અદર બેસવા તૈયાર છું પણ તમાગ પગ આગળ કદી બેસનાર નથી'

પાખ ગાંધીજી આપણું બોલી ગયું તે પહેલાં તો પેનાનો મિત્ર ગયો એક કાગો માણસ ગોરાની સામે આટલું બોલે એવું એણે આ મુનમ્મા કદી જાણ્યું ન હતું એણે તો ગાંધીજી ઉપર ક્રોડાક્રોડ તમાચાનો વરસાદ વરસાડે

દિલથી હળવે માનવ દર એક જગત જેવા પ્રદેશમાં જુમાખી ગોગના દાધમા ગાંધીજી આવી પચાસ પચાસ એમનો નિશ્ચય આપ્યો હતો એમણે સિંગરમનો પિત્રાનો સળિયો ઝોડની જેમ બે રાંધે પાંચ રાખો

પેનો બાપુ જાણીને બેગવા વાગ્યો ગાંધીજીએ તો મન સહ્ય નાખી ક્યું કે 'પાંડુ ખી જાણ તો બને પણ સળિયો નથી

છેડવો ' પેવો તો વધુ ને વધુ ખિન્ન થઈને ગાળો દેતો જાય, મારતો જાય અને ખેંચતો જાય શરીરમળમા એ અવમન્ત પાડી જોવો હતો ગાંધીજી એને દિસામે સાવ દૂબળા હતા એમાથી કેણુ છતે છે એ અદરના ઉતારુઓ જોઈ રહ્યા હતા એક બાલુ પનુમળ હતુ, ખીજી બાલુ આત્મમગ જ્યારે પેવો મારતા થાકતો જ નથી એમ જોયુ એટલે અદર બેઠેલા એક જણના હેયામા હરિ વસ્ત્રા અને તે બોલી ઊઠ્યો

‘ એવા એ, એને શા માટે નકામો મારે છે ? એની વાત સચી છે ત્યા ન બેસાડવો દોષ તો અહીં અમારી પામે બેસાડ ’

‘ કદી નહિ ’ એમ મોઢેથી બરાજો, પણ એ બોલે પશ્ચો હતો ગાંધીજીનુ બારડુ એણે મૂકી દીધુ બેચાર ગાળો વધારે ચોખ્ખી ખીજી બાલુ ગયો ત્યા બેઠેલા નોકરને નીચે બેસાડી પોતે ત્યા બેઠો ગાંધીજી પોતાની જગ્યાએ બેસી રહ્યા સીટી વાગી સિગરમ આગળ ચાની નાંકડ્યુ

અને સિગરમના પેડાના વેગ ડરતા અને ધગાળા વેગથી નમળાને સમગા મામે બાથ બીડરાનુ સત્યાગ્રહનુ અમોઘ હથિયાર ગાંધી જીના મગજમા ઘડાવા લાગ્યુ

જે હથિયારે આગળ જતા દુનિયા ડોવાની

મિટોરિયા જતાં—

રૂત પડી. રેન્ડરટન આવ્યું. ત્યાં ગાંધીજીએ કેટલાક દિંદી અહેરા જેવા. તેમના મનને કંઈક શાંતિ મળી.

ગાંધીજી નીચે જતયાં તેવા જ કેટલાક દિંદી ભાઈઓ તેમની પામે આવ્યા અને કહ્યું: ‘અમે તમારી સામે આવ્યા છીએ. અબ્દુલ્લા શેઠનો અમારી ઉપર તાર હતો. આપણે ઈસા મેદની દુકાને જવાનું છે.’

ગાંધીજી બહુ રાજ થયા. સૌની સાથે ઈસા મેદની દુકાને ગયા. ત્યાં એક અને વાણીતરો બધા ગાંધીજી ફરના વીંટળાઈ વળ્યા. ગાંધીજીએ પોતાની ઉપર જે વીતી હતી તેની વાત કરી. સાંભળીને સૌ દિલગીર થયા અને બોલ્યા: ‘અમારે તો વારંવાર આવાં અપમાનો વેડવાં પડે છે. ગોરાઓની તુમાખીનો અને આપણી દિંદીઓની દાડમારીનો અહીં પાર નથી.’

ગાંધીજીએ કંપનીના એજન્ટ ઉપર ચિઠ્ઠી લખી. પેલા માણસે ધમકી આપેલી તે પણ જણાવ્યું અને લેની મુસાફરીમાં સિગરમની અંદર જળ્યા મળે તેવી ગોપલ કરવા લખ્યું.

એજન્ટનો જવાબ આવ્યો: ‘અહીંથી મોટું સિગરમ દેવ છે અને લાંબુનારા વગેરે બદલાય છે. જેની સામે તમે ફરિયાદ કરી છે એ માનુસ હાલે નદિ દેવ. તમને ખીજ ઉતાડીએને પડ્યે જળ્યા મળશે.’ જવાબ વાંચીને ગાંધીજીને કંઈક નિરાન વળી.

સવાર છસા રાત્રના માણસો સાથે ગાંધીજી સિગરામ પર ગયા. તેમને યોગ્ય જગ્યા મળી. કોઈ જાતની હાજારી વિના ગાંધીજી બેઠાનિસર્ગર્ગ પહોંચ્યા.

બેઠાનિસર્ગર્ગ મોટું શહેર હતું. ત્યાં પણ અખંડુલ્લા શેઠે તાર કરેલો હતો. માણસ સામે અવેલો પણ ખરો. પરંતુ એકખીજની ઝોળખ ન પડી તેથી ગાંધીજી સિગરામમાંથી જતરી ગાડી કરીને સીધા એક મોટી હોટેલમાં ગયા. રસ્તામાં આટઆટલાં દુઃખ પડ્યાં પણ ગાંધીજી ॥ મગજમાંથી હજી વિજ્ઞાપતની હવા જતી ન હતી. કળા લોકોને તે ગોરાની હોટેલમાં જતરવા દે ? સાથે બેસતાં માર મારે એ સાથે બેસીને જમે શેના ? ગાંધીજી વીશીવાળાને મળ્યા. તે જરા લલો હતો એટલે એણે વિવેકથી કહ્યું : 'માફ કરજો, બધી કોટડીઓ ભરાઈ ગઈ છે.'

ગાંધીજી નીચે આવી ગાડીમાં બેઠા. અખંડુલ્લા શેઠે સરનામું આપેલ તે દુકાને ગયા. ત્યાં શેઠ અખંડુલગની તેમની રાહ જોતા હતા. તેમણે ગાંધીજીને પ્રેમથી વધાવી લીધા. ગાંધીજીએ હોટેલમાંથી વિદાય મળ્યાની વાત કરી. સાંભળીને ગની શેઠ ખડખડાટ હસી પડ્યા : 'હોટેલમાં તે આપણને જતરવા દે ખરા ?' ગાંધીજી કહે : 'કેમ નહિ ?'

'એ તો તમે થોડા દિવસ રહેશો ત્યારે જાણશો. આ દેશમાં તો અમે જ રહી શકીએ, કારણ અમારે પૈસા કમાવા છે એટલે ધણાંય અપમાનો સહન કરીને પડ્યા છીએ.' આમ કહીને ગની શેઠે ટ્રાન્સવાલમાં દિંદીઓ ઉપર પડતાં દુઃખોનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. પછી પાછા કહે : 'આ મુશ્કેલ તમારા જેવાને માટે નથી. જુઓ ને, કાલે તમારે પ્રિટોરિયા જવું છે. તમારે ત્રીજા વર્ગમાં જ જવું પડશે. પહેલા-ખીજ વર્ગની ટિકિટ આપણને આપતા જ નથી.'

‘અરે, ન શુ આપે !’ ગાંધીજી બોલી લેવા. ‘હું તો ફર્સ્ટ ક્લાસમાં જ જવાનો. તેમ નહિ જવાય તો પ્રિટોરિયા અહીંથી સાડ-ત્રીસ માઈલ થાય છે ને ? હું થોડાગાડી કરીને જઈશ, પણ ત્રીજા વર્ગમાં તો નહિ જ જઈઉં.’

ગાંધીજીએ તો સ્ટેશન-માસ્તર ઉપર ચિઠ્ઠી લખી અને ટિકિટ લેવા જતે જ સ્ટેશન ઉપર હાજર થયા.

કોક કોટ, નેકટાઈ, ખૂટ-મોઝન-નખશિખ અંગ્રેજી પોશાક-માં સજ્જ થયેલા ગાંધી સાહેબ સામે સ્ટેશન-માસ્તર જોઈ રહ્યો. તેણે પૂછ્યું :

‘તમે જ મને ચિઠ્ઠી લખેલી કે ?’

‘જી હા. એ જ હું. મને તમે પહેલા વર્ગની ટિકિટ આપશો તો હું આભારી થઈશ. મારે આજે જ પ્રિટોરિયા પહોંચવાની જરૂર છે.’

સ્ટેશન-માસ્તર હસ્યો. એને આ અવલંબ્યા ખારિગટરની દયા આવી. બોલ્યો : ‘હું ટ્રાન્સવાલનો નથી, હોલાંડનો છું. તમને જાણ હાથૂન કરે છે તેનું, તમને કેવું દુઃખ થાય તે હું સમજી શકું છું. તમને ટિકિટ આપવામાં મને કશી દરકત નથી. પણ તમે સુખેયા પ્રિટોરિયા પહોંચી નહિ શકો એમ મને લાગે છે. તમે સારા માણસ છો. તમારી મુસાફરીમાં કશું વિઘ્ન ન આવે તેમ હું ઇચ્છું છું.’

આમ કહીને તેણે પહેલા વર્ગની ટિકિટ કાઢી આપી. ગાંધી-જીને વળાવવા ગતી શેઠ સ્ટેશને આગ્યા હતા. તેમને આ જોઈ નવાઈ લાગી. તેઓ રાજી થયા છતાં તેમણે ગાંધીજીને ચેતવ્યા : ‘તમને ટિકિટ તો મળી છે પણ રસ્તામાં ગાર્ડ આ ડબ્બામાં બેસવા દે એમ મને નથી લાગતું. કદાચ ગાર્ડ બેસવા દેશે તો ગેરા ઉતારુ નહિ બેસતા. દે.’

‘જોયું જશે!’ કહીને ગાંધીજી પહેલા વર્ગમાં બેઠા. ગાડી ચાલી. ત્રણ નાનાં ઝેશન ગયાં. ચોથું ઝેશન મોટું આવ્યું. ત્યાં ગાર્ડ ટિકિટ તપાસવા આવ્યો. ગાંધીજીને જોતાં જ ચિડાયો.

જેમ કાઈ મરજદા દેદને જોઈને ધગી બેઠે તેમ ગાંધીજીને પહેલા વર્ગમાં બેઠેલા જોઈને એ તાડૂક્યો. આગળી વતી ઈશારો કરીને કહે : ‘ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં ચાલ્યો જ !’

ગાંધીજીએ પહેલા વર્ગની ટિકિટ બતાવી. પણ ટિકિટ સામે જોયા વગર એ ફરી તાડૂક્યો : ‘એનું મારે કામ નથી. તું ત્રીજા વર્ગમાં ચાલ્યો જ !’

ગાંધીજી તો એમ ને એમ બેસી રહ્યા. એ જ ડબ્બામાં એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ બેઠો હતો. ગાર્ડનું આવું તોણકું વર્તન જોઈને એણે ગાર્ડને ધમકાવ્યો : ‘શા માટે તું આ ગૃહસ્થને પજવે છે ? જોતો નથી એમની પાસે પહેલા વર્ગની ટિકિટ છે ? તેઓ મારી સાથે બેસે એમાં મને કશી હરકત નથી.’ ગાંધીજીની સામે જોઈને કહે : ‘તમ તમારે નિરાંતે બેસો.’

‘તમારે એક ‘કુલી’ ની સાથે બેસવું હોય તો મારે શું?’ એમ બખડતો ગાર્ડ ચાલ્યો ગયો.

રાતના આઠ વાગે ગાડી પ્રિયોરિયા પહોંચી.

પ્રિટોરિયામાં પહેલો દિવસ

સ્ટેશન આવ્યું ગાંધીજીએ પ્લેટફોર્મ ઉપર નજર કરી કાઈ સામે આડું જણાયું નહિ ગાંધીજી નીચે જતર્યા સામાન જાણુ પણ મુઠારી પોતે એક તરફ ગિલા રહ્યા.

સ્ટેશનમાં જાખા દીનાએનો આજો પ્રકાશ પથરાયો હતો સૌ ચાલ્યા ગયા ઝેશન ખાલી થયું જોટવે ધીમે રહીને પ્રિટોરિયા ક્લેકટર પાસે ગયા તેને પૂછ્યું ‘આવી કાઈ સરા દોરેન છે કે ?’

માસ્તરે વિનયથી જવાબ આપ્યો ‘હોટેન તો છે, પણ તમને દિદીએને તેમાં જોતરના નહિ દે’

ગાંધીજી દુધના દાઝયા હતા, ડગલે ને પગલે તેમને અપમાન થનાનો ભય લાગતો હતો તેઓ માગ્તર સથે વાત કરતા હતા તે વખતે એ-અમેરિકન હજારી ગૃહમ્ય જોમો હતો એ નજીક આગો ગાંધીજીને તેજો કહ્યું ‘તમે સાન અગ્નિયા વાગો હો આ ગામમાં તમારો કાઈ સળધી જણાતો નથી મારી સથે આવો તો એક નાનકડો હોટેનમાં રાતરાસો રહેવાની તમને સગવડ કરાવી આપું એ માનિક અમેરિકન છે એટલે બનતા મુધી તે ના નહિ પાડે’

ગાંધીજીને મનમાં સદા તો હતી, હતા હજારી ગૃહમ્ય સથે તેઓ હોટેનમાં ગયા હોટેનના માનિકને એકકાર બોલાવી પેતા

હબસી લાઈએ વાત કરી. એણે ગાંધીજીને કહ્યું: ‘જુઓ, મારા મનમાં કાળા-ગેરાનો બેદ નથી, પણ મારી ઘરાડી બધી ગેરા-ઓની જ છે. જો હું તમને જમવાના ઓરડામાં લઈ જાઉં તો તેઓ કાયવાય અને કદાચ જતા ગે, એટલે તમને રાતની રાત રહેવાની સગવડ આપીશ, પણ જમવાનું તો તમારી ઓરડીએ પહોંચાડીશ. સૌની સાથે બેસાડી નહિ શકું.’

ગાંધીજીએ એ કબૂલ કર્યું. સામાન સાથે ઓરડીમાં ગયા. થોડી વારે વીશીનો માસિક આવ્યો. તેની સાથે જમવાની થાળી ન હતી એટલે વળી ગાંધીજીના મનમાં થયું કે નક્કી કાંઈક વિધન આવ્યું.

માસિકે આવીને ગાંધીજીને કહ્યું: ‘મેં તમને અહીં જુદું લાણું મોકલવાનું કહ્યું તેની મને શરમ લાગી, તેથી મેં મારા ઘરાડાને પછી જોયું. તેમને કાંઈને તમારી સાથે જમવામાં વાધો નથી. માટે ચાલો ખાણુંના ટેબલ ઉપર, સૌની સાથે બેસીને જમો અને એક રાતને બદલે તમારી મરજી પડે ત્યાંસુધી અહીં રહેજો.’

ગાંધીજીએ તેનો ઉપકાર માન્યો અને ખાણાના ટેબલ પર જમવા ગયા.

માતૃશ્રીની પ્રસાદી

ખીજે દિવસે સવારે ગાંધીજી અબ્દુલ્લા શેઠના વકીલને મળ્યા. તેમનું નામ મિ. બેકર હતું. તેઓ પાદરી હતા. ગાંધીજીને તેમણે પ્રેમથી આવકાર આપ્યો. એક વીદ્યાવાળા સાથે ગાંધીજીના જમવા-કરવાની ગોઠવણ તેમણે કરી આપી એટલે ગાંધીજી પેલી હોટેલમાંથી લાં રહેવા ગયા.

પહેલી મુલાકાતે જ બેકરે ગાંધીજી સાથે ધાર્મિક વાતો શરૂ કરી. ગાંધીજીને તો બધા ધર્મોની વાતો ગમતી હતી. એમને, મન કોઈ ધર્મ સારા-નરમો, જાંચો-નીચો ન હતો. બેકર ગાંધીજીને પોતાના દેવળમાં લઈ ગયા. લાં ખીજા ખ્રિસ્તીઓની ઓળખાણ કરાવી. ગાંધીજીને ખ્રિસ્તી ધર્મનાં થેડાંએક પુસ્તકો વાંચવા આપ્યાં.

પછી તો ગાંધીજી રોજ સવારે બેકરની સાથે દેવળમાં જાય, ઘૂંટણીએ પડીને પ્રાર્થના કરે અને ભજન ગાય. આથી બેકર મનમાં રાજ થતા. એમને 'સાગતું' કે આ માણસ કોઈકે દિવસ ખ્રિસ્તી થયો. પણ દિંદુધર્મ છોડી ખ્રિસ્તી થવાનો વિચાર ગાંધીજીને કદી આવતો ન હતો. તેમને નાનપણમાં દિંદુધર્મના જે મીઠા સંસ્કાર પડ્યા હતા તેમાંથી તેઓ માતાની જેમ પોત્તુ મેળવી રળા હતા.

ખિટોરિયામાં ફાટસ કરીને એક મોટા અમલદાર હતા. તેઓ રોજ દેવળમાં આવતા. તેમણે ગાંધીજીના ગળામાં એકવાર કંઈ

જેઈ જોતાવેત એમણે તો ભાણુ ચનાવ્યુ આ નુ, મિ ગાધી ?
તમારા જેવો બોલો—ગણો તો વિનાયત જઈ આવેયો માણસ આવો
વહેમ રાખે ?

ગાધીજીએ કોટસને ધીમેધી જવામ નાખ્યો તમે આને વહેમ
જો કે કાવે તે બીજી નામ આપો પણ આ જી મારા માતૃશ્રીની
પ્રસાદી છે એટલે ગમે તેમ કહેશો તોપણ એ કહી તો નહિ તૂટે

કોટમે જોયુ કે ગાધીજી કોઈ અજમ શ્રદ્ધાથી એ વાત જી
ગ્લા ટે ગાધીજીની દનીન તેમને ગળે ન જોતની તા તે દિવસથી
કહી છાડનાની વાત તેમણે મૂળી દીધી

આમ એક માણુ ગાધીજીને મનગમતી ધાર્મિક નાતો કુળનારા
મિત્રો મળી ગયા બીજી બાણુ જે કેસ લડના માટે તેઓ આફ્રિકા
આત્યા હતા તેની વિગતો સમજવા લાગ્યા

ધીમે ધીમે દિલી ભાઈઓની ઓળખાણા પણ વધવા માડી

ધક્કો અને લાત

પ્રિયારિયામા હજમીઓ તથા દિદીઓ માટે એક કાળો કાપડો હતો એ કાપડા પ્રમાણે ‘ ઢાળા’ લોકો ગતે નવ વાગ્યા પછી પરવાના વિના બહાર ન નીકળી શકે, અને પગથી ઉપર તો દિવસે પણ એમને ચાનનાની મનાઈ!

ગાંધીજીને કોટસ વગેરે ખ્રિસ્તીભાઈઓની સાથે દોરતી થઈ હતા એમને મગના ગાંધીજી કેટલીક વાર રાતે પગે ચાનતા જતા ગાંધીજીના મનમા હરહમેશ બધું ગદેતો કે ક્યાક કોઈ સિપાઈ માડુ અપમાન કરશે તો ? એ બીક ગાંધીજી કરતા કોટસને વધારે હતી તેથી તેમણે ગાંધીજીને રંગ-ચિટ્ટી લખાની આપી હતી

એ રાતે ગાંધીજી વ પ્રધાન જનરલ રમદસના ઘર પામે પગથી ઉપર ચાન્યા જતા હતા ત્યાં પાછળથી એક સિપાઈએ આવીને તેમને ધક્કો માર્યો, ત્યાં લખાની ને નીચે ઉતારી મૂક્યા

ગાંધીજી લાગ મારવાનું કારણ પૂછે તે પહેલાં તો કોટસ ઘોડેસવાર થઈને ક્યાક જતા હશે તે આવી પહોંચ્યા એમણે પાસે આવ્યાને કહ્યું ‘ મિ ગાંધી, મે બધું નજરે જોયું છે તમારે કેસ કરવો હોય તો હું સાક્ષી આપીશ તમને આ મામુમે માર્યો તે બાબત હું દિનગીર છું.’

ગાંધીજી કહે: ‘એમાં સિપાઈ ખીચારાનો શો વાંક? એ તો ચિટ્ટીનો ચાકર ગણાય. ખરો વાંક તો કાયદા ધડનારાઓનો છે- એટલે તમરો અમલદારોનો છે. વળી મારી જાત ઉપર ગમે તેટલું વીતે એને માટે અદાલતમાં કશી ફરિયાદ ન કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.’

કોટસે કહ્યું: ‘એ તો તમે તમારા સ્વભાવ પ્રમાણે વાત કરી. પણ વિચાર કરી જોજો. આને પાક લણાવવાની જરૂર છે.’ આમ કહી સિપાઈને ટપકો આપ્યો.

સિપાઈએ ગાંધીજીની મારી માગી. ગાંધીજી તો ક્યારની મારી આપી ચૂક્યા હતા.

માં દિંદીઓ ગંદા ને આગમુ છે એવી વગોવણી થાય તે રીક નહિ આપણે દિદ્, મુસવમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી એવા બેદ ભૂવી જવા જોઈએ ગુજગતી મદ્રામી, ટુગી, પળખી એવા બેદ પણ ટળી જવા જોઈએ આપણે સૌ દિદીઓએ એકો કરનાની જગ છે તેને માટે આપણે એક મડળ સ્થાપવું જોઈએ સત્ય ખાતર-અમાનને ખાતર ગમે તે દુખ આવી પડે તે સદન કરીને પણ આપણી આખર આપણે સાચવની જોઈએ ને વધારવી જોઈએ'

આવું ભાષણ સૌએ પડેવવહેલું સાબત્યુ આટવી નાની ઉંમરે પણ ગાંધીભાઈમાં કેટલું ડહાપણ અને હિમન ભર્યા છે તે સૌ જોઈ શક્યા જમાનાના ખાધેય શેગિયાઓ પણ ગાંધીભાઈની વાત સાબળી વિચારમાં પડી ગયા સભા પૂરી થઈ

૫મી ગાંધીજીએ કહ્યું 'અહીં પરદેશમાં અંગ્રેજીની ખડુ જગ પડે છે જેમને ચીખવું હશે તેમને હું મક્કત ભણાવીશ'

અંગ્રેજીનો વર્ગ તો ગર ન થયો, પણ ત્રણ જણે એમ કહ્યું 'જે તમે અમારે ઘેર ભણાવશો આવો તો અમે નીખશો તૈયાર છીએ'

ગાંધીજી એ ત્રણેને એમને ઘેર ભણાવવા જવા લાગ્યા એમાં એક દુકાનદાર, એક કારકુન અને એક વાળદ હતા ગાંધીજી ભણાવવા જાય ત્યારે એ લોકો કંઈ કામમાં હોય તો પોતે બેમે પણ ભણાવ્યે છૂટકો કરે ભણનારા આળસ કરે, થાકે, પણ ગાંધીજી ન થાકે

થોડા વખતમાં એ ત્રણે જણા રીકરીક અંગ્રેજી શીખી ગયા એ જણને તો કમાણીમાં વાવ પણ થયો

૧. પહેલું ભાષણ

પરદેશમાં દિદીઓને વેંની પડતી હાડમારીઓથી ગાધીજીનું દિન કંપી બન્યું હતું એનો કોઈ પણ ઈનાજ શોધી કાઢવો જોઈએ, નહિતર આપણી માણસાઈ જાય એમ ગાધીજીને નાગતું હતું એને માટે તેઓ રાત-નિસ નિચાર કરના લાગ્ય

ડગ્ગનમાં અમદુદ્દા શેઠ દિદીઓના આગેવાન ગણાતા હતા, તેની ગીતે પ્રિટોરિયામાં તૈયમ શેઠ મુખી હતા તેમનું વજન સૌની ઉપર પડતું ગાધીજીએ એકાદ અપ્નાડિયામાં તેમની સાથે ઓળખાણ કરી વીધી દિદીઓ ઉપર પડતી હાડમારીઓનો નિચાર કરના સારુ એક સભા બોલાવવાનું તેમને કહ્યું તૈયમ રોમને એ રાત ગમી તેમણે સભા બોલાવી

ગાધીજીએ એ સભામાં ભાષણ આપ્યું આફ્રિકામાં તેમનું આ પહેલું જ ભાષણ હતું તેમણે અગાઉથી તૈયારી કરી રાખી હતી સભામાં વિકીક લાઈઓ આપ્યા હતા ગાધીજીએ ભાષણમાં કેટલીક વાતો સૌને સમજવા જેવી કહી 'વેપારમાં સાચગૂઠ ગમે તેવાને એમ જે મનાય છે એ ખોટું છે ગમે તે ધધો કરતા દોષીએ તેમાં સત્યને વગગી રહેતું જોઈએ, અને સાચને વળગી રહીએ તો જ આપણને પોતાને અને સમાજને લાભ થાય આપણી રહેણીંદરણી ખૂબ ચોખ્ખી રાખવી જોઈએ અહીં પારખ પરદેશ

માં દિંદીઓ ગંદા ને આળસુ છે એવી વગોવણી થાય તે રીક નહિ આપણે દિંદુ, મુસવમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી એવા બેદ ભૂલી જવા ને જિંદગી ગુજરાતી, મદ્રાસી, કચ્છી, પંજાબી એવા બેદ પણ ટળી જવા નેઈએ. આપણે સૌ દિદીઓએ એકો કરવાની જરૂર છે. તેને માટે આપણે એક મંડળ સ્થાપવું નેઈએ સત્ય ખાતર-સ્વમાનને ખાતર ગમે તે દુખ આવી પડે તે સદન કરીને પણ આપણી આજર આપણે સાચવવી નેઈએ ને વધારવી નેઈએ.

આવું ભાષણ સૌએ પહેલવહેલું સાલત્યુ આટલી નાની ઉંમરે પણ ગાંધીભાઈના કેટલું ડહાપણ અને દિંમત ભર્યા છે તે સૌ નેઈ શક્યા. જમાનાના ખાધેય શેઠિયાઓ પણ ગાંધીભાઈની વાત સાંભળી વિચારમાં પડી ગયા સભા પૂરી થઈ.

પછી ગાંધીજીએ કહ્યું ‘અહીં પરદેશમાં અંગ્રેજીની બહુ જરૂર પડે છે જેમને શીખવું હશે તેમને હું મફત ભણાવીશ’

અંગ્રેજીનો વર્ગ તો શરૂ ન થયો, પણ ત્રણ જણે એમ કહ્યું ‘જો તમે અમારે ઘેર ભણાવવા આવો તો અમે ગીખવા તૈયાર છીએ’

ગાંધીજી એ ત્રણેને એમને ઘેર ભણાવવા જવા લાગ્યા. એમાં એક દુકાનદાર, એક કારકુન અને એક વાળંદ હતો ગાંધીજી ભણાવવા જાય ત્યારે એ લોકો કંઈ કામમાં હોય તો પોતે બેસે પણ ભણાવ્યે છૂટકો કરે. ભણનારા આળસ કરે, થાકે, પણ ગાંધીજી ન થાકે.

થોડા વખતમાં એ ત્રણે જણા ફીકીક અંગ્રેજી શીખી ગયા. એ ત્રણેને તો કમાણીમાં વાળ પણ થયો.

પહેલી સભા થયા પછી દર અઠવાડિયે સભા ભરાવા લાગીઃ તેમાં જાતજાતની ચર્ચાઓ થાય એમાંથી જાણવાનું મળે.

હિંદીઓને પડતી હાડમારીઓને અંગે ગાંધીજી બ્રિટિશ એજન્ટને મળ્યા, બીજી પણ થોડી લખાપટી ચલાવી. પરિણામે સારા પોશાક પહેરનાર હિંદીને ઉપલા વર્ગમાં મુસાફરી કરવાની છૂટ મળી. સારાં કપડાં કેને કહેવાં એ સ્ટેશન-માસ્તરે જોવાનું હતું. છતાં શરૂઆત તરીકે આટલા ફેરફારથી ગાંધીજીએ સંતોષ માન્યો.

હવે, જે કેસ લડવા માટે ગાંધીજી આફ્રિકા ગયા હતા તેની વાત કરીએ.

ધરમેળે કેસ પતાવ્યો

ગાંધીજી કાયદો લણીને બારિસ્ટર થયા પણ એમનો જીવ વકીલનો નહોતો. એ તો સાચના સિપાહી હતા. સત્ય અને ન્યાયને માટે સામી જાતીએ લડનારા એ એક બહાદુર લડવૈયા હતા.

ડરબનને બંદરે પગ મૂક્યો ત્યારથી એમની લડત ચાલુ થઈ હતી. પણ તેઓ જેમ અન્યાયની સામે લડતા તેમ ન્યાય અને પ્રેમને ખાતર ભાઈ ભાઈ વચ્ચે સંપ કરાવતા.

આ કેસમાં પણ તેમણે અને તો' ધરમેળે પતાવટ કરવાનો વિચાર કર્યો. ગાંધીજીને બોલાવનાર અબ્દુલ્લા શેઠ તેમના સ્વભાવથી, કામ કરવાની રીતથી, પ્રમાણિકતાથી ખુશી થયા હતા. તેવી જ રીતે સામા પક્ષવાળા તૈયબ શેઠને પણ ગાંધીજી તરફ માન હતું.

અબ્દુલ્લા શેઠ નાતાલના આગેવાન ગણાતા. તૈયબ શેઠ ટ્રાન્સ-વાલમાં મુખી મનાતા હતા. બંને પોરબંદરના જ રહીશ હતા. બંને મેમણ હતા. નજીકના સગા થતા હતા. કેસ નાનોસૂતો ન હતો. જ લાખ રૂપિયાનો દાવો હતો. બંને બંધુ ગોરા વકીલોનાં ઘર ભરીને થાક્યા હતા. ગાંધીજીએ ધરમેળે કેસ પતાવવાની મહેનત આદરી.

આ બંને અનુભવી, પીઠ, વ્યવહારકુશળ વેપારીઓ આગળ ગાંધીજી હજી બેગતા જીવાન હતા. પણ ગાંધીજીની સચ્ચાઈ અને કામનાં એકતા માટેનાં ધગશ જોઈને બંને ગાંધીજીનું કહેવું ધ્યાનથી સાંભળતા હતા.

ગાંધીજી હિંદીઓની હાડમારી દૂર કરવા મથતા હતા. ખ્રિસ્તી મિત્રોને મળતા હતા. અંગ્રેજી લખાવતા હતા. પણ તેમનું પહેલું કામ આ કેસ પતાવવાનું હતું. આખો કેસ સમજવામાં તેમણે રાત ને દિવસ એક કર્યાં. પોતાના અસીસ દાદા અબ્દુલ્લાનો કેસ તેમને મજબૂત લાગ્યો. બેય સગા ને આગરદાર વેપારીઓ વચ્ચે વેર વધતાં જતાં હતાં. કોઈને ખીલું કામ સૂઝતું ન હતું. વકીલોનાં ખિસ્સાં ભરાતાં જતાં હતાં. ગાંધીજીથી આ બધું જોયું જતું ન હતું. તેમણે બંને વચ્ચે સમજાવટ કરાવવા કાળજીપૂર્વક મહેનત કરવા માંડી.

અદાલતને બદલે પંચનો સુકાદો સ્વીકારવા તૈયબ શેઠને વીનવ્યા. આખરે તૈયબ શેઠ કબૂલ થયા. પંચ નિમાયા. પંચની પાસે કેસ આપ્યો. તેમાં અબ્દુલ્લા શેઠ જીયા. તૈયબ શેઠે સાડાપાંચ લાખ રૂપિયા આપવા એમ પંચે સુકાદો આપ્યો. પંચ કહે તો એ રકમ તરત આપવી પડે અને તેમ કાચ તો તો તૈયબ શેઠને દેવાળું કાઢવું પડે. પરંતુ પોરબંદરના મેમણ વેપારીઓમાં એક અણુ-લખ્યો કાયદો હતો કે પરમુલકમાં કોઈને દેવાળું કાઢવા ન દેવું. ગાંધીજીએ અબ્દુલ્લા શેઠને સમજાવ્યા. પંચ નીમવા કરતાં આમાં વધારે મહેનત પડી. આખરે અબ્દુલ્લા શેઠે ઉદારતા વાપરી લાંબી મુદતના હપતા કરી આપ્યા. બંને પક્ષ રાજ થયા. ગાંધીજીના સંતોષનો પાર ન રહ્યો. એમનું અંતર ખોલી બેઠું :

‘આજ હું ખરી વકીલાત શીખ્યો.’

ત્યાર પછી ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં વરસો સુધી વકીલાત કરી, પણ ધણાખરા કેસ ઘરમેળે જ પતાવ્યા. દસ મિનિટની સજાહના પંદર રૂપિયા અને આખો કેસ લડવાના પંદરસો રૂપિયા ગાંધીજીને મળતા જતાં એ જતા કરી મોટે ભાગે બંને પક્ષને સમજાવીને રાજીનામું અપાવી દેતા.

કેસ જુદો હોય અને ખોટી સાક્ષી પુરાવીને સાચો કરી દેખાડવાનો હોય તો ગાંધીજી એને હાથમાં જ નહોતા લેતા. દરેક અસીલને પહેલેથી ચોખ્ખું કહી દેતા: 'જો ભાઈ, તારો કેસ જુદો હોય તો મારી પાસે ન આવતો.'

અને જતાં કોઈ આવી જાય અને પાછળથી ખચર પડે કે આ જુદો છે તો ચાલતે કેસે કચેરીમાં જ એને પડતો મૂકી દે. પોતાની શી જતી કરે પણ ખોટો કેસ ન ચલાવે.

પછી તો એવી શાખ અંધારું ગઈ કે ગાંધીભાઈ પાસે ખોટો કેસ નહિ ચાલે.

*

એકવાર ગાંધીજીની આકરી કસોટી થઈ. પારસી રસ્તમજી કરીને એક આબરુદાર વેપારી હતા. ગાંધીજીના એ ખાસ મિત્ર હતા. એકવાર રસ્તમજી શેઠની દાણચેરી પકડાઈ ગઈ. આમ આબરુદાર માણસ એટલે દાણચેરીની વાત કોઈ જાણતું નહોતું.

તેઓ ગાંધીજી પાસે આવ્યા. એકાંતે બેસીને આંસુ-ઝરતી આંખે બોલ્યા: 'ભાઈ, મેં તમને છેતર્યા છે. મારું પાપ ઉઘાડું પડી ગયું છે. મેં દાણચેરી કરી છે. મારી ઉપર કેસ થશે. મને જેલ મળશે. હું પાપમાત્ર થઈ જઈશ. મેં તમારાથી કશું છુપાવ્યું નથી. વેપારની આજતમાં તમને શું વાત કરવી એમ માનીને વાત છુપાવી હવે પસ્તાઉં છું.'

ગાંધીજીએ તેમને ધીરજ આપી: 'તમે શાંત થાઓ. ધીરજ રાખો. સૌ સારાં વાનાં થશે. પણ મારી રીત તમે જાણો છો. છોડાવતું-ન છોડાવતું ખુદાને હાથ છે. તમે શું કબૂલ કરવા તૈયાર થાઓ તો જ આમાં હું પકડું અને કદાચ તમને છોડાવી શકું.'

ભડા પારસીનું મોં ઊતરી ગયું. તે બોલ્યા: 'પણ મેં તમારી પાસે કબૂલ કર્યું' એટલું બસ નથી?'

‘ના, તમે મારો સુનો કર્યો નથી, સરકારનો કર્યો છે. એટલે તમારે સરકાર પાસે કબૂલ કરવો જોઈએ.’

‘છેવટે તો તમે કહેશો તેમ હું કરીશ, પણ મારા જૂના વકીલ છે તેમને તો તમે મળી જુઓ ?’

‘હા, ખુશીથી.’ કહીને ગાંધીજી બિડ્યા. રસ્તમજ સાથે તેમના વકીલ પાસે ગયા.

વકીલ જમાનાનો ખાધેલ હતો. આવી બાબતોમાં એ રીટી થઈ ગયો હતો. એણે વાત સાંભળી લીધી. એણે જોયું કે ચોરી બહુ લાંબો વખત સુધી ચાલી હતી. પાછળના ભાગમાં થોડી પકડાઈ છે. એટલે એણે કહ્યું : ‘આપણે પ્રયત્ન કરી જોઈએ. આશા હોય ત્યાં સુધી લડવું.’

એ વકીલને ગાંધીજી બહુ ઓળખતા ન હતા. તેઓ તો શાંતિથી સાંભળતા હતા. રસ્તમજ શેઠ બોલ્યા : ‘તમારો આભાર માનું છું. પણ આ કેસમાં મારે ગાંધીભાઈની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું છે. તેઓ મને વધારે ઓળખે છે.’

વકીલ ગાંધીજી સામે જોઈ રહ્યા. ‘સાહેબજી’ કરીને બંને મિત્રો ઘેર આવ્યા.

ઘેર જઈને ગાંધીજીએ રસ્તમજ શેઠને નિરાંતે વાત કરી : ‘આ કેસ કોર્ટમાં કદાચ ન જાય. આમાં કેસ કરવો-ન કરવો જજાતી અમલદારના હાથની વાત છે. એ અમલદાર પણ સરકારી વકીલ કહેશે તેમ કરશે. માટે તમે કહેતા હો તો આપણે સરકારી વકીલને અને જજાતી અમલદારને મળાએ. એ લોકો તો તમારી છેવટના ભાગની ચોરીની વાત જાણે છે. હું તો તમારી બધી ચોરી કબૂલ કરવા માગું છું. એ જે ઠરાવે તે દંડ તમારે આપવો પડશે. આમ થશે તો કદાચ કેસ નહિ થાય પણ ધારો કે કેસ કરે, તો

તમારે જેલમાં જ્યાં તૈયાર રહેવું પડશે. જેલમાં જવામાં કશી હીણપત નથી. ચોરી કરવામાં શરમ હતી-તે તો થઈ ચૂકી છે. જેલમાં જતુ પડે તો પ્રાયશ્ચિત્ત થયું માનજો, અને ફરી ચોરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લ્યો એટલે એ ખરું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય.’

ગાંધીજીની આ વાત સમજવી કઠણ છે. ભગવાનને ખેળે જીવતો હોય તે જ આવી વાત કરી શકે અને સમજી શકે. આ દિ’મતનું કામ હતું.

બહાદુર રસ્તમજી શેઠ આખરે જવાનાં ડરથી હારી ગયા હતા. એમણે છેવટે કહી દીધું: ‘મારું માથું તમારા ખોળામાં છે. તમારે કરવું હોય તેમ કરો.’

ગાંધીજી જકાતી અમલદારને મળ્યા. બધી ચોરી બેધડકપણે કબૂલ કરી ચોપડા બતાવવા કહ્યું. રસ્તમજી શેઠના પસ્તાવાની વાત કરી. હતી તેટલી વિનયશક્તિ વાપરીને ગાંધીજીએ જકાતી અમલદારને પિગળાવ્યો.

અમલદાર બોલ્યો: ‘હું, એ પુરાણા પારસીને ચાહું છું. એણે મૂર્ખાઈ તો કરી છે, પણ આ બાબતમાં હું પરાધીન છું. મારે તો સરકારી વકીલ કહે તેમ કરવાનું રહ્યું. તમે એમને સમજાવો.’

ગાંધીજી સરકારી વકીલને મળ્યા. તેને પણ બધી વાત કરી દીધી. એને ખાતરી થઈ કે ગાંધીજી જેવી છે તેવી જ વાત કરે છે. અને ચોખ્ખા દિલની અસર પણ વિના રહેજ નહિ. એણે દાણચોરી બદલ બમણો દંડ લઈ કેસ માંડી વાળ્યો.

રસ્તમજી શેઠ આ દાણચોરીનો કિસ્સો લખીને પોતાની ઓફિસમાં મદાવીને રાખ્યો.

વકીલાતનો ધંધો પણ સચ્ચાઈથી ‘કરી શકાય છે એ’ ગાંધીજીએ આવા દાખલાઓથી બતાવી આપ્યું.

‘ગાંધીભાઈને રોકી રાખો’

કેસનું કામ પતી ગયું. ગાંધીજીએ દેશ આવવાની તૈયારી કરી. અબ્દુલ્લા શેકે તેમના માનમાં ખાનપાનનો મેળાવડો ગોઠવ્યો. દોસ્તમિત્રો તથા માનવંતા મિજબાનોને આમંત્રણ આપ્યાં. ગાંધીજી ફક્ત એક વર્ષ રહ્યા હતા, પણ બહુ વરસોથી સાથે રહેતા હોય એવો પ્રેમ મેળવ્યો હતો. વેપારીઓ, નોકરિયાતો, કારીગરો—સૌ ગાંધીજીને વિદાયમાન આપવા એકઠા થયા હતા. એક સુંદર સ્થળે મિજલસ ગોઠવી હતી.

સૌ સરખેસરખા સાથે વાતચીતમાં મશગૂલ હતા. ગાંધીજી બેઠા બેઠા એક જાણ વાંચતા હતા. અચાનક એમની નજર જાપાના એક ખૂણા ઉપર ગઈ. હિંદીઓના મતાધિકારની વાત એમાં લખેલી હતી. ગાંધીજી ખ્યાનપૂર્વક વાંચવા લાગ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હિંદીઓનો પગ કાઢવાની તેમાં બાજુ રચી હતી. નાતાલની ધારાસભામાં હિંદીઓને સબ્ય ચૂંટવાનો હક્ક હતો તે ખૂંચવી લેવાની ચર્ચા ચાલતી હતી. એ ચર્ચાની ટૂંકી નોંધ જાપામાં લખેલી હતી.

વાંચતાં જ ગાંધીજીની આંખ બિઘડી ગઈ. એમણે અબ્દુલ્લા શેકને એ લખાણ વંચાવ્યું ને સમગ્રજી પાડી: ‘આપણે હિંદીઓ આ દેશમાં આવડો મોટો વેપાર ચલાવીએ, અહીં આપણી આવડી

મોટી વસ્તી, અને આટલો એક હક્ક આપણને ન રહે તો આપણું નામનિશાન અહીં નહિ રહે, અને માનહાનિ થશે તે ભુદી.’

અબ્દુલ્લા શેઠ કહે: ‘પણ અમે શું કરીએ? કાયદામાં અમને શી સમજણ પડે? ગોરા વડીલ અમારાં આંખ-કાન!’

પાસે બેઠેલા ભાઈઓ આ વાત સાંભળતા હતા. એમાંથી એક જણે ગાંધીજીને કહ્યું: ‘હું તમને સાચી વાત કહું? જો તમે આ સ્ટ્રીમરમાં ન જાઓ ને મહિનો-માસ રોકાઓ તો તમે કહો તે પ્રમાણે લડ્યા અમે તૈયાર છીએ.’

ખીજા બે-ચાર ભાઈઓ બોલી બોલ્યા: ‘એ વાત ખરી છે, અબ્દુલ્લા શેઠ, તમે ગાંધીભાઈને રોકી રાખો!’

અબ્દુલ્લા શેઠ તો વેપારી હતા. તેમણે કહ્યું: ‘કેસ પૂરો થઈ ગયો એટલે હવે મારાથી ગાંધીભાઈને રોકી ન શકાય. છતાં આ મતાધિકારની લડત માટે આપણે સૌ તેમને રોકીએ. પણ એ તો બારિસ્ટર છે. તેમની શીતું પહેલાં નક્કી થવું જોઈએ.’

શીતી વાત આડે આવી તે ગાંધીજીને ન ગમ્યું. તેઓ વચ્ચે બોલી બોલ્યા: ‘અબ્દુલ્લા શેઠ, કામની સેવામાં શીતી વાત હોય જ નહિ. હું વગર પૈસા કામ કરવા તૈયાર છું. માત્ર આપણા કામને અંગે ગાંડીભાઈ તારટપાલ વગેરે ખર્ચ થાય તેટલા પૈસા જોઈએ.’

જવાબમાં એક સાથે ઘણા અવાજ સાંભળાયા: ‘ખુદાની મહેર છે! પૈસા બેગા થઈ રહેશે. માણસો પણ છીએ. તમે રહેવાનું કબૂલ કરો એટલે બસ!’

ગાંધીજી તો પ્રેમને કાચે તાંતણે બંધાયેલા હતા. તેમણે એક મહિનો રહેવાનું કબૂલ કર્યું. મિજલસ મિજલસ મટી કાર્યવાહક સમિતિ બની ગઈ. કામકાજ શરૂ થયું. ગાંધીજી રોકાયા તેથી સૌને આનંદ થયો અને પોતાના હક્કને વારંવાર લડવાની હિંમત આપી.

નાતાલના આગેવાન હિંદીઓની એક સભા ઠરાવમાં આવી. હાજી મહમદ શેઠને પ્રમુખપદ આપ્યું. અબ્દુલ્લા શેઠના મકાનમાં જ સભા મળી. ગાંધીજીએ હિંદીઓના ચૂંટણીના હક્કની વાત સૌને સમજાવી. એ હક્કે ચૂંટવી લેવા ધારાસભામાં ઠરાવ આવવાનો હતો. તેના વિરોધમાં એક અરજી ધડવાનું સભાએ નક્કી કર્યું.

ગાંધીજીએ અરજી ઘડી કાઢી. અરજી લાંબી હતી. તેની ત્રણ નકલ તૈયાર કરવાની હતી. જાપામાં પણ મોકલવાની હતી. ભણેલા સ્વયંસેવકોએ આ કામમાં ગાંધીજીને મદદ કરી. સૌએ આખી રાત જાગીને કામ પૂરું કર્યું.

આ અરજી ઉપર બે તેટલી વધારે સહીઓ કરાવવાની હતી. હિંદીઓ દૂર દૂરનાં જંગલમાં દુકાનો માંડી વસતા હતા. આ કામમાં સરા સારા વેપારીઓએ પણ મદદ કરી. તેઓ નાતાલને ખૂણે ખૂણે ફરી વળ્યા અને સહીઓ લઈ આવ્યા. અરજી ઉપર દસ હજાર સહીઓ થઈ. આટલી બધી છૂટીછવાઈ વસ્તીમાંથી દસ હજાર સહીઓ લેવી તે નાનુંસૂનું કામ ન હતું. વળી અણણ માણસો સહી કરતાં ડરે. છતાં સૌની મદદથી કામ પાર પડ્યું. ગાંધીજીએ આ અરજી પાછળ તનતોડ મહેનત કરી.

હિંદુસ્તાનના વાર્ડસરોયને તથા હિંદી આગેવાનોને અરજીની નકલો મોકલી આપી. હિંદુસ્તાનનાં તથા વિલાયતનાં જાપાંઓએ આ અરજી ઉપર લેખો લખ્યા અને હિંદીઓનો હક્ક જાળવવા સરકારને ભલામણ કરી.

ધારાસભામાં ઠરાવ આવ્યો ખરો, પણ હિંદી આગેવાનોની વિનંતિથી બે દિવસ સુધી એની ચર્ચા મુલતવી રહી.

દરમિયાન ગાંધીજીની સરદારી નીચે હિંદીઓએ વિલાયતમાં, હિંદુસ્તાનમાં અને નાતાલમાં ઝુંબેશ ચાલુ કરી. નાતાલના હિંદીઓને આ લડતમાં રસ પડ્યો,

ધણા કહેવા લાગ્યા. ‘આ કામ આટલેથી અટકી જાય તે બરાબર નહિ. આપણે તો આપણો હક્ક કાયમ માટે સચવાઈ રહે તેમ કરવું જોઈએ. એને માટે લાખો વખત સુધી લડત ચલાવવી પડે અને લડતને દોરવણી આપવા ગાંધીજીએ વધારે વખત રહેવું જોઈએ.’

સૌ ગાંધીજીને રોકાવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. હિંદીઓના હક્કની લડત માટે રોકાવાનું ગાંધીજીને ગમતું હતું. પણ પોતે બારિસ્ટર રહ્યા. તેમનું ખર્ચ મોટું હતું. એકાદ મહિનો જેમ તેમ ચલાવાય, પણ વધારે વખત એમ કેમ ચાલે?

વળી ગાંધીજી કહે ‘મારું ખર્ચ મારી કમાણીમાથી નીકળવું જોઈએ. ગોરા બારિસ્ટરોની પેઠે મારે સારા લત્તામા ધર લેવું જોઈએ. આપણી હિંદીઓની પ્રતિષ્ઠા વધે તે રીતે મારે રહેવું જોઈએ. મકાનભાડું તથા ઘરખર્ચ ગણીએ તો વરસે ૩૦૦ પાઉંડ એટલે ૪૫૦૦ રૂપિયાનું ખર્ચ થાય. એટલી કમાણી વકીલાતમાંથી નીકળે તો જ મારાથી રહી શકાય.’

આગેવાનોએ ગાંધીજીની વાત સાંભળી લીધી. તેમણે કહ્યું: ‘એટલા પૈસા તો તમે કોમનું કામ કરો તેના બદલામા અમે આપશું. એટલી રકમ અમે એકઠી કરી દેશું તમે લડત ચલાવો એટલું પૂરતું છે.’

ગાંધીજી કહે ‘એમ મારાથી પૈસા ન લેવાય. મારે કોઈક દિવસ કોમના આગેવાનોને કડવા વેણ કહેવાં પડે. ખીજાં વધારે ઉપયોગી કામ માટે પૈસા કઢાવવા પડે. જો તમારી પાસેથી મારું ખર્ચ લઉં તો તમને કડવા બોલ સંભળાવતાં મારું મન પાછું પડે. આપણા કામ માટે તમારી પાસેથી ધાર્યા પૈસા કઢાવી ન શકાય. વળી આજનો ઉત્સાહ કાયમ ટકે કે કેમ એ પણ ન કહી.’

ધણી વાટાઘાટ પછી આખરે એમ નક્કી થયું કે ગાંધીજીએ વકીલાત કરવી. હિંદીઓએ પોતાના કેસો બનતાં સુધી તેમને જ આપવા અને ગાંધીજીએ રોકાઈ જવું.

આ રીતે વીસેક જેટલા વેપારીઓએ પોતાના વકીલ તરીકે ગાંધીજીનું એક વરસનું ખર્ચ આપવાનું માથે લીધું. અબ્દુલ્લા શેઠ ગાંધીજીને વિદાયગીરીની ભેટ આપવાના હતા તેને બદલે તેમણે ફર્નિચર લઈ આપ્યું.

ગાંધીજી ડરબનમાં રહ્યા. પણ વકીલાતની સનદ લેવી સહેલી ન હતી. બધા વકીલ-આરિસ્ટરો ગોરા હતા. તેમને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો કે કોઈ કાળો કે પીળો આદમી આ દેશમાં વકીલાત કરવા આવશે અને પોતાનો હરીફ થશે.

ગાંધીજીએ અબ્દુલ્લા શેઠની વગથી બે અંગ્રેજ વેપારીઓનાં પ્રમાણપત્ર રજૂ કર્યાં. વકીલ મંડળે તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. ખૂબ ધાંધલ કર્યું. પણ ન્યાયાધીશે કાયદાનો સાચો અમલ કર્યો. અબ્દુલ્લા શેઠની ઓળખાણથી ગાંધીજીને વકીલ તરીકે દાખલ કર્યાં.

વકીલ સભાએ વિરોધ કર્યો તેથી બેલ્ટ્રી ગાંધીજીની પ્રતિજ્ઞા વધી. છાપાંઓએ પણ ગાંધીજીની તરફેણ કરી.

આમ ગાંધીજી એક માસને બદલે એક વરસ માટે આફ્રિકામાં રોકાઈ ગયા.

મહાસભાની સ્થાપના

આફ્રિકામાં ગાંધીજી ગેકાયા. તેમનું મુખ્ય કામ હિંદીઓના હક્કનું રક્ષણ કરવાનું હતું તેથી તેમણે વકીલાતના કરતાં સેવાના કામમાં વધારે મન પાડ્યું.

મતાધિકાર માટે અરજી તો કરી, પણ એકલી અરજીથી સરકારના કાન કાંઈ બંધે ખરા? અરજી કરનાર હિંદીઓનું સંગઠન થવું જોઈ એ—હિંદીઓનો એકો થવો જોઈ એ. તો જ સંસ્થાનના પ્રધાનને ખાતરી થાય અને તેને નમતુ આપવું પડે.

ગાંધીજીએ એવી એક સંઘ્યા સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. એ બાબતમાં આગેવાનોનો મત લીધો. સૌને એ વાત ગમી. એ સંસ્થાનું નામ શું રાખવું એની ચર્ચા ચાલી. કેંગ્રેસના નામથી એ વખતે કેટલાક લાઈઓ લાડકતા હતા. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા જે કામ કરતી હતી તે જ કામ નાતાલમાં આ સંસ્થાને કરવાનું હતું. તેથી ગાંધીજીએ એનું નામ નાતાલ હિંદી મહાસભા રાખ્યું. ઈ. સ. ૧૮૯૪ના મે માસની ૨૨મી તારીખે એની સ્થાપના થઈ. ગાંધીજીને એના મંત્રી નીમ્યા. એ વખતે ગાંધીજીની ઉંમર પચીસ વરસની હતી.

આ બગતી સંસ્થાને વિકસાવવામાં ગાંધીજીએ જીવ પાડ્યો. અબ્જુલ્લા રોડનું 'ધર'ધર્મશાળા જેવું ચર્ચ પડ્યું. પંદરનું કામ મહાસભાના સભ્યો નોંધવાનું શરૂ કર્યું. શ્રી ગાંધી આકરી રાખી હ

મહિનાના ઓછામાં ઓછા પાંચ ગિલિંગ અને વધારેમાં વધારે જેટલું આપી શકે તેટલું આપે. અબદુલ્લા શેઠ જેવા બે—ચાર મુદ્દાઓ દર મહિને બે પાઉંડ (ત્રીસ રૂપિયા) લખાવ્યા હતા. મહાસભાનું કામ કરવાની સૌને હોંશ વધવા લાગી. કેટલાક ભાઈ ઓ આસ-પાસનાં ગામડાંઓમાં સભ્યો બનાવવા નીકળી પડ્યા.

ગાંધીજી પૈસાનો હિસાબ બહુ ચોખ્ખો રાખતા. પાઈપાઈનો હિસાબ રાખે. ખૂબ કરકસરથી કામ ચલાવે. પૈસાથી કામ ચાલે ત્યાં આનો ન ખરચે, અને આનાથી ચાલે ત્યાં પાવલી ન ખરચે. છાપકામ, તાર-ટપાક, રેલભાડાં વગેરેમાં બહુ કરકસર કરતા. મુસાફરીમાં ઘોડાગાડીથી ચાલે ત્યાં મોટર ન વાપરે, ટ્રામથી ચાલે ત્યાં ઘોડાગાડી ન કરે અને બનતાં મુઠ્ઠી તો મગપાળા જ ગળ્ય—આવે. ટપાકમાં પત્તાથી ચાલે ત્યાં પાકીટ ન લખે, હાથ—નકલોથી ચાલે ત્યાં સાર્ફકલોરટાઈલ ન વાપરે, સાર્ફકલોરટાઈલથી ચાલે ત્યાં મુઠ્ઠી છપાવવાનું ખર્ચ ન કરે. ગેજ સાંજે સિલક મેળવી લે. દર મહિને દીવાલોમાં સરવૈયાં કાઢી લે. આજે એ વાનને પચાસ વરસ થયાં, પણ ૧૮૯૪ની સાલના ચોપડા જેવા હોય તો મળી શકે. એટલી ચીવટથી ગાંધીજી મહાસભાનું કામ ચલાવવા લાગ્યા.

દર મહિને એકવાર સભા મળતી હતી. જરૂર લાગે તો અઢવાડિયે પણ બેગા થતા. કેટલાક ભાઈ ઓની ભાગ્યે કરવાની શક્તિ ખાતરવા લાગી. વિચારશક્તિ પણ કેળવાઈ. કેટલાક નિબંધો પણ લખવા માંડ્યા.

આફ્રિકામાં, હિંદુસ્તાનમાં અને વિલાયતમાં મહાસભાના પ્રચારનું કામ પણ ચાલતું ચલુ. દિંદીઓની લડન શા માટે છે એ તેઓ સમજવા લાગ્યા.

ધીમે ધીમે મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા વધી. એના સભ્યો પણ દહાડે દહાડે વધવા લાગ્યા.

બાલાસુંદરમ્

નાતાલની મહાસલામાં વેપારીઓ, મહેતાઓ અને બજેલ-ગજેલ લોકો મોટે ભાગે હતા. હજી તેમાં મજૂરો ભળ્યા ન હતા. દરેક કામ અને દરેક વર્ગના નાનામોટા, ગરીબ-તવંગર સૌ કોઈ એમાં જોડાય એવી ગાંધીજીની ઇચ્છા હતી. પણ એવો મોકો મળતો ન હતો. 'જેની જેવી ભાવના તેવી ફજે' એ કહેવત પ્રમાણે એક-વાર અચાનક એ ભાવના ફળી. એક મજૂરનો નાનકડો ટિસ્સો બન્યો. એણે ગાંધીજીને મજૂરો સાથે સાંધી દીધા.

એક દિવસ ગાંધીજી પોતાની ઓફિસમાં બેઠા હતા. એ વખતે ફોટેલાં કપડાંવાળો, થરથર ધ્રુજતો. આગલા બે દાંત પડી ગયા હતા એવા મોટેથી લોહી ઝરતો એક મદ્રાસી ફેટા હાથમાં રાખીને રાતો રાતો સામે આવીને બેઠો રહ્યો.

એનું નામ બાલાસુંદરમ્ હતું. એક ગોરાને લાં એ મજૂરી કરતો હતો. ગોરા મોલાદાર માણસ હતો. તેને બાલાસુંદરમ્ ઉપર કંઈક ગુસ્સો ચઢ્યો અને તે લાન ભૂલ્યો. તેણે બાલાસુંદરમ્ને સારી પેટે માર માર્યો. એટલો માર્યો કે એના આગલા બે દાંત તૂટી ગયા અને એ લોહી વહેવરાવતો ગાંધીભાઈ પાસે ફરિયાદ કરવા આવી પહોંચ્યો.

ગાંધીજીએ તરત એને દાકતર પાસે મોકલ્યો, તે વખતે લાં ગોરા દાકતરો જ હતો. દાકતરે માર્ચી ઈન્જિ થયાતું પ્રમાણપત્ર લખી આપ્યું. ગાંધીજી બાલામુંદરમને ન્યાયાધીશ પાસે લઈ ગયા.

બાલામુંદરમ ગિરમીટિયો હતો. જે મજૂરો હિંદુસ્તાનથી આફ્રિકા જતા તેમને બંધણીનો કરાર કરી આપવો પડતો. જે અધવચ્ચેથી શેઠને છોડી દે તો તેને કેદમાં જતું પડે એવો એ કરાર હતો.

બાલામુંદરમનો માલિક મુંઝવણમાં પડ્યો હતો. તેને મનમાં બીક પેદા કે ગાંધી બાગિઝ્ટર પાસે એ ગયો છે તેથી એને જરૂર દાદ મળશે.

અને એ બીક સાચી હતી. ગાંધીજી ધારત તો એ ગોરા માનિકને ચોક્કસ જોડનો દરવાજો દેખાડત. પણ ગાંધીજીનો વિચાર જુદો હતો. બાલામુંદરમને એના માલિક પાસેથી કાયમને માટે છોડાવવાનું નક્કી કર્યું.

ગાંધીજી ગોરા માલિકને મળ્યા. બાલામુંદરમને છૂટો કરવા તેને કહ્યું. પેલો તો બીચારો એની જ રાદ જોતો હતો. બાલામુંદરમને છૂટો કરવાની વાત તેણે તરત કબૂલ કરી લીધી અને પોતાની બાબત સાચવવા સારુ ગાંધીજીનો આભાર માન્યો.

આ નાનકડા કિસ્સાની વાત ચોમેર ફેલાઈ ગઈ. ગિરમીટિયા મજૂરોને થયું-આપણી વાત સાંભળનાર કોઈ માંઈ ને પૂત જાગ્યો ખરો ! ગાંધીજીની ઓફિસે ગિરમીટિયાઓની સેર ચાલી. છેક મદાસ સુધી એ વાત પહોંચી ગઈ. લાંબી મોટા ભાગના મજૂરો અત્યંત દતા. એમને વાત સાંભળીને નવાઈ લાગી અને આનંદ થયો.

બાલામુંદરમ ગાંધીજીની ઓફિસમાં દાખલ થયો ત્યારે એણે ફેટા દાઢમાં રાખી લીધો હતો. આફ્રિકાના ગોરાઓએ એવો

રિવાજ પાડ્યો હતો કે ગિરમીટિયા અગર કોઈ અમલયો હિંદી તેમની પાસે આવે તો તેણે ઓફિસમાં દાખલ થતાં ગોરાના માનમાં પાત્રડી ઉતારવી જોઈએ અને બે હાથે સન્નામ ભરવી જોઈએ.

બાલાસુંદરમે જાણ્યું કે ગાંધી સાહેબ પામે પણ પાત્રડી ઉતારવી જોઈએ.

આ જોઈને ગાંધીજીને ભારે દુઃખ થયું. પોતાના હિંદી ભાઈઓને આવું અપમાન સહન કરવું પડે છે એ જોઈ તેમને કાળજી થા પડ્યો. એનું નિવારણ કરવાના રસ્તા તેઓ શોધવા લાગ્યા.

ત્રણ પાઉંડનો કર .

ખાલાસુંદરમતા કિસ્સાથી ગિરમીટિયા હિંદીઓ ગાંધીજી પાસે આવવા લાગ્યા, ગાંધીજી પણ તેમની સ્થિતિનો વધારે વિચાર કરવા માડ્યા.

ખીજે જ વરસે ગિરમીટિયા હિંદીઓ ઉપર આફ્રિકાની સરકારે પચીસ પાઉંડનો વાર્ષિક કર નાખવાનો વિચાર કર્યો. પચીસ પાઉંડ એટલે ત્રણમે પચોતેર રૂપિયા થયા. આ સાંભળીને ગાંધીજી ચોંકી ગયા. નાતાલ હિંદી મહાસભા આગળ એ વાત રજૂ કરી. મહાસભાએ એ બાબતમાં ચળવળ ઉપાડી લેવાનો હસાવ કર્યો.

એ ચળવળમાંથી જ આગળ જતાં મોટી અને લાંબી લડાઈ થઈ. એટલે આપણે નાતાલનો થોડો ઇતિહાસ વ્હેઈ લઈએ.

નાતાલના મૂળ વતની હાલસીઓ હતા. પાછળથી ડચ અને અંગ્રેજોને યુરોપખંડમાંથી આવ્યા. હાલસી જંગલી હતા. આ લોકો સુધરેલા અને હથિયારબંધ હતા. તેમણે ક્યેજળે હાલસીઓ ઉપર રાજસત્તા જમાવી દીધી. આફ્રિકાની ફળદ્રુપ જમીનો કબજે આ બંને કામોએ લઈ લીધેા. ત્યાં શેરડીનો પાક પુષ્કળ થશે એમ લોકોને લાગ્યું. એ કામ માટે ખેતીકામના અનુભવી મજૂરોની જરૂર પડી એટલે તેમણે હિંદી સરકાર સાથે પત્રવહેવાર કર્યો. પરિણામે હિંદુસ્તાનથી આગમોટ ભરીને મજૂરો આવ્યા.

પહેલાં તો ગોરાઓને ગરજ હતી તેથી એટલો જ કરાર કરતા કે પાંચ વરસની બંધણી અને પછી સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવાની છૂટ. આ કરારને અંગ્રેજોમાં એમીમેન્ટ કરે છે. મજૂરોને એવું અણદું નામ બોલતાં ન આવડે તેથી એનું 'ગિરમીટ' થઈ ગયું. ગિરમીટ કરીને બધા તે મજૂરો ગિરમીટિયા કહેવાયા.

હિંદી મજ્જિમોએ આવતાંવેંત નાતાલની ભૂમિ આજાદ બનાવવા માંડી. તેમની પાસે ખેતીકામનો અનુભવ અને જાત-મહેનત કરવાનાં મુદ્દ શરીર અને વસ્તુ હતી. એમણે જાત-જાતનાં શાકભાજી વાળ્યાં. હિંદનાં શાક ઉપરાંત આંખો આંખો. સુંદર આંખાની રસદાર કેરીએ ગોરાઓનાં મન લોભાવ્યાં. તેઓ વધારે જમીન ખેડાવવા લાગ્યા ને વધારે મજ્જિમો બોલાવવા માંડ્યા.

પાંચ વરસે હિંદી મજ્જિમ બંધણીમાંથી છૂટા થાય એટલે તરત પાંચ પૈસા બચાવ્યા હોય તેમાંથી જમીન ખરીદે, ત્યાં ઘર બાંધે અને અતંત્ર ખેતી શરૂ કરે. આમ હિંદીઓએ ખેતીવાડી જમાવવા માંડી.

પછી તો હિંદુસ્તાનથી વેપારીઓ આવવા લાગ્યા. તેમાં સૌથી પહેલા શેઠ અશુબકર આમદ કરીને હતા. એક બાલુ હિંદીઓના બગીચા વધવા લાગ્યા, ખીછ બાલુ વેપાર શરૂ કર્યો. વેપાર-ને અંગે મહેતા-કારકુન વધવા માંડ્યા. ધીમે ધીમે હિંદીઓની વસાહત જામવા લાગી.

આ જોઈને ગોરા વેપારીઓ ચમક્યા. એમને તો એમ હતું કે હિંદીઓ માત્ર મજ્જિમો કરશે અને આપણે આજાદીનો સુવાંગ લાભ ઉઠાવશું, પણ અહીં તો વેપારમાં ખેતીવાડીમાં બધે હરીફાઈ શરૂ થઈ.

એમાં ખીજાં પણ કેટલાંક કારણો મળ્યાં. હિંદીઓની રહેણી-કરણી સાવ સાદી હતી. તેમને થોડા નફાથી સંતોષ વળતો એટલે તેમનો વેપાર સારો ચાલતો. ખીજા બાલુ હિંદીઓ આરોગ્યના નિયમો પાળતા ન હતા. તેમનાં આંગણાં અને ઘર સાફ રહેતાં ન હતાં. હિંદીઓનો ધર્મ બુદ્ધો હતો. આવાં નાનાં-મોટાં અનેક કારણો આગળ ધરીને ગોરાઓ હિંદીઓનો વિરોધ કરવા લાગ્યા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હિંદીઓનો પગ કાઢવાના રસ્તા તેઓ ખોળવા લાગ્યા.

પહેલો વિચાર તો એમ જ કર્યો કે હિંદી મજૂરની ગિરમીટ પૂરી થાય એટલે એને પાછો જ ધકેલી દેવો. પણ હિંદી સરકાર આ વાત કબૂલ નહિ કરે એમ લાગવાથી તેમણે ત્રણ સૂચનાઓ રજૂ કરી:

- ૧ મજૂરનો કરાર પૂરો થાય એટલે ગિરમીટિયા મજૂરે હિંદ આપ્યા જવું, અથવા
- ૨ બળ્લે વરસની નવી ગિરમીટ કઢાવવી, એ વખતે તેના પગારમાં વધારો કરી આપવો,
- ૩ જો ઉપરની બેમાંથી એકેય વાત કબૂલ ન રાખે તો દર વરસે ૨૫ પાઉંનો કર ભરવો.

આ સૂચના મંજૂર કરાવવા બે ગોરા આગેવાનો હિંદુસ્તાન ગયા. ત્યાં વાઈસરોયને મળ્યા. વાઈસરોયે તેમની વાત સાંભળીને કહ્યું : ‘૩૭૫ રૂપિયાનો વાર્ષિક કર તો ભારે કહેવાય. ગરીબ હિંદી મજૂર વરસ દહાડે એટલું કમાઈ પણ ન શકે તો ભરી ક્યાંથી શકે ? ઘણી વાટાઘાટ પછી એમ નક્કી કર્યું કે સોળ વર્ષ ઉપરના પુરુષ અને તેર વર્ષ ઉપરની સ્ત્રીએ દર વર્ષે માથાદીક ત્રણ પાઉં, એટલે પિસ્તાનીસ રૂપિયા ભરવા. વાઈસરોયે આ ઠરાવ ઉપર મહું ભારી દીધું.

પણ હિંદુસ્તાનની તિબેરીમાંથી રાજના સાતસો, મહિનાના એકવીસ હજાર, વરસના લગભગ અઢી લાખ રૂપિયા પગારપેટે ઉપાડનાર વાઈસરોય સાહેબને ગરીબ મજૂરની સાચી હાલતનો ખ્યાલ ક્યાંથી આવે ! અને ખ્યાલ હોય તોપણ એ ચોતાના ગોરા દેશમાઈઓનું દિન પહેલું ભુએ એણે કમો લાંબો વિચાર ન કર્યો.

એક મજૂર-કુટુંબમાં સ્ત્રી-પુરુષો ઉપરાંત ચાર બાળકો હોય, જેમાં મોટો દીકરો સોળ વરસનો અને દીકરી તેર વરસની હોય તો એને ચાર જણનો કર ભરવો પડે. વરસના ૧૮૦ રૂપિયા એને આપવાના. પગાર ત્યારે ૧૫૦ રૂપિયા મળે. આમાં મજૂર કેવી રીતે ટકી શકે ? સમજી અને દયાળુ લોકોને થયું કે આ એક ભારે જીંદગી કર છે. આવો વેરો સહન થઈ શકે જ નહિ.

ગાંધીજી ગરીબ મજૂરોની વહારે ધાયા. તેમણે વેપારીઓ તથા મધ્યમવર્ગના લાઈઓને આ વસ્તુ બરાબર સમજાવી. : સૌને ખાતરી થઈ કે આ વેરો ઘાતકી છે, તેથી ગમે તે જોખમ વહોરીને, ચાહે તેવો આપભોગ આપીને આ કર નાબૂદ કરવાનો નાતાલની મહાસભાએ દરખાવ કર્યો.

સને ૧૮૯૬થી ૧૯૧૪-એટલે વીસ વરસ સુધી આ લડત ચાલી. એમાં દસેક હજાર જેટલાં હિંદી લાઈ-બહેનો જેલ ગયાં, સેંકડો ધાપણ થયા, કેટલાક ગોળીબારથી મરણ પામ્યા, કેટલાકે ફટકાની આકરી સજા ભોગવી. જનમાલનો ભોગ આપવામાં ગરીબ-તવંગર કેઈએ પાછું વાળીને ન જોયું. ગાંધીજીનાં એ વર્ષ આકરી કસોટીનાં અને ખરી તપશ્ચર્યાનાં હતાં. એ દરમિયાન તેમણે જીવનમાં પસંદ કરી નાખ્યો. ગરીબ લાઈઓની સેવા માટે જિંદગીભરની ફકીરી લઈ લીધી અને સત્યાગ્રહના દયિયારનો અજબ ચમત્કાર જગતને બતાવી આપ્યો.

એની કથા રસમય છે. વાંચનારને નવું બળ આપે તેવી છે. ગાંધીજીએ એ વાત પોતાને હાથે લખેલી છે. એનું નામ છે 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ'. તેની થોડીઘણી નમૂનાની વાતો આપણે અહીં આગળ કરશું.

સાચી કમાણી

ગાંધીજી વકીલાત કરતાં સેવાકાર્યમાં વધારે સમય આપતા હતા. તેમને ધંધો કરીને રળવા કરતાં સેવા કરીને સાચી કમાણી કરવાનો શોખ હતો. એ ખરી કમાણી વકીલાત કરતાં કરતાં, અન્યાયની સામે લડતાં લડતાં, થયા કરતી હતી. ભગવાને આ મનખાદેહ આપ્યો છે તે સંસારસુખ ભોગવવા માટે નહિ પણ ભાઈ-ભાંડુની, દીન-દુખિયાંની સેવા કરવા સારુ આપ્યો છે એમ ગાંધીજીને લાગતું હતું.

આવો જનમ વારંવાર મળવાનો નથી, માટે દેહમંદિરમાં બેઠેલા અંતર્યામીને ઝોળખવા ગાંધીજી મયતા હતા. આ દુનિયામાં માણસ જનમે અને મરે, મરે ને જનમે, એમ છવ્વે ફેરા ફર્યા જ કરે છે. એ ભવનો ફેરા કેમ દબે એના વિચાર ગાંધીજી દમેશ્યાં ફર્યા કરતા હતા.

મિટોરિયામાં તેમને ખ્રિસ્તી ભાઈઓ સાથે દોસ્તી થઈ હતી, તેમ નાતાલમાં પણ એવા મિત્રો મળી ગયા. તેમની સાથે ગાંધીજી લુદા લુદા ધર્મોની ચર્ચા કરતા. દિંદુ, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મોનાં મુખ્ય પુસ્તકો એ વાંચી ચ્યા.

વિલાયત આરિસ્ટર જનીને મુંબઈ આવેલા ત્યારે તેમને કવિ રાધયંદ્રભાઈની ઝોળખાણ થઈ હતી. તેમની સાથે આદિકાથી પત્ર-વહેવાર ચાલુ રાખ્યો. કવિના જવાબોથી ગાંધીજીની દિંદુધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા વધી. દિંદુધર્મમાં રહેલી ખૂબીઓ ગાંધીજી ભોઈ રાખ્યા.

આમ ગાંધીજી વધારે ને વધારે પામિક જીવન તરફ ટળતા જતા હતા.

૨૦

ત્રણ વરસે દેશમાં

એક મહિનાને બદલે ગાંધીજીએ એક વર્ષ રહેવાનું કબૂલ કર્યું હતું તેના ત્રણ વરસ થઈ ગયાં, એટલે તેમણે દેશમાં જવાની જ મામની રજા માગી.

મદાસલાનું કામ કોઈ ઉપાડી લે તો જ ગાંધીજી જઈ શકે તેમ હતું. એવા એક ભાઈ મળી ગયા. એમનું નામ આદમજી મિયાખાન હતું. તેઓ ઉદાર, સરળ, ખંતીલા, વિવેકી અને મિલન-સાર હતા. તેમણે ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં મદાસલાનું કામ સંભાળવાનું માથે લીધું. ગાંધીજીને રજા મળી.

ગાંધીજી ‘પોંજોલા’ નામની આગખોટમાં ડરબન બંદરેથી રવાના થયા. આગખોટના કપ્તાન સાથે ગાંધીજીને ઓળખાણ થઈ અને જને મિત્રો બન્યા. ખીજા જે અંગ્રેજ અમલદારો સાથે હતા. તેમની સાથે પણ ગાંધીજી લળી ગયા. કપ્તાન વહાણવટાની વિદ્યામાં પાવરથી હતો તેમ માણસ સારામાં સારું જીવતર કેમ જીવી શકે એની વિદ્યા પણ જાણતો હતો એટલે તેની સાથે ધર્મવાર્તા કરવાની ગાંધીજીને મન પડી અને જનેનો એ વાતમાં મેળ જામ્યો. કોઈ કોઈ વાર ગાંધીજી શેતરંજ પણ ખેલતા હતા.

આ વખતે આગખોટમાં ગાંધીજીએ એક ખીલું કામ પણ કર્યું. તેમને આફ્રિકામાં મદાસી મળૂંરો સાથે કામ કરવાનું હતું, તેમની

ભાષા તામિલ હતી. ગાંધીજીને એ મળૂરો સાથે ભારે પ્રેમમાં બંધાઈ હતી. એ લોકો પણ ગાંધીભાઈના નામ પર મરી પડતા હતા. એ લોકો સાથે ગાંધીજીને દિંદી તથા ભાંગીનૂટી અંગ્રેજીમાં કામ ચલાવવું પડતું હતું. આ વસ્તુ ગાંધીજીને ખટકતી હતી તેથી તેમણે તામિલ ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. થોડુંકાલુ વાંચતાં શીખ્યા. ઉપરાંત ઉર્દૂ પણ શીખવા લાગ્યા. આમ ગાંધીજીનો કાર્યક્રમ આગ-બોટમાં પણ ભરચક રહેતો હતો.

નાતાલના ડરબન બંદરેથી જપટેલી સ્ટીમર ચોવીસમે દિવસે લંકાને આટો મારીને કલકત્તા પહોંચી. ગંગામંથા બંગાળના ઉપ-સાગરને મળે છે ત્યાં રમિયામણા દુગણી બંદરે ગાંધીજી જતયાં. કલકત્તાથી અલ્લાહાબાદ-મુંબઈ થઈને રાજકોટ પહોંચ્યા.

ત્રણ વરસે ગાંધીજીને ઘેર આવેલા જોઈ નાનાંભોટાં સૌને આનંદ થયો. ગાંધીજી સૌને હેતથી ભેટ્યા.

લીલું ચોપાનિયું

૨૧ જાન્યુઆરીમાં આવીને ગાંધીજીએ એક ચોપાનિયું છપાવ્યું. તેમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને પડતી હાડમારીઓનું વર્ણન કર્યું હતું. જરા પણ ઓપ ચડાવ્યા વિના દૂંડી હકીકત એમાં લખી હતી. એને લખતાં અને છપાવતાં લગભગ મહિનો થયો હતો. એને લીલું પૂઠું કરાવેલું તેથી આગળ જતાં એ 'લીલા ચોપાનિયા' તરીકે જાણીતું થયું.

હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી ભાષાઓમાં ચાલતાં છાપાંઓમાં એ મોકલ્યું હતું. અદલાહાબાદના એક અંગ્રેજી છાપાએ તો તેની ઉપર અંગ્રેજી લખ્યો હતો. એ ચોપાનિયાનો સાર ખેંચીને વિલાયતનાં છાપાંમાં પણ છપાવ્યો હતો અને વિલાયતના તાર દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચ્યા. તારમાં લીટી તો આખી ત્રણ હતી, પણ એ ત્રણ લીટીએ કેવું મોઢું તોફાન મચાવ્યું તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

નાનાંમોટાં સૌની પાસેથી કામ લેવાની ગાંધીજીની આવડત આ ચોપાનિયા વખતે દેખાઈ આવી. એ ચોપાનિયું ટપાલમાં વણી જગ્યાએ મોકલવાનું હતું. એ કામ એકલે હાથે ઝટ પતે એવું ન હતું, અને ઈર્ષ કરાવે તો ખરચ થઈ પડે, તેથી ગાંધીજીએ એક યુક્તિ શોધી કાઢી, શેરીના છોકરાઓને એકઠા

સવારના ત્રણ કલાક તેમની પાસેથી માગ્યા. છોકરાઓએ રાજી થઈને કહ્યું: 'અમે ત્રણ કલાક ખુશીથી આપશું.' જસ, એ રીતે ગાંધીજીનું કાર્મ રમતવાતમા પતી ગયું. તેના મદલામાં ગાંધીજીએ એ છોકરાઓને જાતજાતની ટપાવની ટિફ્ટિ આપી અને એ ઉપરાંત આશીર્વાદ આપ્યા.

સાવ નાના છોકરાઓને જ્યયંમેવક જનાવવાનો ગાંધીજીનો આ પહેલો અખતરો હતો. તેમાં તેમને સારી સફળતા મળી.

પાછળથી તો વાનરસેનાએ આખું હિંદુસ્તાન ગૂંચરા મૂક્યું એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ

હરિજનવાસની મુલાકાત

એ વખતે મુળધર્મિ પટેનરહેની મગ્ગી આની હતી એનો અપ કાશિયાનાડમા પણ ફેનાયો ગજકોટમા મરકી આની મગ્ગીનુ નામ સાલળીને લોકો ત્રાસી જતા ઉંદર પડ, ગાંધીનીકળે, તાન આવે અને ત્રીજે દિનમે માણસ બીડી જન આવુ ભય કરે દર્દ કોઈએ દીકુ નહોતુ લોકો ગામ ખાલી કરીને ભાગના માડ્યા ગજ્ય તરફથી એ આરોગ્ય સમિતિ નિમાર્ધ ગાંધીજીને એ સમિતિમા નીમનામા આવ્યા

સમિતિ શહેરની તપાસ કરના નીકળી ગાંધીજીએ પોતાની સાથના બીજા સભ્યાને કહ્યુ આપણે રજતા, મકાન વગેરની ચોખ્ખાઈ ઉપર ભાર મૂકીએ તે તો બગબર છે, પણ સૌથી વધારે રનજતાની જરૂર આપણા પાયખાનાઓમા છે '

પાયખાનાનુ નામ સાલળીને સમિતિના સભ્યોએ કાને હાથ દીધા અને નાકે રમાન મૂક્યા તેમને જણે પાયખાનાનુ નામ લેતા દુર્ગંધ આવતી હતી ગાંધીજીએ તેમને સમજાવ્યા કે આપણી સુખા કારીનો આધાર પાયખાનાની રનજતા પર છે આખરે સૌ તૈયાર થયા ગરીબ-મધ્યમવર્ગના લોકો તો પોતાના પાયખાના રાજી થઈને જોવા દેતા હતા, જે સૂચના કરે તે પ્રમાણે સુધારા પણ કરતા, પણ પૈસાદારો પાયખાના બતાવવા સામે વાધો લેવા

લાગ્યા 'અમારા પાયખાના જેડને તમારે શુ ગમ છે ? એથી શો ફાયદો થનાનો છે ?

ગાંધીજીએ તેમને સમજાવ્યા કે રમોડા કરતા પાયખાનાની સફાઈ આપણા આરોગ્ય માટે વધારે જરૂરી છે

અને સાધારણ લોકો કરતા પૈસાદારના પાયખાના વધારે ગદા અને વધારે અધારિયાવાળા બન્યો ભારત હતા એક ઉપર કીડા ખનનહતા હતા છતાં નરકનાસ જેવું હતું. ગાંધીજીએ આવી ગદમી કપડાની ભયઠરે કુપેન તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું કેટલાક સુધાગ સૂચવ્યા તેમાંથી થોડાંવણાએ ગાંધીજીનો સૂચનાનો અમલ પણ કર્યો

હવે, ગાંધીજીએ સમિતિના સભ્યોને કહ્યું 'આપણે હરિજન-વાસમા પણ જવું જોઈએ ' એ જમાનામા 'દેદ' રાજદયી પણ અભડાતા હતા ગાંધીજીના આગ્રહને વશ બનીને એક સભ્ય હરિ જનનાસમા અદર ગયા બીજા સભ્યો બહાર નામ આગળ જિભા ગદ્યા એક તો ' દેદવાડા'મા જવું અને ત્યાં જઈને તેમના પાય ખાના તપાસવા આજયી ૫૦ વર્ષ પહેલાં એ વસ્તુ અસલ લાગતી

ગાંધીજીની હરિજનનાસની આ પહેલી મુલાકાત હતી ગાંધીજીને જોઈને હરિજનો ટોળે વળ્યા અદર અદર પાછા જિભા કેટલાક વાતચીત કરવા નાગ્યા એક જણે ગાંધીજી સામે આગળી ચીધી કહ્યું 'આમને ઓળખ્યા ?'

' કેને ? '

' આ ડા-પાટન પહેધું છે નહિ ? '

' હા, ઈ કુખ્ મે ? '

' આપણા કાગજારી ક્યા ગાંધી નો'તા ? '

‘ હા, ’

‘ ઈમના દીકરા ! વિલા’ત જઈ ને જાલિસ્ટર થઈ આવ્યા સે. ’

‘ તયે...ઈમ કે ને ? નઈતર આપણા વાહમાં કુણુ અંદર આવે ! ’

ગાંધીજીએ આગળ બેસ્યા એક ડોસાને પૂછ્યું :

‘ તમારાં પાયખાનાં જતાવશે ને ? ’

‘ અમારે ગરીબ માણસને પાયખાનાં કેવાં ! અમારાં પાયખાના જંગલમાં, પાયખાનાં તો તમારે નસીબદારને ઘેર હોય, જાણુ ! ’

‘ ત્યારે...તમારા ઘર જોવા ઘો ? ’

‘ આવો ને ભાઈસા’બ, પંધારો ને ! અમારાં ગરીબ માણસનાં ઘર તો એવાં જ ને ? ’

ગાંધીજી અંદર ગયા. ઘર, ઓસરી, પેઢી-જાધું મગનું લીપેલું હતું. આગલું વાળીચોળીને સ્વચ્છ કરેલું હતું. અને ઘરમાં જે બે-ચાર વાસણુ હતા તે સાફ ને ચકચકિત હતાં. માત્ર કપડાં ગંદાં હતાં, શરીર મેંદા હતા. તે સાફ રાખવાનું કહી ગાંધીજી પાછા ફર્યા.

તપાસ સમિતિ હવેલીએ પણ ગઈ. હવેલીનાં પાયખાનાં જોઈને તો સાંને ચીતરી ચડી. ધર્મમંદિરોમાં તો પવિત્રતાનો સદાય વાસ હોવો જોઈએ-ત્યા આવી ગંદકી જોઈ ગાંધીજીને ત્રાસ વહૂટયો. મરદી અટકાવવા સારુ સ્વચ્છતા જાળવવા ઉપર ગાંધીજીએ ખાસ ભાર મૂક્યો, અને આપણા દેશની એ મોટામાં મોટી કુટેવ છોડાવવા માટે ગાંધીજીએ જે તનતોડ મહેનત ઉઠાવી તેનું મંગળાચરણ રાજકોટમાં કર્યું. ગંદકી દૂર કરવાનું શુભ મૂરત રાજકોટમાં કર્યું.

બનેવીની સારવાર

માંદાની માવજત કરવાનું આવે એટલે ગાંધીજીનાં બધાં કામ એકંકાર પડ્યાં રહે. સાચી સેવા એનું જ નામ કહેવાય, જેમાં જીવ પરોવાય એટલે દુનિયા આખી બૂલી જવાય. ગાંધીજીને એમ જ બન્યું.

દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલ ઉપર મુંબઈમાં સભા ભરવાનો ગાંધીજીનો વિચાર હતો, તેથી તેઓ રાજકોટથી મુંબઈ ગયા. મુંબઈમાં રાતડે અને તૈયબજી કરીને મહાસમાના જે મોટા આગેવાનો હતા. બને સરકારી અદાલતના વડા ન્યાયાધીશ હતા. ગાંધીજી એ બનેને મળ્યા. તેમણે કહ્યું: ‘તમે ફિરોજશા મહેતાને મળો, એ તમારું કામ કરી આપશે.’

ફિરોજશા મહેતા મુંબઈના જે-તાજ બાંદશાહ ગણાતા હતા. ગાંધીજી તેમને મળવા ગયા. તેઓ આપણા નવજીવાન ખારિસ્તરને પ્રેમથી મળ્યા. ગાંધીજીની વાત શાંતિથી સાંભળી. આફ્રિકાના કામમાં પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી અને સભા માટેનો દિવસ નક્કી કરી આપ્યો. એ વખતે મુંબઈમાં ગાંધીજીના બનેવી બીમાર હતા. માંદગી ગંભીર હતી. ગાંધીજીનાં એકનાં એક સગાં બહેન તેમની સારવાર કરતાં હતાં. ગાંધીજીએ બનેવીની નાડ પોતાને હાથ લીધી બીજું બધું કામ બાજુ પર રાખી સારવારમાં લાગી ગયા. તેમને

સંપ્રદણીનો રોગ હતો. પેટમાં કશું ટકતું જ ન હતું. પથારી વારંવાર સાફ કરવી પડતી હતી. ગાંધીજીને સફાઈકામ કરતા જોઈ બહેન કહેશે: ‘ભાઈ, તું રહેવા દે, એ બધું હું સાફ કરી નાખીશ.’ તો ભાઈ જવાબ વાળે: ‘બહેન, એ લઠાવો તો મને જ લેવા દો, તમે આ ઓરડામાં આવશો જ નહિ.’

બહેન બીની આંખે અને ભારે હૈયે બહાર નીકળે. ભાઈ આગળ તેમનો આગ્રહ ચાલે તેમ ન હતું. રાતદિવસ ચાકરી કરવા છતાં રોગ મટ્યો નહિ, એટલે જેન-બનેવીને લઈને ગાંધીજી મુંબઈથી રાજકોટ આવ્યા.

રાજકોટમાં પણ ગાંધીજીએ સારવારનું કામ પોતાના હાથમાં જ રાખ્યું. રાતોના ઉત્તરગરા કર્યા. જ્યાં સેવામાં મન લીન થયું હોય. ત્યાં કંટાળો, થાક કે આળસ હોય જ શનાં ? બિલકુલ ગાંધીજી વધારે આનંદી જણાતા હતા.

પણ ગમે તેટલી સારવાર કરવા છતાં ‘તૂટીકી ખૂટી નહિ.’ ગાંધીજીના બનેવી લાંબી માંદગીને અંતે સ્વર્ગવાસી થયા.

ગાંધીજીને મુંબઈની સભા માટે બીજે દિવસે જ નીકળવાનું હતું. તારીખ અગાઉથી નક્કી થઈ ચૂકી હતી એટલે મન કંડલુ કરી, બહેનને આશ્વાસનનાં બે વેણુ કહી, ગાંધીજી કર્તવ્યને પથે ચાલી નીકળ્યા.

મુંબઈમાં પહેલું ભાષણ

સુલાની તારીખને આગલે દહાડે સાંજે પાંચ વાગે હુકમ મુજબ ગાંધીજી ફિરોજશા મહેતાની ઓફિસે હાજર થયા. ભલકાબધ ઓફિસમાં મુંબઈના સિંહ પુરદમામથી બેઠા હતા. આખા હિંદમાં એમની હાક વાગતી હતી. રુઆબથી વાત કરતા હતા. 'સાધારણ માણસ તો એમના ઓમાં દબાઈ જતો મહાસભામાં એમનો કબ્જો ખરો ગણાતો.

હાથ મિલાવીને બેઠા તેવો જ ફિરોજશાએ પ્રશ્ન કર્યો: 'ગાંધી, તમારું ભાષણ તૈયાર છે કે ?'

ગાંધીજી બીતાં બોલ્યા: 'ના જી, મેં તો ભાષણ મોટેથી જ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.'

'એ મુંબઈમાં નહિ ચાલે, તમારું ભાષણ લખેલું જ જોઈશે અને તે રાતોરાત છપાવી નાખવું પડશે. રાતોરાત લખી શકશો ને ?'

બનેવીની સારવારમાં કરેલા ઉબાગરાનો થાક ગાંધીજીને વરતાયો હતો. સાદ ભારે થઈ ગયો હતો. વળતે જ દિવસે તેમને મુંબઈ આવવું પડ્યું હતું. તારીખ નક્કી થઈ ગયેલી તેથી બીજો ઉપાય ન હતો. ઈશ્વર લાજ રાખશે એમ માની તેઓ આવ્યા હતા. ભાષણ લખવાનો વિચાર તો તેમને સ્વપ્નેય આવ્યો ન હતો. એટલે તેઓ સહેજ ગભરાયા. ધીમેથી ઉત્તર આપ્યો:

'હું લખવાનો પ્રયત્ન કરીશ.'

'મારો માણસ ભાષણ લેવા ક્યારે આવે ?' મુંબઈના સિંહ ગળ્યા.

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો: 'રાતના અગિયાર વાગે.' ફિરોજશાએ તેમના કારકુનને સૂચના આપી: 'ગાંધી પાસેથી અગિયાર વાગે

ભાષણ મેળવી રાતોરાત છપાઈ જાય તેવી ગોઠવણ કરજો. કીડ ગાંધી, તમે હવે જાઓ.'

બીજે દિવસે સભા ભરાઈ. સભાને હોલ ચિકાર ભરાઈ ગયો હતો. જે સભામાં ફિરોજશા ખોલવાના હોય ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની ભીડ જામતી. જીવાનિયા એમની પાછળ ગાંડા થયા હતા.

સભા શરૂ થઈ. ગાંધીજી ભાષણ કરવા બેઠ્યા. કેટ, પાટલૂન, નેકટાઈ, માથે સરખી રીતે મેંથો પાડીને ઓળેલા વાળ, કાળી મૂછો, તેજસ્વી આંખો અને મોટા કાન. દૂર દેશાવરનાં દુઃખ-દર્દની કથા સંભળાવવા આવેલા આફ્રિકાવાસી જીવાન સામે સભાજનો જોઈ રહ્યા.

ગાંધીજી બિભા તો થયા, પણ આવી સભામાં કેઈવાર ભાષણ આપેલું નહિ એટલે જીલ સિવાઈ ગઈ. આફ્રિકામાં ભાષણ કરવાની કાંઈકે કાંઈકે શવ આવી હતી તે ચાલી ગઈ. પગ ધૂજવા માંડ્યા. સાદ ધીમે પડી ગયો. ફિરોજશા કહેવા લાગ્યા: ' જરા બેંચેથી ! હજી બેંચેથી ! ' તેમ તેમ ગાંધીજીનો અવાજ વધારે નીચો પડતો જાય.

આખરે ગાંધીજીના એક મિત્ર વધારે ચડ્યા. તેમણે બેઠીને ભાષણ પોતાના હાથમાં લીધું અને વાંચવા લાગ્યા. પણ સાંભળનાર જીવાનો તો ' વાચ્છ ' ' વાચ્છ ' કરવા માંડ્યા. વાચ્છ પારસી ગૃહસ્થ હતા. ફિરોજશાના જમણા હાથ જેવા ગણાતા. તેઓ જીવાનોના માનીતા હતા. તેમણે ભાષણ વાંચવું શરૂ કર્યું. એ વખતના રિવાજ પ્રમાણે ગોરાઓના જીવનની વાત આવતી ત્યાં ' શરમ ' 'શરમ' ના પોકારો થવા લાગ્યા, અને જીવનનો સામનો કરવાની વાત આવે ત્યાં તાળીઓ પડવા લાગી. ભાષણ પૂરું વંચાઈ રહ્યું.

ફિરોજશાને ભાષણ મમ્મું. ગાંધીજી રાજ થયા. એમને તો અંજા નાહ્યા જેટલે સંતોષ થયો.

મુંબઈથી ગાંધીજી પૂના ગયા.

લોકમાન્ય તિલક અને ગાંધીજી

મુંબઈથી ગાંધીજી પૂના આવ્યા. પૂનામાં એ વખતે આગેવાનોનો ચડતો સિતારો હતો. આખા દેશનું લાગ્ય ધનનારા આગેવાનો પૂનામાં ગઢેતા હતા તેમાં લોકમાન્ય તિલક અને દેશભક્ત ગાંધીજી મુખ્ય હતા. ભાગરકર સમૃદ્ધ ભાષાના મોટા પડિત હતા. તેઓ પૂનાના આગેવાન ગણાતા.

સૌથી પહેલાં ગાંધીજી લોકમાન્યને મળ્યા એમણે ગાંધીજીની વાત પ્રેમથી સાંભળી જે જોઈએ તે મદદ આપવાનું કહ્યું. આ બગતો જીવાન દૂર દેશમાં ફિંદીઓના સ્વમાન માટે વડી રહ્યો છે એ જાણી સ્વદેશભિમાની લોકમાન્યને ધણો આનંદ થયો એ બદલ તેમણે ગાંધીજીને શાઆશી આપી તિલક મહારાજ લોકોને શા માટે વહાવા છે તે ગાંધીજી તરત જોઈ શક્યા.

લોકમાન્યને પ્રણામ કરી ગાંધીજી ગાંધીજી પાસે ગયા. ગાંધીજીને કોઈ દિવસ ગાંધીજીએ જોયા ન હતા. ગાંધીજીના આફ્રિકાના કામની વાતો ગાંધીજીએ સાંભળી હતી, એટલે ગાંધીજીને જોયા તેવા જ હેતુથી બેટી પડ્યા પહેલી જ મુલાકાતે તેમણે ગાંધીજીને પ્રેમથી નવરાવ્યા પોતાને ઘેર ઉતારો રાખવા આગ્રહ કર્યો.

ગાંધીજીએ સભા ભરવાની વાત કરી સભાના પ્રમુખ કોને બનાવવા એ પણ પૂછ્યું પૂનામાં એ તડ હતા—એક પક્ષ ગાંધીજીનો અને બીજો લોકમાન્ય તિલકનો. બેયથી નિરાળો એવો કોઈ માણસ પ્રમુખપદ લે તો સભાનું કામ શીખે. ભાગરકર એકેય પક્ષમાં નહોતા. તેઓ આવી સભાઓમાં બહુ ઓછો ભાગ લેતા હતા. ગાંધીજી તેમને પ્રમુખપદ માટે પીનવવા ચાલ્યા.

ઉનાળાના દિવસો હતા. ખરો બપોર તપતા હતા એવા તાપમા ગાધીજી પગે ચાલતા ભાડારકરને ઘેર પહોંચ્યા. ભાડારકરની સાદાઈ, વિદ્વતા, ત્યાગ વગેરે જોઈ ગાધીજીને આનંદ થયા તેમજો પિતાના જેવા હેતુથી ગાધીજીને આનંદર આપ્યો બેસાડ્યા આવા તાપમા પગે ચાલીને આટલે મુઠા આવનાર આ જુનાન ધાઈ ઉત્સાહી કાર્યકર લાગે છે એમ ભાડારકરને વાગ્યું. તેમજો કામકાજ પૂરું થયું ગાધીજીએ સભાની નાત કરી જવાબમાં તેઓ ધીમેથી બોલ્યા. ‘હું હમણા રાજકાજમાં ભાગ લેતો નથી પણ તમને મારાથી ના નહિ પડાય તમારી લાની હાડમારી, અમાન સાચવવાની હાડત, તમારી હોશ, ખત, રીતભાત એ મધુ જોઈને હું મારું રાજ થયો છું. હું જરૂર સભામાં આવીશ’

નમસ્કાર કરી ગાધીજી ગયા

કશી હોદ્દા વિના મિનકુવ આડબર વિના, પૂનાના એ વિદ્વાન અને ત્યાગી પુરુષોએ મલા ભરી ગાધીજીએ ભાષણ કર્યું. સૌએ તેમને ટેકો આપ્યો. ગાધીજીને પૂનાના આગેવાનો પામેથી જમણા વેગથી કામ કરવાનું મળ મળ્યું.

પૂનાથી ગાધીજી મદ્રાસ ગયા. મદ્રાસ તો તેમની પાછળ ઘેલુ થઈ ગયું. આનાનુદરમતા કિસ્સાની સભા ઉપર જુદું અસર પડી સભા ખરી થયા પછી પેના ‘લીલા ચોપાનિયા’ ઉપર ધ્યાન પડી તેની ખીજ આગતિ હાવાવેલી તે બધી જાપડી ગઈ. મદ્રાસમાં જાપાઓના તત્ત્વોએ ગાધીજીની વાનને ટેકો આપ્યો. તેની ઉપર લેખો વખ્યા. ગાધીજીને ત્યાં અંગ્રેજીમાં જ વાત કરી પડતી હતી છતાં મદ્રાસીઓએ તેમને પ્રેમપાશથી માધી લીધા.

મદ્રાસથી ગાધીજી કલકત્તા ગયા

‘જલદી પાછા ફરો’

કલકત્તામાં ગાંધીજી સાથે અભિપ્રાય હતા. એક હોટેલમાં ઉતારો કર્યો. કલકત્તાના આગેવાનોને અને છાપાના તંત્રીઓને આફ્રિકાની વાત કરવાની હતી.

એ વખતે સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ‘બંગાળના દેવ’ મનાતા હતા. એમનું ભાષણ ચાલતું હોય સારે જાણે મેઘગર્જના થતી હોય તેવું લાગે. લોકો એટલા શાંતિથી સાંભળે કે ટાંકણી પડે તોય અવાજ થાય. ગાંધીજી તેમને મળવા ગયા. ત્યાં તો મળવા આવનારની લંગર લાગી હતી. ગાંધીજીને માંડ એ મિનિટ મળી. તેમણે ગાંધીજીને કહ્યું: ‘તમારા દામમાં અહીંના લોકો કદાચ રસ નહિ લે. અમે અમારા દામને પહોંચી શકતા નથી. છતાં બનતો પ્રયાસ કરો. તમે રાજ્ય-મહારાજ્યોને મળો.’ એક બે-ગણનાં નામ પણ આપ્યાં.

ગાંધીજી મહારાજ સાહેબોને મળ્યા. પણ તેમાં ચાંચ ન ખૂટી. એ લોકોએ કહ્યું: ‘કલકત્તામાં સભા કરવી એ સહેલું નથી પણ કરવી જ હોય તો તમે સુરેન્દ્રનાથને મળો !’

તેમને તો ગાંધીજી પહેલાં મળ્યા હતા. મુશ્કેલી આવી ઊભી. પણ ગાંધીજી હાર્યા નહિ. ‘અમૃતગગનર પત્રિકા’ નામના એક જાણીતા છાપાની ઓફિસે ગયા. ત્યાં ગાંધીજીને લમતારામ માની કાઠએ દાદ ન દીધી.

‘બંગવસી’ નામના પત્રની ઓફિસે ગયા તો ત્યાં તંત્રીને મળવા આવનારની લીડ જામી હતી. પેતાનો વારો આવવાની

દેશ તેવા વેશ

કુટુંબ સાથે પરદેશ જવાનો ગાંધીજીનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. બાળકોએ અને કસ્તુરબાએ ત્યાં કેવો પોશાક પહેરવો એ સવાલ થઈ પડ્યો. એ જમાનામાં ગાંધીજી માનતા હતા કે યુરોપિયન જેવો પોશાક અને રહેઠાણ કરતી રાખવાથી આપણો ઓ પડે છે, અને ઓ પડે તો જ દેશમેવા થઈ શકે. આવા વિચારો હોવાથી છોકરાંછંપાં કાપિયાવાડના ત્રાગિયા જેવાં દેખાય એ ગાંધીજીને કેમ ગમે ?

યુરોપિયન મનમાં તો બંચી એડીના ખૂટ, મોઝાન, ઘૂંટણ મુધીનો ચણિયો ને ઉપર કોક પહેરે, અંબોડને બદલે ઓડિયાં રાખે, ને માથે હેટ મૂકે. આવો પોશાક કસ્તુરબા પહેરે પણ નહિ અને એમને અરથે પણ નહિ, ત્યારે હવે શું કરવું ? એ વખતે આપણા દેશમાં સૌથી વધારે મુધરેલા પારસી ગણાતા, જ્યાં યુરોપિયનની નકલ ન થઈ શકે ત્યાં પારસીનો પોશાક પહેરવો એમ ગાંધીજીએ નક્કી કર્યું.

કસ્તુરબા માટે પારસી-દંબની સાડીઓ ખરીદી. બાળકોને માટે પારસી કાટ-પાટચૂન લીધાં. ખૂટ-મોઝાન તો સોને માટે લીધાં.

આ પોશાક કસ્તુરબાને તો દીંદી ગમતો ન હતો. છોકરાં-
ઓની મુશ્કેલીનો પાર નહોતો: બ્લેડ કંકે, મોઝાં ગંધાય, પગ
પુગાય. ચાલતાં ન કાંવે. ગાંધીજી સૌને જાતજાતની દલીલોથી
સમજાવ્યા કરતા હતા. મને-કમને વેશ બદલ્યો પણ ખાવાની
રીતભાત બદલતા બહુ ભારે પડ્યું. ખુરસી-ટેબલ ઉપર બેસીને
છરી-કાંટાથી ખાવું એ જ બરાબર ગણાય એમ ગાંધીજીને તે
વખતે લાગતું હતું. તેમણે સૌને એ રીતે ખાતા ગીખવ્યું. શક-
આતમાં તો કાંવે જ નહિ. દૂધ જેવા ઓછા ટેબલ પર બિજાવ્યા
હોય એની ઉપર છાટા પડે, ભાત વેરાય અને કશો સ્વાદ લાગે
નહિ. છરીકાંટા સામે તો ખૂટ-મોઝાંથીયે વધારે અણગમો ઊપજ્યો,
છતાં ગાંધીજીના આગ્રહને વશ થવું પડ્યું. ધીમે ધીમે સૌએ
એવી ટેવ પાડી

પણ પાછળથી જ્યારે ગાંધીજીને સમજાયું કે આ બધો
મુદ્દારો એ તો એક માયાની જાળ છે, ત્યારે તેમણે પોતે મુદ્દારાની
કાચળી ઉતારી અને કસ્તુરબા તથા બાળકોની પાસે ઉતરાવી. એ
વખતે ગાંધીજીને વધારે મુશ્કેલી પડી, પણ સાચો પ્રેમ શું નથી
કરી શકો? જે પ્રેમના બળે મુદ્દારાના વાત્રા ચડાવ્યા હતા તે જ
પ્રેમ-બળે ઉતરાવ્યા. પણ એ વાત તો આગળ આવશે.

જે સ્ટ્રીમરમાં ગાંધીજી જતા હતા તેમાં કેટલાક સગા-
સબંધી તથા ઓળખીતાં પણ હતા. સ્ટ્રીમર દાદા અબ્દુલ્લાની
પોતાની હતી. અબ્દુલ્લા શેઠ તો ગાંધીજીના અસીલ અને મિત્ર
એટલે ધરની જ સ્ટ્રીમર ગણાય. તેથી ગાંધીજી આખી સ્ટ્રીમરમાં
ગમે ત્યાં હરીફરી શકતા હતા.

સ્ટ્રીમર ક્યાંય પણ બંદર ક્યાં વિના સીધી નાતાલ પહોં-
ચવાની હતી. નાતાલ પહોંચવાને ચારેક દિવસ બાકી હતા તેવામાં
દરિયામાં ભારે તોફાન ઊપડ્યું. તોફાન બહુ સખત હતું. ઉતારુઓ

ગભરાતા લાગ્યા સ્ટીમર ડોનના લાગી મહાસાગરમાં પ્રયત્ન
વાવાઝોડુ બપડયુ હતુ એ વખતનો દેખાવ ભવ્ય હતો દુ ખમા
સૌ એક ઘઈ ગયા નાતજાતના, ગરીબ-તવ ગરના ભેદ ભૂતી ગયા
સૌ સાથે મળીને પ્રભુપ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કોઈ એ માનતાઓ
માની કપ્તાને સૌને ધીરજ આપી એને તો આધી મોટા તોફા
નોનો અનુભવ હતો આવી મોટી સ્ટીમર એમ ખૂમતી નથી એ
સમગ્રજુ, પણ તેથી ઉતારુઓને ધારણ ન વળી એમનો ગભરાટ
વધતો જતો હતો સ્ટીમરમાં એના મોટા અનાજ ચતા હતા કે
બજે હમણા મોટ તૂટી કે તૂટશે. ગોથા એના ખાંચ કે બજે
હમણા બધના પડશે કેક ઉપર તો કોઈથી બીજી શકાય તેમ ન
હતું 'પ્રભુ રાખ તેમ રહેતુ' એ એ જ ઉદ્દગાર સંભળાતો હતો

આવી ચિતામાં ચોનીસ કનાક વીસા છેવટે પાદ્રા વીખ
રાયુ ચરમનારાયણે દર્શન દીધા કપ્તાને કહ્યું- 'તોફાન ગયુ છે'

ઉતારુઓના ચહેરા પરની ઉદાસી બડી ગઈ તેની સાથે જ
પ્રભુ પણ અનોખ ઘઈ ગયો મોતનો ડર ભુનાયો અને પાર્શ્વ ગાન
તાન, ખાનપાન રાઈ થયા માયાનુ પડ્યા હતું તેમ પાછુ ચડી ગયુ

પગ આ તોફાનના આકરા ૨૪ કનાક દગ્ગિયાન ગાંધીજીએ
સૈને ખૂમ ધીરજ આપી તેમને તોફાનનો ખાસ ડર નહોતો આરા
તોફાનો તેમણે અગાઉ જોયા હતા તેમને દરિયો વાગનો નહોતો
ફેર ચડતા નહોતા તેથી ગાંધીજી નિર્ભય બનીને ફરી શખ્ના હતા
કપ્તાનના ધડી ધડીના વર્તમા ગાંધીજી ઉતારુઓને સંભળાવતા
હતા અને શાંતિ રાખવા વીનવતા હતા ઉતારુઓ સાથેનો આ
સ્નેહસંબંધ ગાંધીજીને બહુ ઉપયોગી નીવડ્યો

આખર ૧૮મી ડિસેમ્બરે ડરબનના બારામાં બને સ્ટીમરોએ
લમર નાખ્યા પશુ દગ્ગિયાના તોફાન કરતાં વધુ મોટુ તોફાન
તો હવે આવવાનુ હતું

ગાંધીબાપુ

ભાગ ત્રીજો

‘ ગાંધીને પાછો કાઢો ’

દુરબનના ગોરાઓમા વીજળીવેગે વાત ફેલાઈ ગઈ કે ગાંધી બે સ્ટીમર ભરીને નાતાલ આવે છે. પેલા ‘લીલા ચોપાનિયા’ના અચ્ચર હિંદુસ્તાનથી વિજ્ઞાપત અને ત્યાંથી આફ્રિકા પહોંચ્યા હતા. એમાં ગાંધીજીએ તો એક અક્ષરેય વધારેપડતો કે ગેરવાજબી લખ્યો નહોતો, પણ જાપાવાળાએ અને હિંદીઓનો પણ દાદવા ઇચ્છનારાઓએ કાગનો વાદ કર્યો હતો.

દરબનમા ગોરાઓની સલા ખોલાવવામા આવી. તેમાં આગેવાનોએ ભાષણો કર્યા

‘ હિંદુસ્તાનમા ગઈને ગાંધીજી આપણને ગાળો દીધી છે. દુનિયા આખીમા એણે આપણને પ્રગોળ્યા છે. હવે એ બે સ્ટીમર ભરીને હિંદીઓને લઈ આવ્યો છે. ગાંધી નાતાલને હિંદીઓથી ભરી દેવા માગે છે. ગાંધી આપણો દુશ્મન છે. ગાંધીને બંદરે પણ મૂકવા ન દેવો. જો આપણું ગોરા લોકત્વ ભણું ચાહતા હો તો કાઈપણ રીતે ગાંધીને પાછો કાઢો. ’

તાળીઓના ગડગડાટથી ખોલનારાને સભાએ વધાવી લીધો.

બંને સ્ટીમરો દરબનના ખારામાં નાંગરી એટલે રિવાજ પ્રમાણે દાક્તર ઉતાડુઓને તપાસવા આવ્યા. બંનેમાં થઈને

જેટના ઉતારુ હતા મુળામિ એ વખતે મગી ચાપ હતી એટલે સ્ટીમરને પાચ દિવસ ચૂતક(ચોરટાનિ)મા રાખનાનો પુકમ કર્યો સ્ટીમરમા કોઈ માદુ નહોતુ કોઈને એપ લાગ્યો નહોતો જતા સ્ટીમરને પચ દિવસનુ સતત આપ્યુ તેની પાછળ બેદ રહેયો હતો ડરખનના ગોગઓ તોફાને ચડ્યા હતા એટલે જો ઉતારુ ડરી જાય, તેના માનિડ ડરી જાય, તો સ્ટીમરને પાછી મુળાઈ ધકેલી દેની

આ બાબુ ગોરાઓએ જોસભેર ચગવળ ઉપાડી ઉપરાઉપરી જગી સંભાઓ ભરના વાગ્યા દાદા અમ્મુનાને ધમકી આપી કે, ' ઉશ્કેગયના ગોરા લોકો કદાચ તમારી આગમોટ ખુડાડી દેરો ' પણ એ ન ગયા એટલે લાનચ દેખાડી ' જો તમે આ બને આગમો પાછી નઈ જાઓ તો તમને નુકસાની ભરી દેશુ '

પણ દાદા અમ્મુના કોઈની ધમકી કે વાનચને ગણકાર તેના ન હતા એ વખતે ડરખનની પેઢી ઉપર અમ્મુન કરીમ હતા તેઓ હિમતવાન હતા તેમણે ગમે તે બોજે સ્ટીમરને પુરજા ઉપર જાનનાની અને ઉતારુઓને ઉતારવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી

તેઓ હમેશા ગાંધીજી ઉપર વિગતવાર કાગળો લખતા હતા એ જ વખતે માર નસીમે ગાંધીજીના અને દિદીઓના મિત્ર મન મુખનાન નાનર ગાંધીજીને મગના ડરખન આની પહોંચ્યા તેઓ બાહોશ અને બહાદુર હતા તેમણે સવાહ આપી કે ગમે તે દિસાએ ઉતારુઓને બદરે ઉતારવા જ જોઈએ અમ્મુના ગોના વકીલ લોટન પણ એના જ બહાદુર હતા એમણે કહ્યુ 'ગમે તેમ થાય, સ્ટીમર પાછી તો ન જ વળે ' વકીલ તરીકે નહિ, પણ એક સાચા મિત્ર તરીકે તેઓ દિદીઓને પડખે જોડા રહ્યા

આમ અંગ્રેજો અને દિદીઓ વચ્ચે દ્વંદ્વયુદ્ધ શરૂાયુ. એક બાબુ મૂઠીબર ગરીબજા દિદીઓ અને તેમના ગણવાગાવા અંગ્રેજ મિત્રો, ખીજા બાબુ ધનચળ, અક્ષરચળ અને સખ્યાબગમા પૂરા

અં ગ્રેજે. આ બળવાન ‘દુશ્મનને રાજસત્તાનું’ પણ બળ મળ્યું. નાતાલની સરકારે તેમને ઉઘાડી રીતે મદદ કરી.

ગોરાઓએ જોયું કે દાદા અબ્દુલલા ગાંઠતા નથી. એટલે તેમણે સ્ટીમરના ઉતારુઓ પર ધમકી મોકલી. ‘જે તમે પાછા નહિ જાઓ તો તમને બધાને દરિયામાં કુચાડી દેશું પાછા જશો તો જ્યાં-આવવાનું ભાડું અપાયશું.’

ગાંધીજીએ સ્ટીમરમાં ફરીને સૌને ધીરજ આપી. ‘નાદરી’ ઉપર પણ સંદેશો મોકલ્યો કે ‘સૌ ધીરજ રાખજો. મહાસાગરના તોફાન આગળ આ કશી વિસાનમાં નથી, એ વાવાઝેડું ચાલ્યું ગયું હતું તેમ આ તોફાન પણ શમી જશે’.

ઉતારુઓને મજા આવે તેવી રમતો બને સ્ટીમરમાં ગાંઠવી. ખ્રિસ્તી લોકોની દિવાળી આવતી હતી. સ્ટીમરના ગારા કપ્તાને ગાંધીને ખાણના મેળાવડામાં નોતર્યા ગોરા લોકના રિવાજ પ્રમાણે ગાંધીજીએ ખાણ વખતે ભાપણ ક્યું, તેમાં પોતે ગોરાઓને વિષે કશી કડવી ટીકા કરી નથી એ વાત સમજાવી, અને યુરોપના સુધારાને વખોડી કાઢ્યો. એ વખતે કોઈ એ ગાંધીજીને સલાહ પૂછ્યો: ‘ધારો કે તમને શહેરમાંથી ધમકી મળે છે તે પ્રમાણે તમારી ઉપર હુમલો થાય તો તમે શું કરો ? તમારા અહિંસાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે મારનારને તમે મારી આપો ?’

ગાંધીજી કહે: ‘જરૂર હું એ લોકોને મારી આપું, કોઈની ઉપર કામ ન ચલાવું, અને હુમલો કરનારને ભાઈ જેવા ગણું.’ સાબળનારા ગાંધીજીની સામે જોઈ રહ્યા, તેમને આ વાતો ઈશુ ભગવાનના જેવી લાગતી હતી.

દિવસો વીતવા લાગ્યા. પાંચ દિવસના સૂતકમાંથી દસ થયા. દસના પંદર થયા. પણ સ્ટીમરને પુરજ પર લાવવાની રજૂઆત

ન હતી. સરકાર જવાબ આપ્યા કરતી હતી કે, હજી શહેરમાં તોફાનનો ભય છે.

શહેરમાંથી ઉત્કેરાયેલા ગોરાઓ તરફથી ધમકી આવ્યા કરતી હતી : ' સમ્હાલજી, હવે તમારા સૈના જન જોખમમાં છે. ગાંધીને તો હાર મારવો છે.'

પણ ઉતારુ ન ગયા.

આખરે ત્રેવીસમે દિવસે મીમરોને કિનારે લાવવાની રજા મળી. ઉતારુઓ રાજ થયા.

આગળોટ પુરજ પામે આવી. ઉતારુઓ ગિતરવા લાગ્યા. ગાંધીજી જાનરવા જાય છે ત્યાં સદેશો મળ્યા : ' ગાંધીજી અને તેમના કુટુંબને સાંગે ઉતારજો, તેમની સામે ગોરાઓ ખૂબ ઉત્કેરાયેલા છે. તેમનો જન જોખમમાં છે પુરજનો ઉપગ્રી ટેટમ તેમને સાંગે ઉતારી જશે.'

ગાંધીજીએ એ વાત કબૂલ રાખી.

જીવલેણ હુમલો

અઢાવીસ વર્ષનો નવલુવાન ગાંધી બેરિસ્ટર આખા નાતાલના ગોરાઓનો જાણે દુશ્મન બન્યો હતો. ડરબનના ગોરાઓએ વાત ફેલાવી હતી કે, ‘ગાંધી નાતાલ સર કરવા આવ્યો છે.’

એને લીધે ગોરાઓ ઉશ્કેરાયા હતા અને તેમણે ગાંધીજીનો જીવ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ગાંધીજી નીચે ઊતરીને શહેરમાં આવે તેની જ તેઓ રાહ જોતા હતા.

ગાંધીજીને સાંજે ઉતારવાનો સંદેશો મળ્યાને પૂરી પચીસ મિનિટ નહોતી થઈ ત્યાં મિ. લોટન આવી પહોંચ્યા. તેમણે કપ્તાનને કહ્યું: ‘અબ્દુલ્લા શેફના વકીલ તરીકે હું તમને ગાંધીજીની જવાબદારીમાંથી છૂટા કરું છું.’ તેમને હું મારી સાથે અલારે જ શહેરમાં લઈ જવા માગું છું.’

ગાંધીજીને કહે: ‘તમને મોતનો ડર ન હોય તો તમે મારી સાથે ચાલો. કસ્ટુરબા અને બાળકો ગાડીમાં બેસી રસ્તમજી શેફને ઘેર ભડે જાય. આપણે બંને તો પગે ચાલતા સરિયામ રસ્તા ઉપર થઈને જઈશું. તમે છૂપી રીતે અંધારામાં શહેરમાં પેસો તે મને મુઝા ગમતું નથી.’

ગાંધીજીને એ વાત ખરી લાગી. તેમણે તરત જ કસ્ટુરબા તથા બાળકોને ગાડીમાં સવાના કર્યાં. કસ્ટુરબા બારે દૈયે ગાડીમાં બેઠાં

ગાંધીજીને આવે વખતે એકલા મૂકતાં તેમનો જીવ માનતો ન હતો પણ ગાંધીજીનું કહેવું માની એક પણ શબ્દ કહ્યા વિના તેઓ ગાડીમાં બેઠાં. ગાડી ચાલી ગઈ.

ગાંધીજી કપ્તાનને રામરામ કરી લોટન સાથે નીચે જતર્યા. બંદરેથી રસ્તમજી શેઠનું ઘર બે-એક માઈલ દૂર હતું. બંને લાઈ-બંધ ફરકદમ કરતા સરિયામ રસ્તે ચાલી નીકળ્યા.

રસ્તે જતા ટ્રેલરકે ગોરા છોકરાઓએ ગાંધીજીને ઓળખી લીધા. ગાંધીજીની પૂંછડીવાળી બંગાળીઘાટની પાધડી ડરબનમાં પ્રખ્યાત હતી. છોકરાઓએ એકદમ ખૂમ પાડી: 'ગાંધી ! ગાંધી !'

ખીમ્મઓએ ખૂમ ઉપાડી લીધી: 'મારો ! મારો !' ટોળું ગાંધીજીની પાછળ પડ્યું. લોટને જોઈ કે મામલો વીફ્યો છે. તેમણે એક રિક્ષા બોલાવી. રિક્ષાવાળો આવ્યો. પણ છોકરાઓ એને શેનો આવવા દે ? એને ખીક બનાવી એવો જ 'ખા' (ના) કરતોકને નાસી ગયો.

ધીમે ધીમે ટોળું વધવા લાગ્યું. નાનામોટા બે દરે લગ્યા. ગાંધીજી ઉપર ઇંડાં એને કાંકરા ફેંકવા લાગ્યા. રસ્તો આખો તોફાની ટોળાએ ઘેરી લીધો. એક મજબૂત ગોરાએ લોટન સાહેબને અથમાં લઈને જુદા પાડી દીધા. પછી ગાંધીજી ઉપર છૂટથી માર પડવા લાગ્યો. એક જણે એમની પાધડી ઉડાડી મૂકી. ગાંધીજી મન મજબૂત કરીને આગળ વધ્યે જતા હતા. મામલો ગંબીર બનતો જતો હતો. ડરબનના પિત્તયેશ જંગલી જેવા ગોરાઓના હાથમાં ગાંધીજી ઘેરાઈ ગયા હતા. ગોરાઓએ એને હાર મારવાનો વિચાર કર્યો હતો.

પાધડી ઊડી તેરી જ લાતો શરૂ થઈ. એક જોરાવર હાથની ચપ્પડ વાગતાં ગાંધીજીની આંખે તમ્બર આવ્યાં. તેઓ પડતાં પડતાં રહી ગયા. એક ઘરની બાજીનો સુગિયો તેમના હાથમાં આવી મયો.

ગાંધીજી પડતા પડતા બન્યા ત્યાં પણ ઊભું રહેવાય તેમ ન હતું ઉપરાઉપર તમાર્યા પડ્યે જતા હતા મૂઢ માર ખૂબ પડતો હતો કેટલાક તો મૂંઝીએ વાળી દાંત ભીસીને પડખામાં ટોસા લગાવ્યે જતા હતા.

એકવડિયા શરીરના નગર દધિયારના અહિંસક એમ્લા ગાંધીજી ઉપર અનમત મોરાઓના ઝનૂની ટોળાએ વેર વાગવા માડ્યું થોડી વારમાં તો ગાંધીજીના દેહને ભીસીને ભાગી નાખત, પણ

‘જેને રામ રાખે રે, તેને કોણ મારી શકે ?

અવર ન દેખુ રે, બીજો કોઈ પ્રભુ પખે’

ખરે ટાણે ભગવાન ભક્તની વટારે ધાય છે એ જ વખતે ડરમનના પોલીસ-ઉપરીની સ્ત્રી એ રમ્તે થઈને નીકળી એણે ગાંધીજીને ઓળખ્યા એ બહાદુર બાઈ એકદમ ત્યાં દોડી ગઈ એને જોઈને ટોળું ખસી ગયું એ બહેને વરસાદ નહોતો છતાં છત્રી ઉઠાડી અને ગાંધીજીના રક્ષણ સારું એમને માથે ધરી ગાંધીજી મહા મુશ્કેલીએ માડ માડ આગળ ચાલ્યા અમનદારની સ્ત્રીની અદબ રાખના ટોળું જરા દૂર ચાલતું હતું જતા પાછળથી ગાંધીજીને તાકીને ધડા અને મકરાનો મારો ચાતું હતો.

એક હિંદી જુનાને આ દેખાન જોયો એ દોડતો પોલીસ-થાણે પહોંચ્યો તરત જ પોલીસ-ઉપરીએ એક દુકડી મદદે મોકલી એ દુકડી ગાંધીજી ફરતી ફરી વળી હવે માર પડતો બધ થયો, પણ ટોળું ન વીખરાયું એ તો ગાંધી ! ગાંધી ! ‘મારો’ મારો’ કરતું પાછળ ચાલ્યું આવતું હતું.

રસ્તામાં પોલીસ-થાણે આવ્યું પોલીસના વડાએ ગાંધીજીને કહ્યું ‘તમે અહીં જ રોકાઈ જાઓ !’

ગાંધીજીએ જવાબ વાળ્યો ‘મને માફ કરજો મેં રસ્તમજી મેંને ઘેર પહોંચવાનો નિશ્ચય’ થોડો છે અને ત્યાં પહોંચવાનો જ પોતે ન કરે છે તેની લોકોને ખબર નથી તેઓ પોતાની બુદ્ધિ સમજાવે ત્યારે શાંત થશે મને તેમની ન્યાયબુદ્ધિમાં વિશ્વાસ છે

ગામ મહીને ગાંધીજી આગળ ચાલ્યા આખરે રસ્તમજી મેંને પેર પહોંચ્યા પોનીસ-ટાઈ સાથે દત્તી ટોળુ તો પાળગ ચાલુ જ ચાલતુ હતુ

ગાંધીજીના અગેઅગ મૂલ મારથી ગતા દત્તા એમજ જ સાથે છુદાયા પગ દત્તા દાકરે આરીને સારવાર શરૂ કરી રસ્તુરના રસ્તમજી અને ઘરના નાનામોટા ઝાંધી ચિતાતુર બનીને ગાંધીજી ફરના ચીટખાઈ વાળ્યા

મદાર કોમેના ટોળાના હોમગ અદર સભાગાતા દત્તા રસ્તમજી મેંના ઘરને ગોરાઓએ ઘેરી નીધુ હતુ આ પડવા આવી દત્તી અધારુ થવા માડતુ હતુ દમરો ગોરા મદાર કિચિયારી ઓ કરના દત્તા

‘અમને ગાંધી મોખી હો, નદિનર ધર સળગાવશુ

વખત વરતી જઈને પોનીસ-ઉપરી અને ખાડર તોફાનની જગ્યાએ આવી પહોંચ્યા તોફાને ચડેતુ ટોળુ ધમકીને ગાંધી તેમ ન હતુ, એમને મમતમાં તેઓ જાને રમાડવા વાળ્યા લોકોની જ જૂમ ઉપાડીને તેઓ મવડાવવા વાળ્યા

સોંપી દો ઝાંધી અમને, સોંપી દો ઝાંધી,

નહિતર ધર સળગાવશુ —

લોકોનુ ટોળુ લહેરથી જીવવા વાળુ

બીજી બાજુ-ગાંધીજીને તેમણે કહેવડાવ્યું: ‘ મહેરબાની કરીને તમારાં બાળબચ્ચાંની ખાતર, તમારા મિત્રના જનમાલની ખાતર, છૂપી રીતે ઘરમાંથી બહાર નીકળી જાઓ. મદદ માટે એ માણસ મોકલ્યા છે.’

ગાંધીજીએ એ લક્ષા અમલદારની વાત કબૂલ-મંજૂર રાખી. એમણે હિંદી સિપાઈનો પોશાક પહેર્યો, માર પડે તો ધાન વાગે માટે માથે પિત્તળની તાસક રાખી. ઉપર મોટો ફેટો બાંધ્યો. સાથે એ છૂપીપોલીસના માણસો હતા. તેમણે પોતાનાં મોઢાં રંઝ્યાં, એક હિંદી વેપારી થયો, બીજાએ પણ વેશપલટો કર્યો.

ત્રણે જણ બાજુની ગલીમાં થઈને પાડોશની દુકાનમાં પહોંચ્યા. ગોઠામમાં ખડકેલી ગૂણોની થપ્પીઓ ટપીને અંધારામાં દુકાનને દરવાજો આવ્યા અને શેરીને નાકે જખી રખાવેલી ગાડીમાં બેસી પોલીસ-થાણે પહોંચી ગયા. ગાંધીજી થાણામાં સત્તામત રીતે પહોંચ્યાના સમાચાર આવ્યા ત્યાં સુધી પોલીસ-ઉપરીએ ટાળાને રમાડ્યા ક્યું. તેમણે બીજું ગીત શરૂ કર્યું:

ચાલો ગાંધીને દઈએ ફાંસી,

આમલિયા-ડાળે

ચાલો ગાંધીને દઈએ ફાંસી.

હજારો ચિડાયેલા ગોરાઓ આનંદથી ગીત ગાતા હતા-જાણે હમણાં ગાંધી હાથમાં આવશે ને એને આમલિયાની ડાળે લટકાવી દેશું. પોતાની ધૂનમાં ટાળું મસ્ત હતું.

એમાં એકદમ અલેકઝાંડર દસી પડ્યા અને બોલ્યા: ‘ ચાલો, હવે રમત ખલાસ ! તમારો શિકાર છટકી ગયો. સૌ સૌને ઘેર જાઓ ને નિરાંતે વાળુ કરો.’

સાંભળીને બધા હસી પડ્યા. પછી કેટલાક ગુસ્સે થયા. કેટલાક મોઢેથી બોલી ઊઠ્યા: ‘તદ્વન ગપ છે. ગાંધી એમ નાસી જઈ શકે નહિ !’

‘તો ખાતરી કરો. તમારામાંથી જે જણને પસંદ કરો. એ અંદર જઈને તપાસ કરી આવે. પારસી રસ્તમજીનું ઘર તો તમે નહિ બાળો, અને ગાંધીજીનાં બાળબચ્ચાંને પણ ઈજા નહિ કરો એમ હું માનું છું. આપણે એટલી વાત કબૂલ કે જે ગાંધી જડે તો તમને મોંઘી દેવો. જાઓ, તપાસ કરી આવો.’

લોકોએ જે જણને પસંદ કર્યા. તેઓ જઈને જોઈ આવ્યા વીલે મોઢે પાછા આવીને કહ્યું: ‘આપણા ભુટ્ટા અમલદારે આપણને બરાબર બતાવ્યા છે !’

ટાણું વીખરાયું કેટલાક અલેક્ઝાંડરની ચતુરાઈનાં વખાણ કરતા ચાલ્યા તો કેટલાક એમની ઉપર ગુસ્સે થયા.

જે દિવસ પછી નાતાલના પ્રધાન એસ્કેએ ગાંધીજીને મળવા બોલાવ્યા. ગાંધીજી બેઠા એટલે તેણે કહ્યું: ‘તમને માર પડ્યો તે બદલ હું બહુ દિલગીર છું. તમે મારનારનાં નામ મને આપશો તો હું તેની ઉપર કામ ચલાવીશ વિલાયતથી ચેમ્બરલેન સાહેબે પણ મને આ પ્રમાણે લખ્યું છે.’

ગાંધીજીએ જવાબ વાળ્યો: ‘મારે કાઈની ઉપર કામ ચલાવવું નથી. તેમાંના એક-બેને હું ઓળખી શકું. પણ તેમને સજા કરાવવાથી મોં લાભ ? વળી આમાં એમનો વાંક નથી. વાંક અમલદારોનો છે-તમારો છે. લોકો સાચી વાત જાણશે ત્યારે આપમેળે શાંત થઈ જશે અને પસ્તાશે.’

પ્રધાને કહ્યું: ‘ત્યારે આ વાત મને કાગળ ઉપર તમે લખી આપશો ? મારે ચેમ્બરલેનને વિલાયત તારથી જવાબ આપવાનો

છે. તમે નિરાંતે તમારા મિત્રો મિ. લોટન વગેરેને મળીને પછી લખી મોકલજો.’

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો: ‘આ બાબતમાં મારા વિચારો ઘડાઈ ગયા છે. મારે કેાઈની ઉપર કામ ચલાવવું નથી એ ચોક્કસ છે અને તે હું અહીં લખી આપવા તૈયાર છું.’

એક દરનિશ્ચયી, ઉઘર અને સાચાબોલા હિંદી જીવાનના વિચારો સાંભળીને મિ. એસ્કંબ ચકિત થયા. પોતાની ઉંમરમાં એમણે આવો આદર્શ જોયો ન હતો. ગાંધીજીની આખમાં તરત્તુ અસૌક્રિક તેજ જોઈને એ તાબુબ થયો.

બાળકોનું લખતર

ગાંધીજીની સાથે આ વખતે-દેશમાંથી ત્રણ બાળકો આવ્યાં હતાં. એ ત્રણે લખવા જેવડાં હતાં. તેમાં બે ગાંધીજીના દીકરા હતા અને એક તેમનો ભાણેજ હતો. એમના લખતરનું શું કરવું તેનો વિચાર ગાંધીજી કરવા લાગ્યા. ચાલુ ધરેકમાં આંખ મીચીને ચાલનારા ગાંધીજી ન હતા. તેઓ તો દરેક બાળત વિચારીને કરે અને તેમાં સાચું લાગે તે જ કરે. ચાલુ ધરેકથી જુદા પડવું પડે તો તેને માટે સહન પણ કરે.

ગોરાઓની નિશાળમાં લાગવગથી ગાંધીજી બાળકોને લખવા મોકલી શકે તેમ હતું, પણ એવી મહેરબાની માગવી અને બીજા દિંદી ભાઈઓથી જુદી સગવડ મેળવવી એ ગાંધીજીને ન ગમ્યું. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની બીજી નિશાળો હતી. પણ એનું લખતર ગાંધીજીને ગમતું ન હતું. વળી નિશાળમાં બધું લખતર અંગ્રેજી ભાષા મારફત શિખનાય એ પણ ગાંધીજીને પસંદ ન હતું. પોતાની જાનમની ભાષા બાળકો ધરમાંથી જ શીખી જાય છે, પરદેશી ભાષા શીખતાં બાળકોને બહુ મહેનત પડે છે અને તેનાં વરસ બગડે છે. ગોળ્યા દરવાથી તેની દેવા-ગિફત પણ મરી જાય છે. પછી એ ચીજો કામ કરે, આપમેળે ધક મારીને કર્યું કામ કરી ન શકે.

છોકરાંઓનું ભણતર પાટી, પેન અને પુસ્તકોમાં જ આવી જાય છે એ વાત પણ ગાંધીજીને ગળે ઊતરતી ન હતી. બાળક વખતે-વાંચતે શીખે તે પહેલાં એને ઘરનું નાનું મોટું કામ કરતાં શીખવવું જોઈએ. ઘર અને આંગણું સાફ કરવું, પોતાનાં કપડાં ધોવાં, બગીચાને પાણી પાવું, ખડ નીંદવું, વગેરે કામ કરતાં હાથપગ ચલાવીને શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ. આ કેળવણી ઘરમાં માઆપે આપવી જોઈએ અને નિશાળમાં શિક્ષકે પણ નાનપણથી જ આ રીતે બાળકોને કેળવવાં જોઈએ એમ ગાંધીજીને લાગતું હતું.

આવી કેળવણી તો જાતે આપે તો મળે. પણ તેમને એ-ટલો સમય ન હતો. બીજા કોઈને આવી સમજ ન હતી. ગાંધીજી થોડોત્રણો વખત કાઢીને કંઈક ને કંઈક શીખવતા. અંગ્રેજી શીખવવા માટે એક ગોરી બાઈને સો રૂપિયાનો પગાર આપીને રાખેલી અને ઘર આગળ ભણતર ચાલુ કરાવ્યું.

સેવા અને સંયમ

સેના અને સયમ એ બે માના જણ્યા લાડુ જેવા છે એમ્બીજા પિના એમને ઘડીનાર ન આને મેના કરવી હોય એલો સયમ પાળવો જોઈએ અને સયમ પાળવો હોય એણે મનને મેવામા જ રાખવું જોઈએ

ડરખનમા ગાંધીજીની વફીનાત મીઠું ચાનતી હતી એક સારા લતામા પૂરતી સગવડનાળું ધર તેમણે લાડે રાખ્યું હતું તેમા બારિસ્ટરને રોબે તેવું રાચરચીતું વસ યુ હતું ગાંધીજીની વફીનાત ઘણીખરી તો બેર બેઠા જ ચાનતી હતી ઓફિસમા અસીન આવે તેને સનાહ આપતા દસ્તાવેજો ઘડી દેતા અને કનિયા પતાવતા થોડા-૧૨૫ કેસ અદાનતમા ચનાનનાના હોય અને તેમા ખાસ કરીને એક વગીન મદલનીશ મળી ગયા એટલે ગાંધીજીનો ભાર સાવ હળવો થયા ગાંધીજીને આવી જિદ્દગીધી સતોત નહોતો વળતો તેમને મનમા થયા કરતું હતું કે મારે કઈક શરીરથી સેવાનું મમ કરવું જોઈએ

જેને સેના કરી છે એને મેવાના કામ સામેથી આની મગે છે. ગાંધીજીને તો એમ જ ખનતું આવ્યું છે.

એમાર એક દુખિયારો માણસ ગાંધીજીને આગણે આવીને બોલો રહ્યો એને પતનો રોગ હતો લોહીપ્રુથી શરીર આખું ગળી ગયું હતું એ સવ નિરાધાર હતો પરદેશમા એનું કાઈ સમુવહાનું ન હતું એને અસહ્ય પીડા થતી હતી દવા લગાતા

ચીતરી ચડે એવો એનો દેખાવ હતો, અને પાસે જતાં માણુ એવી દુર્ગંધ એના શરીરમાંથી નીકળતી હતી. વળી તે અપંગ હતો.

આવા માણુસને રોટલો ખજરાવીને કાઢી મૂકતાં ગાંધીજીનો શુભ ન ચાલ્યો. હાથ ઝાલીને એને ઘરમાં લઈ આવ્યા. એક આરડામાં એનો ખાટલો રાખ્યો. જાતે એનાં ગૂમડાં સાફ કરવા લાગ્યા.

પણ એને કાયમને માટે ઘરમાં ન રાખી શકાય એટલે તેને ગિરમીટિયાની ઇસ્પતાલમાં દાખલ કરાવ્યો. ગાંધીજીના મનને આ કામથી ખૂબ શાંતિ મળી અને તેમને થયું કે આવું કામ હમેશાં કલાક-બે કલાક કરવું જોઈએ.

ડરખાનમાં એક નવી ઇસ્પતાલ ખૂલી હતી. તેમાં નર્સની જરૂર હતી. ગાંધીજીએ સેવાભાવે બે કલાક કામ કરવાનું કબૂલ કર્યું. દરદીની વાત સાલગી લઈ દાકતરને તે સમજાવવાનું અને દાકતર કહે તે દવા તૈયાર કરી દરદીને આપવાનું કામ ગાંધીજીને કરવાનું હતું. ગાંધીજી રોજ સવારે ઇસ્પતાલે જતા અને આ કામ કરતા. આથી તેમના મનને સંતોષ થયો. દુઃખી હિંદીઓના સંબંધમાં તેઓ આવી શક્યા. વળી દરદીની સલાહ રાખવાનું, સામાન્ય દવા ઓળખવાનું જે જ્ઞાન મળ્યું તે તેમને આગળ જતાં બહુ ખપ લાગ્યું.

બાળઉછેરના કામમાં પણ ગાંધીજીને આ અનુભવ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. કસ્તુરબાએ બીજા બે દીકરાઓને આફ્રિકામાં જન્મ આપ્યો હતો. તેમને ઉછેરવામાં ગાંધીજીએ ઠીક મદદ કરી હતી. છેલ્લા પુત્રના જન્મ વખતે ગાંધીજીની પૂરી કસોટી થઈ. એકાએક પેટ-પીડ લિપડી. દાકતર હાજર નહોતા. સુચાણીને બોલાવવાની હતી. એ વખતે ગાંધીજીએ જરા પણ ગભરાયા વિના બધું જાતે જ પતાવ્યું. આ રીતે ગાંધીજીને ઇસ્પતાલનો અનુભવ ઘણો કામ લાગ્યો.

આવી નાની-મોટી સેવા કરતાં ગાંધીજીને વિચાર થયો કે જો મારે વધારે સેવા કરવી હોય તો બાળકોની જાન્ય વધારવી ન જોઈએ. અને બાળકની ઇચ્છા ન હોય તેણે વિષયભોગ ભોગ-વવા ન જોઈએ, કેવળ વિષયમુખ માટે જ સ્ત્રી-પુરુષ મળે એ તો પાપ ગણાય. એમાં તો માણસને લગવાને જે અમૂલ્ય શક્તિ આપી છે તે નફામી વેડફાઈ જાય, બંનેનાં શરીર ધસાય, મન દૂષણાં પડે અને એવાં માણસો આ જિંદગીમાં કશું સારું કામ કરી ન શકે. ગાંધીજીને સત્યનારાયણનાં દર્શન કરવાં હતાં. જગતની સેવા કરતાં કરતાં તેમને પોતાના અંતરજનમીને ઓળખવો હતો. એટલે આખરે મન મજબૂત કરીને તેમણે સંયમ પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પણ વારસામાં મળેલી અને લાંબા વખતથી મનને પડેલી ટેવ એમ એકદમ શી રીતે વળે ? એને માટે કાળજીતૂટ પ્રયત્ન અને પ્રભુની કૃપા જોઈએ. ગાંધીજીએ પ્રભુની પ્રાર્થના કરી અને પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. તેમણે જોયું કે દુનિયા આખીને છતવા કરતાં મનને છતવું અઘરું છે. છતાં દુનિયાના અન્યાયોને છતવા સારુ તેમણે મનને છતવાના પ્રયત્ન આદર્યા.

આખો દિવસ મહેનત કરે અને થાકે ત્યારે સૂએ, હંડા પાણીએ નાહ્ય, ખુલામાં સવાનું રાખે, ફળાહાર સિવાય કશું ન ખાય, એકાંતમાં એક પધારીએ કદી ન સૂએ. આમ કરતાં કરતાં પાંચ-છ વરસે ગાંધીજીને પોતાના પુરુષાર્થનું ફળ દેખાયું. પોતે સંયમ પાળી શકશે એવો વિશ્વાસ પેદા થયો. અને લગવાનું નામ લઈને તેમણે જિંદગીભર અદ્વયર્થ પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. કસ્તુરબાએ રાત્રી યઈને એ પ્રતિજ્ઞાને વધાવી લીધી. શશિક સુખ તઈને બંને સદાનાં મુખિયાં થયાં.

સાદાઈ

ગાંધીજીએ પોતાના નવા ઘરમાં રાચરચીકું વસાવ્યું તો ખરું પણ તેની ઉપર તેમને જરાય મોહ ન હતો. હિંદીઓએ સુઘડનાથી રહેવું જોઈ એ અને ગોરા લોકો હિંદીઓને ‘ગંદાગોખરા’ માને છે એ મહેણું ટાળવા સારુ તેમણે આવી રીતે રહેવા માંડ્યું હતું. પણ જે મનને ન ગમે તે કેટલાક દિવસ સુધી નહીં શકે ?

કપડાં ધોખીને લા મોકલવામાં આવતાં હતા. ધોખી વહેલાં-મેલાં આખી જાય તેથી એકલા ગાંધીજીને જ વીસ-પચીસ રાખવાં પડતાં. કોણર રોજ બદલવા પડે એટલે કોણર પણ એટલા જ જોઈ એ. ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો કે ધોખીને ધોલાઈના પૈસા આપવા અને કપડાંની દસ-વીસ જોડી રાખવી આ તો જોવડો માર કહેવાય. એના કરતા હાથે ધોવાનું રાખીએ તો ધોલાઈના પૈસા બચે અને બે-ત્રણ જોડીથી કામ ચાલ્યું જાય.

કોઈ સારો વિચાર આવ્યો એટલે ગાંધીજી પછી શાના વાર લગાડે ? ‘ધોવાની કળા’ નામની ચોપડી ખરીદ કરીને વાંચી કાઢી. ધોવાનો સરંજામ વસાવ્યો, ઈસ્તરી પણ લાવ્યા. કસ્તુરબાને પણ નવી ઢોમે ધોતાં અને ઈસ્તરી કરતાં શીખવ્યું. કસ્તુરબાનો તો જાણે નિયમ જ હતો કે સાચું લાગે તેમાં કશો વિરોધ કર્યા વિના બની

શકે તેટલો સાથ આપવો. કરતુરજાના આવા સાથને લીધે ગાંધીજીનાં કામ જમણાં દીપી નીકળતાં.

ધોવાનું હાથે રાખ્યું તેથી ધરનું કામ વધ્યું, પણ નવું નવું હતું તેથી સાંને મગ્ગ પડી.

સૌથી પહેલો હાથે ધોયેલો કોલર ગાંધીજીને હતો યાદ છે. એમાં આર વધારે ચડી ગઈ હતી. ઇસ્તરી ગરમ નહોતી થઈ. દાઝી જવાની બીકે દબાવી પણ નહિ. એટલે કોલર અઝઝ યધ ગયો. તેમાંથી આર ખરતી હતી.

ગાંધીજી તો એ કોલર ચડાવીને કોર્ટમાં ગયા. વકીલ-બારિસ્ટરો હસવા અને ગમ્મત કરવા લાગ્યા. ગાંધીજીએ જરોય ભોંદા ન પડતાં જવાબ વાલ્યો: 'આજે મેં આ કોલર મારે હાથે ધોયો છે તેથી આર ખરે છે. મને એમાં કંઈ હરકત થતી નથી. વળી તમને સાંને આટલી ગમ્મત કરાવી તે લાલ મગ્ગો!' કોર્ટએ કહ્યું: 'પણ ધોખી ક્યાં નથી તે તમે આ નવું કામ ઉપાડ્યું!'

'ધોખીનો ખરચ અહીં બહુ ભારે છે. વળી વખતસર આપતા નથી. તેની ગુલામી ભોગવવી પડે છે અને ધોલાઈની કિંમત કોલરની કિંમત જેટલી થઈ જાય છે, એ કરતાં હાથે ધોવો શું ખોટો?'

આગળ જતાં ગાંધીજી ધોવાના કામમાં પાવરધા બન્યા. તેમના હાથે ધોયેલા કોલર ધોખી જેવા જ સરસ ધોવાતા. કોલરનું અઝઝપણ અને ચળકાટ ધોખી જેવાં જ થતાં.

એકવાર દેશભક્ત ગોખલે આફ્રિકા ગયેલા સારે ગાંધીજી તેમની સેવામાં હતા. ગોખલે પાસે ખભે નાખવાનો એક કીમતી ખેસ હતો. ગોખલેના માનમાં ગાંધીજીએ એક મોટો મેળાવડો કરેલો તેમાં ગોખલેને લાપણ કરવાનું હતું. એ વખતે તેમને આ

દુપટો પહેરવાનો હતો. એ જરા ચોળાઈ ગયેલો તેથી ગાંધીજીને કહે: 'આને જરા ઈસ્તરી કરાવી લાવજો.'

એમ જલદી ધોખી ક્યાંથી મળે? અને મળે તોપણ જિભાં જિભાં કોણ કરી આપે? એટલે ગાંધીજીએ કહ્યું: 'આપ રજા આપો તો હું ઈસ્તરી કરી આપું. એ કામ મેં કરેલું છે.'

ગોખલે કહે: 'આમાં કાંઈ વકીલાત કરવાની નથી. એ બાબતમાં તમારી ઉપર ભરોસો રાખી શકાય. બાકી તમારી ધોખી-કળા ઉપર મને વિશ્વાસ બેસતો નથી. એ ઉપરણાને તમે કાઢ પાડો તો? એની કિંમત તમે જાણો છો?'

ગાંધીજી કહે: 'કેટલી?'

'એ મને મારા ગુરુ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેની પ્રસાદીરૂપે મળેલ છે.'

ગાંધીજીએ વિનંતિ કરી: 'આપ બેઠકર રહો. હું સાચવીને કામ કરીશ. તમે ખુશી થશો.'

ગોખલેએ રજા આપી. ગાંધીજી ખેસ ધોઈ લાવ્યા. ધોખીને આંટી મારે તેવી સફાઈદાર ચળકતી ઈસ્તરી કરેલી જોઈને ગોખલે રાજ થયા. 'તમે તો બધી કળામાં નિપુણ લાગો છો!'

આમ ગાંધીજીને ધોખી-કામનું પ્રમાણપત્ર-મળી ચૂક્યું.

જેમ ધોખીની ગુલામીમાંથી ગાંધીજી છૂટ્યા તેમ વાળંદની ગુલામીમાંથી છૂટવાનો એકવાર મોકો મળી ગયો.

વિલાયત જઈ આવેલા મોટે ભાગે હાથે હળમત કરનારા જ હોય છે. પણ વાળ કાપવાનું કોઈ શીખી લાવતા નથી.

એકવાર ટ્રિપ્લરિયામાં ગાંધીજી એક ગ્રામીણ હળમતી દુકાને વાળ કપાવવા ગયા. તેણે વાળ કાપવાની ના પાડી અને

નીચે ઊતરી જવા કહ્યું. ગાંધીજીથી આવું અપમાન કેમ સહન થાય ? એ તો લાંથી સીધા બજારમાં પહોંચ્યા. વાળ કાપવાનો એક સરસ મગ્ગનો સંચો ખરીદ્યો. ઘેર આવી અરીસાની સામે ઊભા રહી વાળ કાપ્યાં. વાળ જેમ તેમ કપાયા. કાપતાં જરા તણાયા પણ ખરા. છતાં અપમાન વિના હળમત પૂરી થઈ.

ઢોલર જેવી જ મગ્ગક આ વાળની પણ થઈ. ગાંધીજી કોર્ટમાં ગયા. રિવાજ મુજબ જેવી પાઘડી ઉતારી તેવા જ વકીલ-મિત્રો દસી પડ્યા. એક જાણથી ન રહેવાયું. તે કહે : ‘ગાંધીભાઈ, માથે ઉંદર ફરી ગયો છે કે શું ?’

ગાંધીજીએ તરત જવાબ વાળ્યો : ‘મારા કાળા માથાને ધોળો હળમ અડતાં અલડાયો એટલે આ જેવા તેવા મારા હાથે કાપેલા વાળ મને બહુ ગમે છે.’

સાંભળીને સૌ ચૂપ થઈ ગયા.

ધોખી અને હળમ બન્યા તે રીતે જ ગાંધીજી એક પછી એક કામ હાથે કરવા લાગ્યા અને એમા તેમને મગ્ગ પડી.

કસ્તુરબાની સહનશકિત

દૃક્ષિણુ આફ્રિકામાં ઘરની અંદર ખાળ કે મોરી હોતી નથી. એ ઘણી જ ગંદી પદ્ધતિ છે. રાતે પેશાબ-પાણી માટે ફૂંકું કે વાસણુ રાખવાનો ત્યાં રિવાજ હોય છે.

એ વાસણુ ઉપાડીને સવારે ઢોળી નાખવાનું ને સાફ કરવાનું કામ ગાંધીજી પોતે કરતા હતા. કસ્તુરબા તેમાં મદદ કરતાં.

ગાંધીજી પોતાની ઓફિસના કારકુનોને મોટે ભાગે પોતાની સાથે ઘરમાં જ રાખતા હતા. એમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી એવો કશો ભેદભાવ તેઓ રાખતા ન હતા. તેમને મન સૌ સરખા હતા.

ડરબનમાં રહેતા ત્યારે એ રીતે એક ખ્રિસ્તી કારકુનને ગાંધીજીએ પોતાના ઘરમાં સાથે રાખ્યા. તેઓ મૂળ હરિજન હતા. તેમને ઘરમાં રાખ્યા તેની સામે તો કસ્તુરબાએ ખાસ વાંધો ન લીધો, પણ સવારે તેનું ફૂંકું ઉપાડવાનો વખત આવ્યો ત્યારે કસ્તુરબાને અસહ્ય થઈ પડ્યું. ચુસ્ત વૈષ્ણવ કુટુંબમાં જિજ્ઞેષા કરતુરબાને મન એ વસ્તુ માયાનો ધા થઈ પડી. તેમણે ગાંધીજીને સાફ શબ્દોમાં કહી દીધું: ‘તમે ગમે તેમ કરો, હું એનું ફૂંકું ઉપાડવાની નથી.’ ગાંધીજી તો મૂળથી મોટા મુધારક. તેમણે જરા બંધે સાદે કહ્યું: ‘જો તમને મારું ફૂંકું ઉપાડતાં હરકત નથી તો એનું ઉપાડવામાં શા માટે વાંધો હોવો જોઈએ ? તમને હરકત હોય તો રહેવા ઘો, હું ઉપાડીશ.’ આમ કહીને ગાંધીજી ખાળ તરફ ચાલ્યા. પણ કસ્તુરબાને ગાંધીજી ઉપાડે તેય ગમતું ન હતું, અને પોતાની ઉપાડવું ભારે થઈ પડ્યું.

આખરે મન મજબૂત કરીને કસ્તુરબાએ કૂંકું ઉપાડ્યું. પણ આંખમાંથી મોતી ટપકવા લાગ્યાં. ગાંધીજી સામે આંસુ ઝરતી આંખે કપકો આપતાં હોય એમ એ સીડી ઊતરવા લાગ્યાં.

ગાંધીજીએ જોયું કે કસ્તુરબાએ કૂંકું ઉપાડ્યું તે કમને ઉપાડ્યું છે. જે કાઈની સેવા કરવી તો રાજીબુશીથી કરવી જોઈએ. કસ્તુરબાના મનની સંકુચિતતા દૂર કરવાની અધીરાઈમાં ગાંધીજી એ ક્ષણે વિવેક ચૂક્યા અને એકદમ ઊંચે સાદે બોલી ઊઠ્યા: ‘મારા ઘરમાં આ કંકાસ નહિ જોઈએ.’

કસ્તુરબાને એ વેણ તીરની માફક ખૂચ્યું. તેઓ ધગી ઊઠ્યાં : ‘તો તમારું ઘર તમારી પાસે રાખો, હું મારે આ ચાલી.’ આ શબ્દો સાંભળતાં ગાંધીજી કસ્તુરબાની પાસે જઈ પહોંચ્યા અને તેમને હાથ પકડી દરવાજા સુધી લઈ ગયા. દરવાજા અર્ધાં ઉઘાડ્યો.

આંખમાંથી ગંગા-જમના વહી રહ્યાં હતાં અને કસ્તુરબા બોલ્યાં : ‘હવે બહુ થયું. દરવાજા બંધ કરો. કાંઈક જોશે તો બે-માંથી એકેય નહિ શોભીએ !’

કસ્તુરબાની અજળ સહનશક્તિથી ગાંધીજીનો વિવેક જાગત થયો. તેમણે તરત જ બારણું બંધ કર્યું. ઘરમાં સુધારો દાખલ કરવાના ઉત્સાહમાં પોતે વિવેક ચૂક્યા તેનો પરતાવો થયો.

બા અને બાપુજી વચ્ચે આવા સુધારાને માટે અનેક વાર કડવા-મીઠા કનિયા થતા. પણ એનું પરિણામ હમેશાં સારું જ આવતું. કસ્તુરબા પોતાની સહનશક્તિથી જીત મેળવતાં અને બાપુજી પોતાના અદ્ભુત પ્રેમ અને સેવાભાવથી જીત મેળવતા. જે કસ્તુરબા ગાંધીજીને છોડી ન શકે તો ગાંધીજી કસ્તુરબાને કેમ છોડી શકે ? એક-બીજા પ્રેમને કાચે તાંતણે બંધાયેલાં હતાં.

ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો કે આવી ભયંકર લડાઈ ચાલતી હોય તે વખતે હિંદીઓ પોતાના કામધંધા સંભાળી જનભાલ સાચવી હાથ જોડીને બેસી રહે એ તો કેવળ કાયરતા ગણાય. બોઅર લોકો સ્વમાનની ખાતર લડતા હતા એ ગાંધીજીને ખબર હતી, છતાં અંગ્રેજની રૈયત તરીકે તેમણે અંગ્રેજોને મદદ કરવાનો વિચાર કર્યો. એક ટુકડી જમી કરી અને સરકારને અરજી કરી

પહેલાં સરકારે મદદ કરવાની ઇચ્છા દેખાડી તે માટે ગાંધીજીનો આભાર માન્યો અને હમણા જરૂર નથી એમ જણાવ્યું. પરંતુ થોડા વખતમાં જ સંજોગો ફરી ગયા.

અંગ્રેજોએ ધાર્યું હતું તે કરતાં બોઅરોની તૈયારી વધારે હતી તેમની વીરતા અને દૃઢતા જોઈ અંગ્રેજ સેનાપતિઓ તાલુબ બન્યા. બોઅરોને હરાવવા સહેલ નથી એમ એમને ખાતરી થઈ લડાઈ આકરી થવા લાગી. માણસોની જરૂર પડી એટલે સરકારે ગાંધીજીને મદદે આવવા વિનંતિ કરી.

ગાંધીજીની ટુકડીમાં લગભગ ૧૧૦૦ જણ હતા. તેમાં ચાલીસ મુખી હતા ખીજા ત્રણસો જેટલા સ્વતંત્ર હિંદીઓ અને બાકીના ગિરમીટિયા હતા. દાકતર ખૂથ કરીને ગાંધીજીના એક મિત્ર હતા તેઓ ટુકડીની સાથે હતા.

સરકારે ગાંધીજી સાથે કરાર કર્યો હતો કે તમારી ટુકડીને જોખમ હશે ત્યાં નહિ મોકલીએ. પણ એક મોટા મથકે અંગ્રેજોએ હાર ખાધી એટલે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. સેનાપતિ શુવરે ગાંધીજીને લખ્યું. 'તમને જોખમી રથજો ન મોકલવા એ શરતે તમે આવેલા છો, છતાં ધાયલ થયેલ સિપાઈઓ તથા અમલદારોને રણભૂમિ ઉપરથી ડોળીમાં નાખી તમે જોગંદી સલામત જગ્યાએ મૂકી આવશો તો સરકાર તમારો આભાર માનશે.'

ગાધીજી અને તેમની દુકડી જોખમ વહોરનાં તૈયાર હતી તોપ-
મારા નચે કામ કરતુ પડશે એમ માનીને જ સૌ જોડાયા હતા.

જોખર લોખનો સામનો ભારે હતો અથે / સિપાઈઓ
સાચલ થઈને ટપોટપ પડતા હતા. ગાધીજીની દુકડી એ અથે
ફેડી જતી અને સાચન સૈનિકને અથના અમલારને ડોળીમા
નાખી રગુમેદાન પરથી જાયજી લઈ જતી વડાઈના અથેથી
સાચનની ઇન્કિતના કેટલીક વાર રીસ-પચીસ માઈન દૂર રહેતી
તો દુકડી ખમે ડોળી નડે એક દિવસમા વીસ-પચીસ
માઈન ચાલી જતી.

ગાધીજીનું શરીર કસાયેલું હતું તેઓ દુકડીના સેનાપતિ
હતા જતા સૌ એનિકની જેમ ખમે ડાળી જાયજી તેઓ પણ વીસ-
પચીસ માઈનની કૂચ ચોરીસ કલાકમા કરી નાખના પદાડી રમતાઓ
પચીસ-ચીતર કરીને જવાનું હતું કેથી તાર મતે જ્યા આરામ
લેના મકામ કરતા ત્યા જૂટ-મોજા કાઢતા તેમના પગમા ચીરા
પડેલા જણાતા પગમાથી લોહી નીકળીને મોજા નાન થઈ ગયા
હોય.

ગાધીજીની સાથે તેમના ભત્રીજા અમેચદ ગાધી પણ એ
દુકડીમા હતા તેમને રાતે જોનારીને ગાધીજી કહેતા ' અમેચદ,
પગમા તેન પુર એટલે કાલે પાઝ ચાલી જાય ' અને રાતે જો-ચાર
કનાકનો આરામ લે-ન લે તના તો જ્યુગલ કૂકાય અને પાઝી ડોળીઓ
લઈને દુકડી ગુમેદાન પર પહોચી જાય.

આ કામ ૭ અનાડિયા ચાલુ એટનામા અથે જ સરકારે
જાડી 'ધોમી' પાડયોમા જિયાર કેમો ગાધીજીને અને તેમની દુકડીને
વિદાય આપી તેમને ધન્યવાદ આપ્યા આટલું નાનું કામ કર્યા છતાં

હિંદીઓ તરફ અમેનેનુ માન વધુ હિંદીઓ સ્વાર્થ છે એની
ઝપ ગાંધીજીએ આ દુકડી બીની કરીને બૂસી નાખી

લગાઈ વખતે જે ગોરાઓનો સમાગમ થયો તે પણ મીઠો
હતો દુ ખમા સૈા સરખા ગતીને રહેતા હતા એવો એ સુદર
અસગ પણ બન્યો હતો

એનાર ગાંધીજીની દુકડી એ મોગ અમનદારને મરણના
પડેલો તેમને ઉમરીને ન્તી હતી સાથે ગોગ ટોમીઓ પણ હતા.
લાખો પચ દાખીને દુકડી આવતી હતી તાપ સખત હતો સૈાને
પાણીની તરસ ખૂબ લાગી હતી સૈા પાણી પાણી કરતા હતા.

એનામા એ નાનકડો ઝરો દેખાયો ઉતાવળે સૈા ઝરા પામે
જઈ પહોંચ્યા પણ પહેલુ ઝાણ પીએ તેની હરીફાઈ ચા રી ગાંધીજીએ
વિચાર કર્યો હતો કે ગોરા ટોમી પી નહુ પડી આપણે પીશુ
એવે તેમણે મ્યુ 'તમે પીઓ. અમે પડી પીનુ' ગોરા ટોમીઓ
મહે, ' નહિ, તમે પડેના, અમે પડી '

આની મીઠી ખે ચતાણ પછી સૈાએ પાણી પીધુ સમુ વેળાએ
મળા-મોગનો બચ-નીચનો બે બુનાઈ બચ કે આ મળનો એનો
એક નમૂનો કહી શકાય

નાતાલની મહાસભાનું કામ

ગાંધીજીને હિંદુસ્તાનમાંથી જલદી આવવાનો તાર અખંદુષ્ટા ગેર કરેલો તે વાચનાગ્ને યાદ હશે. આફ્રિકામાંથી હિંદીઓનો વેપાર ભાંગી નાખવા સારું અને તેમનો પગ કાઢવા સારું નાતાલની ધારા-સભામાં એ કાયદા આલ્યા હતા, એ કાયદાની સામે પડવા સારું ગાંધીજીને બોલાવેલા.

ગાંધીજીની ઉપર જીવલેલું હુમલો થયા પછી તેઓ હરતા-ફરતા થયા કે તરત તેમણે આ કામ હાથમાં લીધું અને કાયદાનો તેમણે ખારીકાથી અજાસ કર્યો. એ કાયદા પસંદ થય તો હિંદીઓને માથે કેવાં વીતક વીતે અને તેમને આ મુલક છોડીને પહેર્યે લૂગડે નીસરવું પડે એ બધું સમજાવું જુદી જુદી ભાષામાં એ કાયદાના તરજુમાં કર્યા અને તે છપાવીને છૂટથી લોકોમાં વહેવ્યા.

નાતાલની સરકાર સામેની હિંદીઓની આ તકરાર છેવટે વિવાદ પહોંચી. છેવટ એ અને કાયદા નામંજૂર થયા. હિંદી વેપારીઓ અને મજૂરોએ નિરાતનો શ્વાસ મૂક્યો. હિંદીઓની આગર વધી. લડવાની શકિત વધી.

ગાંધીજીએ પોતાની ગેરહાજરીમાં મહાસભાનું સુકાન શેક આદમજી મિયાખાનને સોંપ્યું હતું. ગાંધીજી હિંદુસ્તાન

એટલો વખત તેમણે આ કામ સુંદર રીતે બજાવ્યું અને મહાસભાનું મંત્રીપદ શોભાવ્યું. તેમણે મહાસભાના સભ્યો વધાર્યા. મહાસભાના કાયમી ભડોળમાં પંદર હજાર રૂપિયાનો વધારો કર્યો.

ગાંધીજી ઉપર હુમલો થયો અને હિંદી ઉતારુઓ સામે ગોરાઓએ જે વિરોધ કર્યો તેથી અને ઉપલા બંને કાયદાઓ સામે લડત ચલાવી તેથી મહાસભાના કામની લોકો કદર કરવા લાગ્યા. હિંદીઓને પોતાની આ સંસ્થા માટે પ્રેમ અને માન પેદા થયાં.

ગાંધીજીએ આ બ્રમતિનો લાભ લેવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે આગેવાનોને એકઠા કરીને વાત મૂકી: ‘આપણી મહાસભા પામે થોડું કાયમી ભડોળ હોય તો સારું. એ રકમમાંથી મકાનો કરાવી તે ભાડે આપીએ અને એ ભાડામાંથી આપણું ખર્ચ નીકળે. પછી પૈસાની ચિંતા ન રહે.’

ગાંધીજીનો આ વિચાર સૌએ વધારી લીધો. મહાસભાના ખજાનામાં પંદર હજારના ગાંધીજીએ પંચોતેર હજાર કર્યા હતા. બીજી પણ રકમો મળી. એમાંથી મકાનો લીધાં અને તે ભાડે આપ્યાં. એનું એક મજબૂત દૂરસ્ત બનાવ્યું. મકાન-ભાડામાંથી મહાસભાનું ખર્ચ ચાલવા લાગ્યું. જાહેર સંસ્થા ચલાવવાનો ગાંધીજીનો આ પહેલો અનુભવ હતો. આ બાબતમાં પાછળથી ગાંધીજીના વિચારો બદલાયા. તેમને લાગ્યું કે મોટી રકમનાં કાયમી ફંડો ચલાવી ચાલુ ખર્ચની ફિકર રહેતી નથી. કામ કરનારાને પછી લોકોની કશી ગરજ રહેતી નથી. તેઓ લોકોને દાદ દેતા નથી અને આગમુ બની જાય છે. ફટલીક વાર આવી મિલકતો અંદરોઅંદરના ઝઘડા વધારે છે. ગાંધીજી આફ્રિકા છોડીને કાયમ માટે દેશમાં આવ્યા પછી નાતાલની મહાસભાની મિલકતનું પણ એવું જ થયું. તેને અંગે ઝઘડા થયા અને તેનો કબજો સરકારે લીધો. આમ થવાથી ગાંધીજીના વિચારો વધારે મજબૂત બન્યા.

આજે ગાંધીજી માને છે કે જાહેર સેવા કરનારે લોકો આપે તેની ઉપર નભયું જોઈએ, આજુ ખર્ચ ન મળે ત્યારે સમજાયું કે સેવા કરવામાં આપણી ક્યાંઈક ખામી છે. નિસ્વાર્થપણે સાચી સેવા કરનારને માણસોની અને નાણાંની કદી ખોટ પડી નથી અને પડવાની નથી એવો ગાંધીજીને વિશ્વાસ છે. ત્યારપછી આફ્રિકામાં અને દેશમાં ગાંધીજીએ નાનીમોટી ઘણી લડાઈઓ ઉપાડી અને સંસ્થાઓ ચલાવી. તેને માટે લોકોએ લાખો રૂપિયા તેમને ચરણે ધર્વાં. તેમને પૈસાની કદી ખોટ પડી નહિ.

સેવાની ભેટ

બે. અર લગાઈના ઝામમાથી છૂટા થયા બાદ ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો કે હવે મારે દેશમાં જનુ જોઈએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં બેઠા બેઠા તેઓ સવાના કામ તો કર્યા કરે, પણ ત્યાં તેમનો મુખ્ય ધધો વખાનાતનો-એન્ડ્રે પૈસા કમાવાનો જ થઈ પડે તથા દેશમાંથી મિત્રોના ઝગળો આવર્તા હતા અહીં તમારી વધારે જરૂર છે

નાનાનનો મહાસલાતુ પ્રમ સલાળી લે તેના બે ભાઈઓ મિયાખાન અને મનસુખનાન નાજર હતા જ આમ વિચાર કરી ગ વીજીએ દેશ જવાનો રજા માગી શરૂઆતમાં તો સૌએ ના પાડી, પણ ગાંધીજીએ પોતાના કારણો જણાવ્યા એટલે છેલ્લે શરતી રજા મળી-જો જરૂર પડે તો એક વરસમાં ગાંધીજીએ પાછા નાતાલ આવવું ગાંધીજીને આ શરત કંઈલાગી પણ તેઓ પ્રેમના કાન્યા તાતલો વધારેના હતા શરત કબૂલ રાી

ફરી પાછા ખાતપાનના મેળાવડા થયા ઠેકરેઢાણે સભાઓ મળી ગાંધીજીને માનપત્રો અપાયા સોના-ચાંદી અને હીરા-મેણીના કીમતી દાગી ॥ ભેટ મળ્યા ગાંધીજીને પ્રેમથી અકળાની દીધા એક મિત્રે તો ખાસ સાડા સાતસો રૂપિયાનો હાર કરાવી કરતુર બાને ભેટ ધર્યો

તે રાતે ગાંધીજીને બે વ ન આવી બાવરાની પેટે પડ્યા ફેરવ્યા ત્યાં ગાંધીજી મનમાં મૂઝાતા હતા તેમને થયું કે આ બધી ભેટો મને નહિ પણ મારી મેરાને મળી છે એનો ઉપયોગ મારે સેવાના કાર્યોમાં જ કરવો જોઈએ મારાથી એ ધરમાં

રાખી ન શકાય. ઘણી ગડમથત્ર આવી. પધારીમાંથી જીડીને ઊભા થયા. ઓરડામાં આંટા મારવા લાગ્યા. સેંકડોની ભેટો જતી કરવી એ ભારે લાગતું હતું—સંઘરવી એ એથીય વધારે ભારે પડતું હતું.

આખરે એ ભેટો મેવાનાં જ કામોમાં વાપરવાનો ગાંધીજીએ નિર્ણય કર્યો. મનની મુઝવણ મટી ગઈ. ફસ્તમજી શેઠ વગેરેનાં નામતું એક ટ્રસ્ટ કરવાનો એક કાગળ એ ને એ વખતે થડી કાઢ્યો. સવાર પડે એટલે કસ્તુરબા અને બાળકોને વાત કરવાતું નક્કી કરી સતા. મનનો ભાર હળવો થતા ધસધસાટ ઊઠી ગયા.

સવાર પડતાં જ દીકરાઓને બોલાવ્યા. પહેલાં તેમને વાત કરી. ગાંધીજી બાણતા, હતા કે કસ્તુરબાને આ વાતની ખબર પડતાં જ તેમને આઘાત લાગશે. જે કીમતી ભેટો મિત્રોએ પ્રેમપૂર્વક આપી છે તે પાઠી આપવાનો વિચાર જ કસ્તુરબાને અસહ્ય થઈ પડશે એ વાતની ગાંધીજીને જરાખર ખબર હતી. એટલે બાને બહુ આત્મ ન લાગે તે રીતે દીકરાઓ મારફત તેમને સમજાવવાનો માર્ગ ગાંધીજીએ પસંદ કર્યો. ઘરેણાં પાઠાં આપવાનો નિર્ણય તો થઈ ચૂક્યો હતો, પણ એક સત્યાગ્રહી તરીકે—એક પ્રેમજન પતિ તરીકે ગાંધીજીએ કસ્તુરબાને ઓછામાં ઓછો આઘાત લાગે તેવો માર્ગ લીધો.

દીકરાઓ તો તરત સમજી ગયા. કહે કે : ‘ભલે બાપુ, તમે કહો છો તે વાત સાચી છે. અમારે એ દાગીના શું કરવા છે ? અને જોઈ શે તો બીજા કયા નથી કરાવી શકાતા ?’

ગાંધીજી રાજી થયા અને બોલ્યા : ‘ત્યારે હવે તમે આટલી વાત બાને સમજાવશો ને ?’

‘જરૂર ! જરૂર ! એ અમારું કામ. એને ક્યાં દાગીના પહેરવા છે ? એ તો અમારા સારુ રાખે છે. અમે ના પાડશું પછી હડ નહિ કરે.’

પણ કનુરમાને સમજાવવાનું તમ ધાર્યા કરતા વસમું નીવડ્યું.

રેણા પા આપવાની વાત કનુરમાને સાચે જ ભારે યાગી તેમજો રોયભર્યા બરાબરે ગાંધીજીને જુલું 'ભલે તમારે અને તમારા દીકરાઓને એ ધરેણાની જગત ન હોય, મારા વડુઓ આવશે તે પહેલે જ ના આટના હેતથી આપેલી વસ્તુઓ પાત્રી કેમ અપાય?' આમ કરેતા બાની આખમા આસુ ભરાયા.

ગાંધીજી પોતાના વિચારમા મક્કમ હતા આસુથી તેમનો સત્ય-વિશ્વાસ ઓગળે તેમ ન હતો. જતા બાને વધારે દુઃખ ન લાગે એ નતે હાથે રહીને બોલ્યા 'આપણે ક્યા ધરેણાની શોખીન વડુઓ બાવડી છે? હજી જાકરાઓ પરણે તો ખરા, અને કરાવડા પડે તો જુલ્યા નથી જોડે?'

તમે ધરેણા કરાવી આપો એ વાત તુ કેમ માનું? મારા હતા તે પણ ઉત્તરની લીધા અને મારા હાથ ઉપર તમને શો હક છે?'

'પણ એ હાન માને મેરાને ખાતર મળ્યો છ '

'તમાન મેવા તે માને પણ ગણાય ને? આમ ઘણી માર મુખી કનુરમાએ અનેક દલીલો કરી કેટલાક આકરા વેણ પણ સંભળાયા ગાંધીજીના કાણુ હંધામા કેટલાક નયન તીવ્રતા જેમ ખૂચતા હતા પણ કિમાચળ ચગે તોય ગાંધીજીનો નિઃશય ન કરે આખરે કનુરમા સ્થાન થયા.

ગાંધીજીએ તમામ ધરણાનું એક ટ્રસ્ટ બનાવ્યું અને એ પૈસા જનમનાના કામમા વાપરવાનું નક્કી કર્યું.

ગાંધીજી આભા બનીને જોઈ રહ્યા. મેતલવાડે એમાં ટાપશી પૂરી. દીનશા દયામણી નગરે ગાંધીજી તરફ જોઈ રહ્યા. ગાંધીજી સમજાવવા લાગ્યા કે મહાસભા ધારે તો અત્યારે પણ બધું કરી શકે. પણ મુંબઈના બે-તાજ આદેશાહને સમજાવવા સહેલ ન હતા. છેવટ મહાસભામાં દરાવ મૂકવા દેશે એટલી વાતથી ગાંધીજીએ સંતોષ માન્યો.

ખીજે સ્ટેશને ગાડી બની રહી તેવા જ ગાંધીજી બનરીને પોતાના કબજામાં પેસી ગયા.

કલકત્તામાં રિપન કોલેજમાં મહાસભાના પ્રતિનિધિઓનો ઉતારો હતો. ગાંધીજી એક સ્વયંસેવક સાથે ત્યાં પહોંચ્યા.

ગાંધીજીના ઓરડાની બાલુમાં જ લોકમાન્ય તિલક મહારાજનો ઉતારો હતો. લોકમાન્ય હોય ત્યાં નાનો સરખો દરજ્જો જામતો. એ વખતનો લોકમાન્યની છબી, તેમની બેઠક, તેમની વાતચીત, તેમનું ખડખડતું હસવું, તેમનો સરકાર સામેનો રોષ-બધું ગાંધીજીના હૃદયમાં આબેહવા કાતરાઈ ગયું. તેમને મહાસભાના આ બહાદુર લડવૈયા તરફ ખૂબ માન હતો.

પણ મહાસભાની વ્યવસ્થા તરફ ગાંધીજીએ નજર કરી તો તેમને ભારે દુઃખ થયું. સ્વયંસેવકો કામ કરતાં એકબીજા સાથે અથડાઈ પડતા હતા. જેને કામ સોંપ્યું હોય તે પોતે ન કરતાં બીજાને ભગાવી દે, તો ખીજે ત્રીજાને. પ્રતિનિધિ આપડો અગવડો હોય તે દેશા ખાધા કરે.

ગાંધીજીએ કેટલાક સ્વયંસેવકો સાથે દોસ્તી બાધી. દક્ષિણ આફ્રિકાના તાલીમબદ્ધ સ્વયંસેવકોની વાન કરી. સાંભળીને એ ખીયારા ચરમાયા. એ ભણા ને બોળા સ્વયંસેવકો તાલીમ લેવા રાગું હતા, પણ તાલીમ મળે કેવી રીતે ? વરસમાં ત્રણ દિવસ મહાસભા મળે,

પણ એટલેથી બસ ન થયું. સરારમાં બેસીને બુએ તો કોઈ એ રાતમાં ઓસરી બગાડેલી. ગાંધીજીએ સ્વયંમેવકને બોલાવ્યો. મેલું બતાવ્યું. પણ એ સાફ કરવા કોઈ તૈયાર ન હતું. ગાંધીજી પામે હવે સાવરણી આવી ગયા હતા. તેમણે જાતે જ એ સાફ કરી નાખ્યું.

સ્વયંસેવકો અને બીજા લોકો જોઈ રહ્યા. એમના મનમાં થયું—મહાસલામાં આ કોઈ નવો સફાઈકાર આવી પહોંચ્યો લાગે છે.

એ સફાઈકારે મહાસલાની અંદરની અને બહારની કેવી સફાઈ કરી તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

કારકુન અને પટાવાળા

મહાસભા ભરાવાને એક-એ દિવસની વાર હતી. ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો કે મહાસભાની ઓફિસમાં કંઈ કામ હોય તો માગવું અને એ કામનો અનુભવ મેળવવો.

જે દિવસે કલકત્તા પહોંચ્યા તે જ દિવસે નાહી-ધોઈને ગાંધીજી ઓફિસે ગયા. મહાસભાના મંત્રી ધોપગઆશુ પામે જઈને કામની માગણી કરી. તેમણે ગાંધીજી સામે જોયું. ધડીભર નિહાળી રહ્યા. કોટ-પાટકૂન, નેકટાઈ, માથે ઓળેલા વાળ, ધોપગઆશુને થયું કે આવા માણસને સાધારણ કામ કેમ સોંપાય? એટલે સહેજ હસીને પૂછ્યું: 'મારી પામે તો કારકુનનું કામ છે, તે કરશો?'

ગાંધીજી કહે: 'જરૂર કરીશ. મારાથી થઈ શકે તેવું ગમે તે કામ કરવા માટે જ હું આવ્યો છું.'

ધોપગઆશુ રાજ થઈને બોલ્યા: 'નવલુવાન, એ જ ખરી ભાવના છે!'

તેમને પડખે સ્વયંસેવકો બિઝા હતા તેમની સામે જોઈને બોલ્યા: 'તમે લુઓ છો કે આ લુવાન શું કહે છે?' પછી ગાંધીજી તરફ વળીને બોલ્યા: 'તારે...આ રહ્યો કાગળનો ઢગલો, ને આ મારી સામે ખુરશી છે તે હ્યો. બધી ટપાલ જોઈ જાઓ. જેની પહોંચ લખવી ધટે, જે ઉત્તર આપવો ધટે તે આપીને એનો નિકાલ કરો.'

પોતાની ઉપર આટલો બધો વિશ્વાસ મૂક્યો તેથી ગાંધીજી રાજ થયા. તેમને એ કામ જરા પણ અધરું ન લાગ્યું. થોડીવારમાં તેમણે કાગળનો ઢગલો ખલાસ કર્યો. તરત બીલું કામ માગ્યું. ધોપગઆશુને નવાઈ લાગી. એમને થયું કે આ લુવાન અનુભવી

અને હોશિયાર જણાય છે. નામકામ પૂછ્યું. ગાંધીજીએ નામ કહ્યું એટલે બોલી જણ્યા: ‘ઓહો! તમે પોતે જ એમ. કે, ગાંધી? તમે તો આફ્રિકામાં દિંદીઓની ખૂબ મેવા કરી છે. તમને આવું કારકુનનું કામ મોંઘું ને બદલ દિવગીર છું.’

ગાંધીજી કહે: ‘મહાસભાના કામનો મારે અતુલ્ય લેવો છે. મારે તો હજી મહાસભાની ઘણી સેવા કરવી છે.’

‘ખરું પૂછો તો તમે કહો છો એવી જ ભાવના હોવી જોઈએ, પણ આજના જીવાનિયા એ માનતા નથી.’

ગાંધીજી સાથે ધોળગબાણુને બહુ મેળ મળ્યો. બપોરે ગાંધીજીને પોતાની સાથે જમવા લઈ ગયા. ધોળગબાણુનો કાકાકાકાંદો એર હતો. તેમનાં બટન પણ પટાવાળો ખીડતો. ગાંધીજીએ એ કામ લઈ લીધું. ગાંધીજીને મોટેરાની સેવા કરવી બહુ ગમતી. બટન મિડાવતાં ધોળગબાણુ મલકારીને બોલ્યા: ‘જુઓને, મહાસભાના મેવકોને બટન ખીડવાનો પણ વખત મળતો નથી. એ વખતે પણ કામ!’

ગાંધીજીએ બે દિવસમાં મહાસભાના તંત્રની થોડી-ઘણી માહિતી મેળવી લીધી. ઘણા આગેવાનોની મુલાકાત કરી. લોકમાન્ય, ગોખલે, મુરેન્દ્રનાથ વગેરે આગેવાનો આવ-જન કરે તેમની સામે જોઈ રહે. તેમની રીતભાત જોયા કરે.

સમયની જરબાદી અને અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ થતો જોઈ ગાંધીજીને મનમાં લાગી આવતું હતું. પણ દિવ ઉદાર હોવાથી કોઈની તરફ માન ધરતું ન હતું. કોઈની તરફ અજુમ્મો થતો ન હતો.

બીજો દિવસે મહાસભાની ખુશી બેઠક મળવાની હતી એમાં આફ્રિકાનો દરાવ આવવાનો હતો. ગાંધીજીએ તેવાની કરી રાખી હતી,

મહાસભામાં પહેલો દિવસ

મહાસભા ભરાઈ મડપનો ભગ્ય દેખાન, સ્થવ સેવકોની કતાર, માથા ઉપર ઘેરેના આગેવાનો-આ બધું તોઈને ગાંધીજી પ્રિયારમાં પડી ગયા. તેમને થયું 'આમાં મારો પત્તો લાગવાનો નથી'

પ્રમુખનું ભાષણ મોટા પુસ્તક જેવું હતું આખું તો કોણ વાંચે અને કોણ સાંભળે ? એના કેટલાક ભાગ વાંચ્યા તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે ભાષણ પૂરું થયું

સાંજે દરવો ઉપર પ્રિયાર કરનારી સમિતિ મળી એક એક દરવા ઉપર લાખા ભાષણો થતા હતા. બધા અંગ્રેજીમાં, દરેકની પાછળ મોટા આગેવાનો આ નગારા વાગતા હતાં એમાં ગાંધીજીની તૂટી કોણ સાંભળે ? રાતના અગિયાર વાગ્યા રાત આવી જતી હતી તેમ તેમ ગાંધીજીનું હૈયું ધડકતું હતું છેવટના દરવો તો હવાઈ પ્રિમાનની પેઠે પસાર થઈ રહ્યા હતા સૌ ભાગવાની તૈયારીમાં હતા ગાંધીજીએ ગોખલેલી ખુરસી પાસે જઈ કહ્યું 'મારું કંઈ કરજો'

ગોખલે કહે 'મારા ધ્યાનમાં છે પણ તમે જુઓ છો ને, કેટલી ઉતાવળ થઈ રહી છે ! જતા એ દરવ ભુલાવા નહીં

એટલામાં ફિરોજશા બોલ્યા: ‘કેમ, હવે ખસાસ ?’ ગોખલે બોલી ગણ્યા: ‘હકિયત આફ્રિકનો હંરાવ બાકી છે. ગાંધી ક્યારના વાટ જોઈને બેઠા છે.’

‘તમે એ હંરાવ જોઈ ચકા છો ?’

‘હા.’

‘તમને શરૂઆત ?’

‘બરાબર છે.’

‘ત્યારે, ગાંધી, વાંચો.’

ગાંધીજીએ ધ્રુવતાં વાંચ્યા. ગોખ ફા આપ્યો.

સૌ બોલી ગણ્યા: ‘એક મતે પર !’

‘ગાંધી, તમે આની ઉપર પાંચ મિનિટ બોલજો.’ પ્રમુખ વાંચ્યો હતું.

ગાંધીજીને આ રીત ન ગમી. ફાઈએ હંરાવ સમજવાની તસ્દી ન લીધી. ગોખલેએ વાંચ્યો એટલે મંજૂર. સડુ ઉતાવળે વીખરાયા. ગાંધીજી ઉતારે આગ્યા.

ગાંધીજીનો ફરાવ પસાર થયો. મહાસભામાં હાજર હતા તે સાંચે હાથ જોડ્યા કર્યા. પ્રમુખ બોલ્યા: 'પસાર !' આ રીતે પણ આફ્રિકાના ફરાવને મહાસભાની મહોર મળી તેથી ગાંધીજીએ મતો'પ માન્યો.

કાલિમાતાનું મંદિર

મહાસભાના આગેવાનોમાં ગોખલે ગાંધીજી ઉપર સૌથી વધારે ભાવ રાખતા હતા. ગોખલેને ગાંધીજીની રીતભાત ગમતી હતી. ગાંધીજીની સાદાઈ, સુચક્તા, નિયમિતતા, હાથે કામ કરવાની ટેવ-એ બધું જોઈ ગોખલે મોહી પડ્યા. ગાંધીજીને તેમણે નાના ભાઈની જેવા ગણ્યા અને પોતાની સાથે રહેવા બોલાવી લીધા. ગાંધીજી એક માસ મુંબી કલકત્તામાં ગોખલેજી સાથે રહ્યા.

એટલા વખતમાં ગાંધીજીને ઘણું જાણવાનું મળ્યું. મહાસભાના આગેવાનોનો પરિચય થયો. તેની કામ કરવાની રીત જાણી. પોતાને મહાસભામાં કેવી રીતે કામ કરવાનું તેનો વિચાર કર્યો.

ગોખલેએ કલકત્તાના આગેવાનોનો પરિચય કરાવ્યો તેમાં આચાર્ય પ્રદ્યુમ્નચંદ્ર શેખર મુખ્ય હતા. ગાંધીજીને તેમનાં મંદિર, તપ અને જ્ઞાન ગમી ગયાં. ગોખલેએ એવાખ્યાન કરાવતાં કહ્યું:

‘જુઓ ગાંધી, આ પ્રોફેસર શેખર. એમને દર મહિને આશ્રમે રૂપિયા પચાસ મળે છે. તેમાંથી પોતાના ખર્ચ માટે આવીસ રૂપિયા રાખી બાકીના વતરે કામમાં આપી દે છે. તેઓ પરજીયા નથી અને પરજીયા માગતા પણ નથી.’

ગાધીજીએ તે દિવસથી તેમની મિત્રાચારી બાધી, તે જિંદગી-બર નહીં, એની રીતે કેટલીક બીજી ઓળખ જો પણ ગોખવેએ કરાની

નવરાત્ર મળે એટલે ગાધીજી ક્યડતાની ગલીઓમા ફરવા નીડગી પડતા મણખરુ તો પગપાળા જ નખડતા, કનડતાનું કાનિ-માતાનું મંદિર પ્રખ્યાત હતું એ જોવાની ગાધીજીની ઇચ્છા હતી એક દિવસ ફરતાં ફરતાં ત્યાં જઈ ચલ્યા

રત્નામા અવિદ્વાન માટે આજોવા ઘેટાની હાર લાગી હતી એ ઘેટાને જોઈને ગાધીજીની ધાતી ધડકવા લાગી ગલીમા પેસતા બિખારીઓની લગાર, લાગી રહેલી જોઈ • તેમા બાવાઓ પાગુ દતા એ વખતે પણ જડા-તગડા બાવાઓને કશું પણ ન આપવું એવો ગાધીજીનો નિર્ણય હતો ગાધીજીની પાડમ બિખારી વળા ગ્યા, પણ તેમની સામે ન જોતા ગાધીજી મંદિર તરફ આગળ વધ્યા.

એક બાવાજી ઓટલા પર બેસા હતા તેમણે ગાધીજીને બોલાવના 'કંઈ બેટા, કલા જાતે હો ? '

‘ મંદિરમે ’

‘ અચ, આઈએ, બેસીએ ! ’

ગાધીજીએ પારસી-દગના કેટ-પાટવૂત પહેર્યા હતા ત્યાં ઓટલા પર બેસા બાવાજીને પૂ. યુ ‘આ પેગનો ભોગ આપવામા તમે ધર્મ માનો છો ? ’

‘હવેને હજુરામા ધર્મ કેળ માને / ’ યાચાજી બોલ્યા

‘તો પછી અહીં બેસીને તમે લોકોને બોધ કેમ આપતા નથી?’

‘એ અમારું કામ નથી અમે તો ભગવદ્ભક્તિ કરીએ ’

‘પણ ભગવાનની ભક્તિ કરવા સારું તમને બીજી કંઈ જગ્યા ન મળી ? ’

‘અમારે સાધુને શું ? જ્યાં એકા ત્યાં સરખું !’

ગાંધીજીએ વાત બંધ કરી. મંદિરમાં ગયા. ત્યાં લોહીની નદી વહેતી જોઈ. ગાંધીજીની આંખે અધારાં વળ્યાં. દર્શન કરવા ભભવાની ધમ્મજ ન રહી. ગાંધીજી ખૂબ અકળાયા. એવેન બન્યા. એ ભયંકર-ધાતકી દેખાવે તેમના હૃદય ઉપર ગંભીર છાપ પાડી ગાંધીજી તરત બહાર નીકળ્યા.

તેમના મનમાં થયું-આ ઘેટાંની કતલ બધ થતી જોઈએ. શુદ્ધ ભગવાને પોતાનું માથું ધરીને યજ્ઞમાં હોમાતાં બચાવેલાં તે કયા ગાંધીજીને યાદ આવી. પણ શુદ્ધ જોટલી દયા ને અહિંસક શક્તિ હજી મારામાં નથી એમ વિચારી બહાર આગ્યા.

ગોખલે સાથે કલકત્તામાં એક મહિનો ગાળી ગાંધીજી દિંદુ-સ્નાનની સફરે નીકળ્યા.

ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી

ગાંધીજી હમેશા પહેલા વર્ગમાં મુસાફરી કરતા હતા આ વખતે તેમણે ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ગોખને જ કહે 'તમે હેગન થશો.'

ગાંધીજીએ કહ્યું 'મારે ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોની હાડમારીનો જાત-અનુભવ કરવો છે'

ત્રીજા વર્ગના મુસાફરને ગોભે એવો અને એટલો સામાન સથે લીધો એક કંતાનનું પાકીટ, તેમાં જિનનો ગરમ ડગલો, ઘોલિયું, દુધાળું અને લોટો મૂક્યા ગોખલેએ ભાત માટે એક પિત્તળનો ડોમો આપ્યો હતો તેમાં ખાસ તૈયાર કરાવી મગજના લાકડા અને પૂરીનું ભાણ મુકાબરું એટલા માટે એક દામણી સાથે લીધો

આ ફર્ટ ડાસમાં જતા ગાંધી જેન્ટિલર અને ક્યા આ ત્રીજા વર્ગના જનારો ! જે વચ્ચે આસમાન-જમીનનું અંતર હતું ગોખલે અને આચાર્ય રોન ગેશન સુધી વળાવના આવા ગાંધીજીએ ના પાડી, તો કહે 'તમે પહેલા વર્ગમાં જનાના હોત તો ન આવત, ત્રીજા વર્ગમાં જઓ છો તેથી આવનું પડ્યું' ગાંધીજીએ કલકત્તાથી રાજકોટ સુધીની સળંગ ટિકિટ જાણી રહ્યાં હતા તેમને કાઢી, આમાં જમ્યાન અને પ્રાંતજીનું રેશને જીતવાનું હતું દરેક જગ્યાએ એક એક દિવસ

હતો પણ યુરોપિયન દળની હોટેલમાં બિતગનાગ ગાંધીજી બધે ફેરવે ધર્મગાળામાં અથવા પંજાને જે સાધારણ મુસાફરની જેમ બિતર્કા હતા મેંવમાં ભાડું વધારે પડે એટલે મોટે ભાગે મેંવ છોડી દેતા અને માછી ગાડી પકડતા ડ્યુસસાથી મજકોટ મુધીમાં ગાડી-ભાડા માથે તેમને ફક્ત એકત્રીસ રૂપિયાનું ખર્ચ આપ્યું હતું.

હવે ત્રીજા વર્ગનાં પહેંચપહેવી મુસાફરોનું વર્ણન આપણે ગાંધીજીની પોતાની ભાષામાં જ વાંચીએ.

‘ત્રીજા વર્ગના ડગ્ગામાં ગંદકી અને પાચખાનાનો હાવત તો જેવી આજે છે તેવી જ તે વખતે હતી આજે કાચ સેટેજ સુધંગ થયો હોય તો ભવે, પણ પટેના અને ત્રીજા વર્ગ વચ્ચે મગરડ અને ભાડમાં રજો ફેર છે, ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓ એટલે પેટા, ને તેમની સગરડ એટલે ઘેડાના ડગ્ગા યુરોપમાં તો મે ત્રીજા વર્ગમાં જ મુસાફરી કરેલી ત્યાં મે પહેંચા અને ત્રીજા વર્ગ વચ્ચે અહીંના જેટલું અંતર ન ભાડ્યું દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓ મોટે ભાગે હગમીઓ જ હોય છે, જ્યાં ત્યાંના ત્રીજા વર્ગમાં પણ વધારે સગરડ છે. કટવાક ભાગમાં તો ત્યાં ત્રીજા વર્ગના ડગ્ગામાં સૂતાની મગરડ પણ હોય છે અને બેન્કો ગાદીમાં મટેવી હોય છે દરેક ખાનામાં બેસનાર ઉતારુઓનો સંખ્યાની હદ જાગવરામાં આવે છે ‘અહીં તો ત્રીજા વર્ગમાં સંખ્યાની હદ જાગવરાનો મને અનુભવ જ નથી

‘રેલખના તરફની આ અગરડો ઉપરાંત મુસાફરોનાં કુટેવો તુલ્ય મુસાફરોને ત્રારુ ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી મગરડ કરી નાખે છે ગમે ત્યાં ધૂટતુ, ગમે ત્યાં જ્યેરા નાખવો, ગમે તેમ ને ગમે તે વખતે બીટી ફૂંકેલી, પાન-ગર-ચાવરા ને તેની પિચકગીઓ બેગ હેંચ ત્યાં જ મામ્લી, એવાં બોંચ ઉપર નાખવો, બરાબ

પાડીને વાતો કરવી, જોડે બેઠેલાની દરકાર ન કરવી ને ભાષાની ગંદકી.....’

ત્રીજા વર્ગના આવા અનુભવો કરવા ગાંધીજી કલકત્તાથી જાવળા. પહેલું જીતરવાતું સ્થળ કાશી આવ્યું. ગાંધીજીએ કોઈ પંડાને ઘેર જીતરવાનો વિચાર કર્યો હતો. ગાંડીમાઘી જીતવા તેના જ તેમને પડાઓએ ઘેરી લીધા. એક કાંઈક દીડ લૂગડાંવાળો પંડા દેખાયો તેને ઘેર ગાંધીજી ગયા.

પંડાના આગણામા ગાય બાધી હતી મેડા ઉપર ગાંધીજીને ઉતારો આપ્યો. ગાંધીજીને વિધિસર ગંગાસ્નાન કરવું હતું પડાએ તે માટે ગંધી તૈયારી કરી. ગંગાકિનારે જઈ ગાંધીજીને સ્નાન કરાવ્યું ગાંધીજીએ તેને સવા રૂપિયા દક્ષિણા આપી બારેક વાગ્યે કાશી-વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવા ગયા.

સાકડી લપસાડી ગલીમા થઈને રસ્તો જતો હતો. માખીઓ બણબણતી હતી. ધોંઝાટના પાર ન હતો. માણસોની બીડ જામી હતી. આખા ભરતખંડમા પ્રસિદ્ધ જોતું કાશીનું આ મોટું મંદિર હતું. ત્યાં તો શાત, સુગંધી, સ્વચ્છ અને પરિવ્ર વાતાવરણ જોઈ એ, તેને બહારે હોહા, ગંદકી અને બિખારીઓનો ત્રાસ, ગદી મીઠાઈઓ નથા જેવા-તેના રમકડાંની બજાર જોઈ ગાંધીજી બહુ દુઃખી થયા.

મંદિરે પહોંચ્યા ત્યાં દરરાજા આગળ સડેલા-ગંધાનાં ફૂલના દગલા પડ્યા હતા. અહર સુદર આરસની લાદી પાથરી હતી. તેમાં આરસ ખોદીને રૂપિયા જળ્યા હતા. રૂપિયા મેલ ખાઈને કાળા પડી ગયા હતા. ગાંધીજી પ્રભુના દર્શન કરવા અધીરા થયા હતા, પણ આવી જગ્યાએ તે અહીં ક્યાથી જડે ? મનમા ધૂંધવાવા લાગ્યા. કાંઈ ધરવાની ઇચ્છા નહોતી તેથી એક દુકાની મૂકી. પૂજારી પાઈ જોઈને ધમી જડ્યો. એ-આર ચોપડાવી દીધી-

અને બોલે 'મરણનું અપમાન કરનારો તું નરકમાં જઈશ, યાદ રાખજે !'

ગાંધીજી રાત જતા તેમણે કહ્યું 'મહાત્મા, મરુ તો ચનાતું જશે તે ઘરે, પણ તમારો મોખો આતુ એનફેલ ન રોબે. આ દુકાનો લેના હોય તો લો, નહિતર એ પણ જશે '

જન, તેરી દુકાની મુઝે નહિ ચાહિએ ' કરીને બીજા મે-ચાર સંભળાની ગાંધીજીએ દુકાની ઉપાડી લીધી અને ચાનતા થયા. પણ મહાત્મા દુકાની કેમ જના દે ? ગાંધીજીને પાછા બોનાયા 'અ-ઝ, ધર ? મૈ તેરે જેસા નહિ હોના ચાહના, મેં ન જૂ તે તોગ છૂગ દોવે !'

ગાંધીજીએ મૂઝે મોઢે દુકાની આપી અને નિસમો નાખીને ચાનતા થયા

હિંદની મેના દગ્ગા દેશ ઠોડીને આવેના એની બેસન્ટના દર્શન કરના ગાંધીજી ગયા. તેઓ બીમાર હતા છતાં યહાર આના ગાંધીજીએ તેમને નમસ્કાર કરી ગળ લીધી

હાનીથી આગ્રા જયપુર, પાનણપુર થઈને ગાંધીજી ગાજ કોળ પહોંચના

પાછા મુંબઈમાં

ગાંધીજીને દેશમાં ગઈને મહાસભની મેવા કરની હતી અને સથોસથ બેરિસ્ટરનો ધંધો પણ કરવો હતો. ગોખલેજીએ તેમન સલાહ આપી હતી કે, 'તમારે મુંબઈમાં ગયેલું અને ત્યાં વડીલાત કરવી. ત્યાં મારી સાથે રહીને દેશમેવાનું કામ તમે સારી રીતે કરી શકશો.'

ગાંધીજીને ગોખલે સાથે રહીને કામ કરવાનું ગમતું હતું પણ 'દૂધનો દાઝવો જરા કૂકે' તેમ એમને મુંબઈનો કડવો અનુભવ યાદ હતો. કોઈની પણ ખુશામત કરી પડે એ તો એમને ઝેર જેવું લાગતું હતું.

તેથી તરત મુંબઈન જતા પહેલાં તો રાજકોટમાં જ રહ્યા. તેમને નિવાસન મોકલનાર મારજી દવેના દીકરા કેવળગમ ગાંધીજીને માટે ત્રણ કેસ લઈ આવ્યા. આ કેસ જોખમી હતા. ગાંધીજી કહે 'આવા જોખમવાળા કેસ બીજાને આપો' કેવળગમ કહે 'હારશું તો અમે હારશું ને? તમ તમારે મહેનત કરો.'

ગાંધીજીએ કેસ લીધા, પૂરેપૂરી તૈયારી પણ કરી. દક્ષિણ આફ્રિકા જતા અને ત્યાં વડીલાત કરતા કામગીરી પીટ પીટ વાંચ્યા હતા-કેસ પણ ચલાવ્યા હતા. ગાંધીજીને ત્રણે કેસમાં હાર મળી. આથી તેમને વિશ્વાસ બેઠો. ગાંધીજી થોડો વખત રાજકોટમાં

રહીને વક્રીવાત કરવા માગતા હતા, પણ કેવળગમ દ્વેષે કહ્યું 'તમારા જેવા મોટા બેરિસ્ટરોનું અહીં કામ નથી. તમારે મુંબઈ રહેવું જોઈએ. અહીંથી મોટા કેસ અમે તમને ત્યાં મોકલવું'

ગાંધીજી કહે 'પણ મુંબઈમાં મારો બોનિગોય ભાવ પૂર્ણ વાનો નથી મારું ખર્ચ કોણ..તમે ચલાવો?' 'હા, હા, હું ચલાવીશ તમારું પારખું આ ત્રણ કેસમાં થઈ ગયું છે. મુંબઈમાં વક્રીવાતનો ધંધો કરતા કરતા તમે જાહેર કામ કરી શકશો તમને અમારે હાથિયાવાડમાં દાટી દેવા નથી બોલો, ક્યારે બપોડો છે?' ગાંધીજી ધીમે રહીને બોલ્યા 'નાતાલથી મારા થોડા પૈસા આવવાના છે તે આવે પછી જઈશ'

પખવાડિયામાં પૈસા આવ્યા અને ગાંધીજી ફરી પાછા વક્રી લાત કરવા મુંબઈ બપડ્યા. ત્યાં કોટમાં બેરિસ્ટરો રહેતા તેના લગ્નમાં એક સુદર ઓફિસ ભાડે ગળીને રહ્યા

પાણીના ઉપચાર

મુંજાઈમા કોટની અંદર ઓફિસ ગળ્યા અને ઘર ગિર-ગામમાં ભાડે લીધું. ઘર લીધાને થોડા દિવસ થયા ત્યાં ગાંધીજીના બીજા દીકરા મણિલાલને ટાઈફોઈડ લાગુ પડ્યો. તાવ સાથે મૂંઝારો અને સનેપાત પણ હતો. ગાંધીજીએ દાકતરની સલાહ પૂછી.

દાકતરે કહ્યું: ‘આમાં દવા બહુ કામ નહિ કરે. એને દડાં અને મરઘીનો સેરવો આપવાની જરૂર છે.’

ગાંધીજી સાંભળી રહ્યા. મણિલાલની ઉંમર માત્ર દસ વરસની હશે. તેને પૃથ્વાપણુ ન હતું ગાંધીજીને પંડને વિચાર કરવાનો હતો. જોખમ ભારે હતું. દાકતર પારસી હતા. ગાંધીજીએ એમને સમજાવ્યું: ‘અમે બધા અનાહારી છીએ. તમે કહી એ જેમાંથી એકેય વસ્તુ મારા દીકરાને હું આપવાનો નથી. બીજું કાંઈક બતાવો.’

દાકતરે કહ્યું: ‘ઘણાં હિંદુ કુટુંબોમા હું આ વસ્તુની ભલામણ કરું છું. તમે તમારા દીકરા ઉપર જખ્ખરજસ્તી ન કરો તો સાડું.’

ગાંધીજી કહે: ‘એ તો નહિ જ બને. હવે એક વસ્તુ તમારી પાસે માગું છું. મને પાણીના ઉપચારની થોડી સમજ છે. એ આની ઉપર હું અજમાવી જોઉં. તમારા ઉપચારની જરૂર નથી.’

પણ મને નાડી, હૃદય, રેક્સા તપાસના નહિ આવડે એટલુ તમે કરી જાઓ બાકીનુ હું સલાળી વ 'શ'

બસા દાક્તરે ગાંધીજીની એ માગણી ખૂન ગળી ગાંધીજીએ પોતાના પાણીના ઉપચાર નર કર્યા એક મોટા હોડી-આકારના ટકમા કમરનો લાગ હૂંમે તે ગતે મણિનાનને પાણીમા બેસાડના લાગના ત્રણ મિનિટ પૂરા ન થાય ત્યાં જહાન કાઢીને પાછા પચારી મા સુનાડી દે અને ઓઢનાના ઓઢાડી દે નણ દિવસ તો કેવળ નારંગીના રસ સાથે પાણી મેળવી તેના ઉપર ગમ્યા

તાર હું નહિ રાતમા કઈ કઈ નકે તારની ગરમી ૧૦૪ સુધી પહોંચી જાય. ગાંધીજી ગલરાયા. મનમા થયુ જે દીકરે બોઈ બેસીશ તો હુનિયા શુ કરશે ? પડીક તો થયુ કે વેદને બોવાતુ. બાળકના જીવના જોખમે મારુ* ડહાપણુ ડહોળનાનો મને ગો હડ છે ?

આના વિચારો આવે ત્યાં વળી વિચાર શરૂ થાય 'રે છત્ર' તુ તાના પોતાના માટે જે કરે તેજ તારા દીકરા માટે કર એમા લગનાન ગણ રહેશે તને પાણીના ઉપચાર ઉપર શ્રદ્ધા છે, દના ઉપર નથી દાક્તરે નર જીવાદારી સાધી નહિ આપે. એ લોકોએ અખતરા કરે છે જીવન-દેરા તો એક પરમેશ્વરને હાય છે ઈશ્વર તુ નામ લઈને તુ તારે માર્ગે કામ કર્યે જા પ્રભુ ઉપર ભરેમો રાખ'

આમ ગાંધીજીના મનમા ગડમથન ચાલતી હતી રાત પડી ગાંધીજી મણિનાવને પડખામા લઈને સૂતા હતા તેમને વિચાર આવ્યો મણિનાવને બીનો કરીને નિચોવેલા ચોક્કાગમા વીંટયો હોય તો તેની તાવની ગરમી કદાચ હડી જાય. વિચાર આવ્યો તેના ન જોડ્યા ચોક્કાગ લીધો હજા પાણીમા જમોડ્યો. નિચોવી નાખ્યો તેમાં પગથી ડોક સુધી મણિનાવને લપેટી લીધો ઉપર

એ ગરમ ધાબળીઓ ઓઢાડી માથા ઉપર બીનો ટુવાય મૂક્યો. તાવ લોઢી જેવો તપી રહ્યો હતો સગીર તદ્દન સૂકુ હતુ પર-સેવો વળતો જ નહોતો.

ગાંધીજી ખૂન થાક્યા હતા મણિલાલ પામે ઈસ્તુગ્યાને એસાડી પોતે અરધા કપાડ માટે જરા હવા ખાવા અને તાજા થઈ શાંતિ મેળવવા ચોપાટી ઉપર ગયે ગતના દમ્બેડ નાચ્યા હરો માણુમેની આનન્દ ઓઝી થઈ ગઈ હતી ગાંધીજી પોતાના પિયારમા કૂબેલા હતા પ્રભુને પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા.

‘હે ઈશ્વર ! આ ધર્મસ કટમા તુ મારી લાજ ગખજે !’
‘રામ રામ’ તુ રટણ ચાલુ હતુ

થોડી વાર આટા મારી ધડકતા હૈમે પાછા ફર્યા રંગમા પગ મૂક્યો તેવો મણિલાલને અનાજ આવ્યો

‘માપુ, તમે આવ્યા ?’

‘હા, ભાઈ !’

‘મને હવે આમાથો કાઢો ને, મળી મરુ છુ

‘હા, પરમેવો નજે છે કે શુ ?’

‘હુ તો પવળી ગયો છુ હવે મને કાઢો ને, ભાઈગા’મ !’
ગાંધીજીએ મણિલાલનુ કપાળ જોયુ. માથે મોતિયા બાજ્યા હતા. તાવ ઓઢો થયો હતો. ગાંધીજીએ પ્રભુનો પાડ માન્યો દર્પથી નેઓ બોલી બિજ્યા ‘એટા મણિલાલ, હવે તારો તાવ જવાનો’ હતુ થોડો વધારે પરમેવો નળવા દે’

‘ના ભાઈશા’બ ! હવે તો મને જોડાવો વળી બીજી વાર આવુ કુન્ને’

ગાંધીજીને ધીરજ આવી એટલે વાતો કરાવીને થોડી મિનિટો ગાળી કપાળેગી પરસેવાના રેવા ચાઘ્યા ગાંધીજીએ ચોક્કાજ

છોડી નાખ્યો, શરીર લૂછ્યું ને બાપ-દીકરા સાથે સ્વર્ગ ગયા. એ બંનેએ ખૂબ જિંદગી લીધી.

સવારમાં તાવ મેળો પડ્યો હતો. દૂધ, પાણી અને ફળ ઉપર મહિલાલને ચાલીસ દિવસ સુધી રાખ્યો. હવે ગાંધીજીને ભય ન હતો. તાવ હટીલો હતો, પણ કાબૂમાં આવી ગયો. દૈન્યે ગાંધીજીની લાજ રાખી.

આજે ગાંધીજીના ચારે દીકરાઓમાં મહિલાલ ગાંધીનું શરીર સાથે વધારે મજબૂત છે.

પાછા દક્ષિણ આફ્રિકા

ગિરગામનાળા ઘરમા બે / હતો પૂરુ અજવાળું નહોતું
તેથી એ બદની નાખનાનો ગાધીજીએ વિચાર કર્યો મુમઈના
ઝાઈ પરામા ખુશી હનામા રહેનાતું ઠરાવ્યું સાતાકુંઝમા એક
મુઠ્ઠ બગનો મળી ગયો તના ઘર મદની નાખ્યું મુખર્જિના-
આનના માટે પહેના નગનો પાસ ૫. ૧૧ પહેના વર્ગમા કેટ
નીં વાર તો ગાધી સાહેબ એકના જ હોય તેથી કોઈવાર જરા
મનમા મનકાતા

આ વખતે ગાધીજીની વખીનાત હીક ચાની મુમઈનું ખરચ
સહેનાઈથી નીંમી જશે એની આશા મધાઈ

આમ એક બાબુ ધધો ચાનના લાગે અને બીજી બાબુ
ગોખનેનો સહવાસ ચલુ હતો અકવાડિનામા બે-તણ વાર
ગોખનેજી આનીને ગાધીજીની મનર કાઢી જતા કોઈવાર ચેમર
મા ખમ મિત્રોને નેડી નાવે અને ગાધીજીની ઓળખાણ કરાવે.
પોતાની પ્રમ કરવાની રીત ગાધીજીને દેખાવા પ્રે ગાધીજીને
થયુ કે હવે નિગતે મુમઈમા ધધો પ્રથ ને ગોખનેજીની રેખ
રેખ નીચે દેશમેરાના પ્રમમા પાનરધા થયુ

આ રીતે રકીનાતની ગાડી પાટે ચડી વર વસાવ્યું કુટુંબ-
કમીનો કઈક થાગે પડશે ગાધીજીના મનને કઈક નિરાત નમી

ત્યાં તો આક્રિયથી તાર આ પો વિનાયકથી એમરને આવી છે તમારી અહીં ૪૨૭ છે ગાંધીજી વચનથી મધારિયુકના હતા તરત જ સામે તાર પ્રેરે 'ખરચ મોઢો આપના તૈયાર છું'

મહામહેનતે બાધેને માળો વીંખવો એ પડીબગ વસમુ લાગતું બાગ-મચ્છાનો વિરોગ પગાર સા પો પણ વચન-પાનન આગળ એ બધું તુલ્ય હતું કુટુંબને મુબઈમાં જ ગખરાતુ નકળી કરું. ગાંધી કુટુંબના આર-પાચ જીવાનિનાં સાથે આવવા તૈયાર હયા તેમા મગનનાન ગાંધી પગ હતા આગળ જતા એમણે પોતાના તપ અને ત્યાગથી ગાંધીજીના સાથીઓમા પ્રથમ સ્થાન મેળવ્યું ગાંધીજીના બાપુ વિશાળ ગાંધી-કુટુંબના જીવાનોને રાજની નોંધરીમા ગખારતા ગાંધીજીએ તેમને પોતાના પગ ઉપર બિલા ગેરતા વીંખવવાનું નમ્બી મ્યુ હતું

આક્રિયથી તુરંત પૈસા આવના ગાંધીજીએ પોતાની તકિમ સમી અને આક્રિય બતાવતા થયા

ગાંધીબાપુ

ભાગ ચોથો

અપમાન !

દક્ષિણ આફ્રિકા નાનકડો પ્રાંત નથી. એ એક દેશ છે. ખંડ છે. કન્યાકુમારીથી શ્રીનગર આપણો હિંદુસ્તાન ૧૯૦૦ માઈલ છે તો ડરબનથી કેપટાઉન ૧૧૦૦ માઈલથી ઓછું નથી. આપણા દેશના પંન્નથ, ગુજરાત, બંગાળા એમ પ્રાંત પાડ્યા છે તેમ દક્ષિણ આફ્રિકાના નાતાલ, ટ્રાંસવાલ એવા પ્રાંત પાડ્યા છે. નાતાલનું મુખ્ય શહેર ડરબન અને મારિસબર્ગ તેમ ટ્રાંસવાલનું બ્લેફાનિસબર્ગ અને પ્રિટોરિયા.

વિલાયતના પ્રધાન ચેમ્બરલેન આ પ્રાંતોમાં પવનવેગે ફરી વળવાના હતા. એ કાંઈ હિંદીઓને ન્યાય આપવા આવ્યા ન હતા. એમને તો આફ્રિકામાંથી આવન કરેડ રૂપિયા વિલાયત લઈ જવા હતા. લગ્ગઈ પછી બોઅર લોકોનાં મન રીઝવવાં હતાં. એટલે તેમને ડરબનમાં ગાંધીજી અને દિંદી પ્રતિનિધિઓ મળ્યા ત્યારે તેમણે હંડો જવાળ વાળ્યોઃ ‘તમારી ફરિયાદો સાચી છે. પણ અહીંની સરકારના કામમાં વિલાયતની સરકાર જાડુ માથું ન મારી શકે. તમારે અહીંના ગોરાઓને રિઝાવીને રહેવાનું છે.’

આમ ટાટું પાણી રેડ્યું. ગાંધીજીને આવા જવાબથી ભારે દુઃખ થયું. બોઅર યુદ્ધમાં દિંદીઓએ મદદ કરેલી ત્યારે ગોરા અમલદારો અને પ્રધાનોએ હિંદીઓની પીડ યાજી હતી. લગ્ગઈ

પછી દિદીઓને કઈક રધારે છૂટથી રહેવાતુ અને થોડા વધારે હક મળશે એની પણ આશા હતી તેને બદલે જનકુ જ બન્યુ ગાંધીજીને થયુ કે આ તો મરી કમાણી એલે ગઈ તેમજો હિદી આગેવાનોને હું ‘આપણે ધીરજ રાખવી જનજના સાથી સવાગ ગણી ફરીથી એકઠે એક ધૂટવુ આપણા હમ્નુ ગ્દાણુ તો કરવુ જ જોઈએ’

ચિત્તાર ઝગતા સૌનો મત એમ થયો કે ગાંધીજીએ ચેમ્બર લેનની પાછળ પાછળ ટ્રાસવાનમા જવુ સાથી હિદીઓનો પણ સમૂળગો કાઢી નાખવાની ગાજી ગોરાઓએ રચી છે તેથી લાના ભાઈઓ સાથે ચેમ્બરલેનને મળવુ અને ત્રા મેળવની ગાંધીજીએ એ વાત ખૂન રાખી પણ ટ્રાસવાન જવુ શી રીતે ? લા પરવાના વિના જવાની મનાઈ હતી

ટ્રાસવાન મૂળ જોઅર લેખિના હાયમા હતુ બડાઈ પછી એ નુન સાન ઉચ્છેડ જેવો થઈ ગયો હતો ખ ના અનાજ ન મળે પહેરના પડા ન મળે દુમનો બધી ખ ની પડી હતી તેમા તજ માન ભરવાનો હતો જેમ જેમ માન ભરાતો જતુ તેમ તેમ લેખિને આવવા ફેરાય આથી ટ્રાસવાનમા જોઓ પહેના રહેતા હતા તેમને પણ પરવાના આપીને જ દાખન મરના એવો નિયમ સરારે રચ્યો હતો

આ મમ માટે એક ખાસ છુદ્ધ ખાતુ ખોવામા આવ્યુ હતુ જોઅર નાઈ વખતે દિદુમ્તાનમાથી જે અમનદારો અને સિપાહીઓ આફ્રિ આવેના તેમાથી જેમને મમ માટે રહેતુ હોય તેમના હાયમા આ ખાતુ સોંપ્યુ હતું-અથવા જેમ મહો કે એ લોકોને ધધે વગમા ના સારુ જ આ નવુ ખાતુ મોખી મળ્યુ હતુ આ અમનદારો ખૂન નાચ-રુસાત પાવતા પૈસા આપે તેને જ પરવાનો મદી આપે દિદીઓના હજારો રૂપિયા

તેમણે ખાધા. કેટલીક વાર તો જાણુ દીક પદરસો પદરસો રૂપિયા આવે ત્યારે પરવાના મળતા.

ગાંધીજીને પગવાનો કદાવવો હતો પણ એ કાઈ લાય થોડા જ આપે ? ડરજનમા એમના જૂના ઓળખીતા પોલીસ-ઉપરી અલેક્ઝાન્ડર હતા પેલા તોફાન વખતે જેમનો હિ મતવાન જીએ ગાંધીજીનું ગદાણુ ડું હતું અને જેમણે ટોળાને રમાડીને ગાંધીજીને ગચાવ્યા હતા, એમની પામે ગાંધીજી પહોંચ્યા. 'તમે તમારી ઓળખાણ પરના-અમલદારને આપો ને મને પરવાનો કદાવી દો હું દ્રામવાયમા ગ્લો છું તે તો તમે જાણો જ છે !'

માથે ટોપા મૂકીને તેઓ તરત જિલ્લા, ગાંધીજીને પરવાનો કદાવી આપ્યો. ગાંધીજીને માડ એક ડાકની વાર હતી, સામાન તૈયાર હતો. અલેક્ઝાન્ડર સાહેબનો ઉપકાર માની ગાંધીજી પ્રિટોરિયા જવા જિપજા.

લા કેરી મુસ્કેલીનો સમનો ડગવાનો છે એ ગાંધીજી જરામર સમજી ગયા હતા એને માટે તેઓ તૈયાર હતા

*

ગાંધીજી ડગન બદલે જિનયા છે અને પ્રિટોરિયા આવશે એમ ખમર પડતા નના ખતાના અમલદારે મા ફફડાટ શરૂ થયો હતો. એમણે ડગન તાર માકર્યા હતા 'જેન્તે, ગાંધીને પગવાનો ન આપી એસતા !'

ગાંધીજી પ્રિટોરિયામા દાખલ થઈ ગયા છે એની જાણ થતા જ અમલદારો ગભરાયા કઈક નિરાશ પણ થયા કેટલાક અમલદારોએ અનુમાન કર્યું કે જૂની ઓળખાણને લીધે ગાંધી વગર પરવાને ધૂમી ગયો હશે.

ખીજાએ કહ્યું: 'એમ હોય તો ગાંધીને કેદ કરી રાકાય.'

આમ અદરેઅદર વાતો કરતા હતા પણ ગાંધીજી પામે જઈને પરનાનો માગનાની કોઈની હિંમત આનતી ન હતી તેમણે કહ્યું તાર કરીને પુણ્ય જવાનું આવ્યો. 'ગાંધીએ પગવાનો મેળવ્યો છે'

ધડીલો અમલદારો દીના પજા પણ એમ તેઓ હાગી આવે તેમ ન હતા ગાંધીજીને રહેવા દે તો તેમને જે દશશળ પડતી હતી તે બધા થાય, એટલું જ નહિ કદાચ ઘેર બેસતું પડે 'ગમે તેમ કરીને ગાંધીને દ્વાસનાલભાષી કાઢવો જોઈએ' એવો વિચાર કરી તેઓ એની પેરની કરવા લાગ્યા

એનાર લાના હિંદીઓના તૈયગ રોઃ કઈક કામસર પર વાના ઓફિસે જઈ ચડ્યા સાહેમે વખત વગતી તેમને પૂછ્યું 'ગાંધી કાણુ છે ? એ અહીં કેમ આવેન છે ?'

તૈયગ રોઃ જવાબ આપ્યો 'એ અમારા સલાહકાર છે અમે તેમને જોનાવેન છે'

સાહેબ હે 'તારે અમે બધા અહીં શા કામ ના છીએ ? અમે બધા તમારું નફાણું કરવા નથી નિભાયા ?'

'તમે તો છો જ, પણ ગાંધી તો અમારા પોતાના માણસ ગણાય તે અમાનો ભાગ્ય જાણે, અમને વધારે જોગબે. તમે તો અમનદાર કહેવાઓ !'

'સારું ગાંધીને મારી પામે લાવજો.' સાહેમે દુક્રમ કર્યો. તૈયગ એઃ ઘેર આવીને ગાંધીજીને વાન કરી ગાંધીજી કહે 'આનો, જઈએ'

ગાંધીજી અને બે-ચાર આગેવાનો ઓફિસે ગયા દિંદીઓને મારે ત્યાં ખુરશી તો શની હોય ? 'સ સામે બિગા ગયા, ગાંધીજીને એમાં દિંદીએનું અપમાન તારતું જ્યાં ખમોત રાખી નહી-

ખોટવા બેસા રહ્યા. સાહેબે ગાંધીજી સામે તાકીને પૂછ્યું: ‘ કેમ, તમે અહીં શા માટે આવ્યા છો ? ’

આ તોછડાઈ ગાંધીજીને ન ગમી. છતાં શાંતિથી ઉત્તર વાળ્યો: ‘ મારા ભાઈઓના બેસાવવાથી તેમને સલાહ આપવા આવ્યો છું. ’

‘ પણ તમને અહીં આવવાનો હક જ નથી એ તમે નથી જાણતા ? ’

‘ હું પરવાનો લઈને આવ્યો છું. ’

‘ એ તમને ભૂલથી અપાઈ ગયો છે. તમારે પાછા જવું પડશે. અહીંના હિંદીઓના રક્ષણ માટે તો આ અમારું ખાતું ખોલ્યું છે. તમારી અહીં બિલકુલ જરૂર નથી. ફીક, જાઓ. ’

ગાંધીજીને જવાબ આપવાનો વખત જ ન મળ્યો. અપમાન-ભરી ભાષામાં વાત કરી તેથી ગાંધીજી સમસમી રહ્યા હતા. છતાં કશું બોલ્યા વિના ચાલ્યા ગયા.

બીજાઓને રોક્યા-ધમકાવ્યા ‘ જો તમારું સૌતું લઈ ચાલતા હો તો ગાંધીને વહેલી તકે અહીંથી વિદાય કરી દો. ’

કસાણે મોટે બધા ઘેર આવ્યા. અપમાનથી સૌ ધગી રહ્યા હતા. આ નવા ખાતાની નવી મુશ્કેલીનો સામનો કરવા ગાંધીજીએ કેડ બાંધી.

છે કે મારે એક વસ નહિ પણ જાયમને માટે અહી રહેતું
જોઈએ

‘બળિયા છે’ જનાર આનંદમાં આનીને બેતી બેસ્યા
ગાંધીજીએ આગળ ચલાવતું ‘અહી રહીને હું ફરીથી વકીનાતની
સનદ વર્ણિ આ નવા ખાતાને પહોંચી રજવાની માગમાં હિમન
છે જો એને પહોંચી ન વળીએ તો આપણે લૂટારું જઈએ, ને
દલાય અહીથી આપણો પગ નીચો જાવ આપણી હીરુપત તો
રોજ વધતી જાય છે ચમ્પરવેન મને ન મળ્યા પેના અમન
દાગે તો જાણિતું વતન ચલાવું એ મારી ન મોરલી નથી પણ
આખા દિંદી કામની છે આપણે દૂતરાની જેમ વડધત થઈએ
છીએ એ મન ન જાય

ગાંધીજીની નાત સાલગીને આગે રાતો ગાંધીજીએ
વકીનાતની સનદ લીધી એશિનાઈ અમનદારોનું મુખ્ય થાણું
જોહાનિસમગ માણુ ગાંધીજીએ પણ જોહાનિસમર્ગમાં એક સારા
લક્ષમાં આદિય ગામનાનું નક્કી કરું દિંદીએને એના લક્ષમાં
મકાન મળતું મુસ્કેવ જણુ. મેટે લગે લા ગારાઓ જ વસતા
હતા પણ એક વૃક્ષ એગખીતા ગોરાની લનામણની સારી
જગ્યાએ આદિસ મળી ગઈ

ગાંધીજીએ વકીનાત નર કરી

ગાંધીજી પામે એશિનાઈ અમનદારો સામે ફરિયાદો આપના
નાગી ‘હકદાર દાખન થઈ શકતા નથી એકક મો-મો પાઉડ
આપીને આળે જાય છે આનો ઉપાય, ગાંધીભાઈ, તમારા વિના
કેણુ કરશે?’

ગાંધીજીએ નક્કી કરું હતું. ગમે તેમ હોય આ બળિયા
દુસ્મનને માન કરવો. નવા ખાતાના અમનદારો ગાંધીજીનો ઇગિદો
જનગુતા હતા એમણે ગાંધીજી ઉપર હૂપા જાસૂઆ ગોઠવ્યા પણ

ગાંધીજીએથી જરા પણ કંઈ વિના અમનારા વિરુદ્ધ પુરાના એમાં
જરા માડયા

જારા પૂરતા પુરાના મત્યા ત્યારે એ લઈને ગાંધીજી પોલીસ
કમિશનર પામે પહોંચ્યા કમિશનર દવાગુ અને ન્યાયી હતો તેણે
ગાંધીજીની વાત ઠેક મઠી ન નાખતા ધીરજથી સાબળી પુરાના
રજૂ કરના હતા

ગાંધીજીએ પુરાના અને સાક્ષી રજૂ કર્યા મિશનરે જાતે
સાક્ષીઓને તપાસ્યા તેને ફરિયાદો સાચી નહીં પણ એ એના
મનમાં સમજતો હતો કે ગોરા જૂરીની પામે અમનદારોને સગ
કરાવની ન મળે હતી વિદીએની ફરિયા માટે તો ગોરા અમન
દારને સગ લાગે જ થતી

જા કમિશનરે ગાંધીજીને કહ્યું ‘આપણે મહેનત તો કરી
જોઈએ આના ગુનેગાર પચને હાથે છૂટી જશે એની બીમથી
આપણે એમને ન પકડ્યા તે મરાજ નથી એમને છૂટો તેમને
પાલીસ મારી મહેનતમાં ક્યાં નહિ ગણુ’ એટલી તમને
ખાતરી આપુ છું

કમિશનરની સાફ વાત વિશે ગાંધીજીને ખાતરી હતી બીજા
અમનદારો ઉપર શક હતો પણ એને વિશે મુદ્દન સમ ન હતો એ
એ જણને પકડાના વોરટ ની ત્યા

ગાંધીજી મનુ ખાનગી રીતે કરતા ન હતા તેઓ વગમત
રોજ પોલીસ-કમિશનરને ત્યા જતા એ સૌ બેતા ગાંધીજીની
ઑફિસ ફરતા એની જગાર વનસુએ રોજેરોજના ખજગ પહોંચ્યા
જા હતા તે કે વિદીઓ અને ચીનાઓને આ અમનદારોને
એમને તો નમ હને કે એરા મનસુએ તેમને આજ મળતા
હતા જા વોરટના મમાચાર મળ્યાને મેમાથી એ લાગતા એક

પકડાયો ભાગ્યો તેને બહારનું વોટ ડાઘી પોલીસ-કમિનનરે
પકડાવ્યો

બને ઉપર કેસ આવ્યો પુગના પણ સગસ પડ્યા ગતા
એક તો ભાગ્યો એ પચને ખમર હતી તોપણ બને છૂટી ગયા ।

ગાધીજી બહુ નિરાશ થયા ડમિશનરને પણ દુ ખ થયુ
ગાધીજીને વકીનના ધધા ઉપર અણુગમે આવ્યો ગુનો છુપાન
વામા શુદ્ધિનો ઉપયોગ થતો જોઈ એ શુદ્ધિ ~ અળખ માણી લાગી

આમ ગોરા પચના પક્ષપાતથી મને અમનદાર છૂટના
ખગ, પણ તેમનો ફજોતો એટનો બપો થયેનો કે તેમને નોકરી
માથી ઢમી કર્યા આ મનાવથી નવા ખાતામા લાય-રુશનત
ઓગી થઈ દિ દીઓને લડનાની દિ મત આની ગાધીજીની આમર
વધી ધધો પણ વધે વાયમા જતા ગરીમ માણસોના પૈસા
બચ્યા

આ વખતે ગાધીજીનો ખાસ ગુણ દેખાઈ આવ્યો અમન
દારોના અન્યાય સામે ગાધીજીનો વિરોધ હતો-તેમની જાત સામે
ડશુ ન હતુ એક માણસ તરીકે તો ગાધીજી પાપીમા પાપીને
ચાહતા હતા તેમને પાપ સામે રોષ હતો-પાપી સામે નહિ,
એનો પુરાવો મળ્યો

એકનાર ગાધીજી પોતાની ઓફિસમા બેઠા હતા ત્યા એક
ગૌરો આવ્યો ટોપો ઉતારી હાથ મેળવી બેઠો ગાધીજીને એણે
ધીમેથી વિનંતિ કરી 'જે બે અમનદારોને નવા ખાતામાથી રજા
મળ્યા છે તેઓની દશા ખરાબ છે કંગાળ હાનતમા તેમને થોડી
મદદ કરો એ માટે વિનંતિ કરવા આવ્યો છુ' ગાધીજીનુ દિન
પીગત્યુ 'બોલો, શુ કરનાનુ છે ? મારાથી જે થઈ નગ્ને તે
કરવા તૈયાર છુ તેમના ખૂસ કામનો મે વિરોધ કર્યો છે, પણ

તેમની તરફ મને સગા ભાઈ જેવો પ્રેમ છે ' પેન એ ડ્યુ તમે
વિરોધ ન કરો તો એ મને ને મુનિસિપાલિટીમાં નોકરી મળે તેમ છે '

' જાઓ, હું સ્વતંત્ર આપુ છું કે વિરોધ નહિ કરું ' એટલે જ
નહિ-તેમને નોકરી મળે તે માટે બનતો પ્રયાસ કરીશ ' ૧

આ વાતની ખીજ જોગ્યોતે જાણ થતા તેમને ગાંધીજી
માટે માન પે । થકુ. ગાંધીજીથી કરતા હતા તેઓ તેમના સબધ
મા આવતા વગ્યા ગાંધીજી તેમને કટનીક વાર ખોટા કામ માટે
તીખા સમ્મો દેતા, હતા તેઓ ચીમ સમધ જાગી રાખતા

ગાંધીજીએ નાનપણમાં જોખેલા બપોની ડેરી લીગીને અમન
તેમણે શરૂ કર્યા

ગુણુ કેટે તો ગુણુ જનગણો
મન-વાચા-કરમે કરી,
પણુ અવગુણુ કેટે જે ગુણુ કરે
તે જગમાં છલ્યો મહી

આની અદ્ભુત અહિ સાથી ગાંધીમાપુએ જગત આખાના
હૃદય રી રીતે છતરા તે આપણે જોઈએ

પંદર હજારનો ચાંદલો

ગાંધીજી વિવાદમાં લણતા ત્યારથી એમને માસાદાર ન કરે એરા બોજનગૃહ ગમતા હતા. તેવાનિસર્ગમાં એ જર્મનનું એવું બોજનગૃહ આવતું હતું. ગાંધીજી પોતે એને ત્યા જતા અને તેટલા અગ્રેજ મિત્રોને ત્યા વર્ષ જતા મેં લાગના લોકો માસાદારી રહ્યા તેથી એ જર્મનને હમેશા પૈસાની તંગી રહ્યા કરતી. ગાંધીજી એને અને તેટલી પૈસાની મદદ પણ કરતા પરંતુ એ આખરે બધ પડ્યું.

થોડા રખત પછી એક ગોની બાઈએ નિરામિત્તાદારનું બોજનગૃહ શરૂ કર્યું. એ બાઈ બહુ સાહસિક હતી. પણ એનો હાથ બહુ છૂટો હતો. એને હિસાબ-કિતાબની મજા ગમ પડતી ન હતી. એનું મિનમંડળ મોટું હતું એટલે એ ચાંદરો તેમ લાગ્યું.

પહેલાં તો એને નાના પાયા ઉપર શરૂ કર્યું. પણ પછી એને મોટા પાયા ઉપર મૂકવાનો વિચાર કર્યો. ગાંધીજી એને થોડી ઘણી મદદ આપ્યા કરતા હતા. આ વખતે એણે મોટી રકમની માગણી કરી. ગાંધીજીને એ રખતે ખચકાત નહિ કે આ બાઈ સાહેબને હિસાબનું જ્ઞાન નથી. એ ખચકાત બહુ છે અને એની ગણતરીઓ બધી આસમાની-મુનતાની જેવી છે. ગાંધીજીએ તો એટલો જ વિચાર કર્યો કે માસાદાર ન કરનારો એને આપી

ભોજનગૃહમાં જન્મના કરનાની સગવડ મળે તો એવા માણસો વધારે નિરામિપાહારી બને અને ટકી રહે

એ વખતે ગાંધીજી પામે તેમના ઘણા અસંતોષો થાપણ મૂકી જતા. તેમાં એક બદી જરીને જૂતા વખતના ગિરમીટિયાની રકમ ગાંધીજી પાસે હતી. એમાર્થી એક હજાર પાઉંડ, એટલે લગભગ પંદર હજાર રૂપિયા, પેલી બાજીને ધીરનાનો ગાંધીજીએ નિચાર કર્યો. બદીને બોલાવીને ગાંધીજીએ પોતાનો નિચાર જણાવ્યો

લયો, મોટા દિવનો અને નિશ્વાસુ બદી એટલું જ બોલ્યો 'ભાઈ, આપણા દિવ આજે તો પૈસા દે દો મેં કંઈ ના જાતુ. મેં તો આપ હી કે જાનતા છું '

બસ, બદીની આટલી સમતિ મળી એટલે ગાંધીજીએ એક હજાર પાઉંડ એ બાઈને ધીર્યા એ-ત્રણ માસમાં જ ગાંધીજીને ખબર પડી ગઈ કે એ નાણા પાછા નહિ આવે. એટલી મોટી રકમ ગુમાવવાની ગાંધીજીની પહોંચ નહોતી પોતાની કમાણી માથી તેઓ ઘણા પરમાર્થના ટામ કરતા હતા, પણ એ પૈસા પાછા મળે તેવી આશા જ ન હતી બદીના પૈસા તો ગાંધીજી પાસે થાપણરૂપે હતા એના પૈસા જાય એ તો કેમ બને ? ગાંધીજીએ બદીને પૈસા ભરી દીધા

તે દિવસથી ગાંધીજીએ પાણી મૂક્યું કે આ રીતે કાઈને પૈસા ન ધીરના પંદર હજારનો ચાલેલો નિગમિપાહારનો પ્રચાર કરતા મળ્યો તે ગાંધીજીને નિઃશીલર દીવાદાસીરૂપ થઈ પડ્યો

ગાંધીજીનું પહેલું છાપું

એના મદનજીત નામના એક ભાઈએ ગાંધીજીને કહ્યું
'આપણી દિદી કામની મેરા ડગા મારે એક ગપુ કાલુ છે મારી
પાસે છાપખાનુ તો ચાલુ છે, એવે જાપાનની ટ્રી મુશ્કેલી નથી '

ગાંધીજીએ ગધો બલુતો પિચાર ખરીને કહ્યું 'ભને, કાદો'

છાપાનુ નામ 'ઇન્ડિયન એપીનિયન' એટલે 'દિદી લો મત'
એવુ ગખ્યુ એ જાપાના તત્રી તરીકે મનમુખનાન નાજર નામના
પિદાન માણસનુ નામ ગખ્યુ પણ મોટા ભાગનો જોત્તે ગાંધીજીને
માથે જ આવી પચો

લેખો લખરા પડે એ તો રીક, પણ દર મહિને હજાર ચાર
મોની જોગ આવે તે પણ ગાંધીજીને પોતાના વરના જોગ પડે
એ જાપુ ગાંધીજીએ દેશમાં આવ્યા ત્યાં સુધી ચલાયુ સને ૧૮૦૪
મા શરૂ થયું તે ૧૯૧૪ સુધી દસ વરસ ગાંધીજીના હાથમાં રહ્યું

ગાંધીજી જેમ ઝટ જોવી ન નાખે તેમ લખરામાય જરા પણ
ઉતાવળ ન કરે ખૂબ પિચાર ખરીને લખે તોળી તોળીને શબ્દો
વાપરે ઝાઈતે રાજ દરના એક આકડો પણ ન પાડે નાની
વાતને મોટી ન કરે, તેમ મીઠું મરચુ ન ભભરાવે એક પ્રકારની
પોતાની જાતને તારીમ હોય તેમ ગાંધીજી ધારે ધારીને છાપાનુ
ગમ ચલાવતા હતા

જેનું કેટલાય કાગળો આવે એમાંથી રગ-ખેરગી માણુમો-
ના મન જાણુરાની ખૂમી હતી એ બધાને જુદા જુદા જગ્યા
આપરામાં ગાંધીજીની ખરી કમેટી થતી અને તેમને કેળવણી
પણ મળતી હતી હાથમાં લીધેના કામને ખોલવામાં ગાંધીજીએ
લોહીનુ પાણી કર્યું પોતાના જીવને એમાં જાણે કે પરાવી દીધો

એ છાપુ વાચનાર ગમે ત્યાં વસતો હોય, પણ એને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની હાલતનો સાચો ખ્યાલ આવી જતો સત્યાગ્રહની લ ત આવી ત્યારે તો એ ગપાએ હિંદીઓની ખરી સેવા બતાવી

આપણે ત્યાં હરિજનોના વાસ જુદા હોય છે તેમ જોહાનિસ મર્ગમા હિંદી મજૂરોને જુદા 'નાકા' કરી આપ્યા હતા. એમા હિંદીઓની રમ્મી ખીચોખીચ હતી વગ્તી વધે પણ 'નાકા' ન વધે જેની જગ્યા જાદી આપેલી તેમા જ ઘર માધના પડે ત્યાં કોઈ ભણેના હિંદીએ રહેતા નહોતા એમાનો ઘણો મોટો ભાગ અભણ, ગરીબ દીન, દુખી મજૂરોનો હતો એમને પાકા ગરતા કે દીનાબનીની રક્ષા સગવડ ન હતી પાચખાના હતા પ એ જેમ તેમ સાફ ગખાતા હિંદીઓની ગહેણી-રણીનો નાજી મુનિસિપાલિટીએ કરાવ કર્યા કે એ સડી ગયેલો 'નાકા' આખા શહેરની દના બગાડે છે અને શહેરોઓનું આરોગ્ય બગડે છે, માટે તેનો નાશ કરવો એ મધા મધન ખડી નાખના અને એ જગ્યાને સાફ મેદન રૂની દેના અને તેનો કમળે લઈ લેવો

હવે, જે જમીન ઉપર મકાનો બાધેલા હતા તે જમીન હિંદીઓને નનાણુ તરસને પટે આપી હતી એટલે એ જમીનના નાણા હિંદીઓને મળના જોઈએ અને ધરખર્ચ મળવું જોઈએ મ્યુનિસિપાલિટી જે રકમ નખી રે તે ધરધણીને મજૂર ન હોય તો એનો કેસ અદાલતમા લઈ જવો જો ધરધણીની માગણી નાજખી હરે તો વકીલનું ખર્ચ પણ મ્યુનિસિપાલિટીએ આપવું પડે આવો ત્યાનો કાયદો હતો

મ્યુનિસિપાલિટીએ રકમ કરાની મોટા ભાગના લોકોએ એ છૂટ ન રાખી એમનો કેસ અદાલતે ગયો આશરે સિત્તેર જગ્યાએ ગાંધીજીને પોતાના વખીન રાખ્યા ગાંધીજીને કોઈ એમાથી પૈસા

પેદા કરવા ન હતા એટલે એમણે કહી દીધું 'જો તમે છતશો તો કાપ. પ્રમાણે વધીનતું ખર્ચ મ્યુનિસિપાલિટીએ આપતું પડતું એ મારે માટે પૂરતું છે તમારે તો હાથ ધાર્યું કે છત જાળવી રાખે. મને દસ પાઉંડ આપવા એમાથી અર્ધી રકમ હું ગરીબોને સારું ધરિપતાન આપવામા કે એવા કાંઈ ધર્માદત્તા ભ્રમા વાપરીશ'

આ દંગવથી સૌને સતોષ થયો. એ લોકોમા મોટા ભાગના મિત્રાર તથા મદ્રાસપ્રાંતના ગિરમીટમાથી છૂટા થયેના મજૂરો હતા તેઓ અત્યંત ધધો અનાવતા હતા તેમણે એ મડગ સ્થાપ્યું હતું તેમનાર્મા કેટલાક ઉદાર દિનના નીતિવાન લાઈઓ પણ હતા જે બંદીએ પોતાની જિંદગીભરની રમાણી ગાંધીજીને સોંપેની એ એમનો મોટો આગેવાન હતો એણે સત્યાગ્રહમા ભાગ લીધેનો અને જેવ પણ ભોગરી હતી આ કેસમા ગાંધીજીએ તેમનો ખૂબ પ્રેમ મેળવેલો એ સૌ ગાંધીજીને 'લાઈ ના વહાનસોના નામથી મોનાવતા

આ દિ ૧ લાઈઓના કેસ પાછળ ગાંધીજીએ સારી પેઢે મહેનત લીધી લગભગ સિતેર કેસમાથી ફક્ત એકમા જ હાર થઈ મ્યુનિસિપાલિટીને હિદીઓને જમીનની મિત ચૂંધવી પડી અને તેમના વધીન તરીકે ગાંધીજીની શી ભરતી પડી એ સિવાય બધા કેસમા જીત થઈ એને શીની રકમ પણ મોગી થઈ પડી

એ વખતે 'ઇન્ડિયન એપીનિયન'ને નાણાની બહુ બીડ હતી અને ગાંધીજી મદદ કરે તો જ એ છાત્ર ચાની શકે તેમ હતું ગાંધીજીએ શીની રકમમાથી ૨૪૦૦૦૩પિયાનો એ જાપાને મો ની દીધો

દેશમા આત્મા ત્તા મુધી ગાંધીજીએ ાપુ અનાવતું આજે એમનો તે રા મચિવાન ગાંધી એ જાપુ અનાવે છે

જીવલેણ મરકી વચ્ચે

જોહાનિસબર્ગની આસપાસ સોનાની ખાણો આવેલી છે. એમાં હબ્બરસી તથા હિંદીઓ સાથે કામ કરતા હતા. તેમાંના ત્રેવીસ હિંદીઓ એક સાંજે ભયંકર મરકીનો ચેપ લઈને ઘેર આવ્યા એમનું રહેઠાણ હતું પેલા ‘વાડા’માં જ હતું.

છાપાના ઘરાક બનાવવા મદનજીત ‘વાડા’માં ફરતા હતા ત્યાં એમણે આ દરદીઓને જોયા. એમનું હૈયું વલોવાઈ ગયું. તેમણે ગાંધીજીને ચિઠ્ઠી લખીને ખબર મોકલ્યા.

ચિઠ્ઠી મળતાં જ ગાંધીજી સાઈકલ પર દોડી ગયા. મદનજીતે એક ખાત્રી પડેલા મકાનનું તાણું તોડીને તેનો કબજો લીધો હતો. ગંદાં ને સાંકડાં ઘેરમાં બીજાને ચેપ લાગે તે પહેલાં ગાંધીજી અને મદનજીતે દરદીઓને એ મકાનમાં લાવીને મુવાજા. દાકતરને જાણ કરી. તેઓ પણ દોડી આવ્યા.

ત્રેવીસ દરદીઓ અને સારવાર કરનાર ફક્ત ત્રણ જાણુ ! પહેલી રાત બહુ ભયંકર ગઈ. ગાંધીજીએ કોઈ વાર મરકીના દરદીની સારવાર કરેલી નહિ. મરકીનો ચેપ તો તરત લાગે, પણ મેવા કરનારને મોતનો ડર રાખ્યે કેમ પાસવે ? પણ ત્રણ જાણુ ત્રેવીસ દરદીઓને પહોંચી શકે તેમ ન હતું. ગાંધીજીની ઓફિસમાં ચાર હિંદી કારકુન હતા. તેઓ કુંવારા હતા. ગાંધીજીને મન એ

દીકરા સમાન હતા તેમને આ સંદેહમાં હોમવાનો ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો એમને વાત કરી તેના તરત જ તેનાર થઈ ગયા ગાંધીજીને હે 'જ્યા તમે, ત્યા અમે'

રીચ કંગેને ગોગ સાથી હતા તે પણ ઝપલાવવા તેનાર થયા પણ એમનો પરિવાર મોટો હતો એટલે ગાંધીજીએ તેમને રોક્યા.

પહેલી રાત ભડકર હતી દાકતર ભારે હિમતવાન હતા, તેમની હિમતે સૌને નીડર બનાવી દીધા દરદીઓની કંઈ ઝાઝી મેના થઈ રોકે તેનું ન હતું. તેમને દા. આપની, આશ્વામન આપવું, પાણી-ઝાણી આપવું, તેમનું મેડુ સાફ કરવું, આટલું જ થઈ શકે તેમ હતું. પણ જીવલેણ મરકી વચ્ચે કામ કરવાનું હતું. દાકતર અને મદનજીતની હિમત કરતા પેના ચાગ જીવાનિયાઓની હિમત થા ગાંધીજીના હઠખનો પાર ન રહ્યો.

રાત જેમ તેમ પસાર કરી એ રાતે તો એક દરની પણ શુભાનવો ન પડ્યો.

બીજો દિવસે એક મોટા ગોદામનો કમળે ગાંધીજીને મળ્યો તેમણે દરદીઓને ત્યા ફેરવવાના હતા પણ ગોદામ લાગ્યા વખત થી પડનાર હતું મુનિસિપાલિટીએ એ સાફ ન કરાવી દીધું ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓએ જાતે એ સાફ કર્યું, ઉદાર જિના દિંદીઓ પાસેથી ખાખ્યા મેળવ્યા અને કામચલાઉ ઇંચિ તાન લેવી કરી. મુનિસિપાલિટીએ એક નર્સ મોકલી અને દારૂનો એક બાટલો મોકલ્યો. દરદીને વારવાર દારૂની ખાલી આપવી એની દાકતરની જવાબલ હતી નર્સ લની હતી. એને દરદીઓને આડાથી ચેપ લાગે એવો ભય ન હતો. પણ ગાંધીજીએ કહ્યું 'તમને અમે જેખમમાં મૂકના નથી માગતા. તમે સ્વચ્છતા આપો તો પ્રમાણે અમે સારાગ કરશું' ,

ચેપમાંથી બચવા ગાંધીજીને તથા બીજા ભાઈઓને નર્મ દાઝ પીવા સમજાવતી એ પોતે ચેપમાંથી બચવા થોડો પીતી ગાંધીજી કે એમના કોઈ સાથી તો દારૂને અડકે જ ન તા ? ચેપ લાગવો હશે તો લાગશે-લાગવાનની જેવી મગજ !

દરદીઓમાં પણ જેમને દારૂ ન લેવો હોય તેને છૂટ હતી. એના ત્રણ દરદી નીકળ્યા. ગાંધીજીએ તેમની ઉપર પોતાના માટીના પ્રયોગ અજમાવ્યા. દુખાવા ઉપર માટી મૂકના લાગ્યા. એ ત્રણમાંથી બે દરદી બચ્યા. બાકીના બધા મરડીનો ભોગ બન્યા. વીસ દરદી તો એ ગોદામમાં જ રામશગલુ થયા.

દરમિયાન મુનિસિપાલિટીએ શહેરથી સાત માઈલ દૂર મગફળીની દરમિયાન માટે તબૂ જામા કર્યા અને પોતે બધી વ્યવસ્થા ઉપાડી લીધી. એટલે ગાંધીજી અને તેમના મિત્રો એ કામમાંથી ફારેગ થયા.

પેલી લગ્ની નસંતે ચેપ લાગ્યો અને તે મગફળીનો ભોગ બની. ગાંધીજી ને એમના સાથીઓને ઈશ્વરે ઉગારી વીધા.

બે દરદીઓ માટીના પ્રયોગથી બચ્યા અને તેથી ગાંધીજીને એની ઉપર વિશ્વાસ વધ્યો, અને દાઝ પીવાથી ચેપ નથી લાગતો એ એક વહેમ છે એમ ખાતરી થઈ.

‘દેદ’વાડાની હોળી કરી

હિંદીઓના વાડાઓમાં મરત્તી ફાટી નીકળશે અને તેનો એક શહેરને વાગશે એવી ખી-લાળી હિંદીઓના આરોગ્ય માટે મ્યુનિસિપાલિટીને બહુ દરકાર ન હતી, પણ ગોગાઓના રક્ષણ માટે તેણે ઓપતા પગલા લેવા માડ્યા. પાણીની માફ પેસા ખરવા. મ્યુનિસિપાલિટીએ એવો ઠરાવ કર્યો કે શહેરથી તેજ માઈન દૂર ખુસ્તી જગામાં તથા નાખી ‘નાડા’ના હિંદીઓને ત્યાં મોડની દેવા. તથા જાલા રનામાં, એટલા માણસોનું સીધું-સામાન પહોંચાડનામાં ગમે તેટલું ખર્ચ થાય, અગવડ હોય તોપણ તે વેળા મ્યુનિસિપાલિટી તૈયાર હતી.

હવે કાયદેસર રીતે ‘નાડા’ની જગા તો મ્યુનિસિપાલિટીની હતી તેની દિમત સોને મળી ચૂકી હતી. એટલે નાડા ખાતી કંગેને હિંદીઓ નવા જગ્યાએ તથા નવા જગ્યા કે તરત આખો વાડો સળગાવી મૂકાનો મ્યુનિસિપાલિટીએ નિર્ણય કર્યો.

પણ એમ હુકમ થયા બેગા સૌ વર સ કે નીને કમ ની-ગા શે ? રગવખગી શી રીતે ફેરવવી ? કેટલાકે તો ધરમાં નાણા દાટી ગએલા તેનું શું કરવું ? વળી એમ ખુનામાં જૈરા-છોડગ સાથે રહેતું ફાવે કે ન પણ ફાવે તો શું કરવું ? આના સનાનેથી ગરીબ હિંદીઓ ખૂંસ મૂકાયા મ્યુનિસિપાલિટીએ તો વાડો ખાતી કરનાનો હુકમ છોડ્યો અને કદાચ એમાં હિંદીઓ સામા થાત તો ગોળીયાર કરના વખત આવે એની સ્થિતિ થઈ આવી નાણુક પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજી મ્યુનિસિપાલિટીની મદદે જાલા રહ્યા હિંદીઓ ઉપર ગાંધીજીના પ્રેમની ભારે લાગવગ હતી ગોરાઓની મદદ કરતા આવે વખતે એ જ વધાર કામ લાગતી.

ગાંધીજીએ દિ દીઓને તબૂમા જના સમજાવ્યા. દિ દીઓએ પોતાની મુશ્કેલીઓ જૂઠું કરી, સાચી મોટી મુમીનન પૈસા સાચવવાની હતી. ગાંધીજીએ બધી રકમ પોતાની પામે ગખવાની જવાબદારી લીધી. તેમણે મજૂરોને કહ્યું 'એ પૈસા તમારી પેટીમા પડ્યા છે એમ માનજો.' વિશ્વામુ ભોળા મજૂરો બોલી જાયા 'તમારા બોગામા અમારા માથા પણ સનામત છે.'

પૈસા સાચવવા એ કંઈ સહેતું કામ ન હતું. જુદા જુદા માણસોના પૈસા, તેમા ગીની, રૂપાનાણુ, તાબાનાણુ પણ હતું. ગાંધીજીએ પોતાની જાણીતી બે કના મેનેજરને આ પૈસા સાચવના વિનંતિ કરી. પરંતુ તે એણે ના પાડી. મગ્ગીવાળા જગ્યાના પૈસા લેવામા તેને એક વાગવાનો ભય હતો. ગાંધીજીએ કહ્યું 'પૈમા જતુનાગક દસાધી ઘોઈને આપસુ.' એટલે તેમણે હા પાડી

ગાંધીજી ઉપરનો વિશ્વાસને લીધે જિલ્લીલગ પાર્ક-પૈમા કનને એક્ટુ કરેતું ધન સૌએ ગાંધીજી આગળ મૂની દોતું. ધનનો ઢગનો થયા. એનો હિસાબ ગખવા સારુ ગાંધીજીએ પોતાના ખર્ચ માણેમો રાક્યા. બધા મળીને તગલગ નવ તાખ રૂપિયા ગાંધીજીએ એકમા જમા કરાવ્યા

પછી ધનખરી નઈને સૌ ખાસ ટ્રેનમા બેસ. તેમને તબૂઓમા પહોચાયા ચોનીસ કલાક તો કાઈને ચેન ન પડ્યું. પણ ગાંધીજીએ સૌને ફરી ફરીને સમજાવ્યા. ધીમે ધીમે એમને ફાવી ગયું

ગાંધીજી રાજ સાફિન ઉપર એક આટો ત્વા જઈ આવતા. પછી તો ગાંધીજી વાચ અને જુએ ત્યારે સૌ ગમનગમન અને હાજન-કીર્તનમા મસ્ત જન્યા હોય.

ચુનિસિપાનિટીએ આખા વાણને મળાગરી દીધી વ્નેદ નિસ જર્જ મગ્ગીના લખમાધી ગયી નયુ અને દિ દી મજૂરો ગાંધીજી મદદથી ગારાઓના ત્રસમાથી બચ્યા

સાચું જીવન

ગાંધીજી મરકીના કામમાથો નવરા થયા તરત જ તેમને ધપના કામસર ડરખત જવાતું થયું મદનજીન મરકીના કામે ગાંધીજી સાથે રોકાઈ ગયા હતા તેમને બદલે જપાતુ કામ વેચનામના એક ગોરા જુનાન સભાળતા હતા

વેચ અને પોનાક એ બંને ગોરા જુનાનો સચા, પ્રમાણિક સાફ દિનના અને બાહોશ હતા ગાંધીજી તરફ મનેને ખૂબ માન હતું. ગાંધીજી તેમને નાના ભાઈ સમાન ગણતા હતા વેચ ડરખતમા જપું સભાળતા હતા અને પોનાક હજી જોહા નિસબગની ઓફિસમા આનતા-જતા થતા હતા જતા ગાંધીજીના પ્રિયારો સાથે એમને એવો મેળ મળી ગયો કે વરસોની જૂની એળખાણ હોય તેમ લાગતું હતું

ગાંધીજી ડરખત જના બિપજા ત્યારે પોનાક રંગત મૂકવા આવ્યા હતા તેમણે એક નાની ચોપડી ગાંધીજીના હાથમા મૂકી અને કહ્યું 'રસ્તામા આ પુસ્તક તમે વાંચી જાતે તમને ગમશે'

ગાંધીજીએ પુસ્તક વીધું ગાડી બિપડી પોવાક રામરામ કની વર તરફ વળ્યા અને ગાંધીજીએ મિત્રા પર લખાવીને ચોપડી હાથમા લીધી જોહાનિસબગથી ડરખત એવીસ દનાનો ગતો હતો રસ્તામા ચોપડી પૂરી કરી હાથમા વીધા પછી નીચું મૂક્યું

વાતું મન ન થયું એવી અદ્ભુત એ ચોપડી હતી. વિલાયતના જાણીતા તત્ત્વજ્ઞાની રરિકનની એ લખેલી હતી. એનું નામ 'સર્વોદય' હતું. એ પુસ્તકમાં ત્રણ વાત મુખ્ય હતી :

૧ સૌના લક્ષમાં આપણું લહું છે.

૨ વકીલ તેમ જ વાળંદ બંનેનાં કામની કિંમત એકસરખી હોવી જોઈએ, કેમકે આશ્ચર્યકાનો હક બધાને એકસરખો છે.

૩ સાદું મજૂરીનું-ખેડૂતનું જીવન જ ખડું જીવન છે.

આ ત્રણમાં પહેલી વાત ગાંધીજી જાણતા હતા, બીજી થોડી થોડી સમજતા હતા, ત્રીજીનો તેમણે વિચાર જ કર્યો ન હતો.

આ નાનકડા પુસ્તકે ગાંધીજી ઉપર જનદુર્ધ્ અસર કરી. વાંચ્યું, વિચાર્યું અને ગળે ઊતર્યું એટલે તેનો તરત અમલ કરવો એ તો ગાંધીજીના હાડમાં મૂળથી હતું. ગાંધી સાંજે ડરબન પહોંચી. એ આખો રાત ગાંધીજીને ઊંઘ ન આવી. એ પુસ્તકના જ વિચારો આવ્યા કર્યા.

સવાર પડ્યું અને એ વિચારોનો અમલ કરવા ગાંધીજી તૈયાર થયા.

ફિનિક્સ આશ્રમ

સ્વામીજીને તરત ગાંધીજીએ વેરટને બોલાવ્યા પેલી ચોપડીની વાત કરી ‘ એમા લખ્યું છે એવું જીવન આપણે જીવ્યું છે. તમને ગમે કે નહિ ? ’

વેરટ હશે ‘ કેમ નહિ ? મને તો બહુ જ ગમે ! ’

ગાંધીજી હશે ‘ તો આપણે છાપખાનું અહીંથી ઉઠાવીને જગત માં લઈ જઈએ કમનથી બહુ પાસે નહિ ને બહુ દૂર નહિ એટલામા જમીન ખરીદીને ત્યાં મકાન બાંધીએ ત્યાં સૌએ સાથે રહેવું, સૌનું ખાદ્ય-પરચ સગળું રાખવું, એછામા એછું પિસ્તા લીસ રૂપિયાનું ખર્ચ દરેકનું ગણવું આમા ગોરા-કાળાનો કશો ભેદ ન રાખવો

વેરટને ગાંધીજીની આ યોજના ગમી પણ છાપખાનામા તો બીજા દસેક માણસો હતા ગાંધીજીએ તેમની પામે આ વાત મૂકી. મદનજીતને એ વાત ગળે ન ઊતરી એ તો હશે ‘ મેં મારી જાત ધસીને આ છાપખાનું કિશું કર્યું છે તે તમારા આવા તરંગી સાહસથી ધૂળધાણી થઈ જશે. છાપુય નહિ ચાલે અને આ બધા કામગીરો થોડા વખતમા ભાગી જશે ’

જતા ગાંધીજી પોતાના નિર્ણયને વળગી રહ્યા હતા. જાનવાન ગાંધી, ગોવિંદસ્વામી અને બીજા કામદારો ગાંધીજી સાથે જંગલમાં વસના તૈયાર થયા.

ડગ્ગનથી તેર માઈલ દૂર, ફિનિક્સ સ્ટેશનથી અઢી માઈલ છંટે ખેતીરાડી થઈ શકે તેવી ફળદ્રુપ જમીન વેચાઈ હતી. ગાંધીજી એ જમીન જોવા ગયલા.

જ્યાં નજીક નાખો ત્યાં હગિયાણુ વાસ દેખાય. ચોમેર છૂટા ધ્યાયા ઝુંઝુઓના ઝૂંપડા પડ્યા હતા. જમીન ઉપર આગા, સતરા, નારંગી, જામફળ, સોતૂર વગેરેના કેટલાક જૂના ફળ-ઝાડ હતા. જમીન રણીખરી જિંચી-તીચી હતી. કેટલીક જમીન કાળી ભમ્મર હતી. તેમાં સેકડો વરસથી કોઈ દિવસ હળ કે કોદાળી ફર્યા ન હતા. ચોમાસામાં ત્યાં જાંટ ઓરાઈ જાય તેટલું બિયું ધાસ બગી નીકળતું અને તેમાં ભયકર ઝેરી સર્પો પડ્યા રહેતા નજીકમાં પાણીનો ખગખળ વહો જતો ઝરો હતો. એ ઝરાને કાંઈ મોટા જંગલી ઝાડ સૂરજ-ચંદ્રના અજનાળાં શેડીને બિલા હતાં. ઝરાં ઉપર તડકો ભાગ્યે જ દેખાતો. એ ઝાડ ઉપર આર-આર પંદર-પંદર ફૂટ લાંબા સાપ લટકતા જોવામાં આવતા. આવી ભયાનક ઝાડીની અંદરથી છુલછુલના મીઠાં ગાન સભાળાતા. રંગબેરંગી પક્ષીઓ આનંદથી બેસતા મધુર કનકવ કરતાં હતા. ત્યાંની હવા ખુશનુમા હતી. વરસમાં સાત-આઠ મહિના થોડાધોળા વરસદ વરસ્યા જ કરેતો. કોઈ વાર ધોધમાર મુશળધાર વરસાદ પડતો તો કોઈ વાર ઝીણી ઝરમર આનંદ આપતી. આવી ભયકર અને મુદર જગ્યા ગાંધીજીને પસંદ પડી ગઈ પદ્મ દગ્ગર રૂપિયા આપીને એકમો એકર જમીન તેમણે ખરીદ કરી અને પોતાના સાથીદારો સાથે જઈને ત્યાં ત ખૂ તાણ્યા.

આખું ઝાપખાનુ ત્યાં ગઈ જનાનુ હતું. દસ-ગાર કુટુંબો રહી શકે તેટલા મકાનો અને ઝાપખાના માટે મોટું કારખાનુ બાંધનાનુ હતું સૌ એ કામમા વળગી ગયા

શેર કરતમજી ખારસી ગાંધીજીના આના સાહસમા કાયમ ભાગોદાર થતા તેમને ગાંધીજીની આ નવા રનાશ્રયી જીવનની વાત ગમી ગઈ તેમણે એક મોટા ગોડાઉનના પતરા ખાંચ્યા હતા તે ગાંધીજીને મફત આપ્યા ગાંધીજીએ જોયાર તુલ્ય વખતે દુકાની બહારી કરેની તેમા સામેન થેના કેનાક દિદી મુતારો અને કપિયા સના ગાંધીજીની મદદમા આની પહોંચના તેમની મદદથી જાત મજૂરી કરીને પહેના કારખાનુ બાંધનાનુ શરૂ કરું વેસ્ટ અને ગીજ ભાઈઓ શરીરને જોખમે ડિયા-સુનાર વગેરેની સાથે જઈ વગના એક મહિનામા માન તૈયાર થઈ ગયું. એ પચોતે કૂં લાણુ અને પચાસ ફૂટ પહોંચી હતું

મુખ્ય માન તૈયાર થયું એટલે ઝાપખાનાનો પ્રજોખરો સામાન ગોડા વાટે દિનિક્કમ લઈ ગયા ફક્ત એક અઠનાડિયુ ઝાપુ જીજન ઝાપખાનામા છપાનવુ રડયુ ત્યાં તે અટી નવા કારખાનામા સયા અને જીજાના ઘોડા માહનાઈ ગયા અને કામ ચાલુ થયું આટની કડખથી કામ ઉપાડનામા ગાંધીજીએ ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી

ગાંધીજીની સાથે દેશમાથી જે સગાસબથી આવેના તેઓ ફરતા જગનમા હાટ માડીને વેપાર-રેતગારમા વળગી ગયા હતા ગાંધીજીએ એ લોકોને વેપાર-ધંધા સંસ્વી આ નવા જીવનની મોજ માણના લગચાલ્યા મનુષ્ય-જીવનની ખરી મજા આમા જ રહેની છે એમ ગાંધીજી સમજાવના લાગ્યા તેમાથી કેટલાક સમજ્યા અને સર્પ કાચગી કિતારે તેમ માયા-મૂડીનો મોહ છાડી ગાંધીજી સાથે આશ્રમજીવનમા ભળી ગયા તેમા

મગનલાલ ગાંધી પણ હતા. તેઓ જેમાં પડે તેમાં આરપાર નીકળી જતા. તેમની શુદ્ધિ તેજ હતી. તેઓ નવી વસ્તુ તરત પકડી લેતા. તેમના હાથમાં કારીગરી હતી તેથી કાદાળી, પાવડો, ધણુ, હથોડી, કરવતી, વાંસલો-જે ઓગર પકડે તે તેમના હાથમાં ભળી જતું. બીબાં ગોઠવવાના કામમાં એવા પાવરધા બન્યા કે તેમાંય તેમને કાઈ ન લાગે. તેમનું શરીર કસાયેલું હતું, મહેનતથી કાચર ન થાય તેવું મજબૂત મન હતું, અને ગીતા-રામાયણની તરબોળ બનેલું ભક્તિબીતું હૃદય હતું. ગાંધીજીના સાર્થીઓમાં તેમનો નંબર પહેલો હતો. ગાંધીજીના વિચારોને સફળ કરવામાં તેમણે જીવંતર ધન્ય માન્યું હતું.

આમ ફિનિક્સનું મંડળ વધવા લાગ્યું.

પહેલી રાત

છાપખાતું લાવીને ગોઠવ્યું તો ખરું પણ પહેલો અંક કાઢવામાં ભારે ક્ષોભી થઈ. સચ્ચા ચલાવનારું ઓઈલ એન્જિન ત્યાં લઈ આવ્યા હતા અને કદાચ એ અટકી પડે તો હાથે ચલાવવાનો ઘોડો પણ આપ્યો હતો.

ચોકડું બાંધીને તૈયાર થયું. પણ એન્જિન ચાલુ કરવા માંડ્યું તો તેણે ચાલવાની ના પાડી. એન્જિન ગોઠવી આપવા અને ચાલુ કરી દેવા એક ઈજનેરને બોલાવ્યો હતો. તેણે અને વેન્ટે ખૂબ મહેનત કરી, પણ કેમે થયું એન્જિન ચાલે જ નહિ. હવે શું કરવું? સૌ મુંઝાઈને બેસા. વેન્ટ નિરાશ થઈને આખરે ગાંધીજી પામે ગયા. બીની આખે તેમણે કહ્યું : ‘ એન્જિન ચાલતું નથી. આ વખતે આપણો અંક વખતસર નહિ નીકળી શકે.’

ગાંધીજી વેસ્ટને શાંત પાડતાં બોલ્યા : ‘આપણો કશો ઉપાય ન જ ચાલે તો આપણે લાચાર છીએ. પણ તેમાં આંશુ દાળવાની જરૂર નથી. હજી કોઈ રસ્તો હોય તો આપણે જોઈએ.’ આમ કહેતાં ગાંધીજીને પેલો હાથે ચલાવવાનો ઘોડો યાદ આવ્યો. ‘આપણો પેલો ઘોડો કામ ન આપે ?’ વેસ્ટ કહે : ‘આપે, પણ એને ચલાવનાર માણસો જોઈએ. આપણે આટલાથી એ ચાલી ન શકે. વારાફરતી ચાર-ચાર જણા બદલાયા કરે ત્યારે કામ પૂરું થા’

સુતારી કામ ચાનણ હણ એટલે સુતારો ત્યા જ સૂતા હતા ખીજા કામ કરનારા સૌ થાડીને લોથ બની ગયા હતા ગાંધીજીએ વેસ્ટને પૂછ્યું ' એ સુતારોને મદદમા ન લેવાય ? આજની રાત આપણે સૌ ઉગ્ગરો કચ્છુ આપણે હજી આટલો પ્રયાસ કરવો નોઈએ '

વેસ્ટ કહે 'એ મિલ્લીઓને ઉઘાડવાની ને કામે વગગાડવાની મારી હિ મત નથી. અને આપણા થાકેના માણસોને પણ કેમ કહેવાય ?'

ગાંધીજીએ તરત જવાબ વાળ્યો ' એ મારુ કામ સૌ તૈયાર થાય તો આપણે કામ પાર પાડી દઈએ ' ગાંધીજીએ સુતા રોને ધીમે રીતે જગાડ્યા, એ જિન ખોટકાયાની વાત કરી અને તેમની મદદ માગી ગાંધીજીને વધારે કશો વિનવણી કરવી ન પડી તેઓ તરત તૈયાર થયા ' આવે ટાણે અમે તમારે કામ ન આરીએ તો અમે માણસ શેના ? તમે આરામ દ્યો અમે પોડો ચનારી દઈશુ અમને એમા મહેનત નાગે તેમ નથી '

છાપખાનાના માણસો ગતજગો કરના તૈયાર જ હતા વેસ્ટના આનદનો પાર ન રહ્યો સુતારોની સામે ઘોડો ચનાના ગાંધીજી બિલા રહ્યા ખીજા વારાફરતી બદનાના માડયા કામ નીકળના માડયુ

છાપુ વખતસગ તૈયાર થઈ જશે એની ખાતરી થતા વેસ્ટ આનદમા આરી ગયા તેમનો ઉદાસ બનેલો ચહેરો ખીલી ગયો તેમણે કામ કરતા લગ્ન શરૂ કર્યું

‘ કર્મ ભૂમિ કળણ ભરેલી ને ગિરિવર કેરી કરાડ,
ધસમસતા જળા કેરા અવાહો, સર્વ વટાવી કૃપાળ,
મને પહોચ્યાડશે નિજ દ્વાર

સૌ થાકે તથા ઉગ્ગરોને બૂલી કામ પાર પાડવા તત્પર બન્યા હતા રાત સમસમાડી કરતી આવી જતી હતી એમ ને એમ

રાત વીતી ગઈ અને વહાણ વાયુ છતા કામ હજી બાકી હતું થોડુંક અજવાળું થતા ગાંધીજીએ વેન્ટને કહ્યું ‘ હવે ઈજનેરને જગાડીએ તો ? ’ ત્રિસના અજવાળામાં દાઢ એ ત્રિસ ચાલુ થઈ પણ જાય, તો આપણ કામ જટ પૂરું થાય !

વેન્ટે જઈને ઈજનેરને ઉમડ્યો એ જાગ્યો બીને સીધો એ જિનની એ રડીમા પેમે શરૂ કરતાવેત એ જિન ચાનવા માડ્યું હર્ષના પોઝરથી આખું જાપખાનું ગાળુ જિમ્મું એક જણ કહે ‘ આમ કેમ થયું હશે ? રાતે આજ્યાટવી મહેનત કરી તોય ન ચાલુ ને હવે જાણે કંઈ ખોટકો ન હોય તેમ ચાનવા લાગુ ! ’

‘ એ તો કેમ ખમર પડે ? પણ આ ચંત્રોના કામ જ એના એતેય આગમ જોઈ તો હશે ? ’ વેન્ટે કે ઈજનેરે એવો ઉત્તર વાળ્યો, પણ ગાંધીજીને તો એમ જ લાગુ કે આપણી કમોટી ડરના સારુ એ જિન અટકીને બીજું રહ્યું હતું અને આપણે ખરા ત્રિસથી હાર્યા વિના મહેનત કરી તો તે ચાનવા માડ્યું ’

ગ્રાપું નિયમસર ઝેશને પહોંચુ સૌને નિગત નાની

જાપખાનાનું કામ ચાલુ થઈ ગયું એટલે સૌએ ધીમેધીમે પોતા ને રહેણાંતી સગવડ ડરના માડી આશ્રમમાં રહેનારાં જુદી જુદી જાતના હતા એ ત્રણ અંગ્રેજ, ચાર પાચ તામિલ, પાચ સાત હિંદી એ વગેરે હતા ગાંધીજીએ જાપખાનાની આસપાસ સૌને ત્રણ ત્રણ એક જ ભીન માખી આપી પોતાને માટે પણ એક દુકડો માખી રાખ્યો એ જ ભીનમાં પોતપોતાને માટે સૌએ જાતમહેનતથી મકાનો બાંધવાના હતા અને કળજાડ ઉગાડવાના હતા મકાન બાંધવામાં મુતારની મદદ આપવામાં આવતી હતી

મધાની ઇચ્છા એવી હતી કે આપણે ખેડૂતને શોભે તેવા ઘાસ માગીના અથવા ઇંટના બોરડા માધીએ, પણ તેમાં વખત

અને પૈસાનો ખરચ વધારે થતો હતો, એટલે નહૂટકે સાથે પતરાં નાં ઘર બાંધવાં શરૂ કર્યાં. ભારે વરસાદને લીધે ભોંયતળિયે ખારે માસ ભેગ રહેતો. જીવજંતુનો ભેય તો હતો જ, એટલે ખાર ઇંચનાં ઘેરાવીના ત્રણ-ચાર હાથ લાંબા થાંભલા દોદ-મે હાથ જમીનમાં ઘાટી બેઠા કર્યાં. તેની ઉપર વળીએ જડી. માથે પાટિયાં જડી દીધાં. આમ ભોંયતળિયાથી ચાર-ચાર ફૂટ ઊંચી લાકડાની ભોંય તૈયાર કરી. બાજુમાં પતરાંની દીવાલો બની કરી. માથે પાછી પાટિયાંની જાન કરી. ઉપર પતરાં જડ્યાં. પતરાંની બીંતોમાં કચલી ખારીઓ પણ ગોઠવી હતી. આમ તો બધાં મકાન ઝૂંપડાં જેવાં જ હતાં, પણ શહેરના અંગણોએ છોડીને પોતાની રાજપુત્રીથી આવનારને મન આ મકાનો હવામહેલ જેવાં હતાં.

સાની સાથે ફિનિક્સ આશ્રમમાં રહેવું, જાતમહેનતથી આજીવિકા મેળવવી, ધીમે ધીમે વકીલાત છોડી દેવી અને ફિનિક્સમાં રહ્યા રહ્યા જે સેવા થઈ શકે તે કરવી એમ ગાંધીજીએ વિચારી રાખ્યું હતું, પણ તેનો ધાર્યો અમલ ન થઈ શક્યો. જોદાનિસઅર્ગનું કામ લાંબાવખત સુધી છોડી શકાય એમ ન હતું તે ફિનિક્સમાં હજી અખાનાનું કામ અરાગર પાટે ચડ્યું ન હતું. મકાન બાંધવાં ન હતાં. તેટલામાં આ નવાસવા કુટુંબને નવી વસાહતમાં છોડી ગાંધીજીને જોદાનિસઅર્ગ જવું પડ્યું.

ગાંધીજી જોદાનિસઅર્ગ ગયા ખરા, પણ એમનો જીવ ફિનિક્સમાં હતો.

માટીના ઉપચાર

હુંવે આફ્રિકામાં લાખો વખત રહેવાનું થયું એટલે ગાંધીજીએ આજ્ઞાઆપ્યાને દેશમાંથી તેડાવ્યાં. સારો સથવારો મિત્રને કસ્તુરબા આજ્ઞા સાથે જ્વેહાનિસઅર્ગ આવી પહોંચ્યાં.

રમતામાં નાનો રામદાસ સ્ટીમરના કપ્તાન સાથે ખૂબ હળી ગયો હતો. તેની સાથે રમતાં રામદાસનો હાથ ભાંગ્યો હતો. કપ્તાને ખૂબ બરદાસ કરી હતી. દાકતરે હાડકું સાંધ્યું હતું. એ જયારે જ્વેહાનિસઅર્ગ આવ્યો ત્યારે તેનો હાથ લાકડાની પાટલીઓ વચ્ચે બાંધી, રમાલની ઝેળીમાં અધ્ધર રાખેલો હતો. સ્ટીમરના દાકતરે ભલામણ કરી હતી કે જખમ કોઈ દાકતર પામે ધોવરાવવો.

પણ એ વખતે ગાંધીજી માટીના પ્રયોગ ખૂબ જોરજોરથી ચલાવતા હતા. કબજિયાતને લીધે તેમનું માથું દુખતું તે રાતે પેટે માટી મૂકીને મટાડ્યું. મરદીવાળાને પણ માટી મૂકીને બચાવ્યા. જે અસીસોને ગાંધીજી ઉપર વિશ્વાસ હતો તેઓ પણ માટીના ઉપચાર કરતા હતા. તો પછી રામદાસને માટે બીલું શું થાય ? આઠ વરસના રામદાસને ગાંધીજીએ પૂછ્યું : 'હું તારો જખમ સાફ કરું તો તું ગભરાઈશ નહિ ને ?'

રામદાસ હસીને કહે, 'તમે સાફ કરો. હું જરાય નહિ ગભરાઉં.'

ધૂળતે હાથે ગાંધીજીએ પાટો ખોલ્યો, જખમને સાફ કર્યો, ને સાફ કરેલી માટીની લોપરી મૂકી જેમ પહેના બાધ્યો હતો તેમ પાટો બાધી લીધો. આમ હમેશા ગાંધીજી જખમ ધોતા અને માટી મૂડતા મહિના-માસમા જખમ સાવ રુઝાઈ ગયો.

આ પ્રયોગ પછી ગાંધીજીનો માટીના ઉપચાર ઉપરનો વિશ્વાસ વધ્યો. તેમની હિમત વધી ત્યાર પછી તો જખમ, તાવ, અશુભ, કમળો વગેરે દરદમાં પણ ગાંધીજી માટી અને પાણીના ઉપચાર છૂટથી કરવા લાગ્યા. ઉપવાસ પણ કરાવતા નાનામોટા અનેક સ્ત્રીપુરુષો ઉપર તેમણે આ પ્રયોગ અજમાવ્યો અને તેમા ધણી સફળતા મેળવી.

દિવસે દિવસે માટી, પાણી અને ઉપવાસ ઉપરની ગાંધીજીની શ્રદ્ધા વધતી ગઈ.

ગૃહસ્થજીવન

હેરબનના ઘર કરતા જોડાનિમજગંતું ઘર કસ્તુરબાને વધારે સારું લાગ્યું. શહેરના બહારના ભાગમાં એક સારા ગળાના લતામાં ગાધીજીએ મકાન રાખ્યું હતું નવી દબ્બના મંગવા-સાટનું એ મકાન દેખાવડું પણ હતું જે માળના એ મકાનમાં ઉપર-નીચે થઈને આર એરડા હતા. એ બીજાં મકાનોથી છૂટું હતું અને સામે મુદર ટેકરીઓવાળી ખુત્રી જગ્યા હતી મકાનની આસપાસ બગીચો હતો. માળ ઉપરના વરડામાંથી ચોપાસનો દેખાત રમણીય લાગતો હતો. ઉનાળામાં ત્યાં પથારી ફગીને સૂતા પશુ ખરા.

મકાન વિશાળ હતું તેમ ગાધીજીનો પરિવાર પણ મોટો હતો.

ગાધીજી, કસ્તુરબા, તેમના ત્રણ દીકરા, પોતાક, તાગબાનામાં કામ કરતો એક જુવાન અંગ્રેજ, એક આશરે આવેલો ડિંદી છોકરો-આટલા જણ એ મકાનમાં રહેતા હતા એમાં વિવાયની પોતાકના પત્ની મીશીમેન આવ્યા એટલે ઘર ભરાઈ ગયું.

ગાધીજીનો પહેરવેશ હતું બારિશ્ટરને જાણે તેવો જ હતો. બંગાળી-સાટની છોગાવાળી પાંડી, સરસ ભાતીમળ કાપડનાં ખૂનનાં ક્રાટ-પાટૂન, અક્કડ કોયર, ટાઈ અને ખૂટ-મોજાં. આ એમનો પહેરવેશ હતો વધીવાન કરતા એટલે ઘણા પ્રમાણે પોતાક રાજી,

હતો, પણ તેમનું મન કપાટાબધ સાદાર્થી તરફ જઈ રહ્યું હતું
 ધરનું કામ નજર પણ સૌ અને તેટલું હાથોહાથ કરી લેતા હતા
 કનુરુમાને તો મૂળથી હાથે કામ કરવાની ટેવ હતી બળકોને
 અને મીનીમેનને નવી ટેવ પાડવાની હતી ગાંધીજીએ બાળકોને
 પોતાના હાથમા લીધા

બનગમાથી પાઈ-ગેંગી લાવનાનું ગાંધીજીએ બધ ક્યું
 હતું રોટી ઘર આગળ બનાવી લેનાનું શરૂ ક્યું. મિત્રમા દળેના
 લોટ કરતા હાથે દળેના લોટમા ઘસ વધારે સચવાતો, તેમા
 પૈસા પણ બચતા, અને હાથે દળવામા કસરત મળે તે દર્શનાગ્ના
 શરીર મજબૂત થાય એ નક્કામા-આમ વિચાર કરી ગાંધીજી મો
 રિયા ખરચીને હાથે દળવાની ધટી લઈ આવ્યા એનું પડ મડ
 વજનદાર હતું. એક માણસથી એ ફેરવાય તેમ ન હતું એ જણ
 સટેલાઈથી ફેરવી શકતા સવાગમા સાડા ૭ વાગે એટલે દળવા
 માટે સૌ તૈયાર થઈ જતા દળવામા ગાંધીજી, પોનાક અને
 બાળકા મુખ્ય હતા કોઈ સાર કનુરુમા પણ આવતા અને મીની
 મેન આવ્યા પછી તેઓ પણ આ વાલ લેતા દળવાનું કામ માડ
 અર્ધા ક્યાક ચાલતું તેટલામા ધરનેગો લોટ ફળાઈ જતો તેમા
 સગત પણ મળતી જ હતી. દળતા દળતા ધટીના અનાજને
 લાકી દેતો સૈના હસવાનો ખડખડાટ અનાજ આખા ઘરમા ગાજી
 રહેતો દળી લીધા પછી દોરકું કૂદવાની કસરત આવતી ગાંધીજી
 દલામા સૈને ટપી જતા

ધર સાફ કરના એક નોંધર રાખ્યો હતો તે કુટુંબી જોવો
 થઈને રહેતો એના ભમા ત્રણે બાળકો મદદ કરતા મુનિસિ
 પાનિટીનો નોંધર આવીને પાયખાનું ઉપાડી જતો પણ પાય
 ખાનાની ઓરડી સાફ કરવી, બેઠક ધોવી, વગેરે કામ ગાંધીજી અને
 ધરના સૌ જાતે કરતા હતા

આખો દિવસ સૌ પોતપોતાના કામમાં રોકાઈ રહેતા. ખુર
ગા મસોઈ કરતા તેમાં સૌ બનતી મદદ કરતા મીલીમેન બાળકો
ને બપોરે બહારના ગાંધીજી અને પોનાડ ઓફિસે જતા

અને ત્યાં વખતે આખું કુટુંબ બેઠું થતું ગાંધીજીને
મહેમાનગતિનો ભાર શોખ હતો ગજ કોઈ ને કોઈ મહેમાન
હોય જ દરરોજ સાજના જમનામાં દસ-પદર જણ થઈ જતા

ટેમલ ઉપર બેઠાના દૂધ જેના ઓળડ પથરાતા ફરતી
ખુરસીઓમાં સૌ જમનાર બેસતા ટેબલ પર ભોજનની ચાનીઓ
ગોળનામાં આપતી ચાનીઓ બુદી બુદી પણ સાદી મનાનામાં
આપતી પહેલી વારના પિરસણમાં બે-ત્રણ શાક, દાળ ૩૦
શેકેની રોગી, મગફળી અગર ખીચ્ડા એના મીઠાનું લસોગીને
બનાવેલું માખણ તથા જાતજાતની ચુબર, આટલું પીરસાતું
બીજાના દૂધ ને ફળ લેનામાં આપતા અને ત્યાં પછી કોશી કે
લેમન જેનું કુતું પ્રમાણે ગરમ કે ઠંડું પીણું પિનાતું જમનામાં
દાર જરાબ ઉતાવળ કરતું નહિ સૌ શાંતિથી ને લહેરથી એક
બાક સુધી જમતા જમતા જમતા અને પ્રકારની ચર્ચાઓ
આપતી અલકમનની રાતો સાથે ટોળાપા આપતા ગાંધીજી
કોઈ રમૂજ વાત નીકળતા બાળકની માફક ખડખડાટ હસીને આખું
ઘર ગજવી મૂકતા

*

બેલાનિસમર્ગમાં વકીનાતનો ધધો ધીકતો આપતો હતો તે
વખતે ગાંધીજી પાસે ચાક કારકુન હતા તેટલાથી કામને પહોંચી
વળાતું ન હતું એક ટાઈપ કરનારની જરૂર હતી એને માટે ગાંધીજી
એ જાપામાં જાહેરાત આપી દક્ષિણ આફ્રિકામાં એ જાતનું કામ કરે
નાર મોટે ભાગે બાર્ડો જ હોય છ નિનાયતથી તાજ જ આજે

એક કુમારિકા આ કામ માટે ગાંધીજી પાસે આવી. ગાંધીજીએ તેને પૂછ્યું: 'તમને કાળા માણસના હાથ નીચે કામ કરવામાં અડચણ નથી ને?' તેણે મક્કમ જવાબ આપ્યો: 'મુદ્દલ નહિ.'

'તમને પગાર કેટલો જોઈશે?' -

'અઠીસો રૂપિયા તમને વધારે લાગશે?' ગાંધીજી કહે: 'ના. જો તમે ધારુ' કામ આપશો તો એટલો પગાર હું ખુશીથી આપી શકીશ. તમે ક્યારથી કામે ચડી શકશો?'

• 'તમે કહો તો હમણાં જ.'

ગાંધીજી બહુ રાજ થયા. તેમણે એ જ વખતે એ બહેનને સામે એસાડી અને કાગળો લખાવવાનું શરૂ કર્યું.

એ બહેનનું નામ ડિક હતું. તેણે પોતાના કામથી ગાંધીજીને ખૂબ સંતોષ આપ્યો. એના કામમાં કદી ભૂલ ન પડે. એને કાઈ વાર જ એ સાદે કહેવું ન પડે. એના હાથમાં ગાંધીજીએ હમરોનો વહીવટ સોંપ્યો હતો. ડિક ગાંધીજીને પોતાના વડીલ તરીકે માનતી અને ગાંધીજી ડિકને દીકરીની માફક રાખતા. તેનું મન ગાંધીજીએ જીતી લીધું હતું તેથી પોતાનો પતિ પસંદ કરવામાં પણ ડિક ગાંધીજીની સલાહ લીધી. ગાંધીજીએ જ એને પરણાવી અને કન્યાદાન પણ દીધું. લગ્ન થયાં એટલે તે એફિસમાંથી છૂટી થઈ. જતાં બીડને પ્રસંગે એ અર્ધે વેણે આવીને બેસી રહેતી.

ડિકને બદલે એ જ કામ માટે માણસની જરૂર હતી તે તરત મળી ગયું. એનું નામ રશ્લેશિન હતું. એ બહેન ખૂબ તેજ હતી. કાઈની એને પરવા ન હતી. એનું અપમાન કરવાની કાઈની હિંમત ન ચાલે. એને અંગ્રેજી સરસ આવડતું હતું. એ બહેન વિશ્વામ્ય અને વફાદાર હતી. એ કાંઈ ગાંધીજી પાસે નોકરી કરવા નહોતી આવી. એને તો જુદા જુદા અનુભવ મેળવવા હતા. ગાંધી-

જના વિચારે એને ગમતા હતા પગાર પણ એ આંછો લેતી. નેતું-
મે રૂપિયા એને પૂરતા થઈ રહેતા. કોઈ વાર ગાંધીજી કહે: ‘તમે
વધારે પગાર લ્યો.’ તો એન્દમ ચિડાઈ જાય. ‘શુ હું પગાર માટે
રહી છું ? મને તો તમારી સાથે આ કામ કરવું ગમે છે અને
તમારા આદર્શો ગમે છે તેથી રહી છું !’ રસેશિનને પણ ગાંધીજીએ
દીકરી ગણીને સાચવી હતી એ બહેન જેવી બહાદુર તેવી જ પવિત્ર
હતી.

આમ ગાંધીજીના કુટુંબમાં ગોરા સ્ત્રી-પુરુષો પણ ધણા હતાં.

જખમી ઝુલુની સારવાર

ગાંધીજી ઘર માંડીને કંઈક થાળે પડ્યા ત્યાં ઘર વીંખવાનો પ્રસંગ આવીને જાંબા રહ્યો. શાંતિથી ઘર માંડીને કુટુંબ સાથે રહેવાનું તેમના નસીબમાં જાણે લખ્યું જ ન હતું. તેમનો અવતાર ગરીબ, નિરાધાર અને દુખિયાંની સેવા કરવા માટે અને અન્યાયી-જુલમીની સાથે ધર્મયુદ્ધ કરવા માટે હતો.

આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓને ઝુલુ કહેતા. એ લોકો ખીચારા ગોરી સરકાર સામે યર્ધ શકે તેવા ન હતા. ગોરાની બદ્ધકથી પહાડ જેવા ઝુલુ દબાઈ ગયા હતા. પણ સરકારે અન્યાયી કર નાખેલો તે ભરવાની એક ઝુલુ સરદારે ના પાડી અને ખીચારાને કર ન આપવા સમન્તવ્યા. એક ગોરા સાર્જન્ટ કર ઉપરાવવા આવ્યો તેને કાપી નાખ્યો. બસ, આટલી વાતમાં સરકારે કીડી ઉપર કટક ચડાવ્યું. ઝુલુઓને ધાકધમકી અને સંગીનની અણીથી નેર કરવા માડ્યા. કેટલાક સામા થયા તેમને ગોળીએ વીંધ્યા. આને સરકારે 'ઝુલુઓનો ભયભો' એવું નામ આપ્યું. જાપાંઓમાં એની બળવા અથવા યુદ્ધરૂપે જાહેરાત થઈ.

કોઈ પણ દેશમાં જ્યારે સરકાર યુદ્ધ ચડે ત્યારે તે સરકારના લાભ ઉકાવનાર પ્રજાએ તે યુદ્ધમાં ભરતી થઈ પોતાની સરકારને મદદ કરવી જોઈએ, સરકારના વાંકને બદલને પોતાની નજાણી

ઢાકી ઝટકતુ ન જોઈએ, એના મિચાગ ગાધીજી ॥ તે વખતે હતા અને આજે પણ છે વગી ગાનીજીને માટે બીજી રીતે પણ ધમ સડટ હતુ તે વખતે પણ પોતે અહિંસાના ઉપાસક હતા પરંતુ તેમને નાગ્યુ કે અહિંસાનુ બહાનુ કાઢી બીકણુ હિંદીઓ યુદ્ધના પરાક્રમથી ઝટકે એ હીક નથી આજે હવે યુદ્ધો છંદ માણુસાર્થ મિનાના થઈ ગયા છે, તેમા ધર્મનો જાટો રહ્યો નથી, તેથી જ તેમણે મિચાર મદદ્યો છે

જે દેશમા પ્રજા અને સરકાર એક ગગના હોય ત્યા આ માન્યતા કુદરતી લાગે છ, પણ આપણી જેમ જે પ્રજાઓને પર દેરી સરકાર નીચે છાપુ પડે છે તેમને એ માન્યતા સમજવી મુશ્કેલ પડે છે પરાધીન પ્રજાઓને તો સરકાર સાથે અનેક નાની-મોટી બાબતોમા અપ્રાપ્તિ હોય જ તે સકટમા આવી પડ ત્યારે મનમા એક પ્રજારનો આનંદ પણ થાય પણ ગાવીજી માને છે કે સરકાર તરફ આપણો ગમે તેવો અભાવો હોય છતાં જો આપણે તેની દરક પ્રકાશની સગવડો ભોગવતા હોઈએ તો યુદ્ધકાળે તેને વફાદાર રહેનાની આપણી પ્રજા તરીકની ફરજ છે આપણે હિંદી ઓ લાખા વખતની પરદેશી ધૂસરી નીચે રહેનાથી બીચલુ થઈ ગયા ઝીએ અને યુદ્ધના નામથી નાસીએ છીએ તે કલકથી બચના તથા અવરાજનના હકને લાયક થના આપણે હિંદીઓએ તો સરકારના યુદ્ધમા ભાગ લેવો જ જોઈએ એમ ગાધીજી એ વખતે માનતા હતા આજે અંગ્રેજ સરકાર કોઈ નાતે સુધરે તેમ છે જ નહિ એવી અનુભવે ખાતરી થઈ છે તેથી ગાધીજીએ એની સાથેની નીતિ અસહકારીની રાખી છે એ વાત જુદી છે, પરંતુ ગાધીજીનુ મન યુદ્ધની બાબતમા હમેશા ઉપર પ્રમાણે જ મિચાર કરવા જાગે છે તે આપણે આગળના પ્રકરણોમા પણ જોઈશુ

હુંહુ સામે દક્ષિણ આફ્રિકાની ચરકારે યુદ્ધ બહોટ કડું ત્યારે ગાધીજીએ નિશ્ચય ર્યા કે હિંદીઓએ યુદ્ધમા મદદ કરવી

ગાંધીજી જાણતા હતા કે જીલ્લાઓ નિર્દોષ છે તેમનો કોયો વાક નથી તેમને મારે આ વસ્તુ ધર્મસકટ જેવી હતી છતાં પોતે નાતાલના વતની હતા અને અંગ્રેજીની રેયનના હક ભોગવના ઇચ્છતા હતા તેથી તેમણે પોતે ટુકડી લઈ મઢે જનાનો નિશ્ચય કર્યો અને સરકારને કહેણુ મોકલ્યુ. ગવર્નરે તેમને તરત આવના લખ્યુ

જનામ આવ્યો એટલે ગાંધીજીએ ઘર સ કલ્યુ કરતુરખાએ તેમા સમનિ આપી ગાંધીજીએ મોકુ વર ઝાલી નાખ્યુ પોવાકે એક નાનુ મકાન ભાડે રાખ્યુ અને કરતુરખા બાળકો સાથે ફિનિકસ આશ્રમમા ગયા ઘરનો સામાન કેટલોક પોવાક પામે ગલો ને કેટલોક ફિનિકસ મોકલી આપ્યો. આમ બાંધેયો માળો યોડા દિવસમા જ ગાંધીજીએ વીંખી નાખ્યા

ચોવીસ હિંદીઓની એક સારનાર-ટુકડી તૈયાર કરી સર કારની મઢે જઈ પહોચ્યા. હિંદીઓનું અધમાન ન થાય માટે ગાંધીજીને જ એ ટુકડીના ઉપરી નીમ્યા અને તેમને 'સાર્જન્ટ મેજર'નો હોદ્દો આપ્યો ટુકડી બગવાની જગ્યાએ જઈ પહોચી

ગાંધીજીએ ત્યાં જોતુ તો જળવા જતુ તો કશુ હતુ નહિ બોળા સાદા અને જગવી ગણાતા જીતુ ખીચારા પોતાના જગનની અદર આવેલા દુખાઓમા ભરાઈ બેસ હતા ગાંધીજીનુ હૃદય જીલ્લાઓ તરફ હતુ તેમને યુદ્ધમા સરકારને સાથ આપતા મન બહુ જ કહેણુ કરતુ પડ્યુ. પરતુ ધર્મશુદ્ધિથી યુદ્ધમા ભળનારની ધૃતિ લાજ રાખી. તેમને ધાયલ જીલ્લાઓની સેવાનું કામ મળું

કેટલાક જીલ્લાઓને સરકારે કેદ કર્યા હતા તેમને જેલમા આમખાના માર મારેલા તેથી આમદી ઉતરડાઈ ગઈ હતી અને ધા પાકીને સડતા હતા એમની સાગવાગ કરવા મઈ ચોરો તૈયાર ન હતો ગાંધીજીને એ પુણ્યનુ કામ મળ્યુ તેથી તેઓ

ખુ રાજ થયા દાક્તર અમનદાસ લયો હતો એ ખીચાગે એકલે
હાથે પહોંચી ગયો ન હતો ગાંધીજીને એણે કહ્યું ‘આ ગરીબ
લોકોની દયા ખાઈને લગવાને જ તમને અહીં મોકલી આપ્યા છ’
આમ કહીને દાક્તરે ગાંધીજીને પાટા, જતુનાશક દવા વગેરે આપી
અને દરદીઓ પાસે તેમને લઈ ગયા. ગાંધીજીને જોઈને દરદીઓ
ખુ રાજ થયા. ગાંધીજીની ટુપડીએ દરદીઓના ના ધોરાનું
ને પાટા માધરાનું સર કપડું ગોગ સિપાઈઓ આ જોઈને
ચિડાતા, ગાળો દેતા, પણ ગાંધીજી એમને કશું કહ્યા નિના
પોતાનું કામ કર્યું જતા હતા ધીમે ધીમે એ સિપાઈઓ સાથે
પણ ગાંધીજીનો સબંધ બધાયો અને તેઓ રાત પડી ગયા
ગાંધીજીને કટવાક જખમી ગોરાઓની સારવારનું કામ પણ મોખ્ય
હતું

પણ લગાઈમા રોકાયેલું લશ્કર એક દિવસે પડ્યું ન ગ્રહે
જના વધારે જરૂર હોય ત્યાં એને બિખરાવું હોય ગાંધીજીની
જાનણીને પણ ખીજે થયે જવાનો હું મ મારો ગોરા સિપાઈ
ઓ તો ઘણાખરા ઘોડેસવાર હતા ગાંધીજીની ટુપડીને તેમની
પાછળ તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં ડોળાઓ ઉપાડીને જવાનું હતું
લાગા પથ કાપવા પડતા એકનાર તો દિવસમા ચાલીસ માર્દન
ચાનવાનું આવ્યું હતું ફરિયાદ ચાનતી હોય ત્યારે સૌ મૂગા મૂગા
ચાપ્યા જતા હોય ખભે ડોળાઓ હોય, એમેર પહાડો અને
જંગલો, બિડાણુમા ઝુલુઓના દૂમા, પરુ-પક્ષી કે આદમીનો
પણ અવાજ ન સભળાય એની ગભીર શાંતિ પથરાયેલી હોય,
એવે વખતે ગાંધીજી પોતાના મન સાથે બિડા બિતરીને પ્રિચાર
કરતા.

તેમને થતું કે મારે જો મેરા જ કરવી હોય તો વરુ
મારનો, છોકરાઈનાનો મોહ છોડવો પડે જ જાગ વધતી નયુરુ,

મેવા મેરાને કેડાણે રહી જાય છે. એટલે ગાંધીજીએ એ કૂચના દિવસોમાં જિંદગીભરતું અહમયર્થ પાળવાનો નિર્ણય કર્યો, જે યાત આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ.

આ 'જાળરા' વખતે અંગ્રેજોએ નિર્દોષ યુવુ ઉપર ભુલમ ગુન્નરવામાં પાછું વાળી ન લેયું.

જુલુઓને દયાવી દેવા અંગ્રેજોએ શિકારી રીતે કામ લીધું. ગામડાંઓમાં ભરી અંદકે દાખલ થઈ સિપાઈઓ હરણ જેવા ભોળા જુલુઓને એક જ ભડાકે વીધી નાખતા. પહાડો અને જંગલોમાં વસતા એ નિર્દોષ જુલુઓને વીધી નાખવા છૂટતી ગોળીઓના અરાજ ગાંધીજીના દેયા મોસરા બતરી જતા પણ ગાંધીજી એ કડવો ઘૂંટડો પી ગયા અને તેમને લાગે આવેલું જખમી જુલુઓની સારવારનું કામ કરી મન હળવુ કર્યું.

સત્યાગ્રહનો જન્મ

એક મોટી નાટકગાળામાં ટ્રાંસવાયના દિંદીઓની સભા ભરાઈ હતી હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી સભામંડપ ચિકાર ભરાઈ ગયો હતો.

ગાંધીજી ઝુલુ-ઝળવાનું કામ પતાવી પાછા જોહાનિસબર્ગમાં આવી પહોંચ્યા હતા. સવા ભરવાનું કારણ ખૂની કાયદો હતો. દિંદીઓએ સરકારને લડતમાં મદદ કરી તેના બધામાં દિંદીઓને આ ગુલામીનો કાયદો મળ્યો.

એ કાયદાનો સાર આ પ્રમાણે હતો

‘ટ્રાંસવાયમાં રહેવાનો હક ધરાવતા દરેક દિંદી સ્ત્રી-પુરુષ અને આઠ વરસ ઉપરના છોકરા-છોકરીઓએ એશિયાઈ મ્હતરમાં પોતાના નામ નોંધાવી પરવાના મેળવવા એ વખતે જૂના પરવાના પાત્ર આપવા, નોંધવાની અરજીમાં નામ, હામ, ભત, ઉંમર વગેરે આપવા નોંધણી કરનાર અમલદારે અરજદારના શરીર ઉપર મુખ્ય નિશાનીઓ હોય તે નોંધી લેવી. અગ્નિ ઉપર અરજદારનાં બધાં આંગળાં અને અંગૂઠાની છાપ લેવી. ઠરાવેલી મુદતની અંદર જે દિંદી સ્ત્રી-પુરુષ અગ્નિ ન કરે તેના ટ્રાંસવાયમાં રહેવાના હક નથી.’

આવો પરવાનો ન કદાવે તેને જોય મળે, દંડ થાય, તેની મિલકત જપ્ત થાય, તેને હલપતર કરાય—એવી જાતજાતની શિક્ષા હતી. પરવાનો ગમે તે અમલદાર ગમે ત્યારે માગી શકે. રસ્તે જતાં ઊભા રાખીને અગર તમાગ ધરમાં આવીને પણ માગી શકે. અમલદાર જે હકીકત માગે તે ન જણાવે તેને દંડ ને કેદની સગા કરાટ કરી શકે.

ગાંધીજી એની કલમો વાંચીને ધ્રુજી જાણ્યા. આખી દુનિયામાં સ્વતંત્ર માણસ માટે આવો મુશ્કામીખત જોવો કાયદો હોઈ ન શકે. જનને જોખમે એનો વિરોધ દિંદીઓએ કરવો જ જોઈએ એમ આગેવાનોને તેમણે સમજાવ્યા. આખા દ્વાંસવાદમાંથી આગેવાન દિંદીઓ જોદાનિસર્ગર્ભમાં આવી પહોંચ્યા અને આપણે શરૂઆતમાં વાંચી ગયા તેમ નાટકશાળાની અંદર જંગી સભા મળી.

સભામાં હરાવ આવ્યો કે આ ખૂની કાયદો ધારાસભામાં પસાર ન થાય તે માટે વિરોધ ઉઠાવવો, છતાં પસાર થાય તો તેને તાબે ન થવું.

હરાવને ટેકા આપતાં ગરમાગરમ લાપણો થયાં. એક દાજી હપ્પીય જુરસાદાર લાપણ કરતાં બોલી ગયા કે: ‘આ હરાવ આપણે ખુદાને લાગર-નાગર જાણીને કરવાનો છે. આપણે નામદ યર્ધને આવા કાયદાને વશ કદી નહિ થઈએ. હું તો ખુદાના કસમ ખાઈને કહું છું કે આ કાયદાને હરગિજ તાબે નહિ ધાડું અને આખી મિજલસને સવાહ આપું છું કે તેઓએ પણ ખુદાને લાગર જાણીને કસમ લેવા.’

ગાંધીજીને કાને ઉપવા સમ્બોડ પડ્યા નેવા જ તેઓ ચમક્યા. પદેત્રાં હેજતાઈ ગયા, પણ પછી મનમાં થયું કે જો આખી સભા સમજીને ખુદાને નામે કસમ લે તો લગ્ન આખર મુઠી લડી થાય.

પ્રમુખની રજા લઈને ગાંધીજી બોલવા ઊઠ્યા. પહેલાં તો પ્રતિજ્ઞા કેવી ભારે વસ્તુ છે તે સમજાવ્યું. પ્રતિજ્ઞા પાળતાં કેવી આઝરી કમોટી થયે તેનો ખ્યાલ આપતા બોલ્યા

‘આપણે અહીં હાજર રહેવા ત્રણ હજાર જણ દસમ ખાઈએ અને બીજા દસ હજાર ન પણ ખાય આરભમા આપણી હાસી પણ થશે વળી આટલી બધી ચેતવણી આપ્યા છતાં દસમ ખાનાગમાથી કેટલાક અથવા વળા જણ પહેલી કમોટીએ જ નબળા જણાય આપણે જેલમા જવું પડે, જેલના અપમાન વેડવા પડે, ભૂખ, ટાક-તડકા સહન કરવાં પડે, સખત મજૂરી કરવી પડે, ઉદ્ધત દારોગાના જેલમા માર પણ ખાવા પડે, આપણો દડ થાય અને આપણી માનમિત્રકત પાણીને મૂલે સરકાર હગજ કરી નાખે લડનારા થોડા થઈ જઈએ તો આજે આપણી પામે યૈસા હોય છતાં આપણે કમળ બની જઈએ દેશપાર થવું પડે ભૂખ ખેંચના, જેલના ત્રાસ વેડના કોઈ માદા પડે અને મરે પણ ખરા ટૂંકામા, આપણે જેલવા કંપી શકીએ તેના બધાં દુખ આપણે માથે પડશે એમ ધારીને પ્રતિજ્ઞા લેવી હોય તેણે લેવી.

‘મને કોઈ અલારે પૂછે કે લડાઈનો અત કેવો આવશે અને ક્યારે આવશે ? તો હું તેમને કહું કે જો આખી દિ દી કોમ કમોટીમાથી પાર બિતરે તો અત તરત આરી જાય પણ તેમ ન બને અને ઘણાખરા અરધે રહે ભાગી પડે તો લડાઈ લાખી ચાલે.

‘પણ એટલું હું તમને નક્કી કહું છું કે આ પ્રતિજ્ઞા પાળનારા મૂળીસર માણસો દશે તોપણ તેમા આપણી ચોક્કસ જીત થવાની છે.’

શાંતિથી ગાંધીજીના બાપણનો એકેએક શબ્દ સાંભળ્યો
 પ્રભુએ એ શબ્દ કહ્યા પછી આખી મલા ઊભી થઈ બધાએ
 હાથ ઊઠ્યા કર્યા અને ઈશ્વરને નામે-પ્રભુમાક્ષીએ હંગામ પમાર
 કર્યો બેઠકોના ઉત્સાહનો પાર ન રહ્યો

અન્દરમાત બીજે દિવસે ૩૪૬ અન્દરમાતથી એ નાટકશાળા
 બળીને ખાખ થઈ ગઈ સૌ કહેવા લાગ્યા કે આ નાટકશાળાની
 જેમ ખૂની કાયદો પણ મગીને ભગ્ન થશે

વગર બચિયારે, રાજ કરનારી સરકારની સામે લડાની
 આ રીત બુદ્ધી જાતની હતી એને શુ નામ આપવું તેનો પ્રિયાર
 ગાંધીજી કરવા લાગ્યા. એ વખતે તો કશું સૂઝયું નહિ બધ-
 બેસણું નામ શોધી ઝાઝનારને ઈનામ આપનારુ ગાહેર કરું
 મગનલાલ ગાંધીએ 'સત્યાગ્રહ' શબ્દ મનાવ્યો સતને ખાતર
 આગ્રહ એવો તેનો અર્થ નીકળતો હતો ઈનામ મગનલાલ
 ગાંધીને મળ્યું ગાંધીજીએ તેમા ય' ઉમેરી સત્યાગ્રહ' શબ્દ ચાલું
 કર્યો. ગુજરાતી તથા હિંદી ભાષામા એ શબ્દને સાંભળે વધારા લીધો

આ રીતે 'સત્યાગ્રહ'નો જન્મ થયો-૧૯૦૬

વિલાયતમાં ઉપ્યુટેશન

દ્રોસવાસના તેર હજાર હિંદીઓ જળવાન સરકાર સામે લડાઈમાં જતરે તે પહેલા સમજાવટથી કાયદો પાછો ખેંચાવવા ગાંધીજીએ પ્રયાસ શરૂ કર્યો જાપાઓ મારફત દક્ષિણ આફ્રિકામાં, હિંદુસ્તાનમાં અને વિલાયતમાં જિહાપોહ શરૂ કર્યો. વિલાયતના પ્રધાનેને ૩૫૩ મળી હિંદીઓની વાત સમજાવવા એ પ્રતિનિધિને વિલાયત મોકલવાનું નક્કી કર્યું. પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજી અને વજીરઅલીને પસંદ કર્યા

વિલાયતમાં ગાંધીજીએ તનતોડ મહેનત શરૂ કરી. પ્રધાનેને મળ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાસમાં રસ લેતા અંગ્રેજ મિત્રોને, મુખ્ય મુખ્ય જાપાઓના અધિપતિઓને મળ્યા. ગાંધીજી છ અફવાડિયાં વિલાયતમાં રહ્યા. ત્યાં તેમના કામમાં મદદ કરનારા જુવાનો પણ મળી રહ્યા. વિલાયતમાં લજ્જતા વિદ્યાર્થીઓ ગાંધીજી ફરતા વીંટળાઈ રહેતા અને ચીંધું કામ કરતા. સરનામાં કરવાનું, અરજીઓની નકલો કરવી, ટિકિટો ચોડવી, ટપાલે જતું-દરેક કામ હોંશથી કરતા. એમાં એક અંગ્રેજ જુવાન સૌને ટપી જાય તેવો હતો.

એનું નામ સીમંડજ હતું. પહેલાં એ આફ્રિકામાં હતો. ત્યાં ગાંધીજી સાથે એને ઓળખાણ થયેલી. એ મુબરકમાં હતો ત્યારે મરફી થયેલા હિંદીઓની એણે સારવાર કરેલી. ડાળા-ઘોરાનો બેદ એના મનમાં લેશ પણ ન હતો. બજાવાદનની જેમ નજીવાને પક્ષે રહી લડવાનો એનો નિમમ હતો. બેહાનિસઅર્થમાં એ ગાં

ને કહેતો: 'તમે થોડા છો, સરકાર કરતાં ઓછાં સાધનવાળા છો, એટલે હું તમારી મદદમાં રહું છું' વિલાયતમાં ગાંધીજી આવ્યા છે એવી ખબર ડો. ઇ. પામાં એણે વાંચી એટલે મોટા લડન શહેર-માં જોળતો જોળતો એ ગાંધીજી પાસે આવી પહોંચ્યો. ગાંધીજી પ્રેમથી એને બેટી પકા

મીમડા કહે 'મને પટાવાળાનું કામ સોંપશો તો તે પણ કરીશ લઘુનિપિની જરૂર હોય તો તો તમને મારા જેવો કુશળ માણસ બીજો નહિ મળે' ગાંધીજીએ હસીને જવાબ આપ્યો: 'મારે બને કામનો ખપ છે.'

એ જીવંત રાત અને દહાડો વગર પૈસે ગાંધીજીનું વૈતરુ કર્યું. રાતના બાર બાર અને એક એક વાગ્યા સુધી એ કાગળો કે અરજીઓ ટાઈપ કરતો હોય સદેશ લાવના-વર્ધ જવા, ટપાલે જવું, બધું કામ એ હસતે મોઢે કરતો એની કમાણી મહિનાના લગભગ સાડા છસો રૂપિયાની હતી, પણ એ બધું મિત્રોને મદદ કરવામાં વાપરી નાખતો ગાંધીજીએ કામના બદલામાં કંઈક મહેન-તાણું લેવા તેને આગ્રહ કર્યો ત્યારે એણે સાફ ના પાડી એ કહે 'આવી સેવાનો બદલો લેવો એ અધર્મ છે'

ગાંધીજીને બપોડવાનો દિવસ આવ્યો છેલ્લી રાતે બધું કામ-રાજ આટોપતા, સમાન બાંધતા રાતના ત્રણ વાગ્યા. એ વખતે પણ એ મદદમાં સાથે હતો બીજો દિવસે સ્ટીમર પર ચડાવીને એ ગાંધીજીથી છૂટો પડ્યો

ગાંધીજીની કામ કરવાની રીત-લાવના એવી હતી કે હર-કોઈ તેમાં મદદ કરવા તયારી રહેતા વિલાયતથી ગાંધીજી પાછા આવ્યા બેલાનિસર્ગ પહોંચતા ગાંધીજીએ બેયુ કે સરકારે હોશિ-યારીથી જિંદગીને છેતર્યા છે.

સત્યાગ્રહ-સંગ્રામ શરૂ

દ્રાંસનાવની રાજવાની પ્રિંગેરિયામા નગી સભા મળી હિદીઓની તેર હમરની કુન નસ્તીમાથી પાચથી છ હમર માણુઓ સભામા હાજર હતા દૂર દૂરના નગવોમા વેપાર ગતા હિદીઓ અને મોનાની ખાણોમા ટામ ટગતા ગિરમીડિયા મજૂરો પોતાના હકની રક્ષા કરના આરી પહોંચના હતા.

ફનીથી લુન્સફાર ભાષણો થયા ફરીથી આરી પડે તે દુખ વેવાનો નિશ્ચય કર્યા ફરી એકરાગ જાનને જોખમે ખૂંતી નાચાનો વિરોધ કરનાની પ્રતિજ્ઞા લેનાઈ

લુનાઈ મદિનામા નવા પરનાના કદાવરાના હતા લુનાઈ આગ્યો પરવાના-ઓદિમે અમનદારો અને કાગકુનો તૈયાર થઈને બેઠા કોઈ પણ હિદી પરનાનો કદાવરા આરી ચડે તો તેને અમ જાતી પાછો વાળવા અવમેરકો ઓદિસ આગળ જોભા ગ્લા. અવમેરકો જે આવે તેમને રાતિથી સમજતીને પાછા વાળતા હતા ગાંધીજી લડતની દેખરેખ રાખતા હતા.

ગામડે ગામડે અવમેરકો નીળી પડ્યા હતા તેઓ સભાઓ ભરીને પરનાના ન કદાવરાનું સમજાવતા હતા છનાઝપના અને ખુંથી રીતે એમ પરનાના કદાવરાનું મા. પાચમોએક નીકળ્યા આકીના મજબ હતા.

સરકારે જોયું કે હિંદીઓની મક્કમતા વધતી જાય છે. એટલે એણે જરા હાથ ખતાવવાનું શરૂ કર્યું.

રામસુંદર પંડિત કરીને એક હિંદી જુવાન જર્મિંગ્ટન નામના ગામમાં રહેતો હતો. એ દેખાવમાં બહાદુર અને વાચાળ હતો. થોડા મોઢા ગળાતો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો હતો એટલે રામાયણનાં દુહા-ચોપાઈ પણ લલકારતો એણે દેર દેર ભાષણો આપવા માંડ્યાં. એની જુરસાદાર વાણીથી લોકોને પાતો ચડતો.

હિંદીઓમાં પણ કેટલાક વિધ્નસંતોષી હતા, જેમણે ખાનગી ખૂણે પરવાના કઢાવી આખરે ગુમાવી હતી, તેમાંના કોઈ એ સરકારને ખબર આપી કે: 'આ પંડિતને પકડો તો જર્મિંગ્ટનમાંથી પરવાના કઢાવનાર નીકળશે.' પરવાના-અધિકારીને તો આ વાત મધથી મીઠી લાગી. એણે તરત રામસુંદરને પકડ્યો. તેની ઉપર કારટમાં કેસ ચાલ્યો.

આવી જાતનો કેસ પહેલો જ હતો. સરકારી અમલદારોમાં તેમ જ હિંદીઓમાં ખળભળાટ મચ્યો. રામસુંદરને એક ગામ ઓળખતું તે આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રસિદ્ધ થયો. કોઈ મહાપુરુષનો કેસ ચાલે તેમ સરકારે પોલીસ-પહેરા ગોઠવેલા. રામસુંદરને એક માસની સાદી સજા થઈ. એને ખાસ જુદો ગોરા વોર્ડમાં રાખવામાં આવ્યો. હિંદીઓએ એને માટે ભાતભાતનાં બોજન મોકલ્યાં. અમલદારોએ પણ એનું માન ખૂબ સાચવ્યું.

એની જેલ મહેલ સમાન હતી. ઘણાને જેલ જવાની તાજા-વેલી પણ લાગી હતી. આટલી સગવડ અને આટલું માનપાત છતાં રામસુંદરને જેલ વસમી લાગી. એ છૂટો ફરનારો, બીડીતમાકુનો ભારે વ્યસની માણસ હતો. વ્યસનની ગુલામીથી અને એકાંતથી એ ગમરાયો. જેમ તેમ તેણે મદિનો પૂરા કર્યો.

રામમુંદર છૂટયો. લોકોએ એતું સરથસ કાઢ્યું. રામમુંદરને કૂચથી લાંકી દીધી. પણ અદરખાને ડરપોક હોવાથી એ રાતલઈ ને ખસી ગયો. છતાં હિંદીઓનો ભુસ્સો ટકી રહ્યો.

એ દિવસોમાં ‘ ઇન્ડિયન એસોસિયેશન ’ પુરજોસમા ચાલતું હતું. ફિનિક્સમા વેસ્ટ અને મગનલાલ ગાંધી એની વ્યવસ્થા કરતા હતા. પરવાનાખાતાના અમલદારો એ ઘણું ખૂબ ખ્યાનપૂર્વક વાંચતા હતા.

હાલતનો આધાર સત્ય ઉપર હતો એટલે કશું જાતુ રાખવાનું હતું જ નહિ. ધાપામાં બધી બાબતો સાફ સાફ લખાતી હતી. એ ઉપરથી અમલદારોને લાગ્યું કે આગેવાનોને પકડ્યા વિના આ હાલત દબાશે નહિ.

હિંદીઓ સાથે ચીના પણ લડ્યા હતા તેમને પણ એ ભુલમી કાયદો લાગુ પડતો હતો. ચીનાઓનો ભુસ્સો ઓર હતો. તેથી સરકારે ચીનાઓના પ્રમુખ કવીન, ગાંધીજી અને યજ્ઞી નાયકુ એ ત્રણ જણને કોરટમા હાજર થવાની નોટિસ આપી.

ત્રણે આગેવાનો અદાલતમા હાજર થયા. સાંચે પોતાનો ગુનો કબૂલ કર્યો. ગાંધીજી ફક્ત એટલું જ બોલ્યા કે. ‘ પૂરતો વિચાર કર્યા પછી, ધર્મ સમજીને મેં આ ખૂની કાયદોનો નિરોધ કર્યો છે. તેને સાડુ જે સગ્ન મળશે તે સહન કરવામા હું માન સમજીશ.’

ન્યાયાધીશે ગાંધીજીને બે માસની સાદી સગ્ન કરી. બીજાઓનો કેસ ભુલો ચાલવાનો હતો.

અદાલતમાં ગાંધીજી મેંકડો વખત વડીલ તરીકે જાણીતો રહેલા. જે અદાલતમાં વડીલ મહાના માનવતા સહ્ય તરીકે

ગાંધીજી બેસતા તે જ અઘણતમાં એક ગુનેગાર તરીકે પાંજરામાં બંધા રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો ને જરા વિચિત્ર તો લાગ્યું, પરંતુ પોતે વકીલ મંડળ સાથે બેસવામાં જે માન સમજતા તેથી ઘણું વધારે માન આ રીતે તહોમતદાર તરીકે બંધા રહેવામાં ગાંધીજીએ માન્યું. એ વખતે કોરટ આખી હિંદીઓ, ગોરા વકીલો વગેરેથી ભરાઈ ગઈ હતી.

જેવી સખ સંભળાવી દીધી કે તરત ગાંધીજીને કેદીઓને જ્યાં જેલ જતા પહેલાં રાખવામાં આવતા ત્યાં એક સિપાઈલઈ ગયો.

પહેલી જ્વેલયાત્રા

ગાંધીજીને કાટડીમાં પૂરી, ઉપર તાલુ મારી, પોલીસ-અમલ દાર આતો ગયો.

ગાંધીજી એટલા પડ્યા. આ તેમનો જ્વેનનો પહેલો અનુભવ હતો. તેમણે આસપાસ નજર ફરી તો બધું સૂમસામ લાગ્યું. તેઓ જોડા વિચારમાં પડી ગયા. ‘ડયા ઘરબાર, ડના વડીવાન, ડયા સલાઓ-એ બધું શું મરખુ હતું? અને આજે કેટલી બન્યો છું. જે મહિનામાં શું થશે? પૂરા જે મહિના જ્વેનમાં ડાઘના પડશે? લોકો થોડાંધ આપે તો તો જે મહિના ડાઘના ન પડે પણ વચન આપ્યા પ્રમાણે એ લોકો ન પળે તો જે મહિના કેટલા લાખા થઈ પડે?’ પણ આવા વિચારો આત્મા-ન આત્મા ને પસાર થઈ ગયા. ગાંધીજીના મનમાં વિચારોએ તગત પાડેા ખાને ‘હું તો જ્વેલને મહેલ ગણાવનારો. સલાગ્રહની લડતમાં જ્વનભાવ અર્પણ કરવાનો વખત આવે એ તો ધન્ય ઘડી નાણાય’ આ વિચારો આવતા જ ગાંધીજી દટાર થયા બીજા ભાગે એને ટ્રેલી જ્વેલ મળશે, સાંને સાથે રાખશે કે જુદા, વગેરે પહેનારુ વિચારો શરૂ થયા.

એટલામાં દરનાજે ખૂંચે પિતંગગાડી આવી તેમાં જેમાં ગાંધીજીને જ્વેલાનિસર્ગની જ્વેલમાં વર્ડ ગયા.

જેલમાં પહોંચ્યા. ત્યાં ગાંધીજીનાં કપડાં ઉતરાવ્યાં. બીજાં કપડાં પહેરવા આપ્યાં. તે મેલાં અને ગંદાં હતાં. એવાં કપડાં પહેરતાં ગાંધીજીને સૂગ ચડી. મનને દુઃખ થયું. છતાં સલામતી તરીકે જેલના સાદા નિયમો પાળવા જેઠાંએ એમ વિચારી મન વાળ્યું અને પહેરી લીધાં. નામ-કામ નોંધ્યા બાદ ગાંધીજીને એક મોટા ઓરડામાં લઈ ગયા. થોડો વખત થયો ત્યાં તેમના સાથીઓ હસતા-બોલતા આવી પહોંચ્યા.

થંભી નાપકુ પાછળથી શું થયું તેની વાત કરવા લાગ્યા : 'તમને લઈ ગયા પછી લોકોએ કાળા વાવટા હાથમાં પકડીને સરઘસ કાઢ્યું. કેટલાક તો ઉશ્કેરાઈ ગયા હતાં. પોલીસ વચ્ચે પડી. કેટલાકને માર પણ પડ્યો.' ગાંધીજી સાંભળી રહ્યા.

સાથે રહેવાનું થયું તેથી બધા ખૂબ રાજી થયા.

છએક વાગ્યા ત્યાં ઓરડાનાં બારણાં બંધ થયાં. આફ્રિકાની જેલમાં સળિયા હોતા નથી. હવા-અગ્નિવાળા માટે જાંચે નાતું બળિયું હોય છે. એટલે બાણે તિજોરીમાં પૂર્વા હોય તેવું લાગ્યું. રામનુદરને તો 'ગોરા વોડે' રાખેલો. પણ હવે તો સામગ્રી ધરપકડ કરવી પડશે એમ સરકારને લાગ્યું, તેથી હબસીઓની જેલમાં ગાંધીજી વગેરેને લઈ આવ્યા અને હબસી કેદીઓની મારફત જ રાખ્યા.

બીજો દિવસે ગાંધીજીને ખચર પડી કે આપણે તો સાદી કેદવાળા છીએ. આપણને ધરનાં કપડાં પહેરવાનો હક છે. પણ ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓએ નિશ્ચય કર્યો કે આપણે જેલમાં કેદીનાં જ કપડાં પહેરવાં.

ગાંધીજીને જેલનાં કપડાં કેવાં મળ્યાં હશે ? એક મેકુથેતું કાશું પાટલૂન, કાશું જંપર, કાશું ખમીમ, કાળા રોપી અને કાળાં મોજાં ! મગગ અને નાદવા-ચોવાની કચી સગવડ ન મળે.

નણુ જણુ સાથે જઈ શકે તેના હિરાડા જાગર હતા નાહવામા કે જાગરમા એમ ઢાકી ન શકાય ગાધીજીએ આની અગવડો આનદથી વેડી લીધી

પથાની માટે નણુ ઈચ્છિના પાપાનાળી પાટ આપી હતી પાથ રનામા કાથાની સાદડી, એટલા માટે એક ઝમળી, એક ઓશીકુ, સાણુ, ડુવાવ અને લાકડાનો એક ચમચો આટલી વસ્તુ જેલ તરફ થી સોને મળી

રાતના આઠ વાગે એટલે પથારીમા બેસનાની મનાઈ દરેકે સૂઈ જતું જોઈએ સૂતું પણ બિઘતું નહિ જરાક બિઘ આવે ત્યા બહાર પહેરો ભરતો પોનીસ 'હુલા હુલા' કરીને દીનાન ઉપર લાકડી પગડે અને જાગતા રાખે

સવારે પાચ વાગે ઉઠાડે પણ દરનાજો ૭ વાગે ખાલે ત્યા સુધી પથારીમા બેસી રહેવાનું ખોરાક આક્રિડાના હબ્બસીઓને મળે તેવો જ મળતો હતો સવારે પાણેશોર મકાઈનો લોટનું પૂપૂ (કાણુ), બપોરે પાશેર ભાત, પાશેર ડબ્બનરોગીને અધોળ ઘી મળતું સાજો પાણુ પોણેશોર પૂત અંદનાડિયામા ત્રણ દિનસ વાન આપતા. સાજો બટાટાનું શાક આપતા કપડા, પથારી, ખોરાક, નાહવા-ધોવાનું, જાગર બધું ગદુ ને સૂગ ચડે તેનું હતું હતા સાંચે જેલને આનદથી વધાવી લીધી ગાધીજીએ પાપખાનાની સફાઈનું કામ ઉઠાવી લીધું

આ બાણુ સત્યાગ્રહની લડતે જોર પકડ્યું પરવાના મિના ગોરા કે કાળા કોઈ ફેરી કરીને વેપાર ન કરી શકે એવો કાયદો હતો, વણા હિંદી ભાઈઓ રેકડીમા ફળ, શાકભાજી વગેરે લઈને વગર પરનાને ફેરી કરવા નીકળી પડ્યા તેમની સામટી ધરપકડ શરૂ થઈ. જેલ ભરાવા લાગી લગભગ દોઢસોની સંખ્યા થઈ ગઈ, બધા સાદી સજાના હતા એટલે તેમને કશું કામ નહોતું

શકાય નહિ, અને જોહા જોહા ખાધું પચે નહિ. તેથી ગાંધીજીએ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહ્યું : ‘અમને કસરત કરવાની સગવડ આપો, નહિતર અમે માદા પડી જશું.’

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કહે : ‘તમારા વોર્ડરને વખત હોય તો કસરત કરાવે.’

વોર્ડર લખો હતો, એણે તો ખીચ્છ ન દિવસથી ક્વાયત દાર કરાવી સમારનો પટોર યાત્ર ને કોટડીના આંગણામા સેને ‘એક કનાર’ થવાનો ઓર્ડર છૂટતો. અને પછી ‘લેફ્ટ રાઈટ, લેફ્ટ રાઈટ’ ચાલ્યું. વોર્ડરને તો ખીચારને વધારે વખત ન હોય તેથી નવાખખ નામના પદાણુભાઈને ક્વાયતનું કામ સોંપીને ચાલ્યો જતો. નવાખખાને અગ્રેજી આવડે નહિ. ક્વાયતના ઓર્ડર આપણાં દેશી રગત્વાડાંના બાપુગાઈ પોલીસ જેવા કરે. ત્યાં નવાખખાન ‘ગ્રેડ એટ ઇજ’ ને બદલે ‘ટંડલીઝ’ એવો દુકમ છોડતો સીરે બધા ખડખડ હસી પડતા.

પણ ત્યાર પછી જેમને સગ્ન થઈ તેમને સાદી કેદને બદલે સખત મજૂરીની સગ્ન કરવા લાગ્યા. સ્વયામદીઓની હારમાળા તો ચાલુ જ હતી. દિદીઓ કે સીના જેલથી ડરતા નથી એમ બનસીને સરકાર સહેજ નિયારમાં પડી.

પહેલી સમાધાની

જેલમાં એક પખવાડિયું પડું ન થયું ત્યાં બહારથી પકડાઈને આવનારા ખબર લાગ્યા કે સરકાર સાથે સમાધાનની વાતો ચાલે છે. એ-તણ દિવસ પછી જ્વેહાનિસખર્ગના એક અંગ્રેજી છાપાના તંત્રી આલ્બર્ટ કાર્ટરાઈટ ગાંધીજીને મળવા આવ્યા. તેઓ બાહોશ અને ઉદાર દિવના હતા. સરકારમાં એમની લાગવગ સારી હતી. તેઓ મોટે ભાગે હિંદીઓનો જ પક્ષ લેતા. ગાંધીજી સાથે તેમને ગાઢ મિત્રાચારી હતી.

ગાંધીજી જેલમાં ગયા પછી કાર્ટગાઈટ ત્યાંના વડાપ્રધાન જનરલ સ્મટ્સને મળ્યા. જનરલ સ્મટ્સ પાકો મુસદ્દો હતો. આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં એને હોશિયારીમાં કોઈ ન લગે. વિજ્ઞાન-યતના પ્રધાનોને પણ જુ પાઈ દે એવો પહોંચેલો હતો.

કાર્ટગાઈટને સ્મટ્સે જવાબ આપ્યો : ‘તમે હિંદીઓને સમજાવો શકતા હો તો હું એ કાયદામાં ફેરફાર કરવા તૈયાર છું. કાર્ટગાઈટ કહે : ‘શા ફેરફાર કરશો ?’

એટલે એણે કાગળ ઉપર એક ખરડો તૈયાર કરી આપ્યો. કાર્ટગાઈટ એ ખરડો લઈને પહેલાં હિંદી આગેવાનોને મળ્યા. એ બધા કહે : ‘અમને કાયદાની બારીકીની કશી ગમ ન પડે. તમે ગાંધીલાઈને મળો, એ જેલમાં છે ત્યાં સુધી અમે કશી વાત કરી ન શકીએ. ગાંધીલાઈ કરશે તે અમારે કબૂલ છે.’

એટલે કાર્ટગાઈટ ગાંધીજીને મળવા જેલમાં આવ્યા. ગાંધીજીએ ખરડો વાંચ્યો. તેનો સાર એટલો કે : ‘હિંદીઓએ પોતાની

મરજીથી પગવાના બદનાવના કોઈને ન ગદનાવવા હોય તો તેની ઉપર સરાર દયાણુ ન કરે. પરનાનો ઢવો રાખવો તે હિંદીઓ સાથે મળીને સરાર નક્કી કરવું જે મોટા ભાગના હિંદીઓ પોતાની રાજબુઝીથી પરનાના બદલી લે તો સરકારે ખૂની કાયદો રદ કરવો.

આમા જનરલ રમટસની હોશિયારી એક ઠેકાણે હતી તે ગાંધીજીએ પકડી પાડી ખૂની કાયદો રદ કરવાની વાત ગોળ ગોળ ભાનામા નખી હતી જે અર્થ થાય તેના શબ્દો વાપર્યા હતા ગાંધીજીએ કાર્ટરાઈટને કહ્યું 'તમે આટની વસ્તુ ચોખ્ખી કરી આવો બાપી બધું જરાગર છે' ગાંધીજીએ પોતાના સાથેના મુખ્ય ભાઈઓને આ વાત કરી. તેમણે ગાંધીજીની વાતને ટેકા આપ્યો.

પણ કાર્ટરાઈટ ગાંધીજીને કહ્યું જનરલ રમટસ આમા હવે ફેરફાર નહિ કરે'

'તો ચલુ. સમાધાન કરવું હોય તો જેવ બાણુના માણુએ નમતુ મૂકવું જોઈએ 'આ ખરડો સ્વીકારો, નહિતર મર્દ નહિ' એવી પિસ્તોલ ધરે તે પ્રમ ન આવે ખૂની મયતાની પિસ્તોલ કરતા આ કાઈ મોતી નથી અમે થોડું વધારે સહન કરશું તમે મહેનત કરો છો તે મન તમારો આજ્ઞા માનીએ છીએ' ગાંધીજીની વાત દીવા જેવી હતી કાર્ટરાઈટને એ કબૂલ રાખી પડી. ગાંધીજીએ કહ્યું તે પ્રમાણે ફેરફાર કરાવના તે પાછ જનરલ રમટસ પામે ગયા ગાંધીજીએ નવો ખરડો ઘડીને કાર્ટરાઈટને આપ્યો તેમા ચીના પ્રમુખ ક્વીન તથા થબી નાયકની સહી પણ લીધી.

કાર્ટરાઈટ જનરલ રમટસને મળ્યા તેણે ગાંધીજીએ સચવેલ ફેરફાર કબૂલ રાખ્યો.

ખીજે કે ત્રીજે દિવસે જોડાનિસર્ગર્ગનો પોલીસ-સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જેવમા આવ્યો અને ગાંધીજીને જનરલ રમટ્સ પાસે પ્રિંગિયા તેડી ગયો.

ગાંધીજી ને રમટ્સ નચે ધણી વાતો થઈ ગાંધીજીને એણે કહ્યું 'તમારા જેવમા ગયા પછી પણ લોકો મક્કમ રહ્યા એ બદન હું મુઆઝક્યાદી આપુ છું મને હિંદીઓ તરફ અણુગમો નથી હું પણ આરિસ્ટર છું. મારા વખતમા ધણા હિંદીઓ નિલાયતમા મારી સાથે બસતા હતા મારે તો ફરજ અગતવી પડે છે. હવે નવો ખરડો ધડીશ ત્યારે તમને દેખાડવા મોતીશ ફગીથી લડન જાગે તેની મારી ધજ્જા નથી. તમારા લોકોની વાગણીને હું માન આપના છું છું.' આની સુદર મીઠી વાતો કરીને રમટ્સ બિજ્યા

ગાંધીજીએ પૂછ્યું 'હવે મારે ક્યા જવાનું છે ? અને માની સાથેના કેદીઓનું શું ?'

એણે હસીને જવાબ આપ્યો 'તમે તો જાણે અત્યાગ્રથી જ છૂટા છો તમાગ સાથીઓને માન સનારમા છોડી મૂકનાનો ટેનિફાન કરી દઈશ પણ તમે લોકો બહુ જનસા અને તમાશા ન કરશો એટલું માગી લઉં છું.'

ગાંધીજી કહે 'જનસા ખાતર જનસો નવિ કરીએ, પણ સમાધાની સમજાવવા સારુ તો મારે સભાઓ કરની પડશે.'

રમટ્સ કહે 'એરી સભાઓ તો જોટલી બરની હોય તેટલી બરજો.'

એ વખતે સાજના સાત વાગ્યા હતા ગાંધીજી પામે એક પાર્ક પણ ન હતી જનરલ રમટ્સના મત્રીએ તેમને પ્રિંગિયાથી જોડા નિસર્ગર્ગ જવાના ભાડાના પૈસા આપ્યા લડતના આગેવાન હિંદીઓ જોડાનિસર્ગર્ગમા હતા ત્યાં જવાની છેત્રી ટ્રેન ગાંધીજીને આપી હતી ગાંધીજીએ અપાટાબધ પહોંચી જઈને એ ટ્રેન પકડી

સમાધાનનો વિરોધ ને ધમકી

ગાંધીજીની ગાંડી રાતના નવેક વાગે જોહાનિસખર્ગ પહોંચી. ગાંધીજી પરબાર્યા પ્રમુખ શેઠ ઇસિપમિયાંને ઘેર ગયા. ગાંધીજીને પ્રિટોરિયા લઈ ગયાના ખબર તેમને પડ્યા હતા એટલે તેઓ રાહમાં હતા. ગાંધીજીને પોલીસ વગર એકલા આવેલા જોયા એટલે સૌને નવાઈ લાગી અને આનંદ થયો.

ગાંધીજીએ ઇસિપમિયાં અને થોડા મિત્રોને ટૂંકમાં બંધી વાત કરી અને કહ્યું કે: 'આપણે અસારે જ નેટલા બને તેટલા માણસોને એકઠા કરીને સલા ભરવી જોઈએ, તેમને બંધી વાતની જાણ કરી દેવી જોઈએ.'

ઇસિપમિયાં કહે: 'બરાબર છે.' તરત જ લક્ષમાં ખબર મોકલી આપ્યા. ઇસિપમિયાંનું ઘર મસ્જિદની પાસે જ હતું. સમાજો મસ્જિદના યોગાનમાં થતી. એટલે બીજી કશી ખાસ ગોઠવણ કરવાની હતી નહિ. માથડા ઉપર એક કીટસન લાઈટ ટિગાડી એટલે માણસો ભરાવા માંડ્યા.

રાતના ૧૧-૧૨ નો સુમાર હતો છતાં હજારેક માણસો એકઠા થઈ ગયા.

સલા ભરાતા પહેલાં ગાંધીજીએ જે આગેવાનો ઇસિપમિયાંને ઘેર હાજર હતા તેમને શરતો સમજાવી હતી તેમાંના કેટલાકનો વિરોધ હતો. એમને લાય હતો કે સમદસ દગો દેશે. ખૂની કાયદો એ રદ કરે પછી જ આપણે પરવાના કલાવવા જોઈએ, નહિ તો એ માણસ પાકો છે-તરત ફરી બેઝે.

ગાંધીજીએ તેમને સમજાવ્યું કે: 'તમારી વાત સાચી છે, પણ સમાધાનમાં થોડુંક નમતું બેય પક્ષે મૂકવું જ પડે. વળી

નિશ્વાસનગ થશે તો શુ કરશુ, એવી બીક સત્યાગ્રહીને હોતી નથી એ તો વીસવાર છેતરાય તોપણ એકનીસમી વાર નિશ્વાસ મૂકે, અને નિશ્વાસઘાત થાય તો ફરી પાછો વડે હારીને હથિયાર હેઠા ન મૂકે. આખરે તો સત્યાગ્રહીની જ જીત થાય.

આ વાત ગાંધીજીએ સભામાં વધારે વિસ્તારથી સમજાવી ગાંધીજી ભાષણ કરી રહ્યા કે તરત એક પગલુ ઊભો થયો એણે ગાંધીજી ઉપર સનાહોનો મારો ચનાવ્યો 'આ સમાધાનમાં દસ આગળા આપવા પડશે ખરા ?'

ગાંધીજી 'હા અને ના મારી સનાહ આગળા આપનાની છે પણ જેમને ધર્મનો ગાંધ હોય કે જેને એ માનદાનિ લાગતી હોય તે નહિ આપે તોપણ આવશે.'

પગલુ 'તમે પોતે શુ કરશો.'

ગાંધીજી 'હું તો દસ આગળા આપનાનો જ છું હું ન આપુ ને બીજાને આપનાની સનાહ દઉં તે કેમ બને ?'

પગલુ 'તમે આગળા આપનાના છો ?' પગલુનો સાદ જરા ઊંચો થયો 'અમને દસ આગળા ન આપનાનું સમન્દર નાર, આ લડત દસ આગળાની છે એમ કહેનાર તમે આગળા આપવા જશો ?'

ગાંધીજી 'એ લોકો જમરજસ્તી લેના માગતા હતા તેની સામે આપણો વિરોધ હતો જમરજસ્તીથી તો આગળા શુ, સહી પણ હું ન આપુ આપણે કોર્ટને બીકથી સવામ ભરીએ તો કાયદામાં ખપીએ, પણ દોસ્તીદાવે ભરનામાં વિનય ગણાય તેમ આજે આપણે આપણી મરજથી આપીએ તેમાં માણસાઈ જતી નથી.'

પગલુ 'અમે સાબળ્યુ છે કે તમે બે-અઢી લાખ રૂપિયાની લાય લઈને કામને સરારને વેચી દીધી છે અમે જી દસ આગળા દેવાના નથી, અને કોઈને દેવા દઈશુ પણ નહિ ખુદાના કસમ

ખાઈને હું કહું છું કે જે માણસ ઓફિસમાં જવાની પહેલ કરશે તે માણસને હું ઠાર મારીશ '

ગાંધીજીએ ગાંધીજી જવાબ આપ્યો. પગલું ભાઈએની લાગણી હું સમજી શકું છું લાચર ખાઈને હું કોમને વેચુ એવું કોઈ ન જ માને એની મને ખાતરી છે. જેણે દસ આગળા ન આપવાના મોગન ખાવા છે તેમને કોઈ ફરજ પાડનાનું નથી. પગલું અગર બીજા જે કોઈ ભાઈએને આગળા આપ્યા વિના પરવાના કદાવવા હશે તેમને હું પોતે પરવાના નથી આપીશ કોઈને મારી નાખવાના કસમ ખુદાને નામે ન લેનાય તેથી માર મારવાની ધમકી મને ગમતી નથી. પણ એ ભાઈએ ગુસ્સાના આવેશમાં એવા કસમ ખાધા હશે એમ જ માનું છું. પરંતુ તેઓ પોતાના કસમ અમનમાં મૂકવાના હોય કે ન મૂકવાના હોય, પણ આ સમાધાન કરનારા મુખ્ય માણસ તરીકે દસ આગળા આપવાની પહેલ મારે જ કરવી જોઈએ મારી એ ફગ્ગ છે મને પહેલ કરનાર એમ હું પ્રભુ પામે માગું છું મરવું તો સૌને નસીમે છે જ રાગથી કે એના બીજા મરણથી મરવું એના કરતા માગ કોઈ પણ ભાઈને હાથે મરું તેમાં મને દુખ હોય જ નહિ અને જો તેવે વખતે પણ હું જરાયે ગુસ્સો ન કરું, અથવા મારનાર પ્રત્યે દેવ ન કરું તો માત્ર તો ભવિષ્ય સુધરી જાય અને મારનાર પાછળથી સમજી જ જાય કે ગાંધી તદ્દન નિર્દોષ હતો '

ગાંધીજી બોલીને બેઠા સભા આખી રત્નમ્મ થઈ ગઈ હતી પગલુંના 'માર માગવાના કસમ અને ગાંધીજીની પહેલ કરવાની પ્રતિજ્ઞા મને વસ્તુ ગંભીર હતી

બેચાર પગલો સિરાય બીજા બધાએ સમાધાનને મજબૂરી આપી દરાન થતા પરાગિયાના નજી વાના એ વખતે ગાંધીજી પેર પેરેના સવાનું માની વાળ્યું એ દનાક લખવાનું મમ કપ્પ દાન મુપાળી મીને સાત વાગે જેતને દગ્ગાળે પલેન્યા બધને હોડારી વા મા.

‘ત્રિમપંથ પાવકની જ્વાળા’

૯૭ ફૂટથી વધારે ઊંચો, વિશાળ કદનો, ખેવડા બાંધાનો, પહાણ મીર આલમ ધાસનાં તથા વાળાનાં ગાદણાં ભરાવી વેચવાનો ધંધો કરતો હતો. ગાંધીજીનો એ જૂનો અસીદ હતો. ગાંધીજી ઉપર એને હેત હવું પણ સમાધાની એને પસંદ ન હતી. દસ આંગળાં આપી પરવાનો કઢાવવા જનારને હાર મારવાના એણે કસમ ખાધા હતા. એ વાતને ત્રણ મહિના વીતી ગયા છતાં એ કસમ ખૂટ્યો ન હતો.

પરવાના-ઓફિસ ગોઠવાઈ ગઈ અને પરવાના કઢાવવાનું શરૂ કરવાની જાહેરાત અપાઈ. સૌથી પહેલો પરવાનો કઢાવવાની ગાંધીજીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

આ દિવસે સને ૧૯૦૮ના ફેબ્રુઆરીની દસમી તારીખ હતી. ગાંધીજી સવારના પહોરમાં પોતાની ઓફિસે આવ્યા તે વખતે મીર આલમ પોતાના બે-ત્રણ દોસ્તો સાથે બહાર ઊભો હતો. હમેશાં તે ગાંધીજીને એ દેખે એટલે તરત સલામ ભરતો, પણ આજ ગાંધીજી સાથે ચાર આંખ મળી છતાં સલામ ન ભરી. એની આંખમાં રહેલો ગુસ્સો ગાંધીજીએ જોઈ લીધો. આજે જરૂર કંઈક નવાબૂતી થવાની એમ ગાંધીજીને લાગ્યું. મીર આલમે

સનામ ન લગી, જતા ગાંધીજીએ સનામ લરી આમી સનામ
લરતા પગ એનો હાથ અડક રહ્યો ગાંધીજીએ તો હમેશની
માફ પૂછ્યું 'કેમ હો ?'

'અન્ય હૈ' કહીને એણે હોદ દબાવ્યા એની આજ ખૂંટથી
લગી હતી

ગાંધીજી એ દિસમા ચોરી નાં જોય ત્યાં હસિપમિયા વગેરે
લાઈઓ આવી પહોંચ્યા સૌ એશિયાઈ ઓદિમે પરવાના ધવવા
આ પા ઓદિસ લગભગ એ માર્છન દૂર હતી સરિયામ રત્ના
પર થઈને જવાનું હતું ગાંધીજી અને હસિપમિયા બન્ના ની જાને
ગતે આ ના એમને મીઠા આનમ તેના સાથીઓ સથે પાળ
પાળ આદ્યો

ઓદિસ પાચે મિનિન્ટા રત્ના જેટની દૂર તમે તેનામા
મીઠા આનમ આગળ વધ્યો ગાંધીજીને પ જે ચીજો એણે પૂછ્યું
'કેમ જતે હો ?'

ગાંધીજી મહે 'દસ આગળા આપોને પગવાનો ધવવા તમારે
આવતું હોય તો આવો તમે આગળા નદિ આપો તોપણ નમને
પરવાનો મગશે'

હજી વામ્ય પૂરુ થાય તે પહેલાં તો ગાંધીજીની બાપની ઉપર
પાળાડેથી લામ્બીનો એક ફૂકો પળ્યો પડે તે જ થયે કાંઈ
જેમાન થઈને નીચે િધા પડી ગય નીઠા આનમ જો તેના
અધીઓ પાડુ અને સામીઓ માન જતા હતા હસિપમિયા ને
ચર્ચી નાવડુ અને પળા નેમો પ માન પ ના ત્યાં તો ૧૩-
૧૪૨ થતા જતા-જતા તોરોઓ બેતા થઈ ગયા મીઠા આનમ
જો તેના મામીનો બાપ પ ને એ એ નેમો પડી ગય
પો ને તીમને દવતો મ્યા

ગાંધીજીનો હોડ ફાટી ગયો હતો, એક દાત તૂટી ગયો હતો, અને મોમાથી લોહી વહી જતું હતું પાસળીઓ ઉપર પણ લાકડીઓ પડી હતી તેઓ બેભાન થઈ રસ્તા પર પડ્યા હતા.

પડ્યો જ એક અગ્રેજની ઓફિસ હતી ત્યાં ગાંધીજીને ઉપાડીને લઈ ગયા થોડી વારે ભાન આવ્યું આખ ઉઠાડી તો લના પાદરી ડોક તેમના પર વાકા વળીને બેઠા હતા ડોકે પૂછ્યું ‘કેમ છે હવે ?’

ગાંધીજીએ હમીને કહ્યું ‘મને તો હીડ છે દાત અને પાસળીઓ દુ ખે છે પણ મીર આનમ ક્યા છે ?’

‘એને અને એના સાથીઓને પ-ડીને પોલીસને હવાને ટરી દીધા છે’

‘એમને ડોડી મુ-નાતુ કહેવાગવો’

‘એ બધું થઈ રહેશે અત્યારે તમે એક પરાઈ ઓફિસમાં પડ્યા છો. પોલીસ તમને ઇન્સ્પેક્ટાવમાં લઈ જના આની છે, પણ તમે જે મારે વેર ચાલો તો હું અને મારા પત્ની તમારી સારના કરશું’

ગાંધીજી કહે ‘બધું સારું. મને તમારે વેર લઈ જાઓ પોલીસનો આભાર માનજો.’

એટલામાં એશિનાટિક અમનદાર ચમની પણ આવી પહોંચ્યા ગાંધીજીને ગાડી કરીને સૌ ડોકને ઘેર લઈ ગયા દામ્તરને બેઠા વવામાં આવ્યા દરમિયાન ગાંધીજીએ ધીમે અવાજે ચમની સહેમને કહ્યું ‘માર્ગી ઇચ્છા તો તમારી ઓફિસે આનીને દસ આગળ આપી પહેલો પરનાનો કદાવનાની હતી પણ તે તો પ્રબુને મજૂર ન હતું પણ હવે તમે મહેરમાની કરીને જવદી પરનાનાના કાગળિયા નઈ આવો અને મારું નામ નોધો પહેલો પરવાનો

મારો નીકળવો જોઈએ એ મારો નિશ્ચય છે ! ' તેમણે કહ્યું :
 ' એવી શી ઉતાવળ છે ? હમણાં દાકતર આવશે. તમે આરામ કરો.
 બધું થઈ રહેશે બીજા આવશે તોય પહેલું નામ તમારું રાખ્યું.'
 ગાંધીજી કહે : ' એમ નહિ. મારી પ્રતિજ્ઞા છે કે જો જીવતો હોઉં
 તો પહેલો પરવાનો મારે કદાવવો. એટલે હમણાં ને હમણાં કાગળિયાં
 લઈ આવો. '

ચમની કાગળિયાં લેવા ઓફિસે ગયા. ગાંધીજીએ ડોકને કહ્યું :
 ' તમે એટર્નિ જનરલને તાર કરો કે મીર આલમ તથા તેના
 દોસ્તોને છોડી મૂકો. મારા પર હુમલો કર્યો તેમાં તેમને હુ ગુનેગાર
 ગણતો નથી. મારે ખાતર તેમને છોડી મૂકે તેમ વિનંતિ કરો. '

તાર થયો. મીર આલમ વગેરે છૂટ્યા. ખજાર સાંભળીને
 ગાંધીજી શાંત થયા.

દાકતરે આવીને ગાંધીજીને તપાસ્યા. તેમનો દોઢ ચિરાઈ ગયો
 હતો તે સાંધ્યો. પાંચળીઓ તપાસીને તેને લગાડવાની દવા આપી.
 જ્યાં સુધી ઠાંકા ન તોડે ત્યાં સુધી બોલવાની મનાઈ કરી. ખોરાક
 માં ફક્ત પ્રવાહી લેવાની જવાબજી કરી.

ગાંધીજીની સારવારમાં એક દંપતી મરી પડનાં હતાં. ગાંધીજી
 એ પોતાને માર પજો એ સંબંધમાં એક કાગળ લખીને જાપામાં
 પ્રગટ કરવા મોકલ્યો. તેમાં મીર આલમ વિશે લખ્યું : ' મને
 મારનાર પર ગુસ્સો નથી. તેઓ પોતાની બૂલ સમજીને મારે પડ્યાગે.
 માર પજો અને વધારે પડશે તોપણ મેં જે સલાહ લોકોને આપી
 છે તે જ આપીશ. સત્યાગ્રહી હદી મારથી કે દગાથી કરતા નથી.
 ખુદની આત્મા હું તો એટલું જ માગું છું કે દિંદીઓનું તે બહું
 કરે, તેને સાચે મારગે ચલાવે અને દિંદુ તથા મુસલમાનને મારા
 લોકોના પાદા નડે સાથે. '

આ કાગળ લખીને મોકલ્યો એટલામાં ચમની આવી પહોંચ્યા. ગાંધીજીએ જેમ તેમ કરીને પોતાનાં આંગળાં આપ્યાં. એ વખતે એ કડક મનાતા ગોરા અમલદારની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. એની નિરુદ્ધ ગાંધીજીએ કડવી ટીકાઓ કરેલી, પણ સત્યને ખાતર દુઃખ સહન કરનાર કંઈ હૈયાને ‘પણ કેવાં પિંગળાવી દે છે તેની દુનિયા-ને ખાતરી થઈ.

હવે ગાંધીજીને શાંતિ મળે તે માટે સૌ ત્યાંથી ખસી ગયા. ગાંધીજીને લખવા-ભેલવાની મનાઈ કરી. ગાંધીજીએ ડોકને લખીને કહ્યું: ‘તમારી નાનકડી ઓલિવ મને લગ્ન સંભળાવે તો હું શાંતિથી પણો રહી સફીર.’

ડોકે મધુર હાસ્ય કરીને માગણીને વધાવી લીધી અને ઓલિવ-ને ઇશારાથી બેલાવી. નાજુક, સુકોમળ ઓલિવે પોતાના મીઠા કંકથી ધીમે અવાજે બારણા વચ્ચે બેસી રહીને ભગ્ન ગાવાનું શરૂ કર્યું:

ત્રેમળ જ્યોતિ તારો દાખવી

મુજ જીવન-પંથ ઉત્તળ

દૂર પડ્યો નિજ ધામથી હું ને ઘેરે ઘન અંધાર

માર્ગ સૂઝે નવ ઘોર રજનીમાં, નિજ શિશુને સંભાળ

મારો જીવન-પંથ ઉત્તળ

ડગમગતો પગ રાખ તું દિયર મુજ દૂર નજર છોડ નહાય

દૂર માર્ગ જોવા લોભ લગીર ન એક ડગલું ખસ થાય

મારે એક ડગલું ખસ થાય

ગાંધીજી આંખ મીચીને શાંતિથી સાંભળતા હતા. ભગ્નના દિવ્ય સૂરો તેમના હૃદયમાં ગુંજતા હતા અને તેમનો પંથ ઉત્તળી

વિરોધીના ખોળામાં માથું

ગાંધીજી ઉપર હુમલો થયો ત્યારે કસ્તુરબા ફિનિક્સમાં હતા તેમને સમાચાર મળ્યા એટલે તેમનો જીવ જાયો થયો કેવું વાગુ હશે, કેવી સ્થિતિમાં કયા પડ્યા હશે? વગેરે વિચારો જતા તેમનો જીવ બળતો હતો પણ ગાંધીજીને પુછ્યા પિના જોહાનિસબગઈ દોડ્યા જતુ એ તેમને મીઠું ન લાગ્યું વેસ્ટ અને મગનભાઈ તથા બીજા આશ્રમવાસીઓ ચિંતા કરવા લાગ્યા

દસેક દિવસમાં ગાંધીજી હરતા-ફરતા થઈ ગયા, એટલે માયાગુ ડોક-કુટુંબની વિદાય માગી. ગાંધીજીને રજા આપતા હતા ડોક દંપતીને વસતુ લાગુ ગાંધીજી પોતાને ઘેર આવ્યા

જોહાનિસબગઈની પેટે ડરબનમાં પણ સમાધાનનો વિરોધ કરનારા હતા લડત જો કે ટ્રાસવાલના રહેવાસીઓ પૂરતી જ હતી, છતાં નાતાનના હિંદીઓ તેમાં સહાય કરતા હતા. તેથી નાતાલ ના હિંદી ભાઈઓને સમાધાનનો અર્થ સમજાવવા ગાંધીજી ડરબન ગયા.

ડરબનમાં હિંદીઓની જાહેર સભા મળી એ સભામાં ગાંધીજી સમાધાન કેવી રીતે થયું તે સમજાવવાના હતા ગાંધીજીનો ઉતારો રસ્તમજી ગેમ્ને ઘેર હતો ત્યાં કેટલાક મિત્રોએ આની ગાંધીજીને કહ્યું 'આજની સભામાં તમારી ઉપર હુમલો

થવાનો છે. વિરોધીઓ તૈયાર થઈને સભામાં આવવાના છે. એટલે ભાઈ, તમે આજ સભામાં જવાનું મુલતવી રાખો તો ?’

ગાંધીજીએ તરત જ જવાનું વાલ્યો: ‘દિ’દ્વીઓને હું મારા ભાઈ સમાન ગણું છું. મારા ભાઈ પાસે જવામાં હું શાનો ડરું ? વળી હિંદીઓની મારે સેવા કરવી છે. સેવા કરવા જનારે આવો ડર રાખવો ન જોઈએ. સેવક જો વખાણુ સાલળવા જાય તો તેણે નિંદા, ધમકી કે માર ખાવા પણ જરૂ જોઈએ.’

આમ કહીને ગાંધીજી તૈયાર થયા. દરારેલે વખતે સભામાં હાજર થયા રાતના આઠ વાગ્યે સભા મળી હતી. સભાના ચોરડામાં જતીઓ થઈ ગઈ હતી. ગાંધીજીએ સભાજનોને સમાધાની કેમ થઈ તે સમજાવ્યું. સવાસોના જવાનું આપ્યા. કામ લગલગ પૂરું થયા આવ્યું હતું એવામાં એક પડાણુ પોતાની ઘંઙ લઈને માથડા પર ચડી આવ્યો. તે જ વખતે જતીઓ ધુઝાઈ ગઈ ગાંધીજી સમજી ગયા કે હુમલો થવાનો. છતાં તેઓ શાંતિથી ખુઝસીમા બેસી રહ્યા. દાઉદ શેઠ ટેબલ પર ચડીને લોકોને શાંત પાડવા લાગ્યા. પણ વિરોધીઓએ ધાધન મચાવ્યું. એક જણે તમચાનો ખાલી ભડકો કર્યો. મિત્રો અને સ્વયંસેવકો ગાંધીજી ફરતા વી ટળાઈ વળ્યા. તેમણે આકડા ભીડીને છવતો ગઢ બનાવ્યો.

પારસી રસ્તમજી વીજળીવેગે પોલીસ-થાણુ દોડ્યા. સુપરિ-ન્ટેન્ડન્ટ અલેકઝાન્ડરને ખબર આપ્યા. તેણે તરત જ પોલીસ-ટુકડી મોકલી પોલીસની ટુકડા ગાંધીજીને પારસી રસ્તમજીને ઘેર મૂકી આવી.

બીજે દિવસે ગાંધીજી ફિનિક્સ જવા બપડ્યા. ફિનિક્સમાં તેમની કાગને ડોળે સહ બેઠાતી હતી ગાંધીજીને સાગ્ગ-નરવા જોઈ દન્ટુરખાનો છવ હેંકા બેઠો. તેમણે પ્રભુનો પાડ માન્યો. મિત્રો અને બાળકો ગાંધીજીને બેઠને આનંદમાં આવી ચયાં. ફિનિક્સમાં જણે નવો પ્રાણુ આવ્યો.

ડરબનમાં હુમલો થયો ત્યારે જોએ ગાંધીજી ફરતા વીટળાર્ધ રહ્યા હતા તેમણે ગાંધીજીને એકલા ચૂકવાની ના પાડી. તેઓ ગાંધીજી સાથે ફિનિક્સ ગયા. ગાંધીજીને રાતે ખુલ્લામાં સૂવાની ટેવ હતી. રાતે તેઓ યોગાનમાં સૂતા. પેલી દુકડીના જીવાનોએ ગાંધીજીની આંધે તરફ પથારીઓ ફરી અને આખી રાત જગવાના વાશ ગોઠવી પહેરો ભર્યો.

ફિનિક્સ આશ્રમ હવે ધીમે ધીમે જામતો જતો હતો. મકાનો બંધાઈ ગયાં હતા. નવાં બંધાયે જતાં હતાં. નવા નવા માણસો વેપાર-રોજગાર છોડી આશ્રમમાં જોડવા તૈયાર થતા હતા. જાપ-આનાનું કામ સરસ ચાલતું હતું. વેસ્ટ, મગનલાલ ગાંધી, જનલાલ ગાંધી વગેરે જાપાનું કામ ચલાવતા હતા. મકાનો ફરતા ફળગીડ વચાઈ ગયાં હતાં. નવાં નવાં વવાતાં જતાં હતાં. ગાંધીજી આશ્રમમાં રહ્યા તેટલા દિવસ તેમણે પણ કોદાળી-પાવડો લઈ પોતાના મકાન ફરતો બગીચો કરવા માંડ્યો. નાનો રામદાસ નાની કોદાળી લઈને બાપુ સાથે બગીચાનું કામ કરતો. બીજાં બાળકો પણ બાપુજી સાથે હળી ગયાં. રોજ સાંજે સૌ એકઠાં થતાં. ગાંધીજી તેમને બે રાખ કહેતા. મગનલાલ ગાંધી સુંદર રાગે રામાયણની ચોપાઈઓ ગાતા. સંતોકબેન અને કાશીબેન ભજનો ગાતાં. આમ આશ્રમનું વાતાવરણ ગુંજવા લાગ્યું.

ગાંધીજી હજી તો સમાધાનીની વાત લોકોને સમજાવી રહ્યા છે. વિરોધીઓ ધીમે ધીમે ઓછા થવા લાગ્યા છે. એવામાં જનરલ રમદસે ઘડાકો કર્યો-ખૂની કાયદો રદ કરવાનું વચન તોડ્યું. એ કાયદાને એણે મંજૂર કર્યો અને મરજિયાત પરવાનાના કાયદા સાથે યુક્તિપૂર્વક સાંકળી દીધો.

ગાંધીજી તો આ ખબર વાંચીને દિગ્મૂઢ બની ગયા. એમને શું કે હવે દિંડી ભાડે આપે તે શો નવાજ આપીશ ? વિરોધીઓને

હવે બળ મળશે. પણ એમ ગાધીજી બોળા પડે કે હારે તેમ ક્યાં હતા ?

તેમણે ફરીયા એકડે એક ઘૂંટવાનો નિર્ણય કર્યો ફિનિક્સથી તેઓ બેહાનિસબગ આવી પહોંચ્યા આવીને તરત આગેવાનોની સલામો બોલાવી. નવેસરથી લડત ઉપાડવા ગાધીજીએ ફરી કમ્મર કરી.

જનરલ સ્મટ્સ ઝીણી નજરે ગાધીજી હવે શું કરે છે તે જોઈ રહ્યો. એણે કરેલો વિશ્વાસઘાત ભય કર હતો.

પરવાનાની હોળી

હિંદી આગેરાનો ગાંધીજીને મોઢો રૂપકો આપના નાગના
'ભાઈ, તમે સાન બોળા છો જેની તેની ઉપર વધારેપડતો વિશ્વાસ
મૂકો છે હવે આપણી કામ ફરી કેની રીતે લખી થયો ?'

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો એણે વચનભંગ કર્યો છે એ
સાચુ, પણ આ દુનિયામા વિશ્વાસે જ વધાણ ચાને છે વિશ્વાસ
ઉપર જગત નભે છે એણે વિશ્વાસનાત મોં તો આપણે ફરી લડ્યું
આપણે સત્યાગ્રહનું હથિયાર આપણી પાસે તૈયાર છે '

આમ કહી ગાંધીજીએ સાંતે દિ મન આપી ફરી પાળી લડત
ની તૈયારીઓ ચાલી ગામડાઓમા રસ્થાસેનકો નીળી પડ્યા
સખાઓ અને લાગણો થરા માડ્યા

આ તરફ ગાંધીજી મર્જરાઈટને મળ્યા ગાંધીજીને જેલમા મળી
સમાધાન કરાવનારે એ જ હતો તેમણે ગાંધીજીને કહ્યો જરા આપ્યો
' ભાઈ, મને પણ આની ખાતર નહિ એ માણસ બડો કામેન છે
જાપાના વિરોધને ગામડે તેવો નથી છતાં મારાથી બનતી બધી મદદ
હું તમને કરીશ '

ગાંધીજીએ જનરલ રમટસને વીનવી જોયો પણ એ એકનો
મે ન થયો એ તો કહે ' સગરે જે કર્યું છે તે નાગમી જ

છે એમા સમાધાનનો લગ થનો નથી તમારી સમજદેર થઈ લાગે છે ' બનડો ચેર કાટનાળને દડે તેવું કહું

ગાંધીજીએ જોયું કે હવે આ માણસ સમજાવ્યો નહિ સમજે. એને સત્યાગ્રહથી નમાવવો પડશે એને માટે હિંદીઓને ફરી પાઠ સંજ્ઞા સાગરમા જિતરવું પડશે જેની પ્રભુની મરજી ! એમ વિચારી તેમણે મરજિયાત પરવાનાને જાહેર સભા ભરીને સગાવાની મેનવાનો નિશ્ચય કર્યો. આગેવાનોએ તથા તમામ હિંદીઓએ એ વાતને ટેકા આપ્યો. એને માટે દિનસ ઠરાવવામા આવ્યો. ગાંધીજીએ જનરલ સ્મટ્સને કાગળ લખ્યો કે ' જો એ ખૂની કાયદો ધારાસભામા પસાર થશે તો અમે તેજ દિનસે નના પરવાનાની હોળી કરશું ' જનરલ સ્મટ્સે ધારાસભામા ભાષણ કરતી વખતે આનો જવાબ આપ્યો. ' જે વોકો સરકારને આની ધમકી આપી રહ્યા છે તેમને સરકારની તાકાતનું લાન નથી કેટનાક ચળવળિયાઓ. ગરીબ હિંદીઓને ઉશ્કેરેને ખુબાર મેળવે છે તેનું મને દુઃખ થાય છે

ઠરાવેનો દિનસ આવી પહોંચ્યો જે મસ્જિદના યોગાનમા સમાધાની વખતે મધરાતે સભા મળેલી તે જ મસ્જિદમા સભા મળી હજારો હિંદીઓ સભામા હાજર થયા. એક ખૂણામા મોટા માચણ ઉપર એક જગરો તાનડો ગોઠવવામા આવ્યો હતો એ તાનડામા પરવાનાની ટોળી થરાની હતી સૌ પોતાનો પરવાનો ખિસ્સામા લઈને આવ્યા હતા.

સરકારના જવાબની રાહ છેલ્લી ઘડી સુધી જોની એમ નક્કી કરું હતું સભા રાત્ર થતી હતી તેવામા એક સ્વયં સેવક સંઘર્ષ પર આવી પહોંચ્યો તેની પાને તાર હતો. તારમા સરકારી જવાબ હતો ' હિંદીઓએ જે નિશ્ચય કર્યો છે તે માટે સરકાર દિનગીર છે સરકાર પોતાનો નિર્ણય ફેરવવા માગતી નથી '

ગાંધીજીએ સભા સમક્ષ તાગ વાંચી ચંલવાવ્યો. સમાજનોએ તારને વધારી લીરો લડવાના જુરસામા સૌ બિચારીયા થવા લાગ્યા ફની જુઓ નહિ આવે એમ કહેનારા પણ આથી ઉત્સાહમાં આવી ગયા.

પ્રમુખે સભાને સાવધાન કરી જનરલ મમ્મટની સરકાર સામે ફરી બિતરવુ તે રમનવાત નથી તે સમજાવ્યું. જરૂરી કરાવો પસાર થયા. ગાંધીજીએ સભાને બે શબ્દ કહ્યા ‘આ વખતે લડત આકરી થશે, તેમા સરકાર જીતમ વધારે કરે તેવો સંભવ છે. પરવાનો બાળ્યા પછી બીજો ૪ દિવસે નવો કદાવવા જતુ પડે તેમા ભાઈએ પરવાનો ન બાળવો. જેમણે પરવાના બાળવા આપ્યા છે તે હજી પાછા માગી લઈ શકે છે-તેમા એક જાતની હિમત ગ્રહેલી છે. પ્રજા એકનાર નિશ્ચય કર્યો અને પરવાનો બાળ્યો પછી નવો કદાવવો તેમા આપણી સૈની નામોશી છે. સૌએ પૂરો રિચાર કરીને પગલુ ભરવું, જેથી પાછુ પગલુ ભરવા અશ્વત ન આવે’

ગાંધીજીનું ભાષણ ચાલતુ હતું ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે અવાજો આવ્યા ડરતા હતા ‘અમારે પરવાના પાછા નથી જોઈતા એની ઝડ હોળી કરો.’

છેતરે ગાંધીજીએ કહ્યું ‘આ બાબતમા કોઈને વિરોધ કરવો હોય તો તે ભાઈ અહીં આવીને પોતાની વાત સભાને સમજાવી શકે છે.’

એ વખતે સભામા છ શીટ બિચો મીર આવમ ખડો થયો. એણે જીવંદ અવાજે કહ્યું ‘ગાંધીભાઈની વાત હું પહેલા નહોતો સમજ્યો તેમને મેં માર્યા તે બદલ તેમની માફી માગુ છું અને

ગાંધીજીએ પ્રેમથી એનો હાથ દબાવ્યો. સભાએ તાળીઓના ગડગડાટથી એ દેખાવ વધાવી લીધો.

જેતજેતામા એ હજાર જેટલા પરવાના એકઠા થઈ ગયા એનો મોટો ગાસડો બાધીને તાવડામા પધરાવ્યો. ઉપર આસતેન ઘાટયુ અને ગાંધીજીએ દીવાસળી ચાપી. ભડ ભડ ભડ ભડકો થયો. આખી સભા ઊભી થઈ ગઈ પરવાના બળી રહ્યા ત્યાં સુધી તાળીઓથી મેદાન ગાજતુ રહ્યું જેમની પાસે પરવાના બાકી હતા તેમણે પણ ખિસ્સામાથી કાઢી કાઢીને વરસાદની માફક માચડા તરફ ફેંક્યા.

એ સભામા અગ્રેજી જાપાના પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર હતા. ત્રિલાયતના 'ડેલી મેવ'ના ખબરપત્રીએ આ સભાનું આખે-દેખ વર્ણન પોતાના જાપામા મોકલી આપ્યું તેણે પરવાનાની આ હોળીને અમેરિકનોએ પોતાનો વિરોધ દેખાડવા ત્રિલાયતથી આવેલી ચાની પેટીઓ દરિયામા પધરાવી હતી તેની સાથે સરખામણી કરી એ રીતે મૂડીબર દિદીઓએ ટ્રાસવાલની બળદાન સરકાર સામે ફરીથી બાથ ભીડી. ટ્રેનાક અગ્રેજો ગાંધીજી ઉપર પ્રેમ રાખતા અને દિદીઓ તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા તેમણે જનરલ રમ્પ્સને નમતુ મૂઝવા સમજાવ્યા એણે એ બધા અગ્રેજોને કહ્યું 'તમે ગાંધીને ઓળખતા નથી હું એને બરાબર પિછાણુ છું. એને તમુ આપશુ તો વેત માગશે, વેત આપશુ એટલે હાથ માગશે. ગાંધી ભારે ચાલાક છે. ભલે આખી દિદી ટ્રામ ખુવાર થઈ જાય, પણ હું કાયદો પાછો ખેંચવાનો નથી'

જનરલ રમ્પ્સનો આ હુકાર ગાંધીજીને કાને અથડાયો ત્યારે તેમને થયું કે હડત વધારે કપરી અને લાખી થશે એને માટે તેમણે તૈયારી કરવા માડી.

લડત શરૂ—

પૂરેવા સલામતી તરીકે હિંદી કામના ઊગતા આગેવાન સોરામજી બારિસ્ટરને પસંદ કર્યા તેઓ વગર પરવાને ટ્રાસવાયમા દાખલ થયા. તેઓ છેડ જોહાનિસમર્ગ પહોચી ગયા ત્યાં સુધી કોઈએ પકડ્યા નહિ. શહેરમા આવ્યા બાદ પકડ્યા તેમા સરકારની કાયદેસર કંઈક ભૂલ થઈ. ગાંધીજીએ માર્ગિસ્ટર તરીકે તેમનો બચાવ કર્યો સોરામજીને છોડી મૂક્યા પણ અધી ટ્રાસવાયના દિનીઓ રાજી રાજી થઈ ગયા.

હવે નાતાલથી ખાસ કાયદાબગ કરવા એક ટુકડી તૈયાર થઈ, તેના આગેવાન નાતાલની મહાસભાના પ્રમુખ દાઉદ ગેક હતા એ ટુકડીમા જાણીતા વેપારી રસ્તમજી પારસી હતા સુરેદ્રરાય મેદ, પ્રાગજીભાઈ દેસાઈ, હરિયાલ ગાંધી, ગતનશી મોદા વગેરે હતા. આ ટુકડી લઈને દાઉદ શેક ડરબનથી ટ્રાસવાયની સરહદ પર આવી પહોચ્યા.

આરી મોટી ને વગદાર ફોજને સરકાર વગર પગલાને પેસવા દે ? તો તો એની આગફ જ જાય ને ? આખી ટુકડીને ગિરફતાર કરી તેમને વોકસરસ્ટની સહદી જેવમા રાખ્યા. હવે હિંદીઓનો જીન્સો વધ્યો. ટ્રાસવાયના ભાઈઓ વગર પરવાને ફેરી કરીને અને

નાતાનમા જઈ પાઠ વગર પરવાને દૂસરાનમા દાખલ થઈને પડાના લાગ્યા. નાતાનથી બીજી દુડી આવી જોવાનિસર્ગમા પણ પડાપકડી શરૂ થઈ મોરાબજી મારિસ્ટરને ફરી પાયા આમ લડત જમી.

આ પડાવેનામા ઈમામ સાહેબ પણ હતા. તેઓ ફરી ફરીને પડાયા હતા. ઈમામ સાહેબનું શરીર ખૂબ નાબુદ હતું. તેઓ કદી ઉઠાડે પગે ચાલતા નહિ વગર પણ મોજા ને જોડા પહેરતા તેઓ શોખીન ભારે હતા. તેમને મનાથી ઓગત હતી. તેમનું વગ મુદર શણગારેલું રહેતું. પોડાગાડી વિના બહાર જતા નહિ નિત્ય નવા બોજન જમવાની એમને ટેવ હતી તેમને પહેલા ચાર દિવસની સગ થઈ ફરી પડાયા અને ચાર માસને માટે જેનમા ગયા ત્યા તેમણે મઝાઈની રાખ પીને ખુદાનો પાડ માંગો પથ્થર ફેંક્યા, ઝાકુ કાઢ્યું, પણ હાર્યા નહિ ધૂમ્યા પગી ફિનિશ આશ્રમમા જોડાયા ત્યા બીમા ગોવ્યા, ટાંચે પાણી લઈ, અને ગાધીજી હિંદુસ્તાન આવ્યા ભારે સાગરમતી આશ્રમમા આવીને ગયા અને હિંદની વલ્લોમા ભાગ લીધો.

આના તો અનેક ભાઈઓ જેનમા જઈને મુદ્દ થયા તેમાનો જોમેફ રોયપેન એક હતો નાતાનમા ગિન્મીપિયાનો વેગ જન્મેનો તે નિવાયન જઈ એન્જુએટ થયો અને બારિસ્ટરની પદવી મેળવી ઈમામ સાહેબ તો વળૂ કરતી વખતે પગ ખુના કરતા, પણ આ જીવાનિયો પગને ખુદના કરતો જ નહિ મારિસ્ટરીનો ત્યાગ પ્રી, બગનમા ભાજપાનાની ટોપલી નાખી એણે ફેગી શરૂ કરી અને પડાયો એણે આનંદથી જેન ભોગવી -

નિવાયનમા ને આશ્રમમા પહેલા વર્ગમા જ ફરનાગે ગેય પેન બોલે ભાવે ગાધીજીને પૂછો 'પણ ગાધીભાઈ, મારે ત્રીમ વર્ગમા મુસાફરી કરવી ?'

‘ ગાંધીજી હસીને કહે: ‘ તમે પહેલા-ખીજ વર્ગમાં ફરો તો પછી મારે ત્રીજ વર્ગમાં કેને બેસાડવા ? આમાં તો લાખોપનિ પણ આવ્યા છે. ’

‘ બહુ સારું ! ’ કહીને રોયપેન ત્રીજ વર્ગમાં બેઠા પકડાઈને જોલ ગયા.

મોળા વરસના જુવાનો તો કેટલાય પકડાયા. દરેકને ત્રણથી ચાર માસની સખત કેદની સજા કરતા હતા. પણ આ વખતની જોલ આકરી હતી. સત્તાવાળાઓએ આ વખતે દુઃખ દેવામાં બાકી ન રાખ્યું. પથ્થર ફેંડાવ્યા, પાવખાનાં સાફ કરાવ્યાં. મુંઝાળા હાથમાં આંટણ પજાં છતાં કોઈ ન ડગ્યા. દુઃખ હસને મોએ વેડી લીધાં.

સરકારે વિચાર કર્યો: ગાંધી બહાર છે ત્યાં મુઘી લડત મોળી નહિ પડે. ગાંધીજીને પકડ્યા. ગાંધીજીને જોલમાં આવેલા બેઈ સૌ લહેરમાં આવી ગયા. આ વખતે જોલમાં લગભગ પોણોમો ભાઈઓ સાથે થઈ ગયા હતા.

જનરલ સ્મલ્ડસ પણ હડે ભરાયો હતો.

બીજી વારની જેલ

પૂટેની વારની જેલ રમત જેવી હતી આ વખતની જેલ ખરી જેલ હતી

સત્યાગ્રહીઓનું વધતું જતું જોર જોડેને જનરલ ઝમ્સ વિડાને હતો એ જોસને તોડી પાડ્યા તેણે પેતાની સગી શક્તિ વાપરના માડી હતી

ગાંધીજી અને તેમની સાથેના સત્યાગ્રહીઓની દેખરેખ ગંભીર જે વોર્ડર નીમેનો તે આજે હતો એનો મિત્ર તોજ હતો બનબના ફરા પણ તેના નામથી ધૂજતા એમા વળી એને ઉપરથી સખતાઈ કરવાના કુખ મળ્યા હતા

સત્યાગ્રહીઓને ઘોમ તડામા પૃથ્થર લાગવાનું કામ સોંપ્યું હતું આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓ સાથે ગાંધીજી તથા બીજા સયાગ્રહીઓને વોર્ડર જમીન તોડાવનો હતો

જમીન કચ્છ હતી તાપ સખત હતો જેલથી દોરે માઈન દૂર આ કામ ચાલતું હતું બધા નિ દીઓ કપાટાબધ કામ કરતા હતા પણ ટેનાયેના ન હોનાથી કચ્છાખગ તરત ચાકી જતા હતા રનિકૃષ્ણ નામનો એ કુમળો ઈશો ગાંધીજીની આંખમાં કામ કરતો હતો તેને જોઈને ગાંધીજી મૂઝાયા તાપ વધતો જતો હતો 'વોર્ડર ચનાઓ ! ચનાઓ !' કરતો હતો

તાપ અને સખત ઝામને લીધે કોઈ કોઈ ગભરાના લાગ્યા
‘જ્યાક તો રડો પડ્યા એ જાણુનો પગ મૂકી ગયો આ જાનુ
જોઈ ગાંધીજી દુખી થતા હતા તેમનું દિન દુલાલું હતું તેઓ
સાને હિંમત આપી રહ્યા હતા ‘દારોગાની દરઝર ક્યાં વિના થાય
તેટલું કામ ક્યાં કરે પ્રભુ ઉપર નિશ્વાસ ગમે.’

ગાંધીજી પોતે પણ થાક્યા હતા તેમના હાથમા ફેરના પડ્યા
તેમથી પાણી આ ના વાકું વળતું મુરકેન થઈ પડ્યું ઝમ્મર બંધ
કાઈ ગઈ કોદાળીનો ભાર મળ્યું જેટલો લાગતો હતો ગાંધીજીએ
પ્રભુને પ્રાર્થના કરી ‘હે પ્રભુ તું મારી લાજ રાખજો મને અપમ
ન બનારીશ તમ પૂરું કરનારી શક્તિ આપજો’ અને ખુદને ભરોસે
મન મગ્નપૂત કરી કામ ચાલુ રાખ્યું

એ જ વખતે તેમણે કીણાભાઈ નામના એક સત્યાગ્રહીને
મૂર્જા ખાઈ ને પડી જતા જોયા પોતાની જગ્યાએથી દારોગાની રત્ત
સિવાય ખસાય નહિ એટલે એ દૂરથી જોઈ રહ્યા દારોગો કીણાભાઈ
પામે ગયા પણ ગાંધીજીથી ન રહેનાતું તેઓ કીણાભાઈ પામે દોડી
ગયા બીજા હિંદીઓ પણ આવી પહોંચ્યા કીણાભાઈને પાણી
ઝટકું થોડી વારે તેમને શુદ્ધિ આપી.

દારોગાએ બીજાઓને કામ પર મોકલી આપ્યા ફક્ત ગાંધીજી
ને તેમની પાસે બેસવા દીધા કીણાભાઈના માથા પર ગાંધીજી
પાણી રેડના તાગા એ વખતે ગાંધીજીને વિચારો આવના લાગ્યા
‘મારા વચન પર નિશ્વાસ રાખી આ સૌ ભાઈઓ જેવમા આવે
છે તેમને હું ખોટી સલાહ આપતો હોઈ તો કેટલો પાપી હું ?’
આવો વિચર આવતા તેમણે જીડો નિસાસો મૂક્યો

વળી ઈશ્વરને સાક્ષી રાખી વિચારસાગરમા ડૂબી મારી હમી
ને બહાર આપ્યા ગાંધીજીને થતું ‘મે જે સલાહ આપી કે
તે મરાબર છે આ તો મૂર્ખા આવી, પણ મોત આવે તોયે શું ?’

મારાથી ખોટી સલાહ કેમ અપાય ? જન્મમરણના દુખ કરતાં આમ સ્વમાન અને ટેકને ખાતર દુખ બોગવી લેના ફરામાયો છૂટતું એ જ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.’

ગાંધીજીએ જીણાભાઈને હિંમત રાખના કહ્યું તેમને જરા આગમ થયો પેઠી ગાંધીજીએ દારોગાને કહ્યું ‘આમનાથો જેલ સુધી ચલી નહિ સકાય’ દારોગાએ ગાંડી મગારી જીણાભાઈને જેનમા લઈ જવાનો ગાંધીજીને હુકમ થયો. ગાંધીજી તેમને લઈ ગયા

વડા દારોગા આગળ આ ફરિયાદ પહોંચી તેણે હિંદીઓને બગીચામાં કામ આપવાનું ઠરાવ્યું

બે દિવસ પછી મુનિસિપાલિટીનું એક તળાવ ખાદના સૈને લઈ ગયા એ તળાવ જેલથી પાંચ માઈલ દૂર હતું એટલે સૈને ટ્રોલીમાં બેસાડીને ઉપાડ્યા ટ્રોલીમાં બધાને મળ પડી ત્યાં કામ સંપત્ત હતું ગાંધીજીને ખોદતા કાઝ પર સોળે ચડ્યો છતાં કામ ન છોડ્યું

બપોરે જમવા માટે જેલે પાંચ જવાનું ન હતું સીધું - સામાન સાથે નાવ્યો હતા. સૈા હિંદી ભાઈઓએ ત્યાં હાથે પગબુંડ કાઢી મગીચામાં ઉમળાણીએ ગયા હેય તેમ લહેરથી સૈાએ ખંધું, પીધું ને મોજ કરી

તળાવમાં ધારું કામ થયું નહિ તેથી મરેલાની ડગર પાસેનું ઘસ કાઢવાનું કામ સોંપ્યું એ કામ નવ નવ કલાક સુધી કરાવતા

એનાર વડા દારોગાએ કાફરા દારોગાને હુકમ કર્યો ‘હિંદી ઓના પાંચખાના સાફ કરના બે હિંદીને લઈ આવો.’ એણે આવી ગાંધીજીને કહ્યું ‘બે હિંદી પાંચખાના સાફ કરવા જોઈએ’

ગાંધીજીએ ખીજને ન બોનાવતાં જાતે જઈને બધા પાંચ ખાના સાફ કરી નાખ્યા

કેટલાકે વખત બાદ કોઈ કારણસર ગાંધીજીને જુદા પાડ્યા વોકસરસ્ટથી તેમને જોડાનિસમગ્ર વર્ષ ગયા.

ગાંધીજીની જેન-મદદીના સમાચાર મળવાથી પોવાડ અને નયકુ જોડાનિસમગ્ર એકેશને આરી પહોંચ્યા હતા. ગાંડી પેટફોર્મમા આરીને બિની રહી. મને લાઈઓ ચોમેર નજર કરવા લાગ્યા.

એક આમાથી પેલીસ-પહેરા નીચે ગાંધીજી બિનયાં કાગુ પાટવૂન, કાળુ ખમીસ, કાગુ જ પર, કાળી કેદી-ટોપી અને માથે કપડાનુ પોટલુ. આ વેશે ગાંધીજીને બિનરતા અને પોલીસ માથે ચલતા જોઈને પેનાડ તથા નયકુને ખૂબ લાગી આવ્યુ ગાંધીજી તો હસતા હતા તેમણે નમસ્કાર કર્યા. આ રીતે ગાંધીજીને પગે ચલતા જોઈને સુધી વર્ષ ગયા હિંદીઓને આથી ખૂબ ગ્રામ્ય ગયું. પોવાડે બપોરોમા નખાણો લખ્યા એને માટે નિવાયતની પાર્કમેટમા સનાલો પૂ વામા આના.

✽

જેનને દરનાજે પહોંચ્યા ત્યારે સાજ પડી ગઈ હતી એક ઓરડામા માદા કાદરા ને ચીના કેદીઓ સતા હતા એ ઓરડામા ગાંધીજીને ધૂંધા. ગાંધીજી તો પોટલુ માળુ પર મૂળી પથારી કરીને જગ લાખા થયા રાત પડી એટલે કાદરા અને ચીના કેદીઓ મનીચ મસ્કરી કરવા નાખ્યા. એ લોકો જગના, ખૂની અને અનીતિ વાળા હતા ગાંધીજી તેમની લાખા જાણતા નહોતા. લાગુ-તૂંચુ સમજ્યા કે 'તને અહીં શા માટે લાખા છે?' ગાંધીજીએ થોડો જવાબ આપ્યો. પછી ચીનાએ પૂછનાતુ શરૂ થયું એ વધાર ખરાબ હતો ગાંધીજીની પથારી પાસે જઈને એ તેમની સામે જોઈ રહ્યો ગાંધીજી મૂગા બેસા હતા થોડી વાર પછી ચીનો કાદગની પથારી પામે ગયો ત્યાં એકબીજા એમ ઉઠાડના લાગ્યા ને બૂડી મસ્કરીઓ. રડવા. નાચવા. આ. બ. ને. ફેફસાં. થોડી થોડી અને ખૂબસૂરતી દેસમા આવેલા હતા.

આતમા ગાંધીજીને બી રી રી રીતે આવે ૧ બહુ અકળાયા. ગીતા કાઢી વાચી ધીરજ રાખી હવે આ લોકોની સાથે જ રહેવું પડશે કે બીજા દિદીઓની ભેગા રાખશે એ વિચારથી સંતોષ લઈ પામ્યા. પણ છેવટે મન સાથે નક્કી કર્યું કે 'જે દુષ્કર્મ પડે તે સહન કરવું એ જ મારું કર્તવ્ય છે' આવે પ્રસંગે મનને શાંત કરે તેના કોઈક ગીતામાંથી વાચી સ્વચ્છ થયા અને રાત જેમ તેમ કાઢી. સવારે ગરનારને બધી હકીકત લખી મોકલવાનો વિચાર કરી મોડી નાતે થોડું બિધ્યા.

ગાંધીજીને એ પણ થયું કે 'યોગે ચાનતુ, સામાન ઉપાડવો, એ કાંઈ દુષ્કર્મ ન હોય ખરું' દુષ્કર્મ આ છે બીજા દિદી લોકોએ પણ આના જ દુષ્કર્મમાંથી પસાર થતા હશે સારું થયું હૃદયે મને પણ એવો અનુભવ કરાવ્યો.'

બીજા દિવસે સવારે બિતાવેત ગાંધીજીને બીજા દિદી કેદીઓ હતા ત્યાં લઈ ગયા. લગભગ પંદરેક જણ ત્યાં હતા. ત્રણ કેદીઓ બીજા ગુના માટે આવેલા હતા. તેમને કાફરાની સાથે રાખના ગાંધીજી ગયા ત્યારે વડા દારાગએ હુકમ કર્યો કે 'દિદી ઓને જુદા એરડામાં રાખવાના છે.' આથી સૌ રાજ થયા.

અહીં પણ ગાંધીજીને નમીએ દુષ્કર્મ સામે લડવાનું હતું. એકવાર ગાંધીજી જાનર બેઠા હતા જાનર ખુલા હતા. ગાંધીજી બેઠા કે તરત એક કાફરા આવ્યો. એ રિકરાગ, જોરાવર અને તોફાની હતો. એણે આવતારવેત ગાંધીજીને બીજા જણ કર્યું. ગાંધીજી ન બોલ્યા એટલે ગાંધી દેના લાગ્યા. ગાંધીજી કહે 'ભાઈ, હમણાં બહુ ધું.' એટલામાં તો ગાંધીજીને બાથ બોડી બેઠામાં અને ફરી દીધા ગાંધીજીએ બાથમાં પડી લીધી તેથી પાન બન્યા. ગાંધીજી તો એ જાનર બેઠા ઉપર રીસ ન

ડરતા હાગીને ચાનતા થયા, પણ જે હિંદી ભાઈઓએ આ બેંધુએમની આખમા પાણી આપ્યા.

આના દુઃખ ખીજા હિંદીઓને વેચના પચાના ખમર ગાવી જીએ સાલ્યા. ગાંધીજીએ જેન-ઉપરીને વાત કરી. તેમણે હિંદીઓ માટે જુદા પાવખાના કરાવી આપ્યા.

થોડા દિવસ પછી ગાંધીજીને ફરી પાછા બેંહાનિસમર્ગયા વોકસરસ્ટ લઈ ગયા. ત્યાં હવે કેદીઓની સખા ઘણી થઈ ગઈ હતી રસોઈ હાથે પકાવનાની હતી. માણુની નદીમા નાહના જવાની છૂટ હતી. મકાનની અગવડને લીધે બહાર તપ્પૂ તાજ્યા હતા. ખાનાપીવાની તથા ખીજા કેટલીક સગવડો સત્યાગ્રહીઓએ ઉપાસ વગેરેના દુઃખ વેળી સરઝાર સામે લડીને મેળવી હતી. ગાંધીજીને થયું-આ હવે જેન નથી રહી પણ સત્યાગ્રહ ગવણી ખની ગઈ છે

છંદને દિવસે મહાગ્ધી 'છંદ મુમારક'ના તારનો વગસાદ વરસ્યો. સૌ લહેરયા દિવસો ગાળતા હતા

એનામા દિનિકસથી ગાંધીજી ઉપર તાર આવ્યો 'કસ્તુરબા મરણપચારીએ છે. આપ જનદી આવો'

તાર વાચીને સૌ દિનગીરીમા ગરકાન થઈ ગયા ગાંધીજીને પણ ચિંતા થઈ પડી. તાર આપતી વખતે જ જેલરે તેમને પૂછ્યું 'કેમ મિ ગાંધી, ત્યારે તમે દડા ભરીને છૂટા થનાના કે?'

ગાંધીજીએ તરત જવાબ વાળ્યો 'દંડ તો હું કોઈ કાળે ભરવાનો નથી સગાસબધીથી છૂટા પડ્યું એ પણ સત્યાગ્રહની લડતનો એક ભાગ છે'

આભળીને જેલર હજીયે પણ દિનગીર થયો ગાંધીજીએ કસ્તુરબા ઉપર પત્ર લખ્યો

વૉકમન્ટ જેલ

તા. ૮ નવેબર, ૧૯૦૮

તારી તમિલતનો તાગ મિ. વેરટે આજે મોકલ્યો છે મારુ હેતુ કોતરાય છે. હુ રહુ છુ. પણ તારી આકરો રના આતુ એરી ન્થિતિ નથી સલાઅટની લડનમા મે ૧૫ અર્પણ કરું છે. મારાથી લા અવાય જ નરિ દહ આપુ તો જ અવાય તુ જગ દિમત રાખે, રીતસર ખાય, તો સારુ થઈ રહેજે જતા મારે નસીમેથી તુ જરો જ એમ હજે તો હુ તને એનુ લખુ છુ કે તુ પ્રિયોગમા પણ મારી દયાતીમા જ ચલી જાય તેમા ખોડુ નથી મારુ હેત તાગે ઉપર એનુ છે કે તુ મૂએની જા મારે મન જીવશે

તારો આતમા તો અમર છે. હુ તને ખાતરીથી હુ છુ ' જો તારે જ્યાનુ થશે તો હુ તારી પાછળ બીજી સ્ત્રી જ્યાનો નથી મે તને કેટલીક વાર કહ્યું છે કે તુ હિંદુ ઉપર આસ્થા ગળી જીવ તજજે. તુ મનીશ તો તે પણ સલાઅદ જોગ છે. મારી ન ત માન રાજદારી નથી તે લડત ધાર્મિક છે—એટલે અતિ ચોખ્ખી છે. તેમા મરુ તોયે શુ ને જીવુ તોયે શુ ? તુ પણ એમ જ જાણી જરાયે જોણુ નરિ લાવે એરી મારી ઉમેદ છે. એનુ તારી પાસેથી માગી લઉ છુ.'

*

સખ પૂરા કરીને ગાંધીજી છૂટ્યા ત્યારે કનુરખા તેમને લેવા સ્ટેશો આવ્યા હતા ।

દેશનિકાલ

‘ ખૂની ’ કવદામા ત્રણ ગતની સગ્ન હતી દંડ, કદ, અને દેશનિકાલ. એ ત્રણે સગ્ન ન્યાયાધીશની મગ્ન હોય તો એક સાથે પણ દરી ગડે. પહેલા તો હદપાર એટલે દ્રાસવાનની બહાર નાતાન કે ડેવાગોઆ અગર એારે જ ફી સ્ટેટમા મૂકી આવતા. પણ ત્યાથી તો તરત પાઝ ફગી સ્વયામહીઓ કાયદાલગ કરતા એમને મન એ રૂમત જેવુ હતુ અને સરકારને ભારે પચ્વણી થતી. આમ કરવાથી હિંદીઓનો જુસ્સો જીવટો વધતો હતો.

આથી સરકારે હિંદીઓને ત્રાસ આપી નમાવવાની એક નવી યુક્તિ શોધી કાઢી હિંદીઓને પડખેની હદમા મૂકી આવવાને બદલે તેમના મૂળ વતન હિંદુસ્તાનમા દેશપાર કરવા. આમ થવાથી હિંદીઓ હેમતાર્થ જો અને વડત ભાગી પડશે એવી ગણતરી એ લોકોએ કરી, અને એ ગણતરી કેટલેક અંશે સાચી પણ પડી.

જે લોકોને પકડીને હિંદુસ્તાન લઈ જાય તેમને દ્રાસવાયમા વેપાર હોય, મકાનો હોય, ઉવરાણી અને કરજ હોય, વાડી-૧૭૫૬ હોય એ બધુ છોડીને જવુ દરેકને માટે સહેલુ ન હતુ વળી સ્ટીમરમા સરકાર ખાવા-પીવાનો બદોબસ્ત કરે એટલે એ પણ ન કાવે મુસાફરી ત્રીજા વર્ગમા જ કરવી પડે, એમા પણ ભારે હાડમારી, માદગી વગેરે ભોગવવા પડે.

સરકારે એકાએક નિર્ણય કરીને એક મોટા જમ્યાને હિંદુ સ્તાન મોડવી આપનાની તૈયારી કરી એમા વણાખરા તો ગિરમીટ માથી મુક્ત થયેલા લાઈઓ હતા. તેમના સગાસાઈ કોઈ હિંદુ-સ્તાનમા ન મળે. કોઈ તો વળી દક્ષિણ આફ્રિકામા જ જન્મેના હતા આવા નિરાધાર માણસોને હિંદુસ્તાનને ઝિનારે જઈને ઉતારી મૂકે તે કેવળ ધાતકીપણ જ ગણાય પણ સરકારે તો સૌને આગ બોટમા ચડાવ્યા

ગાંધીજી એ વખતે બહાર હતા તેમણે વિચાર કર્યો કે આ લોકોની સાથે કોઈને મોડવા જોઈએ, ગરજુકે દુખને વખતે મીઠો બોન-મીઠી નજર જે કામ કરે છે તે પૈસો નથી કરી શકેતો જે લોકોનું હિંદુમા કોઈ ન હતું તેમને મદદ કરનામા સહાય કરે અને રસ્તામા સૌની સગવડ સાચવે તેના બાદોશ, હિંમતનાન અને સેવાભાવી લાઈને સાથે મોડવા જોઈએ સ્ટીમર બોડનાને થોડા ડનાકની જ વાર હતી. પસ દગી કરનાનો વખત ન હતો ગાંધીજીની નજર નાયકુ ઉપર પડી. એ બહાદુર જુવાન હતા ગાંધીજીએ તેમને પૂછ્યું ‘તમે આ ગરીબડા લાઈઓને વળાવવા હિંદુસ્તાન જરો ?’

નાયકુ કહ્યું ‘જરૂર જઈશ’

‘પણ સ્ટીમર તો હમણા જ બપોરે’

‘ભલેને બપોરે !’

‘પણ તમારા લૂગડાવત્તાનું શું ? બાતાનું શું ?’

‘લૂગડાવત્તા પહેર્યા છે એ જ બાતુ સ્ટીમરમા મળી રહેશે !’

ગાંધીજીને લાગે નનાઈ લાગી અને આનંદ થયો

આ વાતચીત રૂતમજી પારસીને ઘેર ડરજનમા થઈ હતી હા જ નાયકુ માટે કપડા-વત્તા, કામળા વગેરે બીજાને મિત્રો

બધાઓ અને તેમને ગાના કર્યા ચાનતી વખતે ગાધીજીએ બનામગ ની 'જેજે, આ ભાઈઓની પૂરી સભાળ રાખજે તેમને મુસાડીને મૂત્રે ૧ મદ્રાસના આગેવાન નગેસનને તાર કરુ છું તે હે તેમ, કગ્જે'

‘ હું સાચો સિપાહી નીવડના પ્રયત્ન કરીશ ’

આટલું બોલીને એણે રત્ન વીધી આના વીર પુરુષો હોય ત્યા હારવાનું હોય જ નહિ નાયકુનો જન્મ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ થયો હતો એણે હિંદુસ્તાન પદી જોયું પણ ન હતું જતા તેમણે નિમત્ત કરી

આ નિર્દય પગનાની અસર કઈક થઈ કેટલા ભાઈઓ દીના પડ્યા ‘જતા’ ગાધીજી આ સલામતના ઇતિહાસમાં લખે છે ‘જેઓ દંડગ્રસ્તા તેમની સખરા નાની ન હતી તેમની બહા દુરીનો પાગ ન હતો તેમના કેટલા હસને મોઝે ફાસીએ ચડે તેના હતા. માનમતાની દગમગ તો તેમણે ઠોડી જ હતી’

દેશનિાન કરતા મીમગમાં નારાયણસામી નામના મદ્રામી ભાગિનું મૃત્યુ થતું સરકારના આ ૧૨મા કાનૂની સામે હિંદુસ્તાનમાં ભારે પોકાર બીજો કેટલાકે આફ્રિકાની સન્કાગ સામે કાયદેસર પગના ભર્યા તેમાં તેમને જીત મળી છેવટે હિંદુસ્તાન સુધી દેગપાર કરવાની પ્રથા બધ પડી

હવે પાછા આપણે જોના દુષ્પ તરફ વળીએ દેશપારનું હથિયાર જેથી લેતું પડ્યું તેથી જોના ત્રાસ આપીને લડતને તોડી નાખવાનો એક જ માર્ગ સરખાર પામે રહ્યો

ત્રીજી વાર જેલમાં.

ફેબ્રુઆરીની પચીસમી તારીખે ગાંધીજીને ત્રીજી વાર પકડીને ત્રણ માસની સખત સગ્ગ કરી. તેમને વોકસરસ્ટની જેલમાં લઈ ગયા. ત્યાં મિત્રો મળ્યા. સૌ આનંદથી બેઠી પડ્યા.

બહાર ખુલ્લામાં તંબૂ તાપ્યા હતા. સૂવાની સગવડ સારી હતી. કામમાં રસ્તા બાંધવાની કાંકરી લાંગવા લઈ ગયા. ત્રણ દિવસ એ કામ કર્યું ત્યાં ઉપરથી હુકમ આવ્યો: 'ગાંધીને બહાર ન કાઢશો.' એટલે જેલની અંદર જાડું કાઢવાનું કામ ગોંધ્યું. ગાંધીજીએ એ કામ આનંદથી કર્યું. સ્વચ્છતાનું કામ તો ગાંધીજીને બહુ વહાલું છે. પણ એ કામ વધારે દિવસ ન ચાલ્યું. જેલમાં આવ્યે એક અઠવાડિયું થયું ત્યાં તેમને પ્રિટોરિયા જેલમાં બદલવાનો હુકમ આવ્યો.

વરસતા વરસાદમાં લપસણા રસ્તા પર ધઈને માથે પોતલું ઉપડાવી પગે ચાલતાં ગાંધીજીને સ્ટેશને લઈ ગયા. ત્રીજી વર્ગમાં બેસાડ્યા. ઠંડી સખત હતી. આખી રાત વરસાદ વરસ્યો કર્યો. ઓઢવાતું પૂરતું ન હતું. ગાંધીજીએ એ બધું મૂંગે મોંએ સદન કરી લીધું.

બીજે દિવસે સવારે પ્રિટોરિયા પહોંચ્યા. ત્યાં ગાંધીજીને માટે બધું નવું હતું. જેલ નવી, જેલર નવો, દારોગા નવા, ખોરાક

નવો, મમ નવું પહેલે ૪ દિવસે ખોરાકમાં મીનમીલનો પેરીજ (રાખ જેવું પીણું) ખાના આપ્યો, ગાંધીજીએ એક ચમચો ખાઈને છોડી દીધો. નરોગો નેઈ ગયો. એને મન એ ખાણું મિષ્ટાન્ન જેવું હતું.

થોડી નાર પછી ગાંધીજીની સોપણ બીજા દારોગ ને કરી પહેલો નરોગો આપે તે ગેલે બીજાએ આનતાવેત રુઆબની કુકમો છોડના માયા

‘ગાંધી તારી ટોપી ઉતાર !’

ગાંધીજીએ ટોપી ઉતારી.

દારોગાએ પૂછા તુ ગાંધીનો દીકરો છે ?’

‘ના, મારો દીકરો વોકસરસ્ટની જેનમા છે’

પછી ગાંધીજીને એક ટ્રાટડીમાં પડ્યાં ગાંધીજી અદર આટા મારના લાગ્યા દારોગાએ કણામાથી બેયુ એકદમ ખૂમ મારી ‘ગાંધી, તુ આટા ન માર માની બોય બગડે છે’

ગાંધીજીએ આટા મારવાનું બંધ કરું બપોરે ખારાનું આ તુ તે પણ જિલા જિલા જ બંધ દરવાજે ખાધું નાહરાની ૪૪૫ ટ્રાટડીથી સરાસો ફૂટ દૂર હતી. દારોગાએ કહ્યું ‘ગાંધી, તારા કપડા અહીં ઉતારીને (નમે થઈને) પડી નાહના જ’

ગાંધીજીએ નગ્નમાથથી મ્હું ‘હું મારા કપડા પડા પાડ્યા મૂખીશ

‘સીક જા, પણ નખત ન બગાડીશ’

ગાંધીજી ગયા નાહના લાગ્યા શરીર લૂજ્યાનું બાકી હતું લા અનાજ આપ્યો ‘ગાંધી, તૈનાર થયો કે ?’ ગાંધીજી તૈનાર થઈ બહાર આવ્યા

સાજે ઓઢવા-પાથરવા મારે દોઢ કામળી (એક આખી, બીજી અર્ધી) અને એક ચર્ગાઈ મન્યા ઓશીકું કે પાગિયુ કપ્પન મન્યુ

સનારે ગાંધીજી જીવે, જનજર ગયા તો ત્યા પણ દારોગો સામે જ જિભો ગ્લો ઘડી ઘડીએ જોત્યા કરે 'સામી, નીકળ હવે' ના તો એની ભાષામા ગાયા કરે 'જર જ, જર જ, જર જ ગાંધી, અબ તો જર જ !'

કામ બહુ ભારે નહોતુ લોખંડના સળિયા ઝસીને ચક્રચક્રિત બનાવવાનુ કામ સોપુ ગાંધીજીએ ત્રણ કનાક સુધી લાગનામ્ દરનાજો અને સળિયા ધસીને એકદમ ચક્રચક્રિત બનાવી દીધા દારોગો ખુશી થયો.

કાકરા કેદીઓ ગાંધીજીની સાથે જ કામ કરતા હતા તેઓ ગાંધીજીને પૂજ્યા લાગ્યા 'અહ્યા ગાંધી તુ કેમ આ જો ? ચોરી કરેલી કે દારૂ વેચતા પડાયો ?'

ગાંધીજીએ ભાગીતૂરી ભાષામા એને સમજાવુ એને એ જરા સમજુ કાકરા હતા તે બોલી જાયો 'કનાઈટ રાઈટ, અમ હુમ્ એડ, ડોન્ટ પે કાઈન' (મરાઠમ જે ગોરા ખરાબ છે દડ ન ભરતો)

બ્રિગેરિયાની જેવમા ખોરાખની મુશ્કેલી ઘણી હતી સનારમા રાખ, અપોરના રામ સાથે બટાટા ને ગાજર, સાજો ભાત અથવા વાન આ ખોરાક ઢાંચો-પાકો આવતો બુધવારે ને રવિવારે સાવન સાથે ઘી મળતુ બાકીના દિવસોમા ઘી વિનાનો એકલો ભાત ગળે શી રીતે જતરે ? જ્યા સુધી બધા હિંદીઓને ચરખીના બદનામા ઘી ન મળે ત્યા સુધી ગાંધીજીએ ભાત બધ કર્યો પૂખૂ (રાખ) તો માત્ર ચાર ચમચા લેતા અપોરના કાચાપાકા વાન અને ત્રણ-ચાર નાના બટેટા ઉપર દોઢ મહિનો કાઢ્યો આથી ગાંધી જીનુ શરીર ખૂબ લેવાઈ ગયુ ગાંધીજીએ દાકતર આગળ ઘીની

માગણી મૂકી તે વખતે દારોગો જિભો હતો એણે આડી જીભ વાંચી કે 'આજ મુધીમા ધણા દિદીઓએ ચરણી ખાધી છે માસ ખાધુ છે ગાધીની માગણી ખોગી છે'

દારોગાના આ શબ્દો સાંભળીને દાક્તરે ગાવીજીને પૂછ્યું 'એવો તમારે શું કહેવાનું છે?' ગાધીજી કહે 'એમની વાત મારે ગળે ઊતરતી નથી હું તો એટલું જ કહું છું-તમે મને વી નહિ આપો તો મારી તમિયત વધારે બગડશે'

દાક્તર કહે 'તારે તમારે માટે હું રોગીનો હુકમ જુ છું' ગાધીજીએ કહ્યું 'એ માટે તમારો આહાર પણ મારી આ માગણી મારી જનત પૂરતી નથી સૌ દિદીઓ માટે છે એટલે બધાને ધી ન મગે ત્યાં મુધી મારાથી રોગી નહિ લેવાય મને માફ કરજો'

દાક્તર અને દારોગો એ વખતે તો ચાલ્યા ગયા તે જ દિવસે બપોરે ગાધીજી આગળ રોગી અને ચાવલ બને વસ્તુ દાક્તર ધર્મ પગ ગાધીજીએ કશું ન લીધું

બીજો દિવસે જોલના ઉપરીને ગાધીજીએ અરજ કરી તેનો જવાબ આપ્યો કે 'બધા દિદીઓને માટે ખોગક નક્કી થાય ત્યાં મુધી ગાધીજીને ચાવલ સાથે ધી આપવું'

ગાધીજીએ હુકમ વાંચ્યો ન હતો તેમને એમ કે સૌને માટે સરખી છૂટ મળી હશે એમણે તો તે દિવસે ચાવલ, રોટી ને ધી ખાધા 'રોટીની જરૂર નથી' એમ કહ્યું, 'પણ દાક્તરનો હુકમ છે' એમ દારોગાએ કહ્યું એટલે તે લીધી

પણ ગાધીજીની ખુશાલી પર ચાવીસ કલાક ન ટકી બીજો દિવસે તેમને ખબર મળ્યા કે બધા દિદીઓ માટે તો હજી વિચાર આવે છે ! ગાધીજીએ તરત જ રોગી, ચાવલ ને ધી બધાં કર્યાં

વડા દારોગાને જણાવી દીધું કે : 'જ્યાં સુધી તમામ હિંદીઓને ધી નદિ મળે ત્યાં સુધી હું રોટી કે ચાવણ મુઠ્ઠાં લેવાનો નથી'

ગાંધીજીએ ફરીથી જ્વેલના ઉપરીને જણાવ્યું. આખરે ડૂટવાને એક માસ બાકી હતો ત્યારે સાંતે માટે ધીનો લડમ મળ્યો. ગાંધીજીએ રોટી, ચાવણ ને ધી ખાધાં.

શરીર સાવ લાંગી ગયું હતું. તાકાત રહી ન હતી. સખન આધારીશી ચડતી, ઘટતી બગડવાનો શક પણ ગયેલો. છેલ્લા મહિનામાં ધી મળવાથી શરીર કંઈક ટકી રહ્યું.

દરવાજના સળિયા ઘસવાનું કામ દસેકે દિવસ ક્યું. ત્યાર પછી તૂટેલી બે કામજોને સાંધીને એક દરવાજાનું કામ મળ્યું. આ કામ ઝીણું હતું. આખો દિવસ વાંકા વળીને સીવ્યા કરવાનું—તે પણ કોટડીની અંદર અંધારામાં બેસીને આથી ગાંધીજીને કમ્મરના સાંધા દુખવા લાગ્યા અને આંખે જાંખ વળવા લાગી વડા દારોગા પાસે ખુલ્લામાં બહાર કામ કરવાની માગણી કરી, પણ તેણે ના પાડી છેવટે જ્વેલના ઉપરીને અરજ કરી ત્યારે ખુલ્લી હવામાં કામ કરવાની રજા મળી.

ગાંધીજી ઉપર દેખરેખ ગખતાર મારેગો બહુ કડક હતો. ગાંધીજી વારંવાર નવી નવી માગણીઓ કર્યા કરતા તેથી એ બહુ ચિડતો. પણ ધીમે ધીમે એણે જોયું કે ગાંધીજી વાજખી નિયમો પાળવામાં જરાય કચાશ રાખતા નથી, ત્યારે તેનું વર્તન બદલાયું. બગર, નાહવું—ધોવું વગેરેની અડચણ ધીમે ધીમે દૂર થઈ

ઘણા વખત પછી નવો દારોગો આવ્યો. એ તો આજાદ હતો. ગાંધીજીને કહે : 'જે માણસ પોતાની કામને વારતે, વતનના લક્ષને વારતે લડે છે તેને હું ચાહું છું. એવા લોકોને હું કેદી ગણતો નથી.'

એકવાર મિ. લીચીનરટાઈન જ્વેલમાં કામસર આવેલા. તે, ગાંધીજીને મળ્યા. તેમણે ગાંધીજીને પૂછ્યું : 'કેમ, કંઈ અડચણ તો

નથી ને ?' ગાંધીજી કહ્યું ' કહેતા રાજી ન હતા. પણ એમણે જાણ્યું નહીં પૂછ્યું ત્યારે કહ્યું ' મારે જીલ્લો કશું કહેવું નથી પણ મારી ઉપર ઘાતકી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવે છે આટલામાં જાણી સમજી જાણે આમ કરીને જનગણ રમડાં મને હાવવા માગે છે, પણ તે તો થવાના નથી જે દુષ્ટ પડશે તે સહન કરવા તેવાર છું મારું મન શાંત છે આ વાત તમે જાણી ન પાડો છો પોતે છટકા પડી જાહેરમાં મૂકીશ '

પણ તેઓ સાહેબથી ન રહેનારુ તે તેમણે પોતાકને વાત કરી પોતાકથી આવી ગભીર વસ્તુ કેમ સહન થાય ? તેમણે તેમના મિત્રને રાત કહ્યું. એમ કરતા વાત આગળ વધતી જાય પહોંચી. પૂરપૂરું થતા જોવાના ઉપરી ગાંધીજીને મળવા આવ્યા ગાંધીજીએ તેમને ઉપરના રામદો સહનગાના દસેડ દિવસમાં ગાંધીજીની માગણીઓ સ્વીકારવામાં આવી તેમને પત્રો લખવાની તથા પુસ્તકો લખવાની સગવડ કરી આપવામાં આવી

છટ મળતા ગાંધીજીએ જોવામાં સારા સારા પુસ્તકો વાંચ્યા-વિચાર્યા તેમાં કૌથી વધારે અસર દોઝડોય અને ડરિ રાજ્યના ભાઈના પુસ્તકોએ કરી જોવામાં ગાંધીજીએ તામિલનો પણ અભ્યાસ વધાર્યો.

સગ્ન પૂરી થતા ગાંધીજી છટયા

‘ હિંદસ્વરાજ ’

કાંચદાનો લગ કરી જેલમા જતુ ને મળા પૂરી થયે બહાર આવતુ, ફરી પાછા જતુ—આમ વટમાળ ચાલ્યા કરતી હતી સરકાર અને હિંદીઓ બંને આ લડતનો કઈડ નિકાલ આવે તેમ ઇચ્છતા હતા પણ એક બાજુ જનરલ સ્મટ્સ અને જનરલ બોથા ‘ખૂતી’ કાયદામા ફેરફાર કરના મિત્રદુન તૈયાર ન હતા, તેમ સામી બાજુ મૂડીબાર પણ મરણિયા સત્યાગ્રહીઓ એ કાયદાને નાખૂંફ કરવાની પ્રતિજ્ઞા પર મુસ્તાફ હતા.

સરકારતુ બીજુ બધુ કામકાજ શિરસ્તા પ્રમાણે ચાલુ જતું હતુ બોઅરો અને અંગ્રેજો પોતપોતાના સ્વાર્થ સાચવનામા મશગૂલ હતા ગાંધીજી છૂટ્યા ત્યારે વાતાવરણ કઈક ઠંડુ હતું. જનરલ સ્મટ્સ અને બોથા યુનિયન સરકારને કામે નિલાયત ગયા હતા આ વખતે હિંદીઓનો સરાય નિલાયતના હિંદી પ્રધાન તથા સરકારનોના પ્રધાન આગળ રજૂ કરવામા આવે તો કઈક ન્યાય મળે તેમ લાગતુ એથી હિંદી આગેવાનોએ ગાંધીજી તથા શેર હાજી હખી અને વિનાયક પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાનું નક્કી કર્યું.

બંને જણ નિલાયત પહોંચ્યા ત્યાં જઈને પ્રધાનો, બોથા ઓના તત્ત્વીઓ તથા પાલમેટના સભ્યોને મળ્યા તેઓને સૈને

હિંદીઓની વડતથી નાકેફ ર્યા હિંદીઓના મિત્ર એમ્પ્ટરિવે ગાંધીજીને ખૂબ મદદ કરી

સૌએ ગાંધીજીની વાત ધ્યાનપૂર્વક અને રસથી સાંભળી હિંદીઓના દુખ તરફ દિનમાં પાંચ વાર બતાવી પરંતુ દરેની પાસેથી એક જ વાત સાંભળવા મળી કે ‘જનરલ ઇન્ડિસ અને જનરલ ઓથો ‘ખૂની કાયદો’ ફેરવવા છડવા નથી એટલે એ કાયદો ફેરવવા સિવાય કોઈ નીતે સમાધાન થતું હોય તો અમે મદદ કરી શકીએ’

૨. ધોળકે આ જરાગથી જોઈ લીધું કે તનમા તેન નથી એટલે મને પ્રતિનિધિઓ ખતી હાથે વિનાયતમાં પાઝ કર્યા

વિનાયતમાં આ વખતે ગાંધીજી આપણા દેશના અને એનાઈરો-કાનિકાનીઓના સમાગમમાં આવ્યા તેઓ દેશને અંગ્રેજોની ધૂસરીમાંથી દોડાવવાને અધીગ થયા હતા ધણેએ તે માટે મોટા મોટા ભોગ આપ્યા હતા અને દેશવટો વેગે રહ્યા હતા ખુનામગ્ગી સિવાય અંગ્રેજ આપણા દેશમાંથી ખસનાર નથી એમ ચોક્કસપણે તેઓ માનતા હતા, અને તે માટે મનમાં અનેક કપનાના ઘાટ ધડતા હતા. જો કે પશ્ચિમ કંચુ આનંદ ન હતું, છતાં ઉચ્ચ દેશપ્રીતિથી ધૂધનાઈ રહ્યા હતા ગાંધીજીને આના દેશગધુઓ સથે આ વખતે ઠીક ઠીક ચર્ચાઓ થઈ.

ગાંધીજીએ એમાં જોયું કે આ ક્રાંતિકારીઓને અંગ્રેજોનું રાજ્ય અકારું થયું છે, પણ અંગ્રેજો સુધારો જે હિંદમાં પેદા છે, તે તો તેમને ગમી ગયા છે

ગાંધીજીના મનમાં આ ચર્ચાથી વાણ જ મનોમથન ચાલુ. તેમણે પોતાના સહ-અહિંસાના વિચારાની કમોટીએ હિંદના પ્રશ્નોને પોતાના મનમાં ચલાવ્યા.

એ મનોમથનના દ્વંદ્વરૂપે રિનાયતથી પણ જ દુરતા આગભોગની અદૃશ ગાંધીજીએ 'હિંદુસ્તાન' નામનું પુસ્તક લખ્યું.

એ પુસ્તકમાં તત્ત્વી અને વાચના સમસામાં સત્તાન-જ્વાળ કરતા હોય એવી રીતે લખ્યું છે વાચનાર પ્રશ્ન પૂછે અને તત્ત્વીનેનો જ્વાળ આપે તત્ત્વી એટલે ગાંધીજી પોતે અને વાચના એટલે પેના કાનિનાદી દેશમધુઓ એમાં હિંદુસ્તાનની દશાનો ચિત્ત આપ્યો છે વીસમી સદીમાં જે મુદ્દાના દુનિયા ઉપર પડ્યા તેને લીધે માણ્યો કેના અજ પાગા, આથી, આગમ અને પરાધીન મની ગયા તે બતાવ્યું છે.

માત્રામ વધવાથી નાખો માણસ એકાર મન્યા અને મૂળી ભરે માણના ગજાનિપતિ થઈ પયા તે માત્ર પણ એમાં મુદ્દર રીતે સમજાવી છે, તેમ જ અગળ રેખિયાથી જ આવનાનું છે એ બ્રહ્મા તેમાં પ્રગટ કરનામાં આવી છે રેનવે, તાગ-ટપાન, દાખર વગેરે મુદ્દાના દૂતો નથી પણ કુધાગના છે એમ આ નાનકડી ચોપડીમાં સામિત કરું છે.

હિંદુ-મુસલમાન-એકતા થો તે જ સ્વરાજ સ્થપાન આપણી આત્મિક ગુણિ થશે તો જ ગાંધીય, આર્થિક, સમાજિક અને એવી અનેક પ્રજાની ગુનામી મદાને માટે જશે એમ ગાંધીજીએ 'હિંદુસ્તાન'માં બતાવી આપ્યું છે દાડગોળાથી નદિ પણ ભાઈ-સારાથી અને મલ્લાયદથી જ હિંદુસ્તાનમાં સાચું સ્વરાજ અડશે અને જગતમાં શાનિ થશે એમ એ પુસ્તકમાં મિલ્લ કરી બતાવે છે છેવટે એક વાક્ય લખ્યું છે 'આના હિંદુસ્વારાજ માટે આ દેહ કુમાન છે.'

એ ચોપડી અને ૧૯૦૮માં લખાઈ કે, પણ આજે એમાંના નિયતો બન મનન કરના જેવા છે ગાંધીજીએ ખૂબ મથન કરાને માખમરૂપે એ જમ્મુ કર્યા છે.

ત્યારે ગાંધીજી એ પુસ્તક વખતા હતા ત્યારે વિચારે એટલા ઝપાટાબધ આવના વાગ્યા કે જિંદી જગ્યાએથી આવતી કાઈ પહોડી નદીના પ્રવાહનો માર્ગ એ વિચારો રોક્યા ગેકાયા નહિ, અને લખતા લખતા જમણો હાથ થાક્યો ત્યારે તેમણે કાગળે હાથે લખવું, પણ લેખન-પ્રવાહ બધ ન થવા દીધો. કાગળે હાથે લખવા અક્ષરો વધે સારી રીતે વાંચી શકાય તેવા થયા છે.

ગાંધીજીના હાથ-અક્ષરે વખણુ ‘ હિંદસ્વરાજ ’ નવજનને બહાર પાડેલું જ. એ લખાણ જોતા આપણને તરત જણાય કે ગાંધીજીના વિચારો એકધરા, સરળ, સીધા અને ચોક્કસ કંપે ધડાયેલા આ પુસ્તકમાં જોતરી આવ્યા છે. ચાર-૭ આનાની એ નાની ચોપડીએ સુધારાને પથે ચાલ્યો મીચીને દોડી જતી દુનિયાના ક્ષત્રી પુરુષોની આખ ઉધાડી નાખી છે. આત્મશુદ્ધિ અને સ્વયાં પ્રદ ઉપર ગાંધીજીની શ્રદ્ધા એ વખતે પણ કેવી અટક હતી તેનું માપ ‘ હિંદસ્વરાજ ’ માંથી આપણને મળી ગયું છે.

વિવાદતથી દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચીને ગાંધીજી પાછા વડતના ઢામમાં પડી ગયા.

ટોલ્સ્ટોય વાઢી : ૧

ટોલ્સ્ટોય નાઝની વાત લખતા પહેલાં આપણે ગાંધીના જમન મિત્ર કેનનેની ઓગખાણ કરવી પડશે તેમજ આણુ નામ હરમન કેનનેકે જેનું મોટા આનેશાન મમનોના નમ્શ દોરી આપનાનું જમ તેઓ કરતા હતા જલ્દાનિસબગથી પાચ માર્દન દૂર લાખોપતિ ગોરાઓ વસતા હતા તેમનો જગનો હતો રગિયામણી ટેરી પર સદી છતાં નાના નમૂના જેની કેનનેની જગની લાગે આખે વળગે તેની હતી આસપાસનો દેખાત જમ અને શાંતિ પમાડે તેવો હતો કેનનેકેનો ધધા સારો આનતો અને તેઓ હજારો રૂપિયા કમાતા હતા

પોતે એક પડે હતા એટલે આવે એમ્લુ ઉઝારી હતા ધરનો જગનો હતા મદિને રજા-આગસોનું ખરચ કરતા જે સીજ નવી દોરી કે ખરીદે હતા ખાનપાન ને માગ-મગમા પેમો ને જિદગી ઉઝારતા હતા દિદીઓ ગદા ને જગની છે એમ માનીને તેઓ દિદીઓને જોતા ચુકાતા હતા

એવાજ અચાનક એમને ગાંધીજીનો બેટો થઈ ગયા કેનનેકે જેનું કે આ માણસ બધાથી કંઈક જુદો જાતનો છે નાન કરતા કેનનેકે અચાનક તેમને ગાંધીજીના જીવન અને વિચારો નીવ નાખ્યા જસ પછી તો જ્યાર વખત મોટા ગાંધીજીની ઓફિસ

આવે અને ડનાકો મુઘી નિહગી કેમ ગાળવી તેના વિચારે ડરે એક દિનસ ગાધીજીને કહે 'તમે મારે ઘેર જમના આવો'

ગાધીજી કહે 'આવુ, પણ ડાઝનિયા રોડ અને ખીજા એ-એ-મિત્રોને મારી સાથે નિમત્રણ આપો તો આવુ.'

કેનનએકની હિદીઓ તરફની મૂગ ટાળના માટે જ ગાધીજીએ આ શક્ત મૂકી હતી કેનનએકે એ વાત ડખૂન રાખી. સૌને વહુર થી જમાણા તે ઢિસથી એમની સૂગ ચાની ગડ અને હિદીઓ પ્રત્યે માન વધ્યુ

ખુનખા વગરે કિનિસ આગ્રમમા ગહના ગયેના ગાધીજી એકના હતા કેનનએક કહે 'આપણી સાથે ત્યા બગતી પર હમણા ગહેનાતુ રાખો તો ?'

'ચાલો, આપણે ડના વાધો કે ?'

ગાધીજી અને કેનનએક સાથે ગહેના લાગના ખેનએક તો બાદશાહી મહથી રહેતા હતા ગાધીજીએ ધીમે ગહીન ફરફાર શરૂ કર્યા એકનાર નાહના ગયા કેનનએક જોતુ તો ગાધીજી પોતાના ડપડા હાથે ધોતા હતા અરે ભાઈ, તમે આ શુ ડરા છો ? એ તો આપણો ધોખી આનીને લઈ જરો

મારા ડપડા હવેથી હુ હાથે જ ધાનાતો છુ.'

કેનનએક તો જોઈ ન્હા ગાધીજી હાથે ડપડા ધુએ પડી પોતે ધોખીને કેમ આપી શકે 'તેમણે પણ હાથે ધોનાતુ શરૂ કરું'

એકનાર સાજ પડ્યે કેનનએક ન્હે 'ભાઈ, ચાનો ફરના જઈએ'

ગાધીજી હમીને મોખ્યા 'શહેરના લોકા અહીં ફરવા આવે છે અને આપણે શહેરમા ફરવા જવુ ? અગત ડાઝી કે ? કે ? કે ?'

ખરપીઓ લાવો આપણે ગીચામાથો નાસ જાઈએ' નાણે
ખરપીઓ લાવ્યા અને બગીચાનું નામ જાણ્યું

પણ કેનનએ તો નવી વસ્તુઓ ખરીદવાનો શોખ તો એવો
તે એવો જ હતો એનાર ગાંધીજી જેનામાથો છૂટનાના હતા તે
દિનસે એક ખર્ચ નવી મોટર ખરીદે અને એ મોટર લઈને
જેનને દરનાજે ગાંધીજી લેવા પહોંચ્યા

ગાંધીજી બહાર આવ્યા સોને મૂકના-હવ્યા પછી એ 'કેમ
ચાનસુ ને ?'

કેનનએ મોટર પાસે બેસી જતા ગાંધીજીને એ 'ભાઈ
મસી જાઓ અહર

'કાની મોટર છે ?'

'આપણી બીજી કાની ?'

કયાર લીધી ?'

'મસ આજે જ તમે છૂટયા એટલે તમને લેવા આવના
ખાસ ખરીદ કરી !'

ગાંધીજી તો સાબળી રહ્યા પછી કહ્યું 'જાઓ, અત્યાર ને
અત્યારે એ મોટરને નિનામ કરનારાને સોંપી આવો તમે પણ
આવશો ત્યાં સુધી હું અહીં બેસી છું'

કેનનએ એક અક્ષર પણ બોલ્યા નિના મોટર લઈને સીધા
નિનામ કરનારાને આપી આવ્યા તેઓ પણ આવ્યા ત્યાં સુધી
ગાંધીજી જેનને દરનાજે જ બેસી રહ્યા

આમ ગાંધીજી અને કેનનએ ની દોસ્તી વધતી જતી હતી
એકબીજાના જીવ ખૂબ મળી ગયા હતા કેનનએ ગાંધીજીના

સહનાસથી જીવન રાખી પનદા ૧૧મ્મુ ૧૭ મહિનાના બચ્ચરો
પાચનારો કેનનમે- જપાદામધે જીવન સાદુ બતાવતા જતા હતા

ગાંધીજી વિલાયતથી પાછા આવ્યા ત્યારે કેપટાઉન બદરે
જીવનરતા જ તેમને તાર મળ્યો સત્યાગ્રહની લડતમાં સર રતન
તાતાએ ૨૫૦૦૦ રૂપિયા ભર્યા છે લડતમાં પૈસાની જરૂર હતી
ભગવાન ભરેમે ગાંધીજી ચનાગે ગમ્મતા હતા આટની મદદ તેમને
ખરા ટાણાની થઈ પડી જેનમાં વારનાર નારાને બહાર આવ્યા
પછે પણ કંઈ નોકરો આપે નહિ દેશનિ ૧૪ થયનાના અને
જેન જનાગના કુટુંબીઓને નસાવના તો જેડેએ જ એ બવાને
જૂઝ ખચ આપતા આગે ન આવે કેને કેટલું આપતું તે
પગ મૂકવણ થઈ પડ એને ગાંધીજીએ વિચાર કર્યા કે સાને
એક સ્થળે રાખ્યા હોય તો બહુ સગવડ થાય એવી જગ્યા ડા
શોધવી / ફિનિકસ આગ્રમ હતો પણ એ નણસો માઈન દૂર હતો
જોહાનિસમગર્માં બ ત ચાલે એટલે તેની નજીકમાં જ જગ્યા
ગાંધી જોઈએ ગાંધીજીએ કેનનબેકને વાત કરી તેમણે જગ્યા
ગાંધી કાઢી

જોહાનિસમગર્માં ૨૨ માઇલ દૂર ગાંધીજીને જોઈતી હતી
એની જ સુદર જગ્યા મળી ગઈ કેનનબેકે ત્યાં ૧૧૦૦ એકર
જમીન વેચાતી હતી ગાંધીજીને સોપી દીધા એ જગ્યાએ રસનારા
સત્યાગ્રહી કુટુંબોએ મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયના સિદ્ધાંત પ્રમાણે બને
તેટલી બાતમહેનત રૂગી સાદુ ખેતીનું જીવન જીવનાનું હતું, તેથી
એનું નામ ટોલ્સ્ટોય વાડી પાડયું

ટોલ્સ્ટોય વાડીમાં ગાંધીજીએ જે અવનવા અનુભવ કર્યા તે
નુમે, પદ્મ, પ્રજ્ઞા, ૫૨૫૨૫

ટોલ્સ્ટોય વાડી : ૨

અગિયારસા એ ૨ જમીન, વચ્ચેનચ એક મજનની ટેકી, ટેકરી ઉપર નાનકડું મઝાન ટોલ્સ્ટોય વાડી રહેનારને ગમી જાય એવી હતી. રાડીમા નાગ ગી, આતુ, પનમ નગેરે ફગઝડ પુઝગી થતા હતા. સત્યાગ્રહીઓ પેટ ભરીને ખાય તોપણ ન ખૂટે એટલા જિનરતા. મઝાનથી પાયમો વાર છેટે પાણીનો નાનો ઝરો હતો. ઝરામાથી ઢાનડ કરીને પાણી ઉપર વાનનું પડતુ મઝાનમા ફક્ત પાય-સાત માણસ રહી શકે તેટલી સગવડ હતી.

ગાંધીજીએ એ જમીન પર નવા મઝાનો યાધનાની શરૂઆત કરી વાડીતુ ક ૧૨ યાધનાનુ કોર્પસુ ઝમ મજૂરો રાખીને ડરાવનાનુ ન હતુ. પાયખાના માફ કરનાથા માડીને રસોઈ મુઘીતુ દરેક કામ હાથે જ કરનાનો ગાંધીજીએ આગ્રહ રાખ્યો હતો.

પચાસ-સાઠ માણસો રહી શકે એટલા મઝાનો યાધનાના હતા. ઉપરાત કેનનમેઝ માટે એક મઝાન, એક નિશાગ માટે, એક સુથારી-કામ તથા મેચી-કામ માટે કારખાનુ.

જેઓ આવીને વસનાના હતા તે ગુજરાતી, મદ્રાસી, ઉત્તર હિંદુસ્તાની, એમ પ્રાતે પ્રાતના હતા. વળી હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી દરેક ધર્મ પાળનારા હતા બાળકો, ટૂલો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો મળી સાઠેક માણસો હતા. એ બધા લગતમા પડેનાના સગા-વહાના હતા.

સૌએ એક જ રમોડે જમવાનું રાખ્યું હતું રમોડનું કામ બહેતોએ મહાગી લીધું હતું ગાંધીજી રમોડમા મદદ કરતા અને અંદરઅંદરના કનિયા પતાની દેતા. ખોરાકમા દાળ, ભાત, શાક ને રોટલી, કોઈ વાગ ખીર-એ સામાન્ય નિયમ હતો આ બધી વસ્તુઓ એક જ વસણમા પીગમવામા આવતી થાળીને બદલે જેવમા મળે છે તેની તાસગી મેં ને આપી હતી. વાકાના ચમચા હાથે બનાવી લીધા હતા. બોજન ત્રણ ટક અપાતુ હતું મચારના છ વાગ્યે રોગી અને ઘઉંની કોશી મપોરે અગિયાર વાગ્યે દાળ, ભાત અને શાક, સાંજે સાડાપાચ વાગ્યે રાખ અને દૂધ અથવા રોગી ને ઘઉંની કોશી મુસવમાન અને ખિન્ની ભાઈ-બેનોમા કેટલાક માસાદાગની ટેવરાળા હતા, પણ તેમજો ગજ-ખુશીથી એ ચીજોનો ત્યાગ કર્યો. દાડ-તમાકુ પણ છોડ્યા.

મકાનો બાધના માટે ટેવનમેક એક ગોગ ડિયાને બંધ આવ્યા. એક ગુજરતી સુનાગે મફત કામ કર્યા કબૂત્રુ ગાંધીજી અને ટેવનમેક વગેરેએ મજૂરી જાતે કરી મકાન ન બાધાયા ત્યા નુધી એ તબૂમા ગલા રગનાદના દિવસે પણ ત્યા જ ગ ત્યા ડહી ટાક-તડકો વેચે નહિ એના બાળ, બુઢા, સ્ત્રીઓ ગજખુશીથી વાડીમા પણ ગલા. મકાનો તૈયાર થતા બાધને ગહેરાની સગવડ થઈ ગઈ.

વાડી ઉપગની ચોખ્ખાઈ નમૂનારૂપ હતી. એટલી વસ્તી જતા કચરો, મેયુ કે એવાડ કોઈના જોરામા જ ન આવે. મધો કચરો એને માટે ખોદી રાખેલા ખાડામા પડતો રસ્તામા પાણી ઢોળવાની મનાઈ હતી વપગશનુ બધુ પાણી જાડને પાઈદેવામા આવતુ શાક અને એશનું પાણી ખાતર તરીકે વપરાતુ

રહેનાના મકાનોથી થોડે દૂર પાયખાના માટે દોઢ ફૂટ બેડો ખાડો ખોદી રાખવામા આવતો તેમા મેયુ દડાતુ. ઉપર ખોદેલા માટી નાખી દેતા તેથી દુર્ગંધ મિલકુવ આવતી નહિ. મા

બહુ મહે નદિ કો ને ખબર પડુ ન પડે કે અહીં મેનુ દાટ્યુ
કે અને મોના જેવુ ખાતર ફગાડને મને એ કાયદામા ।

ટે ટોચ ત્રીથી લેહનિસબગ ૨૧ મા ન દૂર હતુ અને એક
નાનુ રેનવે-સ્ટેશન એક મા ન દૂર હતુ ખાસ ત્રીના ગેજાર
રેનવેમા જતા માખી ગોખને ખાતર જનાગએ પગ ચાલીને તુ
એવો નિયમ તા કે અરવાડિયામા એ ૧૦ વખત એની સટેન
રતારા ત્રી મા મારતા એમા ત્રીએ પણ ખરા રાતના મે-અની
નાગે ખભે બગનથેલો લગવીને ચાલી નીચે તે આર-સાડા આર
લેહનિસબગ સામા ય ચાનનારને ૭ સાત ત્રી થતા એજમા
એ જ ચાત્ર ત્રીને અત્ર મિનિટે પહોંચાતો જાખના બ તા હતા
ગાંધીજી પ ત્રી ગરી નાર લેહનિસબગ પગે ચાનતા જતા આમ
પરમાથી પૈસા ગવ્યા અને ગરીબ કસાય ।

દૂરી મતમા મતો ગિભા ગ્રામ ગાંધીજી અ ત્રી નવજ
ઉત્તરાત પ્રાગ-માર્ તથા ત્રી જુનાન માગિત્ર ચપ ત્રી મૂય
મહેનત ત્રીધા

તાડી ઉપ ખાનાપીના પહેરવા-એ ત્રી કે ચોખખાઈ ત્રી
મા ત્રીના જે કઈ નિયમો હતા તે સૌ રાજ્યપ્રશીથી પ ત્રી
હતા પોતાને લગ આવેના ત્રી આનંદથી રેતા હતા

ઉદ્યોગમા મોત્રી- ત્રી અને સુતારી-ગમ બને દાખન ત્રી
કેલનએ એ પાદરીના મતમા જઈને ચપન બતાવતા શીખી
આયા તેમણે ગાંધીજીને અને ખીજને રીખવ્યા પેના પરમાથી
સુતારે સુતારી- ત્રી શીખ યુ રોટની વણવાની ત્રી પાટલીથી
માડીને પેગીઓ બતાવવા સુધીના ગમ ધણાખરા રીખી ગયા ત્રી
ઉપર હાથબનાવટની જ ચીજે વપ ત્રી લાગી આ બને ઉદ્યોગોન
ઉપરી દેનનએ હતા એ પોતે અત્ર ગરીબર હતા દરેક મતમા
તેઓ સુરડના અને ચોકમાઈ ગખના

હવે બાળકો માટે નિશાળની જરૂર પડી મકાન બનવું હતું શિક્ષકો કાંઈ બહારથી પગાર આપીને થોડા જ લવાય છે ? બસ 'દીની દાદી અને સાવરણીની સાવરણી' એના એ જ ગાંધીજી અને કેવનએક શાળાના શિક્ષક બન્યા કોઈ દિવસ સવારે સખન મજૂરી કરીને થાક્યા હોય અને બપોરે ભણાવવા એસે ત્યાં જોડા આવવા લાગે થાક અને ઉમ્મગગાની વચ્ચે તો આવે, પણ શાળા બંધ કેમ ગયાય ? આખે પાણી છાટીને શાળાનું કામ ચલાવતા.

ઉપરાત, શાળામા બીજી એક મોટી મુશ્કેલી હતી તામિય, તેલુગુ અને ગુજરાતી-વળ ભાષા બોલનારા છોકરાઓને એક સાથે કેવી રીતે શીખવવું ? ગાંધીજી થોડું રણ તામિય બોલતા હતા, પણ તેલુગુનો તો આડો ન બને એનો રસ્તો ગાંધીજીને જડી ગયો. તેલુગુ બોલનાર એક-એક બુદ્ધિવાન હતા તેમને શિક્ષક તરીકે તૈયાર કર્યા પ્રાગજ્ઞાવાદી પણ શાળામા મદદ કરતા. આ નિશાળ આપણી સામાન્ય નિશાળો જેવી નહોતી તે ગાંધીજીના શિક્ષક તરીકેના પહેલા પ્રયોગરૂપ હતી છોકરાઓ કામ કરવાને ટેવાયેલા નહિ, કોઈ કોઈ નોંધતી પણ ખરા, છતાં ગાંધીજી અને કેવનએક જાતે કામ કરતા ત્યારે તેમની સાથે કથાકથમરા થઈ કામ કરવા લાગી જતા. પરંતુ તેઓને વાગવા જોઈ નિસર્ગ જડું પડતું એટલે બાળકોના ઉત્સાહમા બગાડ પડતું ભણાવવામા દરેકને પોતપોતાના ધર્મના પુનર્જાગૃહ વાચી સંભળાવતા પરંતુ બાળકો જાતમનેનનનુ ગદ્ય સમજતા અને એકબીજા તરફ પ્રેમભાવ ગમતા શીખતા એ જ સાચું ભગતર છે એમ ગાંધીજી માનતા.

ગાંધીજીને નસીમે જે વર્ગ આવેલો તેમા સાત વગસના છોકરાથી માડીને વીસ વર્ગના બુદ્ધિવાન અને આર-તેર વર્ગની બાળાઓ નહીં કેટલાક છોકરાઓ અને નોંધતી, સાત ખાળા જેવા હતા.

જુની જુની ઉમરનાં, જુદી જુદી ભાષા બોલનારા બાળકોને ગાંધીજી ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને તામિલ ભાષા મારફત ભણાવતા હતા ભણતરમાં થોડું વધુ ગણિત, વેખન વાચન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, પ્રાર્થના માટે ભજનો અને ધાર્મિક તથા વાવડાંની ગસિડ વાનો ફરેતા-કોર્વાર વાગી સભાગતતા ડોંગરોએ એક-બીજા સાથે પ્રેમથી હાંમલીને કેમ રહેવું અને મેવામય જીવન કેમ ગાળવું એ સીખવવાનો ગાંધીજીનો મુખ્ય ઇર્ષ્યો હતો.

ઉમરનાયક ડોકરા-કોર્વારો સાથે જ રહેતા એમાં જોખમ હતું પણ ગાંધીજી જોખમો ખેડવામાં કેટલા શૂરા છે એ આપણે જાણીએ તો એ ડોકરા-કોર્વારો દિવસે ગાંધીજીની નજર આગળ લાગે એવું જ નહિ પણ જરા ઉપર સૌ નાદવા પણ સાથે જાય અને ખુની એસરીમાં બધા પામે પામે સૂતા ગાંધીજીની આસપાસ ડોકરા-કોર્વારો પડ્યા હોય આ માળકો અને બાળાઓના માનાપોને ગાંધીજી ઉપર અનંદ વિશ્વાસ અને ગાંધીજી જેમ હિંમતથી આ પ્રયોગ કરતા હતા તેમ તેઓ જાગ્રત પણ પૂરા રહેતા દીકરીની પાછળ માની નજર ફરતી કરે તેમ ગાંધીજીની જાગતી આખ રાત-દિવસ આ બાળકો પાછળ ફરતી જ રહેતી ગાંધીજી આ પ્રયોગને પોતાનો અત્યંત કીમતી અનુભવ ગણે છે અને આજે પણ તેને ઘણી વાર હૃદયથી યાદ કરે છે

ટોલ્સ્ટોય નાડીની વાતો ખૂબ તેમ નથી ગાંધીજીનું ખુબ આશ્રમજીવન આ વાડી ઉપર જ ઘણા દિનિશ્ચમાં તેમને નિરાતે વસવાનો સમય મળ્યો ન હતો

એટલે ટોલ્સ્ટોય વાડીને માટે આપણે હજી એક પ્રશ્ન વધારવું પડે પછી લડતની વાત ઉપર આવી જય

ટોલ્સ્ટોય વાડી : ૩

પુરુષોદિયાના પાત્રથી રાતના દસ સુધી, ધડિયાળના કાંટાની પેરે, ટોલ્સ્ટોય વાડીમાં સૌનો કાર્યક્રમ ચાલતો હતો. ગાંધીજી મિનિટે મિનિટનો દિસાળ રાખતા.

સનારમાં પાત્ર વાગ્યે સૌને ઉઠાડીને ગાંધીજી મતગ આપતા અને હારબધ બેસાડી દેતા શૈચ-દાતણ પતી જન્ય એટલે કોદાણી-પાવડા લઈ સૌને વાડીમાં કામ કરવા લઈ જતા પોતે પણ વગર થાડ્યે સાથોસાથ કામ કરતા.

૧ થી ૮ વાડીનું કામ

૮ થી ૮-૩૦ નાસ્તો

૮-૩૦ થી ૧૦-૩૦ શાળા

૧૦-૩૦ થી ૧૧ ઝરા ૫૨ નાલ્લુ-ધોલુ

૧૧ થી ૧૨-૩૦ ભોજન, વાસણ મંજવા

૧૨-૩૦ થી ૨-૩૦ શાળા તથા કારખાનામાં ઉદ્યોગ-અર્ધા શાળામાં, અર્ધા ઉદ્યોગમાં

૨-૩૦ થી ૫-૩૦ શાળાવાળા ઉદ્યોગમાં, ઉદ્યોગવાળા શાળામાં

૫ ૩૦ થી ૭ બગીચો તથા પગચૂરણ ધરકામ

૭ થી ૮ વાળુ

૮ થી ૮-૩૦ પ્રાર્થના

૮-૩૦ થી ૧૦ વાતચીત

પીરસતી વખતે એક ખાસ ગમ્મત થતી ગાંધીજી પીરસવા નીકળે ત્યારે નાના બાળકો એક હાથમા રાળી અને બીજા હાથ લાખો કરીને હથેળી બતાવે 'બાપુજી, જુઓ અમારા હાથમા ખેતર મા ઢામ મરીને આટલું પડ્યા છે અમને પહેલુ પીરમે।''

ત્યા બીજા કહેરો 'નહિ બાપુજી, પહેલુ મને, જુઓ મારા હાથમા તો ફેરવો જમ્યો છે.'

ગાંધીજી દસીને ફેલાવવાને પહેલુ પીરમે

એકનાર નાના દેવદાસે કહ્યું 'બાપુ, મારે એક અવાડિયુ અજણો ખોરાક આવો છે' ગાંધીજી કહે 'બહુ સારુ.'

નજીક નિસ તો મીઠા વિના ચાલ્યા ગયા એથે દિવમે નિમક વાળુ આદિષ્ટ શાક જોડે નાના દેવદાસના મોમા પાણી આપ્યા. ગાંધીજી પીરસના દના દેવદાસે શાક માગ્યુ ગાંધીજીએ ન આપ્યુ દેવદાસે દર લીધી 'શાક આપો તો જ ખાઉં.' ગાંધીજી કહે 'શાક નહિ મને, ખાવ લેાય તો ખા. નીમ ન પળાય તો લઈએ નહિ'

નાનો દેવદાસ ખધા વિના જીવ ગયો. ગાંધીજીએ કહ્યું 'તુ આવીને લીકા કે, 'બાપુ, હું અજણુ ખાઈશ, તમે જાઓ' ત્યારે જ હું જમીન નહિતર મારે પગ તારી સાથે ઉપવાસ છે'

એક તરફ બાગદર, બીજી બાજુ નીમ પળાવવાનો સત્યામહી પિતાનો આમદ દેવદાસે બપોરે ન આપ્યુ. સજ પડી પિતા-પુત્ર બન્ને ઉપવામી દના જોડીદારોએ દેવદાસને સમજાવ્યા દેવદાસ માન્યા. આનીને ગાંધીજીને કહ્યું 'બાપુ, તમે જાઓ હું અજણુ ખાઈશ.'

ખેરાક છોડી દીધો. દૂધ પણ ગાયમાતાના બચ્ચા માટે છે એમ
નિયારી છોડી દીધું. પાંચ વરસ સુધી સૂકો ને લીનો મેવો તથા
મચ્છાપાકા ફળફળાવિ ઉપર બને જળુ ન્હા. કદી કોઈનું આખ-
માયુ દુષ્કાય નહિ નબળાઈ વરતાઈ નહિ એટલું જ નહિ પણ
આલીસ માઈનની સફર સહેજે શરી શકતા એકરાગ તો પચાવન
માઈન એક દિવસમા મપી નાખ્યા. જના અશક્તિ વગનાઈ નહિ

કેવનબેકે જળરા સાદસિ, હતા નવુ કામ કે નવો નિયાર
આવે એટલે ગાંધીજી પટેના એ તૈયાર થઈ જાય મમનો બનાવ
નામા મગ્નૂર કેવનબેક, સુતાગેકામ-મોચીકામમા કેવનબેકનો ન મર
પહેનો બાગાયતમા તો એમને કોઈ ન લગે થાખ્યા વિના ફળ
કાઢને ગોડે મપે સગ્યા. રે માગ ની જોટની માગજીથી ઉઠેરે
તેઓ સખત કામ લે હતા સૌને મગ્ન પડે જોહાનિસમર્ગ પગ
પાગા જનારી દુષ્ટી તૈયાર થાય તેને મોખરે કેવનબેક હાય સતના
રે-અદી નાગે જીવિને અપાગાનધ આની નીચે ને સૌથો પહેલા
પરોગી જાય

ગાંધીજી ધર્મી રાર મેના 'સપનો આપજીને બા લાગે રે
પણ તેનો સાથે આપજો બાઈમધી માધીએ તો એ આપજાધી રે
નહિ, અને રે નહિ તેથી કરડે પણ નહિ' કેવનબેકે સપની બા
મધી બાધનાનો નિયાર કયો સર્પોને વિષે જોટલા મળ્યા તેના
પુરતકો રા ની ગયા મોગા બાગના સર્પો એગી નથી તેના એમ
તેમજો મોધી મા પુ

કેવનબેક તો એવગના પાખની ન્હા કરનાર હોય છે એકરાગ
સાડીમા એક મોગા અગર નીચે તો તેને પમરો અને કેવનબેક
પેનાની કોળીમા લઈ આ રા એને પાડો એને દમેશા પેનારે
હાય ખરાનુ આપે નાનામોગા સૌ અગરની સાથેની રોશ્ની
તેને જાન લેવા પાગ્યા, પણ ગાંધીજીને એ ન મગ્યુ તેમજો

નરમાસથી ડેનનમેકને ડહુ ' એને તમે કેદ કર્યો છે સાવ છૂટો મુક્તિની આપણા હિમત નથી વળા એ ઝેરી નથી એમ તમે જાણો હો, માટે છોડો છો ।' ડેનનમેકને અજગર બા ગમી ગયેલા એમ્ને તરત છોડ્યો નહિ, પણ એક દિવસ અચાનક એ પોતે જ સરકીને ચાલ્યો ગયો.

ગાધીજીના સદાસચ્ચા ડેનનમેકના જીવનમાં જે ફરફાર થયા તે જોઈને સૌને ભારે નરાઈ લાગતી અને આનંદ થતો. ડેનનમેકના ગેરા મિત્રો તો ડેનનમેકને જોઈને આભા જ મની જતા. આ જોદાસિસબર્ગના હાર્દ અગનામાં ગહેનાર કેવનમેક અને કયા વાડામાં રહેતા ખેતુ કેવનમેક । તેમણે કદી ટાલસ્તકા જોયો નહોતો, કોઈ જાતની જરા જેટની અગવડ ભોગવી નહોતી, દુનિયાના વૈભવો માણુનામાં કશા બિણુપ રાખી નહોતી. પૈસો જે ચીજ મેળની શકે તે નસ્ટુ પોતાના સુખ માટે મેળનામાં તેમણે કદી પાછુ વાળાને જોયુ નહોતુ એવો માણસ ભોય-પધારીએ પડ્યો રહ, કદમૂળ ખાઈને જીવે, એ લૂગડાં ચનાવે, અને દાન દુખિયાની મેનાતુ વેતરુ કરીને આનંદ મેળવે એ કાઈ જેવી તેની વાત ન કહેનાય.

ગાધીજીએ પોતે અમીગત છોડા ફકીરી લીધી અને આના અનેક અમીરને ફકીર બનાવ્યા.

ગોખલેનો પ્રવાસ

ટોલ્ટોય વાડીમાં સલાઘડીઓ પોતાનું ડુવન આ રીતે ધડી રહ્યા હતા છૂટા જવાયા ભાઈઓ જેવેમાં જતા-આવતા હતા લગાઈ ક્યારે પૂરી થશે તેની કોઈને ખબર ન હતી, તેમ તેની દલી ચિતા પણ ન હતી તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, ‘કાળા કાપડને વરા નથી થતું તેમ કડતા જે દુખ આવી પડે તે મદન કરતું છે.’

ગાંધીજી નિવાયત ગયેલા સારે ગોખલેને આક્રિમ આરવાનું આમ નહીં આપતા આવ્યા હતા ગોખલેજીએ આરવાનું વચન આપ્યું હતું નિવાયતથી દિદુસ્તાન જતા પહેલાં ગોખલેજી આક્રિમ આરવા તૈયાર થયા. સ્ટ્રીમ-કંપનીનાં ગાને ટિલ્ટિનું પૂછ્યું તો કહે ‘તમારે સાયક જવ્યા જ નથી!’ ગોખલેજીે દિદી વછળે વાત કહી તેણે તરત જ સ્ટ્રીમ-કંપનીને દુકમ કર્યો કે, ‘ગોખલે દિદના આગેવાન છે તેમની મજાગ રાખજો’ બમ, જગ્ય નહોતી તેને જ ને મારામાં સારી જગ્યા થઈ ગઈ આગભોટનો ક્રમ ન અને બીજા ગોગ મુસાફરો ગોખલેના બાકિમ બન્યા અરિકની સરકારે ગોખલેને પોતાના મહેમાન થવાનું આમત્રન આપ્યું પ્રવાસમાં મગફરી મનૂન વાપરવાની વિનંતિ કરી અને જ્યાં જ્યાં જતાનું થાય ત્યાં પદ, સરકારી મહેમાન તરીકે નહેના લખ્યું

ગોખલેએ જવાબ આપ્યો: ‘ એ બાબતમાં ગાંધીજી સાથે વાત કર્યા પછી તેમને હા-ના કહીશ ’

ગાંધીજીએ ગોખલેના સ્વાગતની તૈયારીઓ શરૂ કરી. તેમાં ગોરાઓ પણ સાથે લાગ્યા. હિંદુસ્તાનના કેઈ પણ આગેવાન આ પહેલાં આફ્રિકા આવેલા ન હતા. ગોખલેને બાદશાહી માન આપવાનો ગાંધીજીએ નિર્ણય કર્યો.

રેલવેના ઉપરીની પરવાનગી લઈ મુખ્ય મુખ્ય સ્ટેશનો શશુગારવામા આવ્યા. આવી રજા મળતી ન હતી પણ ગાંધીજીએ જે દમામથી સ્વાગતની તૈયારીઓ માટેલી તે જોઈને ખાતાના ઉપરીએ પરવાનગી આપી. એકલા જોહાનિસબર્ગ સ્ટેશનને શશુ-ગારવામા જ પદર દિવસ ગાળ્યા હતા. આ એક ચીતરેલો સુદર દરવાજો જોએ કર્યો હતો.

દરેક શહેરમાં ગોરાઓ તથા હિંદીઓની વતી માનપત્ર અને સલાહ લેવાનું નક્કી કર્યું હતું. સલાહનું પ્રમુખસ્થાન નગરપત્રિ લે તેવી ગોઠવણ કરી હતી.

ગોખલેની તમિયત ઘણી નાજુક હતી. તેઓ વધારા શ્રમ, વેદા શકે તેમ ન હતા. ગાંધીજીએ તો ભરતક કાર્યક્રમ ગોઠવેલો, પણ ગોખલેની તમિયત જોયા પછી તેમને શાંતિ અને એકાંત મળે તથા તેમના ખાનપાનની સારામા સાગી સગવડ સચવાય તેવી ગોઠવણ ગાંધીજીએ કરી લીધી એટલે ખાસ વાંધા ન આવ્યા. ઘોડીચાની તકલીફ પડી તે ગાંધીજીનો અને લોકોનો પ્રેમ વંદનને ગોખલેએ હાંશથી વેદી લીધી.

તનપાપક થઈ રહ્યા ગોખનેનુ લાનચુ ટકુ, પાઠા નિચારોથી ભરેલુ, મિનથી જતા દંદ હતુ એ સાબળીને હિદીઓ રાજી થયા ગોખનેએ પહેના જ ભાપણે ગોરાઓના મન પણ હરા લીધા

કપટાઉનથી જોહાનિસબર્ગ જે દિનસનો રમ્તો હતો માગ મા આનતા મોટા ગામેમા સભાઓ ગોખી હતી ત્ના પણ સુદર સ્નાગત થયુ અને માનપત્ર તથા ભાપણે થયા જોહાનિસ બર્ગ સુધી સ્પેશ્યલ ટ્રેન કરી હતી લોખાના ટોળા ઠેર ઠેર ફરા વળતા હતા

જોહાનિસબર્ગ તો લડાઈનું કુડુક્ષેન હતુ જોહાનિસબર્ગ ગાડી બરાબર વખતસર આવી પહાચી સ્ટેશન ઉપર ખાસ ગાંધીયા વગેરે મિજબ્યા હતા એક માચડો જોએ કરનામા આયો હતો ત્રિદીઓ ઉપગત જોહાનિસબર્ગના નગરપનિ અને બીજા ગોરાઓ સ્ટેશને હાજર થયા હતા તેમણે પોતાની ખાસ મોટર ગોખનેને જોહા નિસબર્ગ મા રહે ત્ના સુધી વાપરવા આપી સ્ટેશન ઉપર જ ગોખને ને માનપત્ર આપનામા આવ્યુ દક્ષિણ આફ્રિકાના લોકકા ઉપર, જોહાનિસબર્ગની ખાણુમાથી નીકળેના સોનાની હદયના આકારની તકલી ઉપર તે કાતરનામા આવ્યુ હતુ તાકડા ઉપર દિદુસ્તાનના દેખાવોનુ સુંદર કાતરકામ હતુ ગાંધીજીએ ગોખનેની બધાની સાથે ઓગખાણુ કરાની માનપત્ર વચ્ચે તેનો જ્વામ અપાયો. સ્વયં સેનકોનો બદોબસ્ત પાકો હતો વીસ મિનિટમા બહુ પતી ગયુ થોધાટ કે થોધન મિનકુન ન હતા. બહાર તાકોની જ્વામી હતી જ્ના આન-જન કરનામા કરી હરકત નક્કી ન હતી ગાંધીજીની વ્યવસ્થાશક્તિ અને લોકો ઉપરનો કાબૂ તથા પ્રેમ જોખને ગોખને ખૂબ રાજી થયા

ગોખનેનો ઉતારો દેનનેમ્ની પેલી સુંદર ટેમરી પરની બગીચામા હતો એ સ્થળે ગોખનેને ખૂબ સાનિ અને આરામ

મળ્યા ગોખલેને એ કનામય બગીચી ગમી ગઈ શહેરીઓની મુના કાતો અને ગળગર સભા વગેરે કાર્યક્રમ પ્રમાણે ચાલતું હતું ગોખલેના માનમાં એક ખાણનો મેળાનડો ગોખલે હતો ચારસો જણને આમત્રણ આપેના તેમાં વગલગ દોઢમે ગોરાઓ હતા ગોરાઓને માટે આ રીતે દરેક જાતના હિંદીઓ સાથે ખેસીને ખાણ લેનાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો ગાંધીજી પ્રિટોરિયામાં પહેલે દિવસે આવેના એ રાતે હોટેલમાં તેમની શી દશા ઘર્ષ હતી તેનો પ્રિયાર જરીએ તો આ કેટલો મોટો ફરફાર ગણાય તેના ખ્યાલ આવશે ભોજનમાં માસ-મદિરાને સ્થાન ન હતું સાદું ભોજન સ્વચ્છ મેનકોએ પોતાને હાથે તૈયાર કર્યું હતું તેમાં પદ્મ જેટલી વાનીઓ હતી

આ મેળાનડામાં ગોખલેએ સારામાં સારું ભાષણ આપ્યું પોણો કનાક સુધી તેઓ બોલ્યા, એ ભાષણ તેમણે ખૂબ મહેનત અને પ્રિયાર જરીને તૈયાર કર્યું હતું ગાંધીજીની સલાહ તેમાં લીધી હતી હિંદીઓની લડત ગાંધીજી અને ખીજા ભાઈખેનોનો આપ ભોગ, સરકાર તથા ગોરાઓની ફરજ વગેરે દરેક બાબત પ્રિયે તેમણે કહ્યું સાબળનારને નડત તરફ પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ પ્રગમ્યા.

જોહાનિસમર્ગમાં માત્ર હિંદીઓની એક જગી સભા મળી તેમાં ગાંધીજીએ કહ્યું 'તમારે હિંદી અગર મરાઠીમાં બોલતું પડશે મરાઠી અહીં ધણા સમજે છે'

'પણ મરાઠીનું હિંદી કોણ કરશે?' ગોખલેએ પૂછ્યું. ગાંધીજીએ તરત જવાબ દીધો 'હું છું ને?'

ગોખલે ખડખડાટ હસી પડ્યા 'તમારું હિંદી મારી જાણુમાં છે, પણ મરાઠી ક્યારે શીખ્યા?'

'ગમે ત્યારે શીખ્યો, તમારે મરાઠીમાં જ બોલવાનું છે, પછી તમને ખબર પડશે કે હું હિંદી કેવું કર છું!'

હસતા હસતા ગોખલે કહે 'તમે તમારો જ કહ્યો ખરો કરનાના અહીં તમારે પાનિયે પગો છુ એટલે મારાથી તા કેમ પડશે ?'

તે દિનસથી છેડ જ ગળાર સુધી હિંદીઓની સલામા ગોખને મરાઠીમાં જ બોલ્યા અને ગાંધીજીએ તેનું હિંદી અથવા ગુજરાતી કહ્યું

બેઠાનિસબગથી પ્રિટારિયા ગયા ત્યાં સરકારી મહેમાન તરીકે રહ્યા પ્રધાનમંડળને મળ્યા જનરલ રમટ્સ અને બોથા સાથે વાતચીત કરી ગાંધીજીએ લોકોની પાસે ગોખલેની સાથે ન ગયા, જોથી પ્રધાનોને ગાંધીજી સામે ઝાઝા હેતુ દોષ તો મોઝો મને ક્ષી શકે ગોખનેએ લડતની વિગતો બરામત સમજી લીધી અને પછી પ્રધાનોને મળ્યા બે નાક સુધી વાતચીત કરીને ગોખને પાછા આવ્યા

આવતાવેત ગાંધીજીને કહ્યું 'તમારે એક વરસમાં હિંદુ સ્ત્રીઓને આનવાનું છે બધી વાતનો રે સને થઈ ગયો છે મળો કાયદો રદ થશે, ગંગેદ જશે અને નશુ પાઉંડનો કર કાઢી નાખશે' ગાંધીજીએ કહ્યું 'તમે એ લોકોને ઓળખતા નથી, ઓળખુ છું તમારી આશા ફળે તો સારું, પણ આવાનાદી છું, પણ હું ધણી વાગે ડભાયો છું પણ તમે વચન લાવ્યા તેટલું પૂરતું છે જરૂર પડે તો ફરી કયા નથી લડતું?' અમારી લડત ન્યાયની છે એટલું તમે અને પ્રધાનો સમજ્યા એ મારે મારે ધણુ છે મને તો ભય છે કે આ વચન લાવ્યું નહિ નબે અને એક વરસમાં હિંદુસ્તાન નહિ આવી શકું'

એટલે ગોખને બોલ્યા 'હું તમને કહું છું તેમાં ફેર પડવાનો જ નથી મને જનરલ બોથાએ વચન આપ્યું છે'

ગાંધીજી કહે 'તો તમારી વાણી ફળો!'

ગોખલેને ટોરટોય વાડી બતાવવા ગાંધીજી લઈ ગયા. ઝે-
શનથી દોઢ માઈલ સુધી ચાલીને ગયા, એ જ વખતે વરસાદ ચાલુ
થયો. વાડીમા કેલનબેકની ઓરડીમા ઉતારો રાખ્યો હતો વાડી
પર સૌ નીચે સૂતા એટલે ગોખલે માટે એક ખાટલો માગી લાવ્યા,
પણ ગોખલેને ખબર પડી કે વાડી પર સૌ નીચે સૂએ છે એટલે
તેમણે ખાટલો ઝાઢી નાખ્યો. તેમને શરદી થઈ આવી. રસોડા સુધી
ચાલી શકાય તેમ ન હતું ગાંધીજીએ રસોઈ ખાસ ગરમાગરમ
બનાવી હતી, પણ રસોડેથી ઓરડીએ લઈ ગયા ત્યાં ઠંડી થઈ ગઈ.
ગાંધીજીને થયું પ્રેમને વશ થઈને ગોખલે આવ્યા, પણ તેમને દુખી
કર્યા જેવું થયું ગોખલેજીને વાડીનું જીવન જોઈને સંતોષ થયો.
એ જ રીતે ડરબનથી ફિનિકસ આશ્રમમા તેઓ જઈ આવ્યા

નાતાલના શહેરોમા સભા કરતા ડરબન પહોંચ્યા દરેક સ્થળે
ગોખલેજીને ખૂબ માન આપ્યું ગોખલેએ પોતાના ભાવણો અને
વાતચીતથી હિંદીઓ તથા ગોરાઓના મન જીતી લીધા. ડરબનમા
પ્રવાસ પૂરો કરી તેઓ હિંદ જવા નીકળ્યા

ગાંધીજી અને કેલનબેક જગબાર સુધી વળાવવા ગયા.
જગબારથી છૂટા પડતા ત્રણેને વિયોગ વસમો લાગ્યો. ગોખલેજીએ
જતા જતા કહ્યું ' હવે લડતનું કામ પૂરું કરી તમે બંને વહેલા
વહેલા હિંદુસ્તાન આવી પહોંચજો '

ગોખલેજી હિંદ તરફ ચાલ્યા ગાંધીજી અને કેલનબેક જગ-
બારથી વળતી સ્ટીમરમા પાછા ફર્યા

૩

હિંદુસ્તાન પહોંચીને ગોખલેજીએ આફ્રિકાની લડતની વાત
કરી અને એ અપૂર્વ લડતના સેના તિની ઓળખાણ આપતા
કહ્યું ' મારે ગાંધીજી સાથે નજીનો પરિચય છે એને હું મારા
જીવનનો લઘાવો સમજું છું. એમના કરતા વધારે શુદ્ધ, વધારે

પુણ્યરાણી, વધારે શૂરવીર ને વધારે ભંચો 'કાઈ આત્મા આ પૃથ્વી પર કદી, વિચર્યો નથી. ગાંધીજી સાદું' તપોમય જીવન ગાળે છે. તેઓ માણસ માત્ર ઉપર પ્રેમ રાખે છે. સત્યાઈ અને ન્યાયના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તેઓ પોતાનું જીવન ગાળે છે નબળા માનવી-ઓને એ પોતાના પ્રેમભરી આખોના જાદુ વડે નવું જીવન આપે છે. ગાંધીજી પુરુષોમા પુરુષોત્તમ, વીરોમા વીર અને દેશમંદ છે. ભારતવર્ષની માનવતાનો આદર્શ ગાંધીજીમાં ભિન્નમા ભિન્ની રીતે મૂર્તિમંત થયેલ છે.'

ગોખલેજીના આ ભાષણ પછી દિંદુસ્તાન અને બહારની દુનિયા ગાંધીજીને વધારે ઓળખતી થઈ. એ વખતે ગાંધીજીએ આલીસ વર્ષ પૂરાં કર્યાં ન હતાં.

વચનભંગ-ફરી લડત શરૂ

સ્વમાધાન થયું સલામતીઓ છૂટયા પણ આવું કાચું સમાધાન લાંબો સમય ટક્યું નહિ. જનરલ સ્મટ્સે પાર્લિમેન્ટમાં જાણ્યું હતું તેમાં કહ્યું: 'નાતાલની સરકાર ત્રણ પાઉન્ડનો કર કાઢી નાખવા માગતી નથી એટલે એ કર નાબૂદ નહિ થઈ શકે.'

નવા આવનાર લિંદીઓ માટે પેના ખૂની કાયદા જેવો જ અંકુશ મૂક્યો. આમ જનરલ સ્મટ્સે ઉઘાડી રીતે ગોખલેને આપેલું વચન તોડ્યું.

ગોખલેજી જેવા આગેવાનનું આવું હડહડતું અપમાન ગાંધીજી કેમ સાંખી લે ? તેમણે ફરી લડત ઉપાડવાની તૈયારી કરી. ગોખલેજીને બધી હકીકત લખી મોકલી. તેમને ભારે દુઃખ થયું, પણ ગાંધીજીને ધીરજ રાખવા લખ્યું. લડત ઉપાડતાં પહેલાં લડવૈયાઓનું માપ કાઢી લેવાની ખાસ ચેતવણી આપી. એવા મરણિયા કેટલા છે તે જણાવવા લખ્યું.

ગાંધીજી એ બરાબર સમજતા હતા. હવેની લડત આકરી ચવાની અને લાંબી ચાલવાની. તેમાં પહેલાંની માફક હળવેના 'માણુનો દલાલ' નોય લેખ. તેા મૂંઝાલર માણુસોને આબર મુંઝા ખૂબ સહન કરવું પડે.

આથી ગાંધીજીએ છેવટ સુધી ટકી શકે તેના કેટલા છે તેની નોંધ કરી અને તેના ભાઈઓના નામ ગોખવેજીને મોકલી આપ્યા.

ગાંધીજીએ વધારમા વધારે ૬૫-૬૬ અને ઓઝામા ઓઝા ૧૬ નામ મોકલ્યા ગોખવેને માદગીને કારણે બહુ તકલીફ ન લેના લખ્યું પણ ગોખવેજીને જ ૫ કેમ વળે? તેમણે તો વાઈસરોય, મોટા આગેવાનો, હિંદી લોકસમુદાય-સૌને આફ્રિકાની લડતમા રસ લેતા કરી દીધા.

હવે લડત લાખો વખત ચાલવાની અને તેમા આઝરી કસોડી થવાની એમ ગાંધીજીને લાગ્યું તેથી ટોલ્સ્ટોય વાડી બંધ કરી ત્યાના નિઘાર્થીઓ અને ખીજ રહેવાસીઓને લઈ ગાંધીજી ફિનિ કસ આવ્યા ફિનિકસમા મગનલાલ ગાંધી અને વેસ્ટે આશ્રમ હીક ખીલવ્યો હતો ગાંધીજી અને તેમનું મંડળ આવ્યું એટલે સૌને એકદમ આનંદ થયો.

આ વખતે પરવાનાની લડત મુખ્ય ન હતી, પણ નહુ પાઉંડ નો કર ન ભરવાની વાત આગળ તરી આવી એમા તો ગિર મીટિયા મજૂરો મોટે ભાગે લડી શકે ખીજ તેને મદદ કરે નાતાલમા ગિરમીટિયાની વસ્તી વધારે હતી તેથી ફિનિકસ એ લડતનું મથક થઈ પડ્યું.

અત્યાર સુધી એકલા ભાઈ ઓ લડતા હતા બહેનો જેન જવા તૈયાર હતી, પણ આફ્રિકાની જેલ અને તેના દારોગા વિચિત્ર હતા વળી બહેનોને લડતમા ઊતરવું પડે એ ભાઈઓને માટે શરમભરેલું ગણાય પણ આ વખતે જનરલ સ્મટ્સે એક એવો કાયદો કર્યો કે જેથી બહેનો પણ હોશે દાખલ થઈ શકે, અને દાખલ થવાનો તેમનો ધર્મ થઈ પડ્યો. 'હવેથી આફ્રિકાની કોર્ટમા કાયદેસર ન્યાયાધીશ આગળ નોંધાવેના લખ હશે તે જ કાયદેસર ગણાશે.' એટલે કે જે લોકોના જે લખ હિંદુસ્તાનમા કે ખીજ

પોતપોતાના ધર્મવિધિ પ્રમાણે થયેલાં હોય તેને આફ્રિકાનો કાયદો કબૂલ રાખતો નથી. તેવા વિધિથી પરણેલી સ્ત્રીઓ આફ્રિકાના કાયદાની નજરમાં હવે પત્ની નહિ પણ રખાત જ થઈ પડે છે.

આ કાયદો વાંચીને ગાંધીજી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. આ તો હિંદી સ્ત્રીઓનું ભયંકર અપમાન ગણાય. આગેવાનો સાથે મસલત કરી. સૌને આ કાયદો હવડો અને બેઠ્ઠો લાગ્યો. આ કાયદાનો વિરોધ સ્ત્રીઓએ કરવો એવો ગાંધીજીએ નિર્ણય કર્યો. ટોટ્ટોપ વાડીમાં જે મદ્રાસી બહેનો રહેતી હતી તેમને વાત કરી. એ બહેનો તો લડતમાં ઝપવાવવા તૈયાર હતી. વાત સાંભળીને ગજી થઈ તેમને ગાંધીજીએ ચેતવણી આપી. ‘ભુઓ, જેલમાં જવું’ રમતવાત નથી. ખાવા-પીવામાં, પહેરવા-ઓઢવામાં તકલીફ થશે. સખત મજૂરીની સજા મળે તો તેને માટે તૈયાર રહેવું કપડા ધોવા, દળવું, વગેરે કામ પણ મોપે અમલદારો અપમાન કરે તો તેનો યોગ્ય સામનો કરવો જોઈએ.’

ગાંધીજીની ચેતવણીથી એક પણ ડગી નહિ. બધી બહાદુર હતી. અગિયાર બહેનોની પહેલી ટુકડી તૈયાર થઈ. તેમાં છને નાના ધાવણા બાળકો હતા.

ગાંધીજીએ સરકારને કહેણ મોકલી આપ્યું. કાયદા-ભંગની ઠરાવેલી તારીખે બહેનો ઓરેન્જિયાની હદમાં દાખલ થઈ. પણ સરકારે એમની ધરપકડ ન કરી એટલે ગાંધીજીએ નવી બૂદ-રચના કરી. ગાંધીજીએ જે પગલું ભરવા ધાર્યું હતું તે ઘણું જોખમકારક હતું, છતાં બહાદુરીભર્યું હતું. એ બહેનોને ગાંધીજીએ જણાવ્યું: ‘તમે ત્યાંથી ટ્રાસવાવમાં વગર રજાએ દાખલ થાઓ. ત્યાં પણ ન પકડે તો નાતાવમાં દાખલ થાઓ અને સીધાં ન્યુકેસવની ખાણોમાં પહોંચો ત્યાંના મજૂરોને ત્રણ પાઉંડનો કર ન ભરવાની વાત સમજાવો.’

ખાણના મજૂરો મોટે ભાગે મદ્રાસ તરફના હતા. આ બહેનો પણ મોટે ભાગે મદ્રાસી હતી એટલે તામિલ ભાષામાં એ સમજાવી શકે તેમ હતું. ત્યાં તો સરકારને પકડ્યે જ છૂટકો છે એમ ગાંધીજી માનતા હતા.

પણ માત્ર મદ્રાસી બહેનોને લડતમાં મોકલી બેસી રહેવાનું ન હતું. ગાંધીજીએ ફિનિક્સ આશ્રમનાં ઉંમરલાયક તમામ લાઈ-બહેનોને લડતમાં હોમવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એ માટે તેઓ ફિનિક્સ આવ્યા.

ફિનિક્સ આશ્રમમાં ગાંધીજીએ સૌને લડતની વાત સમજાવી. બહેનોને પણ વાત કરી. બધી બહેનો તૈયાર થઈ. ટોલ્મટોય વાડીની મદ્રાસી બહેનો જેટલી ફિનિક્સની ગુજગતી બહેનો કમ્પ્લેક્સી ન હતી, એટલી અનુભવી પણ નહિ. વળી આ બહેનોમાં ધ્રુવીખરી ગાંધીજીની 'કુદુંબી' થાય, એટલે શરમમાં હા પાડે અને પછી ખરે વખતે ગભરાઈ જાય—જેલમાં જઈને મારી માગે તો ? આ વિચારે ગાંધીજી કોઈને દાખીને કહેતા ન હતા. કસ્તુરબાને તો લડતમાં પડવા ન જ લવચાવવાં એવો ગાંધીજીએ નિર્ણય કર્યો હતો. પણ બીજી બહેનો પાસેથી કસ્તુરબાએ વાત જાણી ત્યારે તેમને બહુ માહું લાગ્યું. એમણે ગાંધીજીને પૂછ્યું : 'તમે હમણાં શી નવી વાત લાવ્યા છો ?' 'હું નથી લાવ્યો.' ગાંધીજી સહેજ હસીને બોલ્યા. 'પેલો જનરલ સ્મટ્સ કહે છે કે ખ્રિસ્તીની જેમ આપણાં લગ્ન કારટમાં નોંધાયાં નથી તેથી કાયદેસર ન ગણાય. એટલે એના કાયદા મુજબ તુ મારી પરણેતર નહિ પણ રખાત ગણાય.'

કસ્તુરબા સાંભળીને ચિઠ્ઠાઈ ગયાં : 'કત્યું એણે એનું માથું ! એ નવરાને રોજ નિતનવા ઉધામા બપોડે છે.'

ગાંધીજી કહે : 'પણ હવે તમે સ્ત્રીઓ શું કરશો ?'

‘ હું તો કહું છું, તારે ફળ માગવાં. ન આપે તો ઉપવાસ શરૂ કરવા. ’

‘ એ તો તમે મને મરવાનો જ રસ્તો બતાવ્યો. પણ ભલે, હું જેલમાં મરી જઈશ પણ હારીને પાછો નહિ આવું. ’

ગાંધીજી આનંદથી બોલી લક્યા : ‘ ન કરે નારાયણ, ને તું જે જેલમાં મરી જઈશ તો હું તને જગદંબાની જેમ પૂજીશ ! ’
કસ્તુરબાને એથી ખૂબ સંતોષ થયો. તેમણે જેલ જવાની તૈયારી કરી.

નાનાંમોટાં સ્ત્રીપુરુષ મળીને સોળ જાણની ટુકડી લકડમાં બાંધી તૈયાર થઈ.

બંને ટુકડી જેલમાં

રૂઝારમાથી ફિનિક્સ આશ્રમનું વાતાવરણ જુદું જણાવે હતું. બેંગો અને લાર્ડ એ લડતની તૈયારીમાં પડ્યા હતા. ગાંધીજી રમોડામાં હતા અને લાતલાતની વાનીઓ બનતી હતી ખીર, મસાવેદાન સાલ, ટમાટાનો સૂપ, કન્યુબર, ખજૂરનો રસ ઢીલાત વગેરે તૈયાર થતા હતા. કેઈ ઉત્સવની તૈયારી થતી હોય એમ લાગતું હતું. રમોડામાંથી ગાંધીજી સૂચનાઓ આપતા હતા—જેલમાં જતાં કપડા ઓળમાં ઓળ લેના, પુસ્તક એમદ ગણનું શું લેનું—નું ન લેનું એની યાદીઓ અપાયે જતી હતી એક બાલુ મોર્ષ તૈયાર થઈ, બીજી બાલુ ટુકડી તૈયાર થઈ.

ગેર ડસ્તમજી પારમી અને તેમના જુનાન દીકરા સોરાબજી અને હરીદાઈ ચાલી મોરામજી કહે ‘પહેની ટુકડીમાં ૨ જાઉં’ ડસ્તમજી રોડ ગાંધીજીને કહે ‘બા જય છે તે ૬ પાછળ શાનો ૩૬?’ આખરે ડસ્તમજી જત્યા તેમનું નામ પહેલું લખાયું.

ખૂબ તાણ કડીને ગાંધીજીએ સૌને જમાડ્યા. પડી ગાંધીજીના મકાનના મોટા ખામા બધા એમ્સ થયા. ‘વૈજ્ઞાન જન તો તેને કહીએ’ અને ‘સુખદુખ મનમાં ન આણીએ’ એ બજનો ગવાયા એકદમ ગાંધી પથરાઈ ગઈ ગાંધીજીએ બને બજનોના અર્થ સમજાવ્યા છેવટ કહ્યું ‘આ બને બજનો તમારા બાતામાં બાધને, એનું રજણ કર્યા કરજો અને એ પ્રમાણે વરતજો

જોજો, લાજ રાખજો. જેવા ઉત્સાહમાં આનંદથી જાઓ છો તેવી જ રીતે હસતે મોંએ દુઃખ વેડી લેજો.’

ગાંધીજી બોલી રહ્યા. એક પછી એક સત્યાગ્રહી ભાઈએ જાંધીજીને આવીને પગે લાગ્યાં. ગાંધીજીએ પોતાની હમેશની-રીતે કોઈને ધમ્મો માર્યાં, કોઈની પીડ થાજડી, નાના કિશોરોના કાન પકડ્યા અને ધોલ માર્યાં. પ્રેમભર્યા આશીર્વાદ આપીને ગાંધીજી ઊભા થયા. મગનલાલ ગાંધીના પત્ની સંતોકબેન હડતમાં જતાં હતાં. તેમની ત્રણ વરસની નાની દીકરી રૂખીને ગાંધીજીએ તેડી લીધી. સૌ સ્ટેશને પહોંચ્યાં. ગાડી આવી બાળકોથી વિખૂટી પડી માતાઓ અને માથી વિખૂટાં પડતાં બાળકો સામસામાં જોધ રહ્યાં. સહેજ મોટાને સમજાવી રાખેલાં, તેનાં મોં પણ રડવા જેવાં થઈ ગયાં. નાની રૂખીએ તો એની બા સાથે હાથ લાવીને રડતું શરૂ કર્યું. ગાંધીજી એને છતી રાખવા બાબુ પર લઈ ગયા. એ દેખાવમાં વીરતા ભરી હતી, કરુણા છલકાતી હતી. ખાલી ડાબામાં સૌ ચડી બેઠાં અને ટ્રેન ચાલી નીકળી.

રમતામાં જોરા ટિકિટ-ચેકરે પાછળના ડાબામાં ચાલ્યાં જવા એમને હુકમ કર્યો. કોર્ડ ન માન્યું એટલે ચિડાયા પણ જેલમાં જતી દુકડીને એ શું કગી શકે? આખરે થાક્યો ને એ જ ડાબાને પાટિયુ મારી ચાલ્યો ગયો.

ડરબનથી જોહાનિસબર્ગ જતા મેલમાં દુકડી બેસી. નાતાલની હંદ પૂરી થવા આવી ત્યાં ફેલનબેક મળ્યા. તેમણે અગાઉથી અધી ગોઠવણ કરી રાખી હતી. પકડે તો શું કરવું, ન પકડે તો શું કરવું-અને બાબુની તૈયારી રાખી હતી.

ગાડી વાસ નદીનો પુલ વટીને ટ્રાંસવાલની હદમાં દાખલ થઈ. પહેલે સ્ટેશને જ અમલદાર આગ્યો. પરવાના માગ્યા: ‘અમારી પામે પરવાના નથી.’

‘તો જીવનો જાણો’

એમ ચાના જીતીએ ? કેદ જતા હો તો જીવનો જાણો,
નહિતો મીવા જોહાનિઅમર્ગ જશુ’

‘ચાવો તમને મધાને કેદ કરુ છું જીવનો જાણો’ દુકરી
જીવનો પડી

અમનદાર હું ‘માગી પામ તમને ગતવાસો ગમવાના નગ
વડ નથી તમે જોગી મગવડ ગંદા તો મહેનગાની’ મેનઅ-
સગવડ ગી જ દની ગામના એ દિલી વેપાનીને ત્યાં જો
ગયા અને આનમથી ગત ગળી

મીજો વિમે રચન આપ્યા પ્રમાણે અમનદારની ઓરિમે
ગરા, તો હું ‘મે વિમ ગડ જુઓ મન હજી હું મ મન્ય નથી

મધા જે મદુ મરુ

જેના ચા- વિમ થયા હવે સત્યાગ્રહીઓ અવીગ થયા
અમનદારને જે ‘અમે ચાવવા માડીએ ડીએ નહિતો નિ ન દ’

જોગામા હું મ આવી ગયા ફની સદ્-મા દુકરી દાખન
થઈ એરી પડી નીધી અત ડસ ચનાના નોલે જાણતા સમગ
કેસ નામગ માડી અને સામગી સગ-જાણે ન મક કરુ’ જણ-
જણ માસની મખન મનૂન સાથે સગ દની જાઈઓના હાથમા
હાથકા પહેનની સાને જોવા નઈ ગરા

✽

આ બજુ મદામી પહેનોનાં દુ જી નુરુસેવ પદાની હતી
એણે મનૂરમા પ્રચાન-મ રા હું તેમની અસ-વી-જા જોવી
ફનાઈ ગા એક દિલી મનૂરને જ તેમની ધવણી હતી
પાઉનો દુ અને જેગાયદસર વમે-મે વાત જાહેનો સ
હતી મનૂરાએ લામ દોડુ ન હજાગ પડી સગર એ ક

એ આખી દુકાને પકડી લીધી એમને નણ નણ માસના સળ
રી કસ્તુરબા વગેરે સાથે જેલમા મોકલી દીધા

બહેનોને પકડવાના અને સખત રાજ થવાના સમાચાર દશ-
પરદેશના ગપાઓમા પહોંચ્યા હિંદુસ્તાનમા બળભગાટ મચ્યો
ફિરોજશાહ મહેતાએ મુબમિ ગર્જના કરી 'ગાંધીના લડાઈ
સાચી છે. ત્યાની સરકારે બહેનોને કેદમા પૂરી છે હવે આપણાથી
મેસી રહી શાય નહિ આપણે એમને મનતી મદદ કરી જ
જોઈએ હિંદુસ્તાનના ગહેરોમા નિરોધસલાઓ મળી

બધી બહેનોને નાતાનમા મારિસબર્ગની જેલમા રાખવામા
આવી ત્યા તેમને હીક દુખ આપ્યું મજૂરીમા ધોખીતું કામ
આપ્યું ખોરાકમા મોમા ન ગરે તેવા ભાત, વેશ, ભાંડ આપ્યા
બનારથો ખોરાક મગાવવાની સખત માર્ગ કરી કસ્તુરબાને ફળ
સિનાય અનાજ પચતુ નહિ તેમણે ફળની માગણી કરી મરકારે
ફોં જવાબ ન આપ્યો બાએ ઉત્વાસ શરૂ કર્યા એ, બે, ત્રણ
દિવસ વીત્યા જેલની ઉપરી બાઈ મૂઝાય, ચિડાય, પણ શુ કરે ?
આખરે એથે દિવસે ફળની છૂટ મળી, પણ તેયે પૂરતા નહિ ત્રણ
મહિના પછી કસ્તુરબા બહાર આ ના ત્યારે હાડપિંજર રહ્યા હતા
બીજી પણ એક બહેન એવી જ હાલતમા બહાર આવેની તે માડ
બચી એ બહેન જીવેલું તાન લઈને આવેની તેતુ નામ વાનિ
વામા એની ઉંમર ફક્ત અઢાર વર્ષની હતી એ પથારીનર હતી
ગાંધીજી એને મળવા ગયા તેતુ બચુ શરીર સવ સોટા જેતુ
થઈ ગતુ હતુ અને મિહામણુ લાગતુ હતુ ગાંધીજીએ એની
પથારી પાસે જઈને પૂછતુ 'વાનિયામા, જેલ જવાનો પસ્તાવો
તો નથી થતો ને ?'

'પસ્તાવો કમ થાય ? મને ફત પકડે તો હમણા જ્યા ત્યાર
હુ' એમ કહેતા મરણપથારીએ પડેલી વાનિયામાની આખ વ્યમઝી

‘ પણ આમાથી મોત નીપજે તો ? ’

‘ ભવે નીપજે દેશને ખાતર મરવું કોને ન ગમે ? ’

થોડાજ વખત પછી એ બહાદુર બહેનને કાળ ઉપાડી ગયા તેનો દેહ ગયા, પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહમાં એનું નામ અમર છ વાનિયામાના ગુરુ મનિદાનથો સત્યાગ્રહને વેગ મળ્યો

બહેનોની પેઠ લાઈઓની કસોટી પણ હીક થઈ જેનમાં જતા જ રસ્તમજી શેઠને ગતી અને સદરા ગદી નાખના કહ્યું તેમણે જવાબ આપ્યો ‘ એ મારા ધર્મના ચિહ્ન છે એટલે એ તો નહિ નીકળે ! ’

જેનરે હુકમ કર્યા ‘ એ એમ નહિ માને ખેચી દેના એ છુટ્કા પામેથી ! ’

આ અપમાનથી ગીગ્ગ સત્યાગ્રહીઓ સહેજ રોરો ભરાયા પણ રસ્તમજી શેઠ સાત રહ્યા તેમના કસ્તી-સદરો બળત્તબરીથી લઈ લાધા તેમણે ખેરાક છોડ્યો ‘ મારા ધર્મના ચિહ્નો મળ્યા પછી જ હું ખાઈશ ’ એનું સભળાવી દીધું બીગ્ગ બધાએ પણ તેમની સાથે ઉપનાસ શરૂ કર્યા

સગકારે રસ્તમજી શેઠ અને ધ્યનનાન ગાધીને જુદા પાડ્યા તેમને ડરબન લઈ ગયા ત્યાં તેમને કસ્તી-સદરો પાછા આપ્યા અહીં સૌને ખાતરી કરાવી ત્યારે બધા જમ્યા

એ જ રીતે ઘી ન મળનાથી અને ખગલ ખારા સામ ઉપનાસ કરી સત્યાગ્રહીઓ ઝૂઝ્યા નાના રામદાસે પણ એમાં ટક્કર ઝીલી આખરે એમાય જેલ-અમલદારો નમ્યા અને સત્યાગ્રહીઓની માગણી સ્વીકારવી પડી

આમ આ વખતની જેન પહેલા કરતા વધારે આઠરી નીનડી, પણ સત્યાગ્રહીઓ તેને પહોંચી વળે એવા હતા.

બે મીડાં સ્મરણે

આપણે કોલસાની ખાણોમાં પડેલી હલતાણ પર જઈએ તે પહેલાં કસ્તુરબાની ગંભીર માંદગી તથા ગાંધીજીની તપશ્ચર્યાની બે વાત કરી લઈએ. જેલમાં કસ્તુરબાએ જે દૃઢતા બતાવી અને દુઃખ વેડી લીધું તે આપણે જોયું. પણ આ દિરસામાં તો તેમણે મોત સાથે બાથ લીડી હતી, છતાં પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહ્યાં હતાં.

કસ્તુરબાને માથે ત્રણ મોટી ઘાતો ગઈ અને ત્રણેમાં ઘરગથુ ઉપચારોથી જ તેઓ બચી ગયાં. કસ્તુરબાને લોહીવાનું દરદ વારંવાર થઈ આવતું તેથી દાક્ટરે કહ્યું: 'તેમને ઓપરેશન કર્યા વિના ફૂટકો નથી.' ડરબનના દાક્ટર ગાંધીજીના મિત્ર હતા. ઓપરેશન કરવાની ગાંધીજીએ હા પાડી. કસ્તુરબા પણ તૈયાર થયાં. શીશી સુંઘાબા વિના ત્રસ્તર મૂક્યું. કસ્તુરબાએ મૂંઝે મોંએ હોઠ લીસીને વેદના સહી લીધી. સહનશક્તિ બોઈને ગાંધીજી ચકિત થઈ ગયા. બે-ત્રણ દિવસ પછી ગાંધીજીને જોદાનિસબગ જવાની રૂબ આપી. દાક્ટર અને તેનાં પત્નીએ કસ્તુરબાની સારવાર પોતાને માથે લીધી.

લડત ચાલતી હતી. ગાંધીજી તો લડાઈના કામમાં પડી ગયા. પણ થોડા દિવસમાં ખબર આવ્યા કે કસ્તુરબાનું શરીર વળતું નથી, પથારીમાં બેડી-બેસી શકાતું નથી અને એકવાર તો બેહોશ પણ થઈ ગયેલાં. ગાંધીજીને ફિકર થઈ. દાક્ટર ટેલિફોનમાં પૂછ્યું: 'કસ્તુરબાને માંસનો સેરવો આપવાની જરૂર છે. મને રૂબ આપો.' ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો: 'દરદી હા પાડે તો આપો. મારાથી એવી રૂબ નહિ અપાય.'

‘દરદીને આની બાબતમાં ન પડી શકાય તમે પોતે અહીં આવો

ગાધીજીએ તે જ દિવસે ટ્રેન પકડી ડરબન પહોંચ્યા
દાકતર કહ્યું ‘મેં તો સરવો પાર્થિને ટેનિશન ગયા હતો
ગાધીજી હા દાકતર, આ દગા હતાય !’

દસા જરવામાં દગો-મગો હું માનતો નથી. અમારા ધર્મ
દરદીને ગમે તેમ જીને ગયાવનાનો છે

બંને વચ્ચે ખૂબ ચર્ચા ચાલી છેવટે દાકતર ન ચાર બનાવ
કચ્છુરગાને પૂગનાતું કબૂત કું કચ્છુરગાએ દલતાપૂર્વક જનામ
આપ્યા ‘મારે માસનો સેરવો નથી લેવો મનખાદેહ નારે ની
આવતો નથી. હવે તમારા ખાળામાં હું મરા જાઉં, પણ માર
દેહ નથી વટલાવવો

ગાધીજીએ ફેરના ફેરનીને પૂછ્યું ‘જનાબ એક જ મળ્યો
‘તમે મને અહીંથી લઈ જાઓ’

ગાધીજી રાજી થયા આવી સ્થિતિમાં ફેરનામાં પૂરેપૂરું
જોખમ હતું, પણ દાકતરે સાફ જણાવી દીધું ‘માસનો સેરવો
નહિ આપો તો એ નહિ ટકે, અને મારા ધરમાં હું મગવા દેના
ધરજોતો નથી માટે તમે લઈ જાઓ દાકતર ગાધીજી ઉપર
ખૂબ ચિડાયા ગાધીજી એક ટળી બે ન થયા એમણે બધી
તૈયારી કરી

ઝરમર ઝરમર મેં વરસતો હતો ડરબનથી ફિનિક્સ રેલમાં
જનાતું હતું. પણ ફિનિક્સ સ્ટેશનથી આશ્રમ અહીં માર્ચન દૂર
હતો જોખમ સારી પેઠે હતું પણ ધર્મ સદાય કરશે એમ માની
ગાધીજીએ હાથ બીડી આગળથી ફિનિક્સ એક માણસને મોકલ
લ્યો ફિનિક્સમાં માદાઓને સુનાડીને બંધી લઈ જઈ શકાય

એક હેમડ' હતુ હેમડ એટલે જાળીનાળા કપડાની ઝોળી અથવા પારણુ તેના છેડા પર વાસ બધાય એટલે દરદી તેમા આરામથી ઝૂનતુ રહી શકે એ હેમક, એક બાટલી ગરમ દૂધની અને એક બાટલી ગરમ પાણીનાં તથા છ માણસા લઈને સ્ટેશને આવવા પેરદને કહેવડાવુ

ગાડો બેપડાનો નખત થયા ત્યાર રિલા મગાના ને તેમા બાના લાગર ગ્રિથિતિમા કસ્તુરબાને લઈ ને ગાંધીજી આવતા થયા કસ્તુરબાન હિમત આપનાપણુ ન હતુ, બનદુ એમણે ગાંધીજીને હિમત આપા મને કંઈ નહિ થાય. તમે ચિતા મ કરજો'

ટ્રેનમા ડબ્બા સુધી પહોચતા સ્ટેશનના વિશાળ એટકોમ કેપર લાગે સુધા ચાનાને જનાનુ હતુ ત્યા રિલા જઈ શક તેમ ન હતુ કસ્તુરબા સાવ હાડપિંજર ચઈ ગયા હતા. શરીરમા રજન તેા રહ્યુ જ નહોતુ ગાંધીજી તેમને તેડીને ડબ્બા સુધી તઈ ગયા અને અદન સુવડાવ્યા ગાડો ચાની ને ગાંધીજીએ રામનુ નામ લીધુ

ફિનિકસ સ્ટેશને ઝોળી લઈને પેરદ હાજર હતા આનમ સુધા આરામથી લઈ ગયા ત્યા પાણીના ઉપચાર રાફે ક્યા ગાંધીજી જાતે બધા સારવાર કરતા પથારી સાફ કરવી, મગમૂન ઉપાડવા, એ વાસણુ આફ કપવા, દાતણુ કરાવવુ, દના પાવા, બાથ આપવા, તકિયો મૂકીને બે ઘડા બેસાડે, સામે ખુરસી પર બેસાને પાન નાખે, વચ્ચે વચ્ચે રિનોદ કરાની ખખડાટ દસે ને હસાવે ધામે ધામે ખોરાક પર લીધા ફળ અને ખોરાક પોતે જ તૈયાર કરે અને ખરાવે આવી પ્રેમજીતો માવજતથી કસ્તુરબાનુ શરીર વચ્ચુ કસ્તુરબા હરતા-હરતા થયા એટલે ગાંધીજી લડતના કામે પાછા જોદાનિસખર્ગ ગયા

થાડા દિવસ પડી ખબર આવ્યા કે રાગ જીયવા માયા
છ ગાધીજી ફિનિડસ દોડી આવ્યા આ વખતે નકરા પાણીના
ઉપચાર કામ ન આવ્યા આખરે ગાધીજીએ કહ્યું તુ મીઠું
અને કડોળ છોડ તો આ ગુલસાવ મધ થાય એ પિના આદરીતુ
દરદ ઝાબૂમા નહિ આવે આ વાત સમજાવવા અનુભવી માણુ
મોના વચનો વાચી સલજાવતા ધામેથી વિનવણી કરતા મના
વતા, પણુ કસ્તુરબાને ગળે વાત જિતરતી ન હતી છેવટે એકનાર તો
કસ્તુરબાયા બોલાઈ ગયું ' મને મીઠું ને કડોળ છોડવાનું કહે
છો, પણુ તમને એ બે વાના છોડવાનું કોઈ હે તો તમેય ન છોડો !

તરત જ ગાધીજી બોના જિઠ્યા ' તારી માન્યતા ભૂલભરેલી
છ. મને દરદ હોય ને વૈદ આ કે બીજી કોઈ વસ્તુ છોડવાનું કહે
તો જરૂર છોડી દઉં પણુ જન, મે તો આજથી એક વરસ સુધા
કડોળ ને મીઠું છોડ્યા. તુ છોડે કે ન છોડે એ વાત નોખી છે '

આ પ્રતિજ્ઞા સાલળીને કસ્તુરબાને ભારે પસ્તાવો થયા તેઓ
બોલી જિઠ્યા 'મને માફ કરો ! તમારો સ્વભાવ જાણુતા છતા
મારાથી કહેનાઈ ગયું હવે હું તો કડોળ ને મીઠું નહિ ખાઉં,
પણુ તમે તમારું વેણ પાછું ખાચી લો આ તો મને સમજાવ્યું '

ગાધીજીએ કહ્યું 'તુ કડોળ ને મીઠું છોડાંશ તેથી તને તો
મધુ જ ફાદો થશે એનાં મને ખાતરી છે, પણુ લેનાયેની પ્રતિજ્ઞા
મારાથી ફેરવાય નહિ મને તો લાલ જ થનાનો ગમે તે નિમિત્તે
માણુસ સયમ પાળે તોયે તેમા લાલ જ છે, એટલે તુ મને આગ્રહ
ન કરીશ વળી મને પણુ મારી પરોક્ષા થઈ રહેશે, ને આ બે
વસ્તુ છોડનાનો તે જે નિશ્ચય કર્યા છ તેમા તને મદદ મળશે '

આ પછી ગાધીજીને મનાવવાપણુ તો રહ્યું જ નહિ ' તમે
તો બહુ હઠીલા છો કોઈનું કહ્યું માનવું જ નહિ ! ' કહી બોબો
આસ દાળી ગતરબા શાત થયા

આતુ તામ પ્રેમનો વિજય સત્યાગ્રહની છત

એક વરસ તો ઝપાટાબંધ વીતી ગયું. ગાંધીજીને ડાળ અને મીઠું છોડવાથી ખૂબ ફાયદો જણાયો, શરીર મુધ્યું, છલ ઉપર કાપૂ વધ્યો. તેથી તેમણે એકને બદલે દસ વરસ મુઠા એ બને વસ્તુ ન લેનાનો નિયમ ચાલુ રાખ્યો.

જેમ ઝરુરબાની શારીરિક માદગી દૂર કરના ગાંધીજીને અનાયાસે તપ કરાની તક મળી, તેમ આત્રમના ઉંમરમા આવેલા બાળક-માળાઓના ભૂત માટે ઉપવાસ કરી ગુરુ થનાનો પ્રસંગ સાપડ્યો.

લડતરુ સમાધાન થયું જેલવાસીઓ છૂટ્યા, ટોટરટોચ વાંઝી બંધ કરા. ત્યાના ભાઈ-એનોને ફિનિકસ મૂડી આનાને ગાંધીજી જોહાનિસર્ગર્ગ થોડા દિવસમા જ ગાંધીજીને સમાચાર મળ્યા કે બે વ્યક્તિની ગભીર ભૂન થઈ છે.

ગાંધીજીને સખત આઘાત લાગ્યો ગાંધીજીના જીવનમા પ્રાયઃશ્વિત્તરૂપે કરેલા આ પ્રથમ ઉપનાસોતુ દૂક, સચોટ, હૃદયદારક અને પરિત્ર વર્ણન એમના પોતાના જ શબ્દોમા વાચીને પાવન થઈ એ.

‘જોહાનિસર્ગર્ગ થોડા દિવસ રહ્યો ત્યા જ મારા ઉપર બે વ્યક્તિઓના લયકર પતનના સમાચાર આવ્યા સત્યાગ્રહની મહાન લડતમા નિષ્ફળતા જેવું દેખાય તેથી મને આવાત ન પહોચતો, પણ આ બનાવે મારી ઉપર વજ્રસમે પ્રહાર કર્યો હું ધનાયો મે તે જ દહાડે ફિનિકસની ગાડી લીધી મિ કેલનબેકે સાથે આવવાનો આગ્રહ ધર્યા તે મારી દયામણી રિથિતિ વરતી ગયા હતા મને એકબાને જવા દેવા ચોખ્ખી ના પાડી પતનના અબર મને તેમના મારફતે પજા હતા.

‘રસ્તામાં મેં મારો ધર્મ જાણી લીધો, અથવા જાણી લીધો એમ માન્યું એમ કહીએ. મને લાગ્યું કે પોતાની ગ્લા નીચે રહેલાંના પતનને સારુ વાતી કે શિક્ષક થોડેઘણે અંશે પણ જવાબદાર છે આ બનાવમા મારી જવાબદારી મને યોજાવી જણાઈ. મારી પત્નીએ મને ચેતવણી આપી જ હતી પણ હું સ્વભાવે નિશ્વાસુ હોવાથી મેં તેની ચેતવણને નહોતી ગણતારી વળી મને લાગ્યું કે જો હું આ પતનને સારુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ તો જ આ પતિત થયેલા મારુ દુખ સમજી શકશે, ને તેથી તેમને પોતાને દોષનું ભાન થશે ને કંઈક માપ આવશે તેથી મેં સાત ઉપવાસ અને સાડાચાર માસ એકટાણું કરવાનું વ્રત લીધું. મિ ટ્રેનબેંકે મને વારવા પ્રયત્ન કર્યો. એ નિષ્ફળ ગયો છેવટે પ્રાયશ્ચિત્તની યોગ્યતા તેમણે સ્વીકારી ને તેમણે પણ મારી સાથે જ તે વ્રત રાખવાનો આગ્રહ કર્યો. તેમના નિર્માળ પ્રેમને હું રોકી ન શક્યો આ નિશ્ચય કર્યો કે તુરત હું હળવો થયો, શાંત થયો, દોષિત ઉપરનો ક્રોધ ઊતર્યો, ને તેમના ઉપર દયા જ રહી

‘આમ ટ્રેનમા જ હળવું મન કરી હું ફિનિશ્સ પહોંચ્યો. તપાસ કરી વધારે જાણવાનું હતું તે જાણી લીધું. જો કે મારા ઉપવાસથી સૌને કંઈ થયું, પણ તેથી વાતાવરણ શુદ્ધ થયું, પાપ કરવાની ભયકરતા સહુને જણાઈ, અને નિઘાર્થીઓ તેમ જ નિઘાર્થીનીઓ અને મારો વચ્ચેનો સબધ વધારે મજબૂત અને સગળ થયો.

‘આ બનાવમાથી થોડા સમય પછી મારે ચૌદ ઉપવાસ કરવાનો પ્રસંગ આવેલો. તેનું પરિણામ ધાર્યા કરતા પણ વધારે સારું આવ્યું એવી મારી માન્યતા છે’

સાત ઉપવાસ અને એકટાણું તો કોઈને વસમા ન લાગ્યાં. એ વખતે તો ગાંધીજી પોતાનું ફેક કામ પહેલાંની જેમ જ કર્યાં

કરતા હતા પણ ચૌદ ઉપનાસમા પાછળના દિવસો સારી પેઠે નસમા ગયા ગાંધીજી લખે છે કે ' તે વેળા રામનામનો અમત્કાર હું પૂરો સમજ્યો નહોતો એટલે હું ખ મહન પ્રવાની શક્તિ ઓળી હતી '

આમ છતાં નખનાનું જરૂરી કામ તો છેવટ લગી રી શમ્યા હતા અને ગીતા-રામાયણ રંગેરે છેવટા દિવસ મુધી શાંતિથી સાબળ્યા કરતા હતા

પોતાના ખોળામા બિછરેલા બાળકોની ભૂલ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, પત્નીની નબળાઈ ટાળના પોતે લાનતી ચીજો છોડે એ ગાંધીજીના માતા જેવા પ્રેમાળ હૃદયની નિશાની છે એવું જ એક સભારણું અહીં ઉતારીને આપણે પાછા વડતમા પહોચી જશી

હેનરી પોનાન્ડ ગાંધીજીની સાથે કામ કરતા અને તેમના ઘરમા નાના ભાઈની માફક રહેતા હતા ગાંધીજીએ એમને પરણાવ્યા હેનરી પોનાન્ડ અને મીલીબહેને કસ્તુરબા તથા ગાંધીજીની જાયા નીચે પોતાનો નવો સસાર માજો હતો ગાંધીજી મીની મહેનને દીકરીની જેમ રાખતા અને તેના કાડ પૂરતા

મીલીબહેનને દીકરો અવતર્યા પણ એને ઉછેરના કાણુ શીખવે ? ગાંધીજી મદદે આન્યા માતાની પેઠે એ શિક્ષણ ગાંધીજીએ આપ્યું

એકવાર ગાંધીજી જલેમાશી છૂતીને આ મા ત્યારે જુએ તો મીલીબહેન સાવ શીકા પડી ગયેના ગાંધીજીએ ચિતાવુર બનીને કારણ પૂછ્યું મીનીબહેન કહે મને ઘણા રખતથી પૂરી બીડ આવતી નથી અને આ બામો મહેનત મુ હું તોપણ ધાવણ છોડતો નથી '

ગાંધીજી કહે: 'બાબાને થોડા દિવસ રાતે કોઈ સાચવે તો તમને બિંધ આવે ખરી ?'

'કોણુ જાણે ? પણ હું સાવ લોથ થઈ ગઈ છું.'

ગાંધીજી કહે 'બાબો મને મોપગો !'

'તમે શું કરી શકો ?'

'તમને પતીજ પડતી હોય અને મનને ધારણ રહે તો એને જુદો સૂવાની ટેવ પાડુ, ને એનું ધાવણ છોડવી શકીશ એની મને ખાતરી છે'

'ભયે, પ્રયત્ન કરી જુઓ !' વડન આવતી હતી. ગાંધીજી ગતે અગિયાર-બાર વાગ્યે સભાઓમાંથી પાછા આવતા. પહેલે દિવસે રાતે એક વાગ્યે ગાંધીજી ઘેર આવ્યા ધીમે રહીને મીઠી-બહેન પામેથી બાબાને લઈ લાધો. પોતાની પથારી પાસે ગાદી પર સુવાળો પાસે પાણીનો ડૂબો ને એક જામ રાખ્યા આખું ઘર ઘસઘસાટ બિંધતું હતું. ગાંધીજી બાળકને પડખે શાંતિથી સૂઈ ગયા. પાંચ કલાક મુઠ્ઠી રાતની આગમલરી શાંતિમાં ભગ ન પડ્યો આખી રાત બાબો બે કે ત્રણ વાર વિના બેઠો રહ્યો. આ રીતે બે અઠવાડિયા મુઠ્ઠી ગાંધીજીએ બાબાને પોતાના પડખામાં સુવાળો અને તેનું ધાવણ છોડાવ્યું

કરી પાછો એ તેની બા પામે સૂતો થયો ત્યારે મા-દીકરા બંનેના શરીર સરસ થયા હતા.

આ રીતે ગાંધીજીએ પોતાને ખોળે આવેલા તમામને વહાવ-મોઈ માતાની જેમ મોડમાં વધને માચગ્યા.

મજૂરોની હડતાલ

ન્યુકેસલ પાસેની ખાણોના મજૂરોએ પોતાનાં કામ છોડ્યાં. તેઓ હડતાલ પર બેઠ્યાં એ ખબર મળતાં જ ગાંધીજી દિનિક્સથી ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.

આ મજૂરોને પોતાનાં ઘર નહોતાં. માલિકોએ બધાવેલી ચાલીમાં તેઓ રહેતા હતા. દીવા-બત્તી પણ માલિકોએ મુકાવેલાં. પાણીના નળ પણ માલિકોએ જ મૂકેલા. આમ મજૂરો બધી રીતે પરાધીન હતા. માલિક ધારે તો એક મિનિટમાં સૌને ઘરબાર વિનાના કરી શકે, અંધારે રાખી શકે અને પાણી વિના મારી શકે-અને એમ જ બન્યું.

‘ગાંધીજી પહોંચ્યા તેવી જ તેમની પાસે ફરિયાદો આવવા લાગી. કોઈ કહે: ‘માલિકો રસ્તાની બત્તીઓ બુઝાવી દે છે.’ કોઈ કહે: ‘અમારો સામાન કોટડીમાંથી બહાર ફેંકી દે છે.’ એક પહોંચે આવીને ગાંધીજી પાસે પોતાનો વાંસો બતાવ્યો ને બોલ્યો: ‘યદ દેખો ગાંધીભાઈ, મુઝે કિતના મારા હૈ? મૈને આપકે ખાતિર બદ-માશ કે છોડ દિયા હૈ. આપકા યહી લુકમ હૈ. મૈ પહાન હું, ઔર પહાન કબી માર ખાતા નહિ-માર મારતા હૈ.’ ગાંધીજીએ એને શાખાશી આપતાં કહ્યું: ‘ભાઈ, તુમને બહુત હી અગ્ગ કામ

ક્રિયા દર્શીકો મેં સચ્ચી બહારી કહના હું તુમ્હારે જામે લોગામે હમ છતે ગે '

ગાંધીજીએ પચાણને શાખાથી તો આપી, પણ મનમાં નિચાર કર્યો કે આમ વધારે માણસોને હેરાનગતિ વેધની પડે તો શું કરવું ? હડતાન તોડના માટે ખાણના ગોરા માથેકો પાણી બધું કરે, બત્તીનો સબધ ઢાપી નાખે, તો એની સામે ક્રિયાદ શી ગતે કરવી ? અને એની અગત્યમાં મજૂરો કેવી રીતે ટકી રહે ? નિચાર કરતા ગાંધીજીને એક જ રસ્તો સૂઝ્યો. મજૂરોએ માનિકાની ચાવીઓ ખાવી કચવી અને એ જગ્યાએથી વિજરત કરી જવી.

મજૂરો પાચ-પચીસ નહે તા, મેં ડોકો હતા એમાંથી હમરો થતા વાગ ન વાગે એ બધાને રહેના સારું મજનો કયાથો કાદના ? એમને માટે ખાવાપીવાનું શું કરવું ? ગાંધીજીએ હડતાલ પર બિતરેલા તમામ મજૂરોને એકઠા કર્યા અને કહ્યું 'તમારે હડતાલ કાયમની સમજી લેના તમે માનિકાના ઘર છોડી દો સાથે જગ-જોગો સામાન લઈ લો. માકીનો લવે ઓરડીમાં પલ્લો માનિકાને સાચરવો હરો તો સાચરશે, નહિતર લવે બાળી નાખે માત્ર ઓઢનાની કામળી અને પહેનાના કપડા લઈ મારી સાથે ચાલો. * હું તમારી સાથે જ રહીશ, તમારી સાથે જ સૂઈશ, ખાઈશ, પીશ આ વાત કબૂલ હોય તો જ તમે ટકી શ રો અને આપણી છત થશે '

મજૂરોએ આ વાત આનંદથી કબૂલ રાખી.

સપ કાચળી ઉતારી દરમાંથી બહાર નીકળે તેમ સગ-સામાન મૂકી ગિરમીડિયા મજૂરો પ્રમાથી બહાર નીકળ્યા.

સ્ત્રી, પુરુષ અને માળિકાની કતાર લાગી માથે પોટવા, આગળી એ ને કાપમાં છોડરા-એ રીતે ખાળના મજૂરો ચાવીમાંથી મદાર નીકળ્યા.

ગાંધીજીનો ઉતારો એક દ્રાપિડી ખ્રિસ્તી લાઈ લાઝરસને ત્યાં હતો એ લાઈ સાધારણ રિથિનિના હતા, છતાં ગાંધીજીને હિંમત થી પ્રેમપૂર્વક પોતાને વેર રાખ્યા ગાંધીજીને મળના આનંદારાથી લાઝરસનું ઘર ધર્મશાળા થઈ પડ્યું એના વગ્ની આસપાસ માણસો ખંદનના લાગના એને ઘેર ચોવીસ નામ રસોડું ચાનવા લાગ્યું એમના ધર્મપત્નીએ કાળજાતૂટ મટેનત વીધી અને જાણે હસતે મોઝે ગાંધીજી અને મજૂર લાઈઓની મેના ઉપવી

પણ લાઝરસ સેકડો મજૂરોને ખાવાનું પૂરું ન પાડી શકે ખુદના મેદાનમાં મજૂરોએ પકાન નાખ્યો વરસાદની મોસમ ન હતી તારૂં પણ ન હતી એટલે એ અગરડ ન પડી ખોરાક મળી રહેશે એવો ગાંધીજીને વિશ્વાસ હતો મજૂરો બહાર પડ્યા છે એના ખર્ચર મળતા જ ન્યુહેસનના હિંદી વેપારીઓએ તેમને માટે દાળ, ચાનની ગૂણો તથા લીલોતરી વગેરે લાવીને હાજર કયા રાધના માટે વાસણ મોડ્યા વ્યવસ્થા માટે સ્વયં સેવકો પણ મળી ગયા બીજા ગામોમાંથી પણ દાળ, ચાનલ ને લીલોતરી મસાનાનો વરસાદ વરસ્યો ગાંધીજીએ ધારેલું તે કરતા વધુ વધારે આવવા લાગ્યું જેનમાં જનાની સૌની તૈયારી ન હોય પણ આવી મદદ કરના બંધા ગણ હતા

હડતાલિયાઓની બીડ જામી દરરોજ તેમાં વધારો થતો જતો હતો ગાંધીજીને ચિંતા થતા લાગી આટલા બંધા માણસો કામ ધંધા સગર આમ ને આમ એ જગ્યાએ પડ્યા રહે તે હીક નહિ આમા આગસ અને અનાંતિ દેનાય વળી આ લોકો કુદરતી હાજતો માટે નોખખાઈના નિયમો કશા જાણે નહિ ને પાળે નહિ એટલે ગદકી દેનાય તથા રોગચાળો કાટી નીકળે

પણ જેને લગનાન ઉપર હરોમો છે એને ગસ્તો સૂચી રહે છે ગાંધીજીને એનો મારગ જડી ગયો—આ આખા સંધને પગે ચા

પીને ટ્રાસવાલ લઈ જવો. ત્યાં વગર પગવાને અગ્રહમાં દાખલ કરાવી મયદાલ ગ કરાવવો અને પેલા ૧૬ પકડાયા તેમ આને જેલમાં બેસાડી દેવા. એક જ દિવસે સૌએ કાયદાલગ કરવો અને પકડાવુ એવો નિર્ણય ગાંધીજીએ કર્યો મજૂરો સાથે આ બાબતની મસનત કરી ન્યુકેસલથી ટ્રાસવાલની સરહદ ૩૬ માઈલ દૂર હતી.

ગાંધીજી પાસે લગભગ પાંચ હજાર માણસો એકઠા થઈ ગયા હતા એ બધાને રેલગાડીમાં શી રીતે લઈ જવાય ? એટલું ભાકું ક્યાંથી ઝાટવું ? અને એમાં ખરા-ખોટાનું પારખુ કેમ થાય ? અતે પગપાળા મુસાફરી કરવી એમ ઠરાવ્યું. જે અપંગ હતા તેમને ગાડીમાં મોકલવાનું નહીં કર્યું. ૩૬ માઈલની મજલ એ દિવસમાં કાપવાની હતી મજૂરો દૂર માટે તૈયાર થઈ ગયા

આ દૂરની તૈયારી ચાલતી હતી તેવામાં ખાણના માનિકોએ ગાંધીજીને મળવા બોલાવ્યા ગાંધીજી એ લોકોને મળવા ડગળન ગયા ત્યાં જઈને ગાંધીજીએ જોયું કે ગોરા માનિકોના મગજ ગરમ થઈ ગયા હતા ગાંધીજી પાસેથી મજૂરોની વાત સમજવાને બદલે એમણે ગાંધીજીની હાજરી લેવા માંડી

ગાંધીજીએ શાનિથી જવાબ વાળ્યા ગાંધીજીએ કહ્યું ‘હડતાલ બંધ કરાવવી તમારા હાથમાં છે.’

એ લોકો કહે ‘અમે કંઈ અધિકારી નથી’

‘તમે અધિકારીઓને મળો મજૂરોની વાત સમજાવો એના વતી તમે લડો તો સરકાર ત્રણ પાઉંડનો કર જરૂર કાઢી નાખે’

‘પણ સરકારે કર નાખ્યો એમાં ખાણમાં હડતાલ શા માટે પાડી ? કરને અને હડતાલને શો સબંધ છે ?’

‘મજૂરો ભારે કર ભરી ન શકે એટલે તમારા હમેશના શુભામ થઈને રહે માટે કર નાખ્યો છે’

‘ત્યારે તમે મજૂરોને કામ પર ચડવાનું નહિ કહો ?’

‘ મને માફ કરો માગથી એની ખોતી સનાહ નહિ અપાય ’

‘ એના પરિણામો કેના આનંદે એ જાણો છો ? ’

‘ મારી જોખમતાઈનો મને પૂરો ખ્યાલ છે ’

‘ હા જો, તમારુ શુ ન્વાનુ છે ? પણ આ બોળાયાએના ગરીબ મજૂરોને જે નુકસાન થાય છે તે તમે આપજો કે ? ’

‘ મજૂરોએ સમ ન્પૂર્ણ નુ-સાનનો વિચાર કરીને હડતાન પાડી છે માનહાનિ કરતા વધારે નુકસાન બીજુ યુ છે ? મજૂરો આ વાત બરાબર સમજ્યા છે તેથી મને સતોન છે

આટલેથી વાત અટકી ગઈ ગાંધીજી પાછા વળ્યા ગાંધીજી ત્રીજા નર્ગમા મુસાફરી કરતા હતા રસ્તામા ગાર્ડ, મિટિ-એન્ડ એક્સન-માન્તરે ગાંધીજીને બધી હકીકત હોશથી પ્રગટા હતા એ બધા ગોરા હતા ગાંધીજીની વાત સાંભળી તેઓ હેરા હાગ્યા તમારી વાત ખરી છે તમારો વિજય થાઓ એમ ઇચ્છીએ છીએ ’

ગરીબ અલભુ મજૂરો આટની મહાનતા રાખે એ વાતની સૌને નવાઈ નામતી હતી

ગાંધીજી નુસન પહોંચ્યા મજૂરોને એકઠા થાં ખાળના માનિકો સાથે થયેની વાતચીત નહી સંભળાતી માનિકોની ધમકી જેવનો ત્રાસ, બીજી સગાઓ વગેરેની સામે ટક્કર ઝીંવવાની તાકાત હોય તેજે જ કૂચમા જોડાવુ એમ ગાંધીજીએ ફરી ફરીને જુ

પણ મજૂરો અડગ રહ્યા તેમજ ગાંધીજીને જનામ આપ્યો ‘તમે લડના તૈયાર હોશ ત્યા મુધી અમે લાગ્યાના જ નથી અમે દુખ સહન કરના તૈયાર છીએ અમાગી ચિતા ન ગ્રશે ’

આવો બહાદુરીભર્યો જનામ સાંભળીને ગાંધીજી રાજ થયા તેમજે જ માટે તૈયાર રહેના સૌને બી દીધુ

બીજા ભરમ મગસરે જીમીને પાચ હનર મગૂરો ગાધી
જીતી પાગળ ચાતી નીકળ્યા સ્ત્રીઓ અને બાગકો પણ સાચે જ
ત્યાં જીસ માઈનનો પથ જે દિસમા ગાપનાનો હતો ગ્રન્તામા
જાણુ દીપ સનારોર ગેમી અને અઢી રૂપિયાભાર ખાડ આપનાનો
હરાવ ઝ્યાં હતો જે કોઈ વેપારી વધારે આપે તો લઈ લેવામા
નાધો ન હતો.

ગ્રન્તામા કોઈ અમનદાગ મજે, ગાજો દે માર મારે તો તેની
સામે ન થયું કેદ રે તો ગાતિથી પ કાઈ જતું નગેરે નિયમો
ગાધીજીએ યોને કહો દીધા હતા.

ગાધી ચાતી નીકળ્યા રાગ રામચંદ્ર પ્રી જય અને વહે
માતરમ' ના પોકારો સાથે રૂચ આગળ ચાતી નાતાનની સરહદતું
ગામ ચાલ્સાટાઉન આજુ લા પડાવ નાખ્યા.

ચાલ્સાટાઉનમા વેપારીઓ મઠે આવ્યા તેમણે નાતાના
મજાન વાપરના આપ્યા મજિદના રૂપિયામા રસોઈ ગ્રન્તાની છૂટ
આપી ત્યાં ચૂના ખોદીને ચોનીમે ગનાકતું રમોહુ ચાતું ચુઈ
વાસણો આપ્યા રાધનાર સ્વયંસેવકા તૈયાર હતા.

ચાલ્સાટાઉન નાનકડું ગામ હતું એમા આટલી બધી વસ્તી
એકદમ વધી ગઈ તેથી ચાખખાઈ જળવવાતું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું.

ત્યા ગોરા લોકોની વસ્તી હતી. તેઓ તો રસ્તે થૂંકે પણ નહિ. કાગળની ચપરખા પણ ક્યાય ફેંકે નહિ. ગાંધીજીએ ચોખ્ખાઈ રાખવાનું પોતાને માથે લીધું.

ગાંધીજીની મદદમાં કેલનએક, રલેશીન, નાયડુ વગેરે આવી પહોંચ્યા હતા. ગાંધીજી અને તેમનાં આ સાથીઓએ સાવરણા લીધા એટલે ખીખ પલ્લુ તૈયાર થયા. બધું વાળાઓળીને સ્વચ્છ કરી નાખ્યું. રસોઈનું કામ પણ હાથોહાથ પતાવ્યું. જમ્યા પછી એકવાર ઉપાડવામાં પણ ગાંધીજી મોખરે રહેતા. સ્વચ્છતાનો એક-ડોલ નહિ જાળુનારા ગંદી ટેવોવાળા એ અજ્ઞાન મનુષ્યે ગાંધીજીને સફાઈ-કામ કરતા જોઈ શરમાઈ જતા. ગદગદ થવા જ ન દેતા અને થતી તો પોતે સાફ કરી નાખતા.

રસોઈમા દાળ, ભાત અને શાકભાજી બનાવતા. જુદા વાસણ ન હતા, એટલે વખત પણ ન હતો, એટલે લીલોતરી શાક દાળમાં જ નાખી દેતા. રસોડું એવીસે કલાક ચાલ્યા કરતું હતું. રસોડામા પણ ગાંધીજી મુખિયા હતા કોઈ વાર દાળમા પાણી વધારે પડી ગયું હોય, કોઈ વાર ભાત કાચા રહી ગયા હોય, તો-પણ સૌ હસતે મોંએ જમી લેતા. ગાંધીજી પીરસવા નીકળે. ખપાટાખધ પીરસવા માડે. કોઈ વાર ઓછું હોય તો સામે તાકી રહે. ગાંધીજી વહાવસોયા અવાજે જવાબ આપે: 'શુ કરું? આજ ઓછું રંધાયું છે અને માણસો ઘણાં છે.' આટલું કહેતામા તો તરત સમજી જાય અને 'સંતોષમ્' કહી આશ્વતા થાય લોકોની ધીરજ અને સહનશીલતા જોઈને ગાંધીજી ભગવાનનો પાડ માનતા.

આવાં પાત્ર હજાર માણસોને ગાંધીજી સાચવી રહ્યા હતા. તેઓ કોઈ શિસ્તખદ સૈનિકો કે મેવકો નહોતાં. તેમાં નીતિ-અનીતિની ઊંડી-સમજ સૈને ન જ હોય. ઈન્જિનિયર-કંડાસ પણ થતા.

અનીતિના ડિરેસા પણ બન્યા. છતાં કોઈ સામું ન થયું સોએ ગાંધીજીની આમન્યા રાખી ગાંધીજીએ બધાને પ્રેમથી સાચરી લીધા

ક્રૂચ કરતા એક બાળકને શરદી થઈ અને તે મરણ પામ્યું બીજી એક બહેન વહેજો ઓળંગના જતી હતી ત્યાં તેની કાખ માથી બાળક પડી ગયું ને ઘોષમા તણાઈ ગયું. છતાં એ બંને બેનોએ ક્રૂચ ચાલુ રાખી એક બહેને તો કહ્યું ‘મરેલાનો શોક જો કરવો ? એ કાઈ પાણુ થોડું આનવાનું છે ? જીવતાની સેના કરી એ આપણો ધર્મ છે

આના સાત મહાદુરીના-ધર્મિર ઉપરની આસ્થાના દાખલા બેઈને ગાંધીજીનો ધર્મિર ઉપરનો નિશ્વાસ વધ્યા

ટ્રાસનાનની હદ નજીક આવતી જતી હતી ટ્રાસનાનમા દાખન થના જતા સરકાર કોઈને ન પકડે તો સાને ટોટરટોય વાડી ઉપર લઈ જવાનો ગાંધીજીએ નિચાર કર્યા હતા પછી લડત પૂરી થાય ત્યાં સુધી બધાને વાડી ઉપર રાખના માગીના મજાન બનાવી તેમા રાખના ખેતી અને ઉછોગો કરાવવા તેમાથી રોજી મેળવની મજાન ન થાય ત્યાં સુધી રાખગીઓ બળી રી પડાન નાખવો દેનનબેકે આને માટે અગાઉથી મધી ગોડવણ કરી ગાંધી હતી રસ્તામા કોઈ માદુ-સાણુ થાય તો તેને માટે ચાલ્સર્ટાઉનના બના દાખરે દનાતી એક પેગી તૈયાર કરી આપી હતી

આગેક્રૂચ કરનાની પૂરી તૈયારી થઈ ગઈ એટલે ગાંધીજીએ જનરન સમક્ષને કાગળ લખ્યો એમા જણાવ્યું કે ‘પણ પાઉન્નો કર ૨૬ કરો, નહિતર હું મજૂરો સાથે કાયદાભંગ કરી સરહદમા દાખન થાઉં છું ’

સમક્ષે જવાબ ન આપ્યો તાર કર્યો તેનો પણ જવાબ નહિ હવે તો અપમાન થનાની બાક હતી. પણ ગાંધીજી તો સત્યાગ્રહી

છેનટ સુધી વિનય ન થોડે તેમણે ટેનિશોનથી જીભ મોખ્ખુ તો ટેનિશોનમાં સ્મરસના મંત્રીએ તોળડો જવાબ આપ્યા જનરલ સ્મગ્સ તમારી સાથે વાત કરના માગતા નથી તમને દીક લાગે તેમ કરે '.

ગાંધીજી સમસમી રહ્યા ૭ વરસના સબધ ઉપર પાણી ફરી વળુ જતા અપમાનનો ધગડો ગળે ઉતારી ગયા.

આગળ કૂચ મરી મયતલબ કરનાનો ત્રાવ મર્યા

બીજે દિવસે ઠરાવેલે વખતે ધારેલે ટકારે ફલાને પ્રાર્થના કરાનાને ગાંધીજીએ આગળ ઉપાડ્યો એ- માફિ દૂર સરહલુ ગરનાળુ હતુ એ વટાવે એટલે ત્યાં તૂરી જાય ત્યાંથી ટ્રાસ વાનની હદ શરૂ થતી હતી સરખરે ત્યાં ચોરસવાર પોલીસ ગાંધી હતા.

ગાંધીજી ગરનાળુ ઓળંગી આગળ ગયા પોલીસ-અધિકારી સાથે વાત કરવા લાગ્યા.

એટનામાં પાળળથી લોઝીએ ધસારા કર્યા એ- કપાટે સૌ ગરનાળુ ઓળંગી ગયા ઘોડસવારો ફરતા ફરી વળ્યા પણ આવડો મોટો પ્રફલો એ શક્યો શક્ય તેમ ન હતો.

• પરંતુ પોલીસનો ઈરાદો કોઈને પકડવાનો ન હતો ગાંધીજીએ સાને શાત કર્યા પાચ-સાત મિનિટમાં બધા હારબધ ગાંધીને જિભા રહ્યા.

સરહદ ઉપર વોકસરસ્ટ ગામ આવેલુ હતુ ત્યાંના ગારા ઓએ બે દિવસ પહેલાં જ સભા લરી હતી આકરા લાપણો કર્યા હતા એ લોકો હોએક બેનતા હતા કે જે કિદીઓ વગર પરવાને ટ્રાસનાનમાં દાખલ થના આવશે તો તેમને જામે બદ્દકે દેશુ '.

એ સભામાં કેનનબેક હાજર હતા તેઓ બોનના બિલા થના
 તો તેમને કેટનાડ ગોરાઓ મારના બિડયા એક ગોરા બાયો ચા-
 નીને સામે આપે અને તાડુકયો ‘આવી જ મારી સામે લડના’
 કેનનબેક યુરોપના લીમસેન સે’ડો આગળ મનકુસ્તી શીખ્યા હતા
 પણ તેમણે મારામારી કરનાતુ છોડી દીડુ હતુ તેમણે ધીગ્ગથી
 સાને સમજાવ્યા આખરે લડના આવેલા તે કેનનબેકનો મિત્ર ગન્યા
 ગાધીજીનુ સૈન્ય જોવા સૌ પાદરે આવ્યા એ સેનાને જોઈને બધા
 ભારે નનાઈ પામ્યા

આખરે પકડાયા

રાત જનમતી જતી હતી ગયનના લનખર અને ભજનના મધુરા સ્વર ધીમે ધીમે શાન્ત પ તા જતા જતા થાડા-પામ્યા સૌ મીઠી નીદરમાં પડ્યા હતા સમ સમ સમ પવનની લલનોએ આવીને મધાનો થાડ ઉતારતા હતા ગાંધીજી ગમથી પરવારીને સુનાની તૈયારી કરતા હતા

એનામાં દૂગથી એક કાનસ દંખાયુ બ-ચાર જોરાઓ આવતા જણાયા ગાંધીજી સમજ ગયા ખામ કશી તૈયારી કરવાની ન હતી અચ્ચ બનીને બેઠા પોલીસ-અમલદાર પામ આવીને 'તુ ' તમને પકડ્યા મારી પામે મોરટ હ

ખ્યાર પકડો ' '

દમગા જ

' ક્યા નહીં જશે ' '

મત્વાર તો પામના રહેશે ત્યાંથી ગાડી આવશે ત્યાર પોસ્ટરેટ '

ગાંધીજી મદુ બદુ સડુ દુ મત્વાર કોઈને જમાતો નથી પણ મારા મુખ્ય સાથીઓને થાડી બરામત કરી દઉં '

અમલદાર હશે ' ખુશીથી '

પાસે સતેવા નાયકુને જગાડ્યા તેમને કહ્યું ' જુઓ, મને પડવા આવ્યા છે તમે નિયમસર કૃત્ય ચાલુ રાખજો સવારે જ્યાં નાગ્તાની રોટી વહે ચો ત્યાં મારી ધરપકડના ખમર આપજો આખા કાફલાને પકડે તો પકડાઈ જતુ, નહિતર વાડી ઉપર ચાલતા પહોચી જતુ. તમને પડે તો બધાની સલાહ ક્લેનબેક રાખશે '

આમ કહી ગાંધીજી પોલીસ-અમલદાર સાથે ગયા. સવાર પડી ગાડી આવી. ગાંધીજીને વોડસરસ્ટ લઈ ગયા ત્યાં કેસ ચાલ્યો પણ પુરાવો ન મળે સરકારી વકીલે મુદત માગી ગાંધીજીએ જામીન પર છૂટવાની અરજી કરી એની સામે સરકારી વકીલે વાધો ઉઠાવ્યો. પણ મેજિસ્ટ્રેટ સાડા સાતમે રૂપિયાના જામીન પર ગાંધીજીને છાજ્યા કેવનબેક મોટર લઈને હાજર હતા. મોટરમાં એસીને ગાંધીજી કાફલાની સાથે થઈ ગયા

ગાંધીજીને છૂટી આવેલા જોઈને સૌ આનંદમાં આવી ગયા. ઉત્સાહભરે કૃત્ય આગળ ચાલી

સ્ટેન્ડરટન ગામ આવ્યું. ત્યાં નુકામું નાખ્યો બંધા દારબંધ ગોઠનાઈ ગયા. ગાંધીજી રોટી વહે ચના લાગ્યા હુઝાનદારોએ રોટી સાથે ખાવા મુરબ્બાના ડાબા આપેલા તેથી પીરસતા જરા વાર લાગી

એવામાં દૂરથી મેજિસ્ટ્રેટ આવતા જણાયા તેઓ આનીને એક કોર ઊભા રહ્યા રોટી વહે ચાઈ રહી ત્યાં સુધી શાંતિથી ઊભા પછી ગાંધીજીને બોલાવ્યા ગાંધીજી એમને ઓળખતા હતા. ગાંધીજીના મનમાં એમ કે કઈક વાત કરવા આવ્યા હશે. ત્યાં તો એમણે હસીને કહ્યું ' તમે મારા કેદી છો ! '

ગાંધીજી ખડખડાટ હસી પડ્યા ' ત્યારે તો મારો મોબો વધ્યો ! પોલીસને બદલે મેજિસ્ટ્રેટ પડવા આવ્યા. પણ મારા ઉપર કામ ક્યારે ચલાવશે ? '

‘ મારી સથે ચાલો તો હમણા જ । ’

દૂર ચાલુ ગાંધીજીને કહી ગાંધીજી મેજિસ્ટ્રેટ સાથે ગયા ડાટમાં પહોંચ્યા જુએ તો નાયકુ, ગિહારીનાય, રામખાન વગેરે પાસે ભાઈને પકડી લાવ્યા હતા.

કેસ ચાલના ગાંધીજીએ મુદત માગી અહીં પણ સરકારે વકાલે વાધો ઉઠાવ્યો હતા મેજિસ્ટ્રેટે જામીન પર છોડ્યા. વેપારી ભાઈઓએ ઘોડાગાડી તૈયાર રાખી હતી તેમા બેસીને ચાલ્યા કાફલો હજી ત્રણ માઈલ પૂરો પહોંચ્યો નહોતો ત્યાં સાથે થઈ ગયા.

ગાંધીજીને જોઈને ફરીથી સૌ હરખધેવા થઈ ગયા. મજલ-દર-મજલ દૂર ચાલી.

પોતાકુ ગાંધીજીને મળવા આવ્યા હતા. તેમની સાથે ચાલો કરતા ગાંધીજી આગળ ચાલતા હતા. લડતની વાત દિલ્હીસ્તાનના આગેવાનોને સમજાવવા પોતાકુ હિંદ જવાના હતા. ડરખત જવા માટે સાજની ગાડી તેમને પકડવાની હતી. બંને જણ વાતમા તસ્લીમ હતા.

એનામા સામેથી એક ઘોડાગાડી આવી. જેક ગાંધીજીની પાને આવીને ઊભી રહી. ગાડીમા પેના જૂના ને ઝાણીતા એશિયાઈ ખાતાના અમલદાર ચમના હતા. એમની સાથે પોલીસનો એક અમલદાર હતો. બંને નીચે ઊતર્યા. ગાંધીજી સાથે હાથ મેળવ્યા અને તેમને એક બાણુ લઈ જઈ કહ્યું. ‘ હું તમને કેદ કરુ છુ. ’

ગાંધીજીએ પૂછ્યું. ‘ આ મારી ફેજલું શું કરનાના ? ’

‘ એ તો થઈ રહેશે. ’

ગાંધીજી વધાર કાઈ ન બોલ્યા. લોકોને દાનિ જાગવના બે શબ્દ કહેના જતા હતા ત્યાં તેમને અટકાવ્યા અને ગાડી ઘોડારી મૂકી

ચાર દિવસમાં ત્રીજ વાર પકડીને ગાંધીજીને લઈ ગયા.

પોવાકનું હિંદ જવાનું મોટું રથું તેઓ સત્યાગ્રહી ફોર્સને લઈ આગળ વધ્યા હોડવખર્ગ નામના ગામે જઈ પડાવ નાખ્યો ત્યાં વેપારીઓની ખૂબ જમાવટ હતી આગતની બારે તૈયારીઓ કરી રાખી હતી. પણ સરકારનીયે સામી તૈયારી હતી સ્ટેશન ઉપર ખાસ બે ટ્રેનો તૈયાર હતી. ખાલી ડબ્બા ઉતારીઓની રાહ બેતા હતા. અમલદારો અને પોલીસ-ફુડીઓ સર્જી થઈને બની હતી ઝાંઝવાની રાહ બેતાતી હતી. આવ્યા એવા જ સૌને કેદ કર્યા. હુકમ કર્યો 'સૌ ગાડીમા બેસી જાઓ.'

મજૂરો એકી સાથે બોલી બોલ્યા 'ગાંધીભાઈને બોલાવો. ગાંધીભાઈ કહેશે તો ગાડીમા બેસશું.'

ચમની સાહેબ મૂઝાયા. તેમણે પોલાક અને ઝાઝમિયા શેખને કહ્યું 'આ લોકોને જરા ચમગ્નવો !'

પોવાકને ઝાઝમિયા શેકે સમગ્રના એટલે સૌ ગાડીમા ચડી બેસા જને ટ્રેન ચાલી નીકળી.

આ બાલુ ગાંધીજીને કોરટમા ખડા કર્યા. કેસ ચાલ્યો. નવ માસની સજા ફગી. ડીથી વોડસરસ્ટ લઈ ગયા. ત્યાં જુએ તો પોવાક અને કેવનમેક પકડાઈને આવેલા હતા ત્રણ મિત્રો બેટી પડ્યા. કેસ વાંચો ન ચાલે માટે ગાંધીજીએ જ સાક્ષી પૂરી. ત્રણેને ત્રણ-ત્રણ માસની સજા ફરી.

ગાંધીજીને થયું 'ભવા, ત્રણ માસ સાથે રહેવાનું મળશે, રીક થયું !'

પણ થોડા જ દિવસમા ત્રણેને જુદી જુદી જેલમા લઈ ગયા. ગાંધીજીના પકડાવાથી લોકોમા ઉત્સાહ બીજી આવ્યો. આખો કાફલો પકડાયાની પણ અસર ભારે થઈ. કાયદાનો ઇડેચોક ભંગ કરીને હિંદીઓ જેલમા બેઠરાવા લાગ્યા.

આકરી કસોટી

સોનાને શુદ્ધ કરવા મોની તેને લટ્ટીમા નાખી તાવે છે, કસોગીએ ધમીને તેનો કસ કાઢે છે, અને મોળવણુ મોનુ બનાવે છે—જેને કુદન કહે છે.

ગાધીજીની ફાજની પણ એવી જ આકરી કસોટી થઈ. બંને ખાસ ટ્રેનો નાતાલ તરફ ચાલી નાતાલમા બધાની ઉપર કામ ચાલ્યું. સખત સખ કરી પણ તેમને જેનમા ન મોકલ્યા જેવમા એટલી જગ્યા પણ ન હોય અને સત્યાગ્રહીને જેલ એ તો ભાવતી વાત ગગાય સગકારે એને માટે લુદી જ યુકિત શોધી કાઢી, જેને પરિણામે સૌની આકરી કસોગી થાય અને કાનસાની ખાણો બધ ન રહે.

એક નવો કાયદો ઘડી જે મજૂર જ્યાથી ભાગેો દત્તો ત્યા જ તેને રૂદ કુરાનો લુપ્ત કર્યો એ ખાણોને જ ફેખાના બનાવ્યા ખાણોના મુમઝો વોર્ડર બન્યા અને માનિકો જેવગ થયા. આમ જે ખાણો છોડીને મજૂરો નીકળ્યા દત્તો ત્યા જ તેમની પામેથી બગાડકારે કામ પેરાની ખાજ સગકારે નથી સૌને ખાણો પર લઈ ગયા ખાણો ચાલુ થાય એટલે મજૂરો માગસ મટી ગુલામ બની જાય.

પણ એ રીતે ગુનામની માફક પગલો કામ કરવાની મજૂરોએ સાફ ના પાડી અગર તો ખાણના માનિકને છૂટા મૂક્યા દત્તો તેમજો મજૂર—આગેવાનોને લુદા તાગવ્યા. તેમને આધીને ફટકા માર્યા. માણે અને બાળેના માર મારી બિનમ વરસ રવો શરૂ

કર્યો. અત્યાચારની હદ છાંડી. છતાં હિંમતવાન મજૂરોએ બધું સહી લીધું. સામા ન થયા. શાંતિ જળવી. ટેક ન છોડી.

દક્ષિણ આફ્રિકા, દિલ્હસ્તાન અને વિલાયત આ જુલમના સમાચાર પહોંચ્યા. ગોખલેજી માદગીને બિછાને હતા છતાં તેમણે આ સવાલ હાથમાં લીધો. શહેરોમાં સભાઓ થઈ. વિરોધ બિંચ્યો. વાઈસરોયને પણ લાગી આવ્યું તેમણે વિલાયત તાર કર્યો કે: ' આ અનાચાર બંધ થવો જોઈએ '

પણ નાતાલની સરકાર કે જનરલ સ્મટ્સ એમ કોઈને ગાંઠે તેવાં ન હતા. તેમણે દિંદીઓને નભાવવા સારું વધારે દમન શરૂ કર્યું-તેમ દિંદીઓ વધારે જાગી બેઠ્યા.

જે મજૂરો સિતમચક્રીમાં પિસાના હતા તે તો થોડા હતા. નાતાલના ખીજા લાગમા મજૂરોની સંખ્યા મોટી હતી. ત્યાં આ વાત વીજળાવેગે પહોંચી ચારે દિશામાંથી હજારો મજૂરો કામ છોડીને એચિતા નીકળી પડ્યા. કેટલાકે તો લડત લાખી ચાલશે એમ માનીને પોતાનો સામાન સુદા વેચી નાખ્યો.

ગાંધીજીએ જેલ જતા પહેલાં સાથીઓને ચેતવી મૂક્યા હતા કે બધા મજૂરોને હડતાલ પર ન ઉતારશો. એટલા બધાને સાચવવા મુશ્કેલ પડશે.

પણ પૂર આવે તે કોઈનું રોકવું રોકાય ? ચોમેરથી મજૂરો પોતાની મેળે નીકળી આવ્યા. ગ્રેવસેવકો પણ ગોડવાઈ ગયા. ચાલીસથી પચાસ હજાર દિંદી મજૂરો હડતાલ પર જતર્યા.

હવે સરકારે બંદૂક ઉઠાવી. મજૂરોનાં ટોળાં કામ છોડીને જેવાં બહાર નીકળ્યાં તેવા જ તેમની પાછળ થોડેસવાર દોડાવ્યા. પરાણે પાછા વાળી કામ પર ચડવા બંદૂક તાકીને કહ્યું: ' પાછા વળો, કામે ચડો, નહિતર ગોળાંએ દેશું.'

મજૂરોએ મગજ ગુમાવ્યું એમનો મિજાજ હાથ ન રહ્યો સામા થઈ ગયા પથ્થર ફેંક્યા સરકાગે એ જ જોઈતું હતું લોકો તોફાને ચડે એટલે લાગ મળે તરત જ ગોળીબાર શરૂ થયા ઘણા ધાયલ થયા. થોડા મરાયા છતાં લોકોનો જુસ્સો નરમ ન પળો તાલ વણસી જશે એમ ધારી ગાંધીજી પાસે તાલીમ પામેલા સ્વયંસેવકો વચ્ચે પડ્યા તેમણે મજૂરોને સમજાવ્યા ટ્રેલાક કામ પગ ચડ્યા

એ વખતે એક અદ્ભુત રિસો બન્યો.

વેદનમય હજારો મજૂરો હડતાલ પર જીતયાં કોઈના વાત્યા રળતા ન હતા. જનરલ ટુકિન પોતાના બદ્ધધારી સિપા હીઓ માથે ત્રા આવી પહોંચ્યો હતો લોકો પાછા ફરતા નથી એમ જાણી એ ગોળીબારનો હુકમ આપવા જતો હતો તેવામા રૂસ્તમજી શેઠનો અદાર વર્ણનો દીકરો મોરાળજી બહાદુરીથી આગળ આવ્યો. એ ડરબનથી ખાસ સ્વયંસેવકોની ટુન્ડી લઈને આવી પહોંચ્યો હતો તેણે આગળ આવીને ટુકિનના વોડાની લગામ પકડી અને બોલી બીણો 'તમારાથી ગોળીબારનો હુકમ નહિ અપાય, મજૂરો પહેલા તમારે અમને વીધવા પડશે તમે સખૂર કરો હું એ લોકોને સમજાવું છું'

આ સાહસિક જુનાનની હિમત જોઈ ટુકિન અટકી ગયો. એણે મોરાળજીને પ્રેમળળ અજમાવવાની તક આપી સોરાળજી અને તેના મિત્રોએ લોકોને સમજાવ્યા. લોકો સમજના કામે ચડ્યા એક નવજુનાનની સમયસચક્તા, પ્રેમ અને બહાદુરીથી અનેક ખૂન થતા અટક્યા

ગાંધીજીને આ વાતની ખબર મળી ત્યારે આનંદથી તેમની ખાતી ફૂલી.

ફિનિકસ આશ્રમ લડતમાં

રોતના દસ-અગિયાર વાગ્યા હતા. આશ્રમના મકાનમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ દીવા ટમટમતા હતા માથેકુ ઊંડા ધાસમા ટેકરીઓ ઉપરના કોઈ કોઈ મકાનો કાળા ધાખા જેવાં દૂગથી દેખાતા હતા. સવારના અઢી-ત્રણ વાગ્યે જીરીને કામે ચડેલા મગન લાવ ગાંધી ચાક્યા-પાક્યા સૂવાની તૈયારી કરતા હતા એ વખતે 'ગાંધી મહારાજદી જય' નો અવાજ સંભળાયો ધીમા કરેલા ફાનસની વાટ ચણવી મગનભાઈએ દૂર નજર કરી. માણુમોતું મોટું ટોળું ચાલ્યું આવતું હતું ધાસમા ઢકાઈ ગયેલી કેડી ઉપર દારબધ લોકો ચાલ્યા આવતા હતા જાણ્યું કે હડતાલ પર જીત-રેલા મજૂરો હશે. મગનભાઈ સામા આવ્યા પુરુષોને માથે પોટવાં કે પેટીઓ, સ્ત્રીઓની કાખમા અને આગળીએ છોકરા ખાણો-માથી ચાલતા, ગાંધી મહારાજનું ઘર પૂજતા મજૂરો મધરાતને સુમારે આશ્રમને દરવાજો આવી જોભા.

મગનલાલભાઈએ તેમને આવકાગ આપ્યો. વેસ્ટ પલ્લ જગી જોધ્યા હતા ગાંધીજીની ઓફિસમાં અને કૂચમાં મદદ કરનારી પેલી બાહોશ બહાદુર અને ગમતી બહેન રસેશીન પલ્લ આશ્રમમાં હતી. ત્રણે સળાને કામના જામ સલામતાં હતાં તેમણે મજૂરોના આજ્ઞે

વાનોને બોલાવ્યાં. બધાને ખુલ્લા ચોગાનમાં સૂવાની જગ્યા આપી એટલી મોટી ગતે જમવાનું તો થું હોય ? છતાં ડોકરોઓ મારે જે કંઈ હતું તે હાજર ક્યું ' સવારથી બીજી બધી વ્યવસ્થા કરી દર્શન' કરી ચૂના ગયા

પણ સવાર પડ્યું ત્યાં બીજી વિશામાંથી પાચમો-હોમી મળૂરો આવી પહોંચ્યા. ડરબનથી અનાજ અને વ્યવસ્થા કરી આવી પહોંચ્યા. મોર્મની તૈયારી ચાલી

એવંવામાં ગોરા અમલદારો થોડેસવાર ટુકડીઓ સાથે આવી પહોંચ્યા. મગનલાલ ગાંધીને એક માણુ બોલાવીને કહે ' આ લોકોને અહીંથી રજા આપી દો આસપાસના ગોરાઓ ચિડાયા છે આશ્રમના માનમો જોખમમાં મુકારો '

મગનભાઈ કહે 'આશરે આવેવાને રજા નહિ અપાય જે થવાનું હોય તે બને યાઓ '

'પણ મારા પૂતી તમે આ લોકોને પા ન જવાનું' નહિ સમજાવો ? '

' એ સમજાવીશ. '

મળૂરોને કહે તો ટાઢક હતી 'ગાંધી મહારાજ'ના મકાનમાં કોઈ તેમનો વાળ વાકો કરી શકે તેમ ન હતું મગનભાઈએ વાત કરી સમજાવ્યા પણ કોઈ માન્યા નહિ. અમલદારો એ વખતે તો ધમકી આપી આજ્ઞા ગયા, પણ પછી થોડા દિવસમાં આવીને વેન્ટને પકડ્યા વેન્ટ જાપામાં આક્રમ લેખો લખના દના તે વધારે ખૂન્યા લખના સમાચાર જોખવેજીને નારથી મોકવાના દના. વેન્ટ પકડાવાના સમાચાર મગના જ ગાંધીજીની મદદમાં એવા જ કોઈ મળનને મોકવવાનો જોખવેજીએ વિચાર કર્યો

લાહોરમાં આફ્રિકાની લડતમાં મદદ કરવા એક સભા ભરાઈ હતી. એ વખતે દીનબંધુ એંડુઝ નામના એક ભણા પાદરી પ્રેક્ટિસરે પોતાની તમામ મિલકત ફાળામાં આપી દીધી હતી. ગોખલેજીની નજર તે વખતથી દીનબંધુ ઉપર પડી હતી. વેન્ટને પકડ્યાના ખર્ચ મળ્યા કે તરત ગોખલેજીએ દીનબંધુને તાર ક્યાં ' તમે ગાંધીજીની મદદમાં આફ્રિકા જશો ? '

દીનબંધુએ વળતો તાર મોકલ્યો: ' ઘણી ખુશીથી જઈશ. ' મારી સાથે મારા મિત્ર પિયર્સન પણ આવશે. '

બંને ભાઈઓ પહેલી સ્ટીમરમાં રવાના થયા,

આ બાળુ મજૂરોનો જુઓ વધતો જ જતો હતો. જેલ, દડ, ફટકા, ગોળીબર - બધા હથિયાર સરકાર વાપરી ચૂકી હતી. એકેય કામ આવ્યું નહિ. જનરલ રમટ્સ લાખો વખત આટલા બધા માણસોને જેલમાં રાખી શકે તેટલી એની પામે શક્તિ ન હતી પણ એણે ગોરાઓ પામે અનેક વાર કહેલું કે ' ગમે તે થાય, આ વખતે ગાંધીને નમતું આપવું નથી. ' એટલે હવે તેને સાથે છછુદા ગળ્યા જેવું થયું.

ગોખલેજી અને હિંદના વાઈસરોયે પણ હિંદીઓને ન્યાય મળે તે માટે સગકાગ ઉપર દબાણ કર્યું. આખરે સરકારે એક પંચ નીમવાના હરાવ કર્યો. પંચ જે ચુકાદો આપે તે સરકારે અને હિંદીઓએ કબૂલ રાખવો ત્રણ માણસોનું પંચ નીમ્યું. પણ તેમાં એકેય હિંદી ન રાખ્યો.

હિંદી આગેવાનોએ સરકારને જણાવ્યું કે. ' સલામટી કેદીઓને છોડી મૂકો અને પંચમાં એક હિંદીને રાખો તો જ અમે પંચને સાથ આપશું, નહિતર તેનો બહિષ્કાર કરશું - તેની સાથે

સરકારે એ શરતો મંજૂર ન કરી. પણ જે ત્રણ ગોરાતું પંચ નિમાયું તેમણે સરકારને લલ્લામણુ કરી કે: 'ગાંધીજી, કેવળ-એક અને પોલાકને છોડી મૂકવા, જેથી તેઓ સમાધાનમાં સાથ આપી શકે.' સરકારે ત્રણેને છોડી મૂક્યા.

ગાંધીજી છૂટ્યા તેને ત્રીજે દિવસે કસ્તુરબાવાળી પહેલી દુકડીની સળ પણ પૂરી થતી હતી. ગાંધીજી, કેવળએક અને પોલાક ડરબન થઈ સતોરાત કિનિકસ જઈ પહોંચ્યા.

આપભોગનો મહિમા

રૂતે દસ વાગે ગાડી ફિનિશ્સ સ્ટેશનમાં આવી પહોંચી ચાલનીનો ગાત પ્રગથ એમેર પથરાયો હતો ગાંધીજીને લેના મગનનાન ગાંધી, રવેશીન અને આશ્રમવાસી માળકો આવ્યા હતા. સડેદ પચિયુ અને તેનું જ પહેરણ ઉઘાડે માથે, ઝગારા મારતું તેમજ સ્ત્રી ડપાગ, તેની જ આખો-રામને લેના ભગત આવ્યા હોય તેમ તપસ્વી મગન ભાઈ ગ્રેશને રાહ જોતા બેસા હતા ધૂટણથી સહેજ નીચે પહોંચતો નજો કડક ચણિયો, ઉપર ઘોળ ખમીસ માથે ઓડિયા, હસમુખી કુમારી રવેશીન લડતનો ભાર ઉપાડીને ગભીર બની હોય તેમ મગનભાઈની બાલુમા બિંબા હતી માતપિતા અને સગા વહાનાને જ્યેષ્ઠમા વળાનીને એકના રહેના માગકો બાપુજીના દર્શન ની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા.

દસ વાગે ગાડી આવી ગાંધીજી બંને મિત્રો સાથે બિતર્યા નણેને વધારી લીધા ગાંધીજીએ માળકોને ધબ્બ્યા અને મીઠી થપાગે મારી રાજી કર્યા પછી એકદમ ગભીર બનીને આશ્રમ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

મધરાતે ગાંધીજીના મજાનની પરસાગમાં સૌ બેઠા મગનભાઈ મળૂરોના આપભોગનો મહિમા વર્ણવવા લાગ્યા ગાંધીજી એક-ચિત્તે સાબળી રહ્યા ગરીબ, અજ્ઞાન, ભોળા અને નિર્દોષ મળૂરોએ

આપેના બનિતનોની વાત સભાગીતે સૌના હૈયા પહોંચાઈ ગયા
 વેળા સાથે ગાંધીજીને અતરમા આનંદ થતો હતો સ્વમાનને
 ખાતર હસતે મોઢે મનૂરોએ જે દુખ રાતિથી વેળા એ સત્યની
 મોગી હતી એમા એ પાર જિતયાં તેથી ગાંધીજીને આનંદ થયો
 પણ પોતાના બોન ઉપર મનૂરોએ આના કારમા દુખ વેળા
 તો પોતે, તેમા સાથ પુરાનવો જોઈ એ એમ ગાંધીજીને લાગ્યું
 મનૂરોમાના એક બનીને ગ્રહેનાનો ગાંધીજીએ નિર્ણય મેળો અને
 એ જ વખતે ત્યાં બેઠેનાઓન સભાગીતો મારે એમનામા ૥ ૭
 એક બનીને રહેતું જોઈ એ જ્યાં કુધી આ નડતનો અત ન આવે
 ત્યાં સુધી કોટ, પાટન, નેટાર્ક, ખૂન, ચપન-ચુ નડિ પહેતું
 આતીજાનથી એ લુગી ન એ સાદુ પહોણ પહરીત

મગનભાઈ કહે 'ચપન વિના આપને નહીં મુસ્કેની પડશે'

ગાંધીજીએ દર્દભાઈ અનાગે કહ્યું 'હા, મારા પગની પેની
 તગડાની ગે છે પણ લોઝને દુખમા ધરેતું ત્યાં મારેય કઈક
 તો ખમતું જોઈ એ ને ૮ બ પોડા થશે તો થોડું ધીમે ચનાશે
 એટલું જ ને ?'

બીજે જ દિવસે ગાંધીજીએ મરાઠી મનૂરનો પોતાના ધારણ
 ક્યો મૂકો પણ સાફ કરાની નાખી હાથમા પાતળી લામ્બો લઈને
 આ વેળે ગાંધીજી ડરબન જિતયાં ત્યાર મિત્રો તેમને ઓળખી ન
 રાક્યા

અન નડતે વિવિધ માગિસમગ જેનને દરનાગે મનૂરોને
 લેના ગયા ત્યાર પહેલી કુ બીના વિનિકસાગીઓ ગાંધીજીનો આ
 વેરાપનટા જોઈને વિગ થઈ ગયા

ગાંધીજીએ નુ પના સામે નડ, તેઓ માન હા પિજ
 રહ્યા હતા, સાધી વધાર જેન તેમને વગ ઈ હતી મો ડરબન

આવ્યા. એ જ દિવસે ડરજન જેલમાંથી બીજા ભાઈઓ પણ છૂટ્યા.

રૂઝમજી ગેંડુ ઘર માણસોથી બિહારવા લાગ્યું. અંદરના ચેંગાનમાં હડતાલમાં પ્રવાયેલા અને મરાયેલાના સર્ગાવહાલાં ગાંધીજીને મળવા અધીરા બનીને બેઠા હતા. ગાંધીજી ડ્રેમની પાસે ગયા.

ગાંધીજીને જ્વેતા જ સૌ રોકકળા ડગતા બિલા થયા. એક બહેનનો ધણી સન્કારની ગોળીથી મરણ પામ્યો હતો. એ બહેન એકદમ આગળ ધમી આવી અને ગાંધીજીના પગમાં આળોટી પડી. પોતાના આંસુથી જ ગાંધીજીના પગ ભીજવી દીધા.

ગાંધીજીએ એકદમ એ બહેનને બાવડે થોભીને બિલી કરી ને ખભા પર હાથ મૂકીને એની આખમા નજર ડેરવીને પળવાર બિલા રહ્યા ગાંધીજીની આખમા આસુના મોતિયા તરી આવ્યા. એમનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું ગળું સાફ કરીને ગભીર અને દઢ અવાજ તઓ બોલ્યા ‘મહેન, રો મા’ તને વિધવા બનાવનાર હું છું હું મારું માથું તારા ખોળામાં મૂકું છું. મને તું માફ કર. તારા પતિ અમર થયો છે. બહેન, છાની રહે. રડ નહિ. આ દુઃખનો અત એમ કાઈ આવવાનો છે ? મારી હજારો બહેનો, દીકરીઓ અને મારી પોતાની પત્ની પણ તારી જેમ વિધવા થશે ત્યારે જ આ દુઃખનો અત આવશે’ આટલું બોલી ગાંધીજીએ એ બહેનના આસુ લૂછ્યા. તેને નમન કર્યું. એ બહેન રાત્રી બધ થઈ. શાંતિથી ગાંધીજીને પગે લાગીને એ જાણુ પર ખમી.

પામે બિભેલા ભાઈ ઓએ ગાંધીજીની એ વખતની પ્રેમાળ મૂર્તિમાં ઈશુ ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં.

ચૂક્યા હતા. એ પ્રભુના સાચા ભક્ત હતા. એમને જગતની પરવા ન હતી.

બંદરેથી સૌ ઉતારે ગયા તરત જ લડતની વાતો ચાલી.

સરકારે 'ગાંધીજીને છોડ્યા હતા પણ તેમની માગણી કબૂલ કરી ન હતી. ગાંધીજીએ સૌની સાથે મસલત કરીને એક કાગળ જનરલ સ્મટ્સને લખ્યો. તેમા એ જ માગણી રજૂ કરી. પણ જનરલ સ્મટ્સે એ સ્વીકારવાની ધસીને ના પાડી.

ગાંધીજી પામે એક જ રસ્તો હતો તેમણે ફરિયાદ કૃત્ય કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. એક અધવાડિયાની મહેતલ આપી. અને હજી ફરી નિચાર કરવો હોય તો ગાંધીજીએ રૂબરૂ મળવાની માગણી કરી. સ્મટ્સે ગાંધીજીને મુલાકાતની હા પાડી કૃત્ય થોડા દિવસ મુલતવી રહી. ગોખલેજીએ પણ સલાહ આપી કે ઉતાવળ ન કરવી. વાઈસરોયે ધણી મહેનત લીધી છે. તેમને માહું લાગે. ગાંધીજીએ ગોખલેજીને તો ચોખ્ખુ જણાવી દીધું કે. 'ન્યા પ્રતિજ્ઞાનો સવાલ છે, ટેકની વાત છે, એમા નમતુ આપી જ ન શકાય.' એ સમજાવવા માટે પંદરસો રૂપિયાનો તાર ગોખલેજીને કર્યો. તાર વાચીને ગોખલેજીને જરા દુઃખ તો લાગ્યું, પણ મદદમા મણા ન રાખી.

આ બાબુ બીજી કૃત્યની તૈયારી ચાલતી હતી. એવામાં રેલવેના ગોરા કામદારોએ મોટી હડતાલ પાડી. ગાડીઓ બંધ થઈ. સ્ટેશનો સૂતા પડ્યા. વેપાર ખોરવાઈ ગયા. સરકાર ભારે મૂઝવણમા પડી. એક બાબુ ગાંધીજી અને બીજી બાબુ રેલવે-કામદારો-કોની સાથે લડવું? ગોરા કામદારોએ ગાંધીજીને કહેવરાવ્યું: 'તમે કૃત્ય શરૂ કરો, સ્મટ્સને સીધો કરી દઈએ.'

પણ ગાંધીજીનો મત જુદો હતો. બીડમાં આવેલા દુશ્મનને સાગ જોઈને ભીંસમાં લેવો એ બહાદુર સત્યાગ્રહીને શોભે નહિ. તેમણે તરત જ બાહરે ક્યું.

દીનબંધુએ લાગણી કર્યું, તેની એટલી જુધી અસર થઈ કે કેટલાંક લાઈબેનોની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

પ્રધાનોની પણ તેમણે મુલાકાત લીધી. એડમીગનના મનની આંટી ઉકેલવા ખૂબ મહેનત કરી 'ગ્રીમ' ગોરાં સ્ત્રી-પુરુષોએ પણ હિંદીઓની વતી સરકારને ગાંધીજી સાથે સમાધાન કરી લેવા વિનંતિ કરી.

એમ કરતાં જનરલ રમ્પ્સની મુલાકાતનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. દીનબંધુ અને ગાંધીજી જનરલ રમ્પ્સને મળવા પ્રિટોરિયા ગયા.

‘સરકારને કનડવાનો મારો ઈરાદો નથી. દુરમનને બીડમાં આવેલો જોઈ તેને દબાવવા જુઓ એ અમારી યુક્તિ નથી. અમારી લડત સત્ય અને પ્રેમની છે. અમારે કૂચ કરવી હશે તો રેલવે કામદારોની ગરબડ, શમી જશે પછી જ કરશું.’

ગાંધીજીના આ વિચારની અદ્ભુત અસર થઈ. આવા ઉદાર-ચરિત સાધુપુરુષ આગળ ગમે તેવી સત્તા પણ ઘડીલર ચંબી જાય. વિકાસતના પ્રધાનો અને ગોરા મિત્રોએ ગાંધીજીને ધન્યવાદ મોકલ્યા. જનરલ સ્મર્સ પણ મનમાં સમજી ગયા.

દુરમનની બીડનો લાલ ન લેવાનો આ પહેલો પ્રયત્નો ન હતો. જ્યારે વાઘવ્ય ખૂણામાં હડતાલ પડેલી ત્યારે શેરડી કપાઈ ચૂકી હતી અને તે ફેંકાણે ન પડે તો માસિકાને ધણુ નુકસાન જાય તેમ હતું. તેથી ગાંધીજીએ પંદરસો માણસોને પાછા વાળ્યા અને કામ પૂરું થયા બાદ તેઓ હડતાલ પર જતયા.

ડરબન મ્યુનિસિપાલિટીના ગિરમીટિયા ઇસ્પિતાલ અને સફાઈ કામ કરતા હતા. તેમને હડતાલ પાડવાની ગાંધીજીએ ના પાડી હતી. એ લોકો કામ છોડે તો શહેરમાં રોગચાળો ફાટી નીકળે અને માંદાની સારવાર અટકી પડે.

ગાંધીજીના આ ખાનદાનીલયા પગલાની ભારે અસર થઈ. તેમની સુવાસ ફેલાઈ અને સમાધાન માટે હવા ચોખ્ખી થઈ. ગોરાઓના મનની દબાવ એાછી થઈ.

દીનબંધુ એ કુઝે આવીને તરત લડતની સમાધાની માટે મંદ-નત થઈ કરી. પહેલાં તો ગાંધીજી પાસેથી બધી વાત સાંભળી લીધી. પછી મોટાં રહેરોમાં સજાઓ કરી, ગોરાઓને મન્યા. દેપટાઉનમાં એક ગંજવર સલા મળી હતી. તેમાં દીનબંધુને સાંભળવા ગયનાર જનરલ પણ આવ્યા હતા. એ મલામાં દિંદી ભાઈઓ માટે

દીનબંધુએ લાપણ કયું, તેની એટલી જુધી અસર થઈ કે કેટલાંક લાઈબેનોની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

પ્રધાનોની પણ તેમણે મુલાકાત લીધી. એડમીનના મનની આંટી ઉકેલવા ખૂબ મહેનત કરી 'ગ્રીમ' ગોરાં સ્ત્રી-પુરુષોએ પણ દ્વિદીઓની વતી સરકારને ગાંધીજી સાથે સમાધાન કરી લેવા વિનંતિ કરી.

એમ ડરતાં જનરલ સ્મદ્સની મુલાકાતનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. દીનબંધુ અને ગાંધીજી જનરલ સ્મદ્સને મળવા પ્રિટોરિયા ગયા.

સત્યાગ્રહનો વિજય

દૃઢિણુ આફ્રિકાનો કુલ મુખત્યાર, મહાન મુસદ્દી, અગ્ર વડેવયા જનરલ સ્મટ્સ પ્રિટોરિયામાં પોતાની ચેમ્બરમાં બેઠા હતા નિશાળ ખડમાં ગાંધીજી દાખલ થયા. સ્મટ્સે બેસી જોયું. ગાંધીજી નજીક આવ્યા તેવો ખડખડાટ હતો પડ્યો. આ-આ વગસથો બળદાન સરદાર સામે નગર હથિયારે લડનાર દિદી સૈન્યનો મનાપતિ એની સામે આવીને બેઠો ત્યારે જ એને ખરો ખ્યાલ આવ્યો એ બોલી બોલ્યો આ પોશાક વ્યાગ્રથી ધારણ કર્યો ? હવે સમગ્રણુ પડી-આટઆટલો ધમાલ અને બિચલપાલલ રી રીતે થઈ! આ લાકડીમાં જ કંઈક જનદુ છે ! એણે જ ચમત્કાર કર્યો લાગે છે ! મને આ વેદ નથી ગમતો ' ગાંધીજી પણ દસી પડ્યા હાથ મિનાવી બેઠા જવાબ વાળ્યો ' આ પોશાક ઉતરાવવો એ તમારા હાથમાં છે '

જનરલ સ્મટ્સ તો કોઈ જૂના બાઈનધને મળ્યા હોય તેમ તરત જ વાત કરવા લાગ્યા : ' બસ જુઓ, મિ ગાંધી, આ વખતે આપણે મનનો મેલ કે ચાનાડી કરી નથી જોઈતું ' કોઈ શબ્દના અર્થમાં તમને બેદ વાગે તો તરત મને કહેજો. તમે કહેશો તેમ ફેર કરી આપીશ '

ગાંધીજી કહે, ‘ તમે ચાલાકી કરશો તો તમને નડશે. અમને તો લાલ જ થશે જેમ લડ્યું તેમ અમારું બળ વધશે ’

‘ એટલે તો મારે હવે તમારી સાથે લડવું નથી ! ’ આમ કહી જનરલ અમરે ગાંધીજીના કહેવા પ્રમાણે સમાધાનનો ખરડો તૈયાર કર્યો.

ગાંધીજીએ એ ખરડો હિંદી આગેવાનોને વચાવ્યો. પહેલા તો બધાએ ગાંધીજીને કહ્યું ‘ જોજો, આ વખતે ન છેતરાજો. એ બૂડો પહોંચેલ માણસ છે

ગાંધીજી કહે ‘ ભગવાન હિપ્પો ભરોસો રાખો આ વખતે એવું લાગતું નથી ’ સૌ એકમત થયા. ગાંધીજીએ સમાધાન માટેને છેવટનો કાગળ તૈયાર કરવા માડ્યો દીનબંધુ પણ ત્યાં હાજર હતા

એનામા ફિનિક્સથી તાર આવ્યો-કસ્તુરબા બહુ બીમાર છે. સ્થિતિ ગંભીર છે તમે જલ્દી આવો ગાંધીજીએ તાર વાંચ્યો. દીનબંધુને વચાવ્યો

દીનબંધુ એકદમ બેલી ગયા ‘આપણે તરત જ ફિનિક્સ પહોંચવું જોઈએ.’

ગાંધીજી કહે ‘ પણ આ છેવટનો કાગળ છે. એમા બંનેની સહી થઈ જાય તો નિરાત થાય ’

દીનબંધુ ‘ એ કાગળ ટપાવમા મોકલશું. ’

ગાંધીજી: ‘ એમ ન બને એવીસ કલાકના કામ માટે થઈને આખી વાત બીધી વળી જાય આખી હિંદી કામને જોખમમાં મૂકવા જેવું થાય. ’

દીનબંધુ ‘ પણ કસ્તુરબાની સ્થિતિ ભયંકર છે એટલે પહેલી ટ્રેને જવું જ જોઈએ ’

ગાંધીજી: ' મારાથી ફેરજ ચૂકીને ફિનિક્સ નહિ જવાય, અને જાઉં તેથી એ બચી જશે એની શી ખાતરી ? '

દીનબંધુ: ' ત્યારે શું કરશું ? ' .

ગાંધીજી: ' કામ પૂરું કર્યા મિત્રાય હું અહીંથી ખસવાનો નથી. '

ગાંધીજીનો આવો અડગ નિશ્ચય સાંભળીને દીનબંધુને ફિકર થઈ. તેઓ ઘડીભર વિચારમાં પડ્યા. પછી તરત જ ટેલિફોન ઉપાડી રમદસ સાથે વાત કરી. કસ્તુરબાની ગંભીર માંદગીના સમાચારથી રમદસને પણ લાગી આવ્યું. એ કહે: 'ગાંધીજી લડે જાય. હવે મારી વાતમાં ફેર નહિ પડે.' દીનબંધુ કહે: 'પણ ગાંધીજી કાગળ ઉપર સહી-સિદ્ધા થયા પહેલાં ખસવા માગતા નથી એમનો નિર્ણય અફર હોય છે એ તો તમે જાણો છો.'

રમદસ: 'ત્યારે તમે કહો તેમ કરું.'

દીનબંધુ: 'હું ગાંધીજીનો કાગળ લઈને તમારી પામે આવું, તમે તમારો કાગળ તૈયાર કરો, પછી બંને આમસામાં સહી-સિદ્ધા કરી આપો.'

રમદસ: 'બહુ ઉત્તરજ થશે. છતાં ગાંધીજીને આપણે જલ્દી ફિનિક્સ મોકલી દેવા જોઈએ. કીક, તો ગાંધીજીનો કાગળ લઈને આવી પહોંચો.'

દીનબંધુ ખૂબ રાજ થયા. ગાંધીજીને વાત કરી ગાંધીજીએ કાગળ તૈયાર કરી આપ્યો. એ લઈને દીનબંધુ પોતે રમદસ પામે ગયા. જનરલ રમદસ ખૂબ કામમાં દત્તા. ગોરા કામદારોની દડ-તાય વધતી જતી દત્તા. છતાં તેમણે મમાધાનનો ફત્વાયેજ તૈયાર કરી તેમાં પોતાની સહી કરી આપી. દીનબંધુએ તેમનો ખૂબ આભાર માન્યો.

દીનબંધુ ઉતારે અત્યા ત્યારે રાતના દસ થયા હતા. ગાંડી બેઠવાનો સમય ભગઈ ગયો હતો. ગાંધીજી સામાન બાંધીને તૈયાર બેઠા હતા તરત જ ઝેશને પહોંચ્યા અને ફિનિક્સ જ્યાં બેઠી ગયા

કસ્તુરજીની ઝિયનિ ગભીર હતી છતાં ગાંધીજીએ દાકતરને ન બોલાવ્યા પોતે જ સાગર સર ડગી થોડા દિવસમા કસ્તુરજીને વળતા પાછી થયા ગાંધીજી એમણે તેમની સાગરમાં લાગી ગયા

૬

આર-આર વરસથી ચલતી વડતનુ સમાધાન થઈ ગયું તથા પાઉંડનો કર ૨૬ ધોઈ દિદુ-મુસલમાન ધર્મ પ્રમાણેના વિવાહ દાયદેસર ગળ્યા ભણેના હિદીઓ આફ્રિકામાં દાખલ થઈ શકે, અને ચલુ કલ્પનો અમલ એવી રીતે કરવો જેથી હિદીઓના ચાલતા આવેના હમને વાધો ન આવે

આમ ગાંધીજી અને હિદી બાંધેના આપબોગથી દક્ષિણ આફ્રિકાની વડતનો વિજય થયો સત્યાગ્રહનું અમોઘ ફથિયાગ તમજા ગણાતા શ્રી-પુરુષો પણ સફળતાથી વાપરી શકે છે અને પોતાના હક મેળવી શકે છે તેની દુનિયાને ખાતરી થઈ

ગરીમ મજૂરોએ ગાંધીજીને દુવા દીધી હિદી વેપારીઓએ ગાંધીજીને માનવાન આપ્યા. આફ્રિકા, વિવાયત અને હિદુસ્તાનના ગોરા તથા હિદી મિત્રોએ ગાંધીજી ઉપર ધન્યવાદનો વગસાદ વગસાવ્યો

કસ્તુરજીની તમિયત દીક થતા ગાંધીજીએ હિદુસ્તાન જવાની તૈયારી કરી એકત્રીય વર્ષ જે પ્રદેશમા ગાત્યા, પોતાના જીવનનું ધન્ય જે ભૂમિમા કર્યું, ત્યાંના અનેક મિત્રોને છોડતા ગાંધીજી

દુઃખ થયું. પણ હિંદુસ્તાન જીતે જન્મભૂમિની સેવા કરવાની હોશમાં એ દુ ખ ભળવું અનુ.

દિનિકસ આશ્રમનાં લાઈબ્રેરીને સીધાં હિંદુસ્તાન મોડલ્યાં અને ગાંધીજી ગોખલેજીને મળવા ઝતુરયા અને કેવનએક સાથે વિવાયત તરફ રવાના થયા.

જે બંદરે એકવીસ વર્ષ પહેલાં બિનઅનુભવી, નવજુવાન બાગિસ્ટર તરીકે પગ મૂક્યો હતો તે જ કસ્ટોમ બંદરથી એક કસાયેલા લોકનેતા અને સત્યાગ્રહના વિજયી સરદાર તરીકે નામના મેળવીને ગાંધીજીએ વિદાય લીધી.

ગાંધીજીને જો- જ જવાળ હતો 'પ્રાણ ભલે મૃત્યુ-પ્રતિજ્ઞા નહિ તૂટે'

ગોખલે અને મદન મોદલ દ્વારા ૧૨૬ કાર્કે ગિતે મળ્યુંમા આવતું ન હતું તમને અને મિત્રોના આમંત્રણને તથા મદન મોદલે ગાંધીજીને આખરે ફેશ જવાનો સિવાય કોઈ વડાઈમાં મળવાની સારવાર કરાવતો સિવાય હતો તે નહોતુંકે માટી પામવો પડ્યો

ગાંધીજી અને મદન મોદલ ફેશ આવવા નૈયાદ થયા વડાઈને કારણે મેનન મોદલે રજા ન મળી

મદન મોદલે ગાંધીજીની પાસળીઓ ઉપર પાટો બાંધી દીધો અને તે સુધી પાટો રાખવાનો હવામાણ કરી.

સ્ટોમર ગાંધી મિત્રોએ પ્રેમભરે સિવાય આવી મુખાર્ગ પડે માતા પ્રભુને પ્રાર્થના કરી.

૨૨તામા પામને ત્રીજે વેદતા તથા લાગી. ગાંધીજીએ જો વિસ્તરેલો દુઃખ મદન કર્યું, પણ પછી સદન ન થયું. પાટા ઉપર ગરી નાખ્યા. નાદવા-નોડાનું ગાળ કર્યું ત્યાંજે અને સુદે મેલે જ આવતા હતા તમિયત મુદરવા લાગી મળેમની નહેર આપ્યા તે મળે કે પડી ગયો